श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्रचूडामणि-
श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीत-
भाष्यप्रकाशसम्पूर्णवेत्तृश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोपेश्वर-
जिच्चरणप्रणीतभाष्यप्रकाशरश्मिपरिबृंहितम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादौ ।

'भगवद्धर्मपरायण सद्व्रत श्रेष्ठि गोवर्धनदास सुन्दरदास' इत्यस्य पुष्टिमार्गीय-
संस्कृतसाहित्यसमुद्धारार्थे निर्दिष्टद्रव्यसङ्ग्रहतः 'प्राप्तभगवत्पद
मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एलएल. बी.,
वकील, हाइ कोर्ट' इत्येतेषां सुहृद्भिः
संशोध्य 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४५१. संवत् १९८५.

मूल्यं मुद्रिकात्रयम् ।

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम्।

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

तृतीयः पादः।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ (४-३-१)

ननु ज्ञानमार्गीयस्येव मर्यादामार्गीयभक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गेणैव गमनम्, उत सद्योमुक्तिरेव भवति संशयः। तत्र यथा ज्ञानिनो नियमाभावः, तथात्रापीति प्राप्ते आह। अर्चिरादिमार्गेण तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्षकथनात् स एव तेन मार्गेण गच्छति, न तु भक्तोपीत्यर्थः।

भाष्यप्रकाशः।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन् पादे प्रथमतः पुष्टिमार्गीयस्य ततो मर्यादामार्गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारो दर्शितः, तदनु क्रममुक्तौ निर्गमनद्वारादिकं च दर्शितम्, इह ततो निर्गतस्य यो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो ब्रह्मलोकस्तत्प्रकारश्च प्रदर्श्यते, तत्राधिकरणमवतारयितुं नक्रट शयादिकमाहुः नन्वित्यादि। अत्र मर्यादायाः स्वकृतत्वात् तत्पालनं भक्तेर्ज्ञानादुत्कृष्ट तथात्वा[illegible] [illegible]। **नियमाभाव** इति। साधनसामर्थ्यतारतम्यनियमाभावः। सिद्धान्तं व[illegible] मुक्तिमार्ग [illegible]न्त **अर्चिरादी**ति। तस्येत्यादि। 'प्रथ प्रख्याने', प्रथनं प्रथितिः प्रसिद्धिः। [illegible] ज्ञानमार्गीयस्यैवेति तस्यैव तथेत्यर्थः। ज्ञानिन एव प्रसिद्धिरिति यदुक्तम्, तद [illegible]सु' इति। **अत एवो**[illegible]

रश्मिः।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ **पूर्वस्मिन् पादे** इति। द्वितीयपा[illegible] 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण' [illegible]दो [illegible] [illegible] तृतीयं स्थान'मिति श्रुतौ। निर्गमनद्वारादिकम्, आदिना रश्म्यनुसारित्वादिकम्। [illegible]। यद्वा एतयोः पथोः न [illegible] [illegible]विज्ञान निश्चितार्था' इति श्रुतेर्ब्रह्मविदो विश्रामस्थानम्। **संशयादि**[illegible] [illegible]भाष्यविवरणे। **अन्यथेति** [illegible] [illegible] सङ्गतिश्च। **भाष्ये**। **तत्र यथेति**। संशये यथा। **नियमाभाव**[illegible] [illegible]यात्। **पारीति**। [illegible] [illegible] तथा। **तथात्र** सद्योमुक्त्यर्चिरादिमार्गयोः भक्तस्य नियमाभाव[illegible] [illegible] पर्वाणीति प्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन। [illegible] [illegible]। अत्र साधनतारतम्यादित्येतावतैव चारितार्थ्ये साम[illegible] [illegible]। **उपपत्तीति**। अविव[illegible] [illegible] सायुज्यं सह युनक्तीति सयुक् सयुजो भावः सायुज्[illegible] फलस्य दूरत्वम्। एकत्व इति। एतैरेव रश्मिभिरन्यमार्गे[illegible] [illegible]दे निरूपितम्[illegible] द्वितीयपादे तत्प्रकारादिर्दर्शित इति[illegible]। [illegible] कल्पनम्। [illegible]

तथाहि । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्ष'मित्यत्र उपक्रमे भक्तातिरिक्तानेव अधिकृत्य तथा गतिरुच्यते । स्मृतावपि 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल'इत्यत्र 'ब्रह्मविदो जना' इति वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स पन्था इत्युच्यते ।

अथेदं चिन्त्यते । सामोपनिषत्सु पठ्यते 'अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल' इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्गलस्य रश्मिरूपत्वं नाडीनामुक्त्वा, अग्रे वदति 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत' इति नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका परलोकगतिः श्रूयते । अर्चिरादिका चाऽन्या, 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽह'रित्यादिश्रुत्युक्ता । 'स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छती'ति चापरा । 'स यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छ

भाष्यप्रकाशः ।

तथाहीत्यादि । भक्तातिरिक्तानेवाधिकृत्येति । 'इत्थं विदु'रित्यादिना क्रियाविषयस्य क्रियायाश्च श्रावणात् 'ये' इत्यनेन तानेवाधिकृत्य । तथा च मर्यादामार्गीयाणामपि भक्तानां प्रायशः सद्योमुक्तिरेव । ज्ञानमार्गीयस्यैवानियम इत्यर्थः ।

ननु भवत्वर्चिरादिमार्गेण ज्ञानमार्गीयस्य गतिः, तथापि मर्यादाभक्तस्य प्रायशः सद्योमुक्तिरेवेति न नियन्तुं शक्यते, श्रुतावर्चिरादिमार्गातिरिक्तानामपि मुक्तिमार्गाणां श्रावणात्, तथा बहूनां सत्त्वेपि सूत्रकृतार्चिरादिमार्ग एव कस्मादुक्त इति चाशङ्कायामाहुः अथेदमित्यादि । तान् मार्गान् विषयीकृत्य तेषां भेदोऽस्ति परस्परम्, उत नेति चिन्त्यत इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय मार्गबोधिकाः श्रुतीरुदाहरन्ति सामेत्यादि । पठ्यत इति । विद्याभेदेन गतिभेदः पठ्यते श्रूयत इति । दहरविद्यायां श्रूयते । अन्येति । पञ्चाग्निविद्यास्था । अपरेति । कौशीतकि

रश्मिः ।

...फलोक्तेषु सायुज्यं गतपादयोर्निरूपितम्, अलौकिकसामर्थ्यमत्र निरूप्यत इति ...दिकाधिकरणभाष्ये 'ब्रह्म अमानवः पुरुषः प्रापयती'ति वक्ष्यते तथा चामानवपुरुषस्य ...क्तव्यम्, भक्ताधीनत्वाद्भगवतः । भक्तिभावे तु अलौकिकं सामर्थ्यं वक्तव्यम्, शूरत्वे... ...पि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावना'दित्याचार्यवाक्यात् । चतुर्थपादेऽलौकिकदेह... ...ष्यते । सेवाफलानां त्रयाणां सगुणत्वापादकानां सन्दिग्धत्वात् । एवञ्च... ...तिलोमक्रमेणैकत्वं प्रथमद्वितीयपादयोर्निरूप्य तृतीये सारूप्यस्य स्पष्टत्वात्... ...र्थ्यं निरूप्यते । तदनु चतुर्थपादे सालोक्यं निरूपयिष्यते । सामीप्यं सालोक्य... ...तौ' । तु. । प. । से. । क्त्वाप्रत्यये नेट्, क्तिनि नेट् । समाना ऋष्टिः गतिः सार्ष्टिः ... ...ख्याने भाष्ये प्रथमकथने ज्ञानिनि । तथेति । उत्कर्षकथनादित्यादिः ...ति पञ्चम्यन्तम् । आपूर्यते किरणैश्चन्द्र इत्यापूर्यमाणपक्षः शुक्लः पक्ष... ...नेनस्य क्रियायाः श्रद्धातपउपासनक्रियायाश्च श्रावणात्, 'इत्... ...षयस्य प्रेतस्य 'ये चेमेऽरण्य' इत्यत्र क्रियायाः श्रावणात् ...रेवकारः । भक्तानामुक्तोभयाभावात् प्राधान्येन । भाष्ये

ती'ति चेतरा। 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ती'ति चान्या। एवमनेकेषु मार्गेषु सत्स्वर्चिरादेरेवोक्तिः कुत इति। तत्र सर्वेषां पारिभाषिकमर्चिरादित्वम्, अत एव 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च ने'ति मार्गद्वयभ्रष्टानामतिकष्टं 'जायस्व म्रियस्वेति तृतीयं स्थान'मित्युक्तम्, अन्यथानेकेषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं नोच्येत, अतः प्रकरणभेदाद्भिन्नोपासनशेषत्वान्मिथोऽनपेक्षा भिन्ना एवैते मार्गा ब्रह्मप्रापका इति मन्तव्यमिति चेत्।

तत्रोच्यते। न हीयं परिभाषा सर्वेषु श्रुतास्ति, यतस्तथोच्येत। अतो लाघवादनेकपर्वविशिष्ट एक एव मार्ग इति मन्तव्यम्, न तु पर्वभेदेन मार्गभेद इति। गौरवप्रसङ्गात्। न चैवम् 'अथैतैरेव रश्मिभि'रित्यवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम्।

भाष्यप्रकाशः।

ब्राह्मणे पर्यङ्कविद्यास्था। इतरेति। बृहदारण्यकेऽनात्मोपासनगतिफलकथने। एवमन्यापि पञ्चमी प्रथममुण्डकसमाप्तौ द्रष्टव्या। एवं मार्गभेदबोधिकाः श्रुतीरुपन्यस्य सूत्रेऽर्चिरादेरेवोक्तौ हेतुं निश्चेतुं पृच्छति एवमित्यादि। स्वयं हेतुं कल्पयित्वा वास्तवैकत्वस्य हेतुत्वं दूषयति। तत्रेत्यादि। अर्चिराद्युक्तिहेतुविचारे। सर्वेषां मार्गाणामर्चिरादित्वं पारिभाषिकम्, मुक्तिमार्गा अर्चिरादिपदेन व्यवहर्तव्या इति साङ्केतिकनियमसिद्धम्, न तु वास्तवम्। अतः पारिभाषिकत्वादेव हेतोः 'अथैतयोः पथो'रिति द्वित्वम्, 'जायस्वे'त्यस्य तृतीयस्थानत्वं च श्रुतावुक्तम्। अन्यथा वास्तवेऽर्चिरादित्वे बहूनामुक्तानां मार्गाणां ब्रह्मप्रापकतया श्रूयमाणत्वाद् तृतीयत्वं पथोरिति द्वित्वं च नोच्येत। अतस्तृतीयत्वादिपीडारूपाद्धेतोस्तेष्वर्चिरादित्वं पारिभाषिकमङ्गीकृत्योक्तहेतुद्वयाद् ब्रह्मप्रापका मार्गा बहव एवेति मन्तव्यमित्यर्थः।

एवं पूर्वपक्षी स्वमतमुक्त्वा तत्रैकदेशिकृतं समाधिं प्रतिक्षेप्तुमुपक्षिपति तत्रोच्यत इत्यादि। तथोच्येतेति। पारिभाषिकत्वमुच्येत। अतो लाघवादिति। पारिभाषिकत्वेनार्चिरादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् पर्वप्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन मार्गैक्याङ्गीकारे लाघवात्। गौरवप्रसङ्गादिति। मार्गाणामनेकत्वं तेषु पर्वन्यूनाधिक्येन कस्यचिन्निकटत्वम्, कस्यचित् दूरत्वम्, निकटमार्गत्यागेन दूरमार्गगमने उपपत्तिकल्पनम्, निकटत्यागे चोपपत्तिकल्पनमित्येवं तथात्वादित्यर्थः। पुनर्मार्गानेकत्वमाशङ्क्य निषेधति न चैवमित्यादि। एवमिति। मुक्तिमार्गस्यैकत्वे।

रश्मिः।

त्यादीति। बहुवचनं स्मार्तम्। यथाहुः 'इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु' इति। अत एवेति भाष्यविवरणम्। अत इति। श्रुताविति। पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे छान्दोग्ये 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति। जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयꣳस्थान'मिति श्रुतौ। श्रुत्यर्थस्तु कतरेण चेति प्रश्नः। नकारद्वयस्य न यान्त्यपि नेति शेषेण योजना। यद्वा एतयोः पथोः न कतरेण नेति प्रश्नः। उत्तरम्। तानीमानीति तृतीयस्थानमिति। अन्यथेति भाष्यविवरणे। अन्यथेति। उक्तेति। 'अर्चिरादिने'ति सौत्रपदोक्तहेतुद्वयात्। वास्तवपारिभाषिकहेतुद्वयात्। पारीति। पारिभाषिकत्वमुच्येतेति पाठः। न तूच्यत इति पाठः। पर्वप्रतीति। तानि पर्वाणीति प्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन। पर्वन्यूनेति। पर्वन्यूनत्वे कस्यचित्फलस्य निकटत्वं पर्वाधिक्ये फलस्य दूरत्वम्। उपपत्तीति। अधिकाररूपोपपत्तिकल्पनम्। तथात्वादिति। गौरवप्रसङ्गात्। एकत्व इति। एतैरेव रश्मिभिरन्यमार्गेष्यूर्ध्व आक्रमत

तस्याः श्रुतेरुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वात्। तथाहि। तत्रोपक्रमे हि 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत' इत्युच्यते। एतस्मात् पुरस्तात् 'अथ या एता हृदयस्य नाड्य' इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादित्यत्वमुक्त्वा, 'तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता' इत्यन्तेन वाक्येन नाडीषु रश्मिप्रचारमुक्त्वा, अग्रे 'अथ यत्रैतदस्मा'दित्याद्युक्तम्। उपसंहारे च 'शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति। एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वम्, न तु ब्रह्मप्रापकमार्गस्य, अतस्तदनुपपत्तिपरिहारोऽनर्थकः। नन्वनेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्ती श्रुतिः क्वचित् किञ्चित् पर्व निरूपयति, क्वचिन्नेति कथम्। उपसंहारेण प्राप्स्यन्त इति तात्पर्येण तथेति चेद् ब्रवीषि, तदा शाखान्तरमविदुषस्तदसम्भवेन तं प्रति श्रुतेर्न्यूनतापातः। न हि सर्वशाखाविदं प्रत्येव कथनमिति वक्तुमुचितम्। तस्यासम्भवात्। अतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं प्रत्येव तथा। अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरत्वात्।

भाष्यप्रकाशः।

निषेधे हेतुः। तस्या इत्यादि। तत्रेति। रश्मिवाक्ये। हिर्हेतौ। इत्युच्यत इति। शरीरादुत्क्रम उच्यते। नन्वेतस्मात् पूर्वं रश्मिनाडीप्रचारकथने महापथदृष्टान्तेन तासां मार्गत्वमपि बोध्यत इति नैवं वक्तुं युक्तमित्याशङ्कायामाह एतस्मात् पुरस्तादित्यादि। तथा च महापथदृष्टान्तेऽप्यन्ते, 'एतस्मा'दित्यादिनोत्क्रान्तिरेवोक्तेति तन्मार्गत्वमेव तासां युक्तमित्यर्थः। युक्त्यन्तरमाह उपसंहारे चेत्यादि। एतदेव निगमयति एवमुपक्रमेत्यादि। तदनुपपत्तिपरिहार इति। ब्रह्मप्रापकमार्गत्वानुपपत्तिपरिहारः। एवमेकमार्गत्वे साधिते तद् दूषयितुं पर्वोक्तिप्रकारे पृच्छति नन्वित्यादि। समाधिमुद्भाव्य दूषयति उपसंहारेणेत्यादि। तस्यासम्भवादिति। वेदानामनन्तत्वेनेदानीं कलिकृतबुद्धिह्रासेन च सर्वशाखावित्त्वस्यासम्भवात्। एतदुपष्टम्भायाह अध्ययनेत्यादि। स्वस्यासाधारणत्वेन पितृपितामहादिपरम्पराप्राप्ता शाखा स्वाध्याय इति योगस्य सर्वे-

रश्मिः।

इत्यवधारणानुपपत्तिरित्यन्वयः। निषेध इति। न च वाच्यमिति निषेधे। हिर्हेताविति। यस्मादित्यर्थः। श्रुतिस्त्वथ यत्रेत्यादिः। नैवमिति। मुक्तिमार्गस्यैकत्वं न। महापथेति। श्रुतिस्तु पूर्वं व्याख्याता। तन्मार्गत्वमुत्क्रमणमार्गत्वम्। पर्वोक्तीति। विषयसप्तमी। पर्वोक्तप्रकारविषयकः प्रश्नानुकूलो व्यापारः। तथा च पर्वोक्तिप्रकार इति प्रश्नस्य विषयपूरक इति नैकदेशान्वयः। अनन्तत्वेनेति। 'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतेः। कलिकृतेति। द्वादशस्कन्धे कालेनाग्रहणं दृष्ट्वेति। भाष्ये। तथेति। निरूपणम्। प्रकृते। स्वस्यासाधारणत्वेनेति। 'स्वाध्यायोध्येतव्य' इत्यध्ययनविधौ ---।---५।--- सायणीयानुसारेणोक्तः। अत उक्तं सर्वैरिति। सुष्ठु आसमन्तादध्यायः स्वाध्याय

शाखान्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्च। उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम्भवात्। अतो विरुद्धदिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकग्रामप्राप्तिवदिहापि भवितुमर्हति स्वातन्त्र्येण सर्वैर्मार्गैर्ब्रह्मप्राप्तिः। न चैवम् 'अथैतयोः पथो'रिति द्विवचनानुपपत्तिः, 'जायस्व म्रियस्वे'त्यस्य तृतीयत्वं चानुपपन्नमिति वाच्यम्। अर्चिरादिकमुक्त्वा 'उपसंहरति 'एष देवयानः पन्था' इति, श्रुत्यन्तरे च, 'स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छती'ति। तथा च ब्रह्मप्रापकाः सर्वे मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते। 'दैवी सम्पद्विमोक्षाये'ति भगवद्वाक्याद्दैव्यां सम्पदि ये जाताः, ते देवा इत्युच्यन्ते तेषां यानं गमनं यत्रेति ते सर्वेऽपि मार्गा देवयानशब्देनोच्यन्ते। द्वितीयस्त्वविशिष्टः। एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते। न चोक्तरीत्या लाघवादेक एव स मन्तव्यः। स्वतःप्रमाणभूता हि श्रुतिः। सा येन यदा या श्रुता, तदर्थावधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वान्न लाघवगौरवतद्विचारावसरः। क्वचिदुपस्थितौ चोक्तबाधकैरुपसंहारानवकाशः।

अपरं च। ब्रह्मविदः क्रममुक्तौ गन्तव्यो मार्गो ह्ययमुपदिश्येत। तत्तल्लोके तदानन्दानुभवश्चावश्यकः। तथा चोपासनभेदात् फलभेदस्यावश्यकत्वान्मार्गभेदोऽपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसञ्जक उपसंहारो न युक्तः। किञ्च। उपासने

भाष्यप्रकाशः।

शइतत्वेन शाखाप्रणयनस्य च तदर्थत्वेन तथात्वात्। उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम्भवादिति। उपसंहारे हि प्रयोजको वस्त्वभेदः, प्रयोजनाभेदश्च। तस्योभयसत्तया कृते उपसंहारे तेनैवानुक्तपर्वप्राप्तिसम्भवात्। एवं तदुक्तं दूषयित्वा स्वमतं स्थापयति अतो विरुद्धदिक्केत्यादि। द्विवचनाद्यनुपपत्तिं परिहरति न चेत्यादि। उपपद्यत इत्यन्तम्। लाघवं दूषयति न चोक्तेत्यादि। येनेति। यच्छाखाध्यायिना। बहुशाखाध्यायिनोऽनेकमार्गोपस्थितौ दोषतादवस्थ्यमाशङ्क्य परिहरति क्वचिदित्यादि। उक्तबाधकैरिति। अध्ययनविधेः स्वशाखाध्ययनमात्रपरत्वम्, तदध्येतुस्तावन्मात्रकरणे सर्वशास्त्रार्थकरणपूर्तिः, शाखान्तरसंवादिपर्वकथनानुपपत्तिश्चेत्येवंरूपैः।

एवं परोक्तं परिहृत्य स्वोक्तौ युक्तिमाह अपरं चेत्यादि। आवश्यक इति। तदर्थमेव तत्कथनात् पुराणे तथा प्रसिद्धेश्चावश्यकः। तथेति। आवश्यकः। एवं स्वमतं स्थापयित्वा उपसंहारपक्षे बाधकमप्याह किञ्चेत्यादि। ननूपासने फलभेदजनकः प्रकारभेद उपसंहारप्रयोजकः

रश्मिः।

इति स्वमते पत्रावलम्बने प्रकाशे च जिज्ञासाधिकरणे। **तदर्थत्वेने**ति स्वाध्यायार्थत्वेन। **तथात्वादि**ति। तावन्मात्रपरत्वात् स्वशाखाध्ययनमात्रपरत्वात्। **उपसंहार** इति। एकवस्तुप्रतिपादकचरमवर्णध्वंस उपसंहारस्तस्मिन्। **प्रयोजने**ति प्रयोजनमर्थनिर्णयः, तस्य संजातविरोधिन उपक्रमाद् भेदः, असंजातविरोधित्वेनापि भेदः। **तस्ये**ति अभिन्नवस्तुनः। **उभयसत्तया** वस्त्वभेदसत्तया अर्थनिर्णयसत्तया च। **तेनैवे**ति उपसंहारेणैव, न तु शाखान्तराध्ययनेन। **विरुद्धदिक्काना**मिति। यथा पूर्वादिदिक्कानां एकस्य श्रीगोवर्धननाथद्वारस्य प्राप्तिः। **न चेत्यादी**ति। **द्वितीय** इति धूममार्गः। **अविशिष्टो** मार्गान्तराविशिष्टः। **पुराण** इति। द्वितीयस्कन्धे क्रममुक्तौ। **तथा चे**ति। द्वितीयार्थबोधकचकारघटितत्वे सति। **किञ्चेत्यादी**ति। उपासने उपसंहारपादे धर्मोप-

कर्मणि चोपसंहारः सम्मतः। मार्गस्तु नान्यतररूपः, अतो यस्योपासकस्य येन मार्गेण गमनम्, स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः। अविधेयत्वादपि तथा। एतद् यथा तथा पुरस्तान्निरूपितम् 'उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने चे'त्यत्र। एवं सत्यर्चिःशब्देनार्चिरुपलक्षितो मार्ग उच्यते। आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संगृह्यन्ते इति नानुपपत्तिः काचिदिति चेत्।

अत्र वदामः। 'अर्चिरादिभ्य' इत्युक्तं भवेत्, त्वद्रीतिरेव चेदभिप्रेता भवेत्, तस्मान्नैवमित्यवधार्यते। अर्चिरादिनेत्येकवचनान्यथानुपपत्त्या मार्गस्यैकत्वमवश्यमूरीकार्यम्। एवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वाण्युक्तानि तानि सर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गे वर्तमानान्यपि यस्योपासकस्य यावत्पर्वभोगो भावी, तं प्रति तावत्पर्वोक्तिः, यस्य यावतां तेषां स न भावी तं प्रति न तदुक्तिः, तद्भोगाभावादिति नानुपपन्नं किञ्चित्। ननु त्वयाप्यनुक्तानां पर्वणां तत्र स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वेनेति चेत्। स्यादेतदेवम्, यदि तस्यैव गन्तुर्भोगाय तदपि पर्व तत्रोच्येत, न त्वेवम्, किन्त्वेकवचनानुरोधान्मार्गैक्ये निश्चिते यं-प्रति यत् पर्वोच्यते, तत्तत्र कण्ठोक्तमेवेति नोपसंहारापेक्षा। अग्रेऽ-

---

भाष्यप्रकाशः।

कर्मणि च वाक्यसार्थक्यम्, न तूपासनत्वं कर्मत्वं वा, अतो मार्गस्य तदन्यतररूपत्वाभावेपि ब्रह्मप्राप्तिरूपप्रयोजनैक्यात् कुतो न युक्त उपसंहार इत्यत आह **अविधेयत्वादपि तथेति**। नन्वविधेयत्वस्योपसंहारबाधकत्वं क्व सिद्धमित्यतः पूर्वोक्तं स्मारयति **एतद्यथेत्यादि**। तत्र हि समाने योऽर्थाभेदादुपसंहारः स विधिशेषः, येऽग्निहोत्रादयस्तद्वदित्युक्तम्। तेऽग्निहोत्रादयः सर्वेषां समाना अपि येषां शाखिनां यथोक्ताः, तेषामेव ते तथा विधेया नेतरेषाम्। तथाऽविधेयत्वात्। एवमत्रापि यदुपासनशेषे यत्पर्वको मार्ग उक्तः, तं प्रति स एव विधेयः, न त्वन्यान्प्रति। अतोऽन्यान् प्रत्यविधेयत्वादपि न मार्गोपसंहारो युक्त इत्यर्थः। एवमुपपाद्य सिद्धमाह **एवं सतीत्यादि**।

एवं पूर्वपक्षमुपपाद्य सिद्धान्तमाहुः **अत्र वदाम इत्यादि**। तथा च नानाग्रामयुक्तमार्गैक्येऽपि कस्यचित् कस्मिंश्चित् ग्रामेऽवान्तरनिवासः, अन्यस्यान्यत्र, तथेहापीत्यर्थः। अत्रोपसंहारस्य पर्वप्रापकत्वमाशङ्कते **नन्वित्यादि**। तत्परिहरन्ति **स्यादेतदित्यादि**। **नोपसं-**

रश्मिः।

संहारः। कर्मणि प्रयाजोपसंहारः। **येनेति**। अधिकारानुसारेण येन मार्गेण गमनम्। **वाक्येति**। प्रयाजानुयाजवाक्यसार्थक्यम्। अङ्गानां अर्थः फलं तदभावेऽनुपसंहृतानामानर्थक्यं स्यात्। **मार्गस्त्विति**। भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतो मार्गस्येति**। अर्चिरादिमार्गस्य प्रकारभेदवाक्यसार्थक्ययोरन्यतररूपत्वाभावेपि। **अस्येति**। अविधेयत्वस्य। **तथाविधेयत्वादिति**। तथा अविधेयत्वादिति पदच्छेदः। **यदुपासनशेष इति**। यस्योपासनस्य शेषे कर्तरि। **तमिति**। उपासनकर्तारं प्रति। **तथेति**। भाष्यार्थमाहुः **न मार्गोपसंहार इति**। सिद्धमाहुः **तथा चेति**। तथा च यथा व्रजं गच्छतः शकटवाहनत्वे क्रोशपञ्चकग्रामे क्रोशषट्कग्रामे वावान्तरनिवासः। रथवाहनत्वे क्रोशाष्टकग्रामेवान्तरनिवासः। अश्ववाहनत्वे क्रोशदशकग्रामेऽवान्तरनिवासः। तथैव शिविकावाहनत्वे। उष्ट्रवाहनत्वे क्रोशद्वादशके क्रोशचतुर्दशके वा ग्रामे निवासः। सुखेन। **इहापीति**। इह यावत्पर्वभोगस्तं प्रति तावत्पर्वोक्तिः। **नन्वित्यादीति**। **तत्रेति**। अर्चिरादिमार्गे। **प्रापकत्वेनेति**। पर्वप्रापकत्वेन

न्यत्रोक्तानां पर्वणामुक्तस्थले सन्निवेशोक्त्यापि सूत्रकाराभिमत एक एव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुतौ सर्वत्र पूर्वपरामर्शादपि तथा ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

छान्दोग्ये वायुर्न पठ्यते । कौशीतकिश्रुतौ तु 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक'मिति वाय्वादयः श्रूयन्ते । तत्रार्चिषोऽग्नेश्चाभेदान्न विचारणीयमस्ति । वायुलोकं कस्माल्लोकात् गच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह **वायुमब्दादिति** । 'अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद् यान् षडुदङ्ङेति मासाँस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य'मित्यत्र संवत्सरलोकात् परस्ताद्वायुलोको निवेशयितव्यः, तथा च संवत्सरलोकाद्वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाह **अविशेषविशेषाभ्यामिति** ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । अग्निहोत्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धावुपासनाभिर्ज्ञानोदये क्रममुक्त्यधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा भुक्त्वा अन्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म त्वग्निसाध्यम्

भाष्यप्रकाशः ।

हारापेक्षेति । अन्यभोगाभावान्नोपसंहारापेक्षा । ननु मार्गभेदे को दोषो येन क्लिष्टादरः क्रियत इत्यत आहुः अग्र इत्यादि । अग्र इति । अग्रिमसूत्रेषु । पूर्वपरामर्शादिति । 'अर्चिषोऽहरह्नः पूर्वपक्ष' इत्यादिरूपात्तस्मात् । तथा च मार्गान्तरस्याभावादेतस्य च ज्ञानिनः प्रत्येवोक्तत्वाज्ज्ञानिनामेव क्रममुक्तिः । मर्यादाभक्तानां तु पूर्वोक्तरीत्या सद्योमुक्तिरेवेति सिद्धम् ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ ननु मार्गैक्यं न युक्तम्, अनुक्तपर्वस्थलस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तद्विनिगमनायाग्रिमं पठतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति छान्दोग्य इत्यादि । आहेति । 'संवत्सरलोकाद्वायुलोकं गच्छती'ति विनिगमकपूर्वकमाहेत्यर्थः ।

अविशेषौ कतरावित्यपेक्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति अत्रेदमित्यादि । तथाचार्चिरादिसंवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वमविशेषः । वाय्वादित्ययोर्नीचोच्चलोकाधिपत्येन तथात्वात्तयोः पौर्वा-

रश्मिः ।

रूपेण । पूर्वपक्ष इति । अह्नः आपूर्यमाणपक्षः । इत्यादिरूपादिति । 'आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाꣳस्तान् मासेभ्यः संवत्सरꣳसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था' इति श्रुतिरादिपदार्थः । सिद्धं वदन्तः तथेति । भाष्यार्थमाहुः तथा चेति । पूर्वोक्तेति । पूर्वपादोक्तरीत्या ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ संवत्सरलोकादिति । सौत्राब्दशब्दार्थः । कतराविति । अविशेषविशेषयोः साधारणयोर्विशेषाविशेषौ कतराविति प्रश्नः । हेतुमिति । अविशेषविशेषरूपम् । अत्रेदमित्यादीति । अग्निहोत्रादीति । अग्निहोत्रादिभिराध्यात्मिकचित्तशुद्धौ

भूलोक एव च भवति, अत आदौ तत्रत्यो भोगः, ततस्तदुपरितनलोकानाम्। 'पृथिवी दीक्षा तयाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः'। 'यथा पृथिव्यग्निगर्भे'त्यादिश्रुतिभ्यो भूरग्निप्रधाना भवति, अतोऽर्चिराख्यमग्निलोकमादौ गच्छति। ततः कर्मोपासनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वात्तत्र तत्र गत्वा भुङ्क्ते। तथा च संवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वेनाविशेषात् तन्मध्ये वायोर्न प्रवेशः। भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुपरि द्युलोकः, तथा च 'वायुरन्तरिक्षस्याधिपति'रिति श्रुतेः, 'सूर्यो दिवोऽधिपति'रिति श्रुतेस्तयोः पौर्वापर्ये विशेषो हेतुरस्तीत्यादित्यलोकात् पूर्वमुक्तरीत्या भूलोकमध्यपातिसंवत्सरस्य परस्ताच्च वायुर्निवेशयितव्य इत्यर्थः। ननु 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽह'रित्यादिश्रुतिरुक्तमुक्तमनूद्यानूद्यापादानत्वं वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नोक्तमादरणीयमिति चेत्। सत्यम्। यस्योपासकस्य न वायुलोकभोगः, तं प्रति सोक्तिः, यस्य तु तद्भोगः, तस्योक्तरीतिमार्गैक्यादिति नानुपपत्तिः काचित्।

केचित्तु, 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकं स वरुणलोक'मित्यविशेषेण वायुरुपदिश्यते। मिथःपौर्वापर्यप्रापकपदाभावात्।

भाष्यप्रकाशः।

पर्ये विशेष इति ताभ्यां तथेत्यर्थः। अत्र 'नन्वि'त्यादिना छान्दोग्यश्रुतिविरोधमाशङ्क्य समादधते सत्यमित्यादि। सोक्तिरिति। छान्दोग्योक्ता अव्यवधानोक्तिः। उक्तरीतिरिति। व्यासोक्तरीतिः। तथा च भोक्तृविशेषेणाव्यवधानव्यवधानसम्भवान्न श्रुतिविरोधरूपानुपपत्तिरित्यर्थः।

एवं स्वमतेन व्याख्यायात्र शाङ्करादिमतमुपक्षिपन्ति केचित्त्वित्यादि। मिथःपौर्वापर्यप्रापकपदाभावादिति। तादृशपञ्चम्यन्तपदाभावात्। तथा च सोऽत्राविशेषपदार्थः। 'यदा

रश्मिः।

ज्ञानम्, आधिदैविकचित्तशुद्धौ भक्तिरिति सुबोधिन्यां अस्य पक्षस्य 'नैतादृशा भक्ता' इति निबन्धेऽनङ्गीकारात् तन्न्यायेनोपासनाः निवेश्योक्तम्। एवेति। मनुष्याणां न तु देवानामिति न 'तदुपर्यपी'-त्यधिकरणविरोधः। यदि पृथिव्यग्निगर्भा स्यात्, तदा पृथिवीदीक्षयाग्निर्दीक्षितो भवेदित्याशयेनाहुः यथा पृथिव्यग्निगर्भेति। तथा च पृथिव्या दीक्षा तया दीक्षया पृथिवीगर्भोऽग्निर्दीक्षित इत्यर्थः। दीक्षां इतो दीक्षितः। अहरादीति। 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत'। 'प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजा स्मृता बुधैः। यथा सन्ध्या तथा विष्णुपूजा नित्ये'ति नारदीये। 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः' इति गीता। 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'-मित्युपक्रम्य 'मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम्। गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः। यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वस्वि'ति श्रीभागवते। सर्वेषु वार्षिकेषु पर्वसु च। एवमहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वात् तत्र तत्रेति। जगन्नाथादौ। श्रीगोवर्धननाथादौ भक्तिशरणमार्गाभ्याम्। एवं चादित्यमित्यनेन पदेन विश्रामस्थानमपि। 'स तत्र विजिहीत' इति बृहदारण्यकात्। स सूर्यः तत्र आगमनस्थले विजिहीते छिद्रं कुरुते। उक्तरीत्येति। छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्योक्ता'र्चिष' इत्यादिश्रुतिक्रमेण। तथात्वादिति पौर्वापर्यात्। तथेति वायुमब्दान्निवेशयेत्। अत्रेति सूत्रार्थे। छान्दोग्येति उक्तश्रुतिविरोधम्। अव्यवेति। वायुतो न तथा। न श्रुतीति। उपा-

'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छती'ति श्रुत्या आदित्यात् पूर्वो वायुर्विशेषेणोपदिश्यत इत्यब्दादित्ययोरन्तराले निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति।

स चिन्त्यते । यथा तेन 'स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छती'ति विशेषोपदेश इत्युच्यते, तथा 'स वरुणलोक'मित्यत्रापि वक्तुं शक्यम् । न च, 'स आदित्यमागच्छती'त्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद्वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात् तथेति वाच्यम् । 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक'मित्यत्रापि

भाष्यप्रकाशः।

वै पुरुष' इत्युक्तं तेनोर्ध्वाक्रमणमादित्ये गमनं च यदुच्यते, स विशेषपदार्थः । ताभ्यामब्दादित्ययोरन्तराले वायुनिवेशं वदन्तीत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु यदा यस्मिन् वै निश्चयेन पुरुषो ब्रह्मविद् अस्माल्लोकाच्छरीरात् प्रैति लोकान्तरं गच्छति, तदा स पुरुषो वायुमागच्छति प्राप्नोति । तस्मै आगताय, स वायुः तत्र तदागमनस्थले विजिहीते पूर्वं स्तिमितोऽपि तदानीं स्वावयवान् विगमयति तस्य गमनार्थम् । विगमनस्थलपरिमाणमाह, यथा रथचक्रस्य खम् यावत्परिमाणं रथचक्रस्य छिद्रम् । तेन मार्गेण स पुरुष ऊर्ध्व आक्रमते, स आदित्यमागच्छति प्राप्नोतीति ।

एवं तद्व्याख्यातमर्थमनूद्य तदुक्तस्य विशेषस्य विशेषत्वं युज्यते, न वेति विचारयन्ति स चिन्त्यत इत्यादि। इत्यत्रापि वक्तुं शक्यमिति। ऊर्ध्वाक्रमणस्यार्थसिद्धत्वात्तच्छब्दस्य तत्रापि सत्त्वाद्वक्तुं शक्यम् । तथाचोर्ध्वाक्रमणतच्छब्दोक्तपूर्वपरामर्शयोर्विशेषपदार्थत्वाङ्गीकारे वाजसनेयिभिर्वाय्वनन्तरमादित्यवत्कौशीतकिभिर्वायुलोकानन्तरं वरुणलोकस्य पठ्यमानत्वेन भवदुक्तविशेषस्य तत्रापि शक्यवचनत्वादुक्तहेतोरर्थान्तरसाधकतया प्रकृतासिद्धिरित्यर्थः । तर्हि वायुलोकगतपुरुषीयं पूर्ववर्तित्वं परामृशतस्तच्छब्दस्य तथात्वमस्त्वित्यत आहुः न चेत्यादि तथा चाद्ये पक्षे व्याख्येयसूत्रविरोधः, द्वितीये च वरुणसूत्रस्येत्युभयमप्ययुक्तमित्यर्थः । दूषणान्तर-

रश्मिः।

दानविरोधकृतश्रुतिविरोधरूपा । अब्दादित्ययोरन्तराल । इति नन्वब्दः क्वोक्त इति चेन्न । छान्दोग्यैकवाक्यतया प्राप्तेः । स्तिमित इति विगमनस्थलरहितोपि । विगमयतीति विगमनस्थलं कुर्वन्त्यवयवास्तान् विगमनस्थलं कारयति वायुः । तच्छब्दस्येति । स वरुणलोकं इत्यत्र स इति तच्छब्दस्य । तत्रेति वरुणवाक्ये । तत्रापीति कौशीतकिब्राह्मणेपि । उक्तहेतोरिति अविशेषविशेषहेतोः । अर्थान्तरम् । 'संवत्सराद् वायुलोकं वायुलोकाद् वरुणलोकं वरुणलोकादादित्यं' इत्यर्थान्तरम् । अर्थः 'अग्निलोकात्संवत्सरं संवत्सराद्वायुलोकं वायुलोकाद्वरुणलोकं वरुणलोकादादित्यलोकम् । स आदित्यमागच्छती'त्युक्तश्रुतेरिति । तदन्योर्थ उक्त इत्यर्थान्तरम् । तस्य साधकतया प्रकृतं यदब्दाद्वायुलोकं वायुलोकादादित्यमिति । यद्वा परमते प्रकृतोग्निलोकात्संवत्सरं इत्यादिरुक्तोर्थः । तस्यार्थस्यासिद्धिः । अनुमानं तु छान्दोग्ये वायुमब्दात् अविशेषविशेषाभ्याम् । 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक'मिति वाक्यवदिति । एवं दृष्टान्तः । तच्छब्दस्येति स वरुणलोकमिति तच्छब्दस्य । तथात्वमिति । पौर्वापर्यवाचकत्वमस्त्विति । न चेत्यादीति । तथेति । स वरुणलोकमागच्छतीति न निवेश्यम् । तडितोधिवरुण इतिसूत्रात् । एवं च तथा

तुल्यत्वात् । किञ्च, एवमग्निलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि वक्तुं शक्यम्, अतो विद्वद्भिरुपेक्ष्योऽयम् । वाजसनेयिनस्तु, 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य'मिति पठन्ति । तत्राप्यादित्यात् पूर्वो देवलोकात् परो वायुर्ज्ञेयः । एकत्रादित्यात् पूर्वत्वे सिद्धे मार्गैक्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सूत्रकारेण तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम्, वायुमब्दादिति । एवं सति मासेभ्यः परस्तादब्दनिवेशनं कार्यम् ।

नच 'वायुमब्दा'दिति सूत्रान्मार्गभेदापत्तिः । देवलोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वेनादित्यमध्यपातित्वमभिप्रेत्य छन्दोगश्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासोपि । अतो नानुपपत्तिः ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

माहुः । किञ्चेत्यादि । एवमिति । ऊर्ध्वाक्रमणपूर्ववर्तित्वयोर्विशेषपदार्थत्वे । तथा चाब्दानन्तर्यमपि न सिध्येदित्यर्थः । एवं सूत्रव्याख्यानांशे तन्मतमपास्य बृहदारण्यकश्रुतिविरोधांशेपि तन्मतं परिहर्तुमाहुः वाजसनेयिन इत्यारभ्याब्दादितीत्यन्तम् । परिहरन्ति एवं सतीत्यादि । एवं सतीति । देवलोकनिवेशेऽवश्यं कर्तव्ये सति । तथोक्तवतीति । संवत्सराब्दादादित्यमित्युक्तवती । तथाच स्थानापेक्षया 'सूर्यो दिवोऽधिपति'रित्युक्तलिङ्गस्य बलिष्ठत्वाद् देवलोकात् पूर्वमेव वायुनिवेशो युक्तः, न तु ततः परमित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु, देवलोकशब्दं वायुलोकपरमेवाङ्गीकुर्वन्ति । यद्देवलोकशब्दे अविशेषेणोक्तम्, तदेव वायुलोकशब्दे विशेषेणोच्यत इत्यविशेषविशेषाभ्यामित्येव तत्रापि हेतुः । वाजसनेयिनां 'स वायुमागच्छती'ति श्रावणात् कौशीतकिनां वायुलोकशब्दे वायुश्चासौ लोकश्चेति कर्मधारयमङ्गीकुर्वन्तो वायोर्देवलोकत्वाय, 'योऽयं पवत एष देवानां ग्रहा' इति श्रुतिं चाहुः । तत्राप्येकत्र कर्मधारयाङ्गीकारे प्रायपाठविरोधः । सर्वत्र तदङ्गीकारे तु लोकपदप्रयोगवैयर्थ्यम् । 'स वायुमागच्छती'त्यत्र केवलवायुप्रयोगस्तु द्वारत्वाभिप्रायेण । आदित्यसन्निधानात् । आदित्ये लोकद्वारत्वस्य, 'एतद्वै खलु लोकद्वार'मिति छान्दोग्ये श्रावणादिति । अतश्चिन्त्यम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

नाम स आदित्यमागच्छतीत्यत्र अविशेषविशेषहेतुर्न वरुणलोकमित्यत्रापीति न च वाच्यमित्यर्थः । तुल्यत्वादिति वायुलोकानन्तरमादित्यलोकं गच्छतीत्यस्य तुल्यत्वात् । तथा च न स वरुणलोकमागच्छतीत्यनिवेश्यम् श्रुतत्वात्, अन्यपौर्वापर्यं तु निवेश्यमिति भावः । आद्य इति अर्थान्तरपक्षे । व्याख्येयेति वायुमब्दाद्वायोरादित्यमिति व्याख्यानाद् व्याख्येयसूत्रविरोधः । द्वितीय इति । अर्थपक्षे सोप्युक्त एव । उभयमिति अर्थोर्थान्तरं च । दूषणेति । उक्तानुमाने अग्निलोकमागच्छतीत्यादेरदृष्टान्तत्वार्थं तथा । बृहदारण्यकेति भाते व्याख्येयसूत्रविरोधांशे । तन्मतमिति । वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य'मिति समामनन्ति । तत्र आदित्यानन्तर्याय देवलोकाद् वायुमभिसंभवेयुः । वायुमब्दादिति तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयेति परभाष्यादनूदितं तन्मतम् । इत्यन्तमिति । इत्यन्तं तन्मतमाहुरित्यन्वयः । एवं सतीत्यादीति । मार्गभेद इति वायुलोकाद्देवलोकं देवलोकादादित्यमित्यस्मान्मार्गाद्भेदस्यापत्तिः । इत्युक्तस्येति । अत्रैव भाष्योक्तस्य लिङ्गस्य । तत इति देवलोकात् । ग्रहा इति । छत्रिणो यान्तीत्यत्र छत्रित्ववत् वायौ ग्रहत्वम् । बहुवचनं छान्दसम् । ग्रहा इत्यत्र अचो रेफो वा । प्रायपाठेति । अग्नेर्लोकोग्निलोकस्तमित्येव षष्ठीतत्पुरुषप्रायपाठस्तस्य विरोधः । सर्वत्रेति । वायुलोकपदेपि । लोकेति वायुश्चासौ लोकः वायुलोक इत्यत्र वायुलोकलोक इत्यर्थापत्त्या तथा । वायुपदस्य वायुलोकवाचकत्वम् । 'योऽयं पवत एष देवानां ग्रहा' इति श्रुतेः ॥२॥

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युत'मित्यत्र पठितविद्युल्लोकात् परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः । सम्बन्धात् । तडितोऽप्सम्बन्धित्वाद्वरुणस्य तत्पतित्वात् तथा ॥ ३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥

स्पष्टमिदम् । अर्चिरादिपाठे विद्युदनन्तरं 'तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती'ति पठ्यते । तत्तु यस्योपासकस्य वरुणादिलोकगमनापेक्षा नास्ति, तमपेक्ष्येति ज्ञेयम् । मार्गैक्यनियममभिप्रेत्य सूत्रकारोऽन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकानां तत्रैव निवेशनमाह ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे प्रथममर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ ननु भवतु संवत्सरादुपरि देवलोकादर्वाग्वायुलोकनिवेशस्तथापि वरुणलोकः क्व निवेशनीयः, न हि तत्र विशेषादिरूपं किमपि नियामकमन्तराले निवेशने लभ्यते, अतो मार्गभेदपक्ष एव युक्त इत्याशङ्कानिरासायेदमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति आदित्यादित्यादि । तडितोऽप्सम्बन्धित्वादिति । 'विशाला हि विद्युतो नृत्यन्ति तीव्रस्तनितनिर्घोषो जीमूतोदरेषु नृत्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वे'ति ब्राह्मणात् तथा । तथा चाप्सम्बन्धरूपस्य नियामकस्य विद्यमानत्वात् तन्निवेशसिद्धेर्न मार्गैक्यबाध इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥ स्पष्टमिति । पाठसामर्थ्यादेव तन्निवेशस्थानं स्पष्टमिति न पूर्ववदाशङ्कावकाश इत्यर्थः । तडिदनन्तरं वरुणादिलोकनिवेशोऽर्चिरादिश्रुतिविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति अर्चिरादीत्यादि । तमपेक्ष्येति पर्यङ्कविद्युदुपासकमपेक्ष्य । मार्गैक्यनियममभिप्रेत्येति । अक्षिपुरुषविद्यापञ्चाग्निविद्ययोरिव पर्यङ्कविद्यायामपि देवयानमार्गस्य प्रत्यभिज्ञानात् तयोरिवास्यामपि वैद्युतस्यातिवाहिकस्यावश्यकत्वात्

रश्मिः ।

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ तत्रेत्यादि । 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोक'मित्यत्र विशेषः स इति द्वये । आदिना क्रमः सम्बन्धश्च । **अन्तराले** इन्द्रादित्यलोकयोरन्तराले । इदमिति । सूत्रम् । **नृत्यन्तीतीति** । नृत्यन्ति इति इ इति छेदः । इ आश्चर्ये । **ब्रह्मेति** । ब्रह्मेवाचरति । नृत्यसूक्ष्मत्वादिना । तेति वर्णागमः । तन्निर्घोषो वा तकारलोपः । तस्याः विद्युतः निर्घोषः आकाशे जीमूतोदरेष्वाकाशे शब्दः । 'आकाशे कः शब्दं करोती'ति प्रश्ने 'आरणे विद्यु'दित्युत्तरात् । **जीमूतो** मेघः इन्द्रस्यात्ममूर्तिः । **अथ** तदनन्तरं **आपः** सेचनकर्त्र्यः । **विद्योतते** विद्युत् । **स्तनयति** जीमूतः । **वर्षिष्यति** वा जीमूतः । **तथेति** । भाष्यीयतथेत्यस्यानुवादः । तडितोऽप्सम्बन्धित्वम् । **तन्निवेशेति** । वरुणलोकनिवेशसिद्धेः ॥ ३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥ पाठे इति । 'स एवं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकम्, स वरुणलोकम्, स इन्द्रलोकम्, स प्रजापतिलोकम्, स ब्रह्मलोक'मिति कौषीतकिश्रुतिपाठसामर्थ्यात् । **पूर्ववदिति** । तडित्सूत्रवत् । **आशङ्केति** । लोकनिवेशशङ्कावकाशः । **मार्गैक्यनियममभिप्रेत्येतीति** । अर्चिरादिमार्गैक्यनियमम् । **तयोरिवास्यामिति** ।

---

१ नृत्यन्तीति रश्मिपाठः ।

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ५ ॥ (४-३-२)

विद्युदनन्तरं 'तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र भवति संशयः। उक्तश्रुतेर्गमयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्चीयते। स च विद्युदनन्तरमेव पठ्यते। एवं सति यस्य वरुणादिलोकगमनम्, तस्य वचनाभावेन गमयित्रप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्तिर्भवति, न वेति। तत्र वाचनिकस्य यावद्वचनत्वात्तदभावेन सा न भवतीति प्राप्त आह आतिवाहिका इति।

एतदुक्तं भवति। यस्योपासकस्य यावत्फलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भाविनी, तस्य तावत्तद्भोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवति, अत एव कौशीतकिश्रुतौ प्रजापतिलोकानन्तरं ब्रह्मलोकः पठ्यते। अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यम्, तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधश्च स्यात्। तथा च यत्रातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति, तत्राप्यातिवाहिको भगवदीय एव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयम्। वस्तुतस्तु बहव एव तादृशाः

भाष्यप्रकाशः।

तथाभिप्रेत्य। तथाचैतन्न्यायेन सर्वासु क्रमप्राप्तिबोधिकासु ब्रह्मविद्यासु वैद्युतं पुरुषं विना न ब्रह्मप्राप्तिरिति बोधनार्थं मार्गैक्यनिरूपणमित्यर्थः॥४॥ इति **प्रथममर्चिराद्यधिकरणम्** ॥१॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ५ ॥ एतस्याधिकरणत्वाय विषयं संशयं चाहुः विद्युदित्यादि। सङ्गतिस्त्ववसरः। पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि। सिद्धान्तं व्युत्पादयन्ति एतदित्यादि। **अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यमिति**। तेनोपासनेन ब्रह्मप्राप्त्यभावे तदर्थं कृतं यदुपासनरूपं साधनं तस्य वैयर्थ्यम्। **तेषामिति**। उपासनानाम्। **आतिवाहिकश्रुतिरिति**। अतिवहनं अतिक्रामयित्वा प्रापणं अतिवाहः। भावे घञ्। तत्सम्बन्धी आतिवाहिकस्तद्बोधिका श्रुतिरातिवाहिकश्रुतिः। ननु यद्येवमातिवाहिकप्राप्त्यर्थमिदं सूत्रं स्यात्, तदैकवचनमेव प्रयुज्येत, श्रुतौ 'अमानवः पुरुष' इत्येकवचनात्, अतो नैवमित्यत आहुः **वस्तुत इत्यादि**। तथा च यत्रातिवाहिको न पठितः, तस्यामपि विद्यायां ब्रह्मप्राप्तेरुक्त-

रश्मिः।

अक्षिपुरुषविद्यापञ्चाग्निविद्ययोरिवास्यां पर्यङ्कविद्यायाम्। **तथाभिप्रेत्येति**। मार्गैक्यनियममभिप्रेत्य। एतदिति। समीपतरवर्तिसूत्रेण ॥ ४ ॥ **इति प्रथममर्चिराद्यधिकरणम्** ॥ १ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ५ ॥ **विद्युदित्यादीति**। **उक्तेति**। अव्यवहितपूर्वमुक्तश्रुतेः। **गमयित्रप्राप्तेरिति**। भोगभूमिषु भोगानन्तरं अन्यस्य कर्मादेर्गमयितुरभावादपेक्षितगमयित्रप्राप्तेरित्यर्थः। **अवसर इति**। क्रममुक्तौ ज्ञानिसम्बन्धिन्यां ब्रह्मप्राप्तौ प्रतिबन्धकीभूता मार्गनिवेशनजिज्ञासा तस्या निवृत्तौ सत्यां अवश्यवक्तव्यत्वं सर्वत्र ब्रह्मपुरुषस्य अमानवस्य निवेशे इत्यवसरसङ्गतिलक्षणसमन्वयः। प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तावश्यवक्तव्यत्वमवसर इति लक्षणम्। **तत्रेत्यादीति**। वाचनिकस्य तत्पुरुषस्य अमानवस्य। **यावद्वचनं** वचनमनतिक्रम्येति यावद्वचनम्। अव्ययीभावः। अन्यत्र वचनाभावेन। **सेति** ब्रह्मप्राप्तिः। **तदर्थं** ब्रह्मप्राप्त्यर्थम्। भास्करभाष्ये तु भवार्थे ठगुक्तः तत्र भव इति सूत्रात्। तथा चातिवाहे भव आतिवाहिकः। **आतिवाहिक इति**। औणादिकष्ठक्। **भाष्ये। तथा चेत्यादि**। विद्यासामर्थ्याद्गमयित्रभावेपि ब्रह्मप्राप्तौ सत्याम्। **भगवदीय एवेति**।

सन्तीति ज्ञापनाय बहुवचनमत्रोक्तम् । तन्मध्ये कश्चनागत्यैक एव नयतीति ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनम् । तत्र हेतुः तल्लिङ्गात् । 'तत्पुरुषोऽमानव' इत्यत्र ब्रह्मसम्बन्धित्वं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते, यथा विद्याबलात् तत्तल्लोकप्राप्तिः, तथैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न, किन्तु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणैवेति ।

न च पूर्वपूर्वलोकाधिष्ठातृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्रत्यातिवाहिका यथा, तथा ब्रह्मप्राप्त्यव्यवहितपूर्वलोकदेवा एव ब्रह्मप्रापका इति तत्पदेन स लोक एवोच्यत इति वाच्यम् । तदेतरलोकेषु तदकथनं यथा, तथात्रापि न कथयेत् । लोका-

भाष्यप्रकाशः ।

त्वात् तदन्यथानुपपत्त्या स कल्प्यः, अतः प्राप्यबहुत्वात् प्रापकबहुत्वबोधाय तद्वचनमित्यर्थः । श्रौतस्यैकवचनस्य तात्पर्यमाहुः तन्मध्य इत्यादि । तत्र हेतुरिति । बहुत्वे हेतुः । एतमर्थं हेतुव्याख्यानमुखेन स्फुटीकुर्वन्ति तत्पुरुष इत्यादि । उच्यत इति । 'अमानव' इत्यादिना वाक्येनोच्यते । तेनेति । श्रौतेन लिङ्गेन । तथा चैतल्लिङ्गेनैव तेषां बहुत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

अत्रान्ये एवं व्याकुर्वन्ति । 'अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्ष'मित्यादौ किमेतेऽर्चिरादयो देवयानमार्गस्य चिह्नानि, यथा अमुकं नगरं प्रति गच्छतोऽमुकः पर्वतोऽमुका नदी, एते ग्रामा इति, अथवा अवान्तरभोगभूमयः यथा दूरतरं नगरं गच्छतोऽवान्तरनिवासग्रामाः, उतातिवाहिका देवताविशेषा इति सन्देहे । आतिवाहिका एवैते । कुतः । तल्लिङ्गात् । 'आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्गमयितृत्वदर्शनरूपाल्लिङ्गात् । 'अमानव' इति विशेषणं तु पूर्वोक्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थमिति ।

तदेतन्निषेधन्ति न चेत्यादि । तत्पदेनेति । श्रौतेन लुप्तापादानपञ्चमीकेन । तन्निषेधहेतुं व्युत्पादयन्ति तदेतरेत्यादि । यदि तत्पदेन विद्युल्लोकः परामृश्येत, तदान्येषु लोकेषु यथा गमयितुरकथनम्, तथात्रापि गमयितारं न कथयेत् । देवानामातिवाहिकत्वस्य लोकसम्बन्धादेव प्राप्तत्वात् । नन्वत्र तत्पदस्य लोकबोधकत्वेपि देवानां लोकस्थत्वान्नातिवाहिकत्व-

रश्मिः ।

अयं कर्मस्थानीयः, न तु ज्ञानावभर्जितकर्मणां ज्ञानिनामुत्क्रमणादि कर्म । ननु विद्या प्रापयतीत्युक्तमिति चेत् । न । विद्याफलस्य ब्रह्मप्राप्तेरवान्तरमार्गगततत्तल्लोकदेवताऽसाहित्ये सामिफलं भवेदिति विद्यासाफल्यायातिवाहिकोक्तेः । नैवमिति । यत्रातिवाहिकश्रुतिर्नास्तीत्याद्युक्तं न, किन्तु वाचनिकस्यामानवपुरुषस्य यावद्वचनत्वम् । तदन्यथानुपपत्त्येति । अत्र शास्त्रान्तरवत् नान्यथानुपपत्तिरर्थापत्तेरविषयत्वपरिजिहीर्षयापि त्वर्थापत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः करणत्वोक्तेस्तृतीययेति । स इति आतिवाहिकः । तद्वचनमिति सूत्रे बहुवचनम् । एनमित्यन्वादेशः । प्रतीकार्थमुपात्तस्य हेतोः स्फुटीकारार्थं पुनरुपादानात् । किञ्चित्कार्यार्थमुपात्तस्य पुनरुपादानमन्वादेशः तत्पुरुषो लोकपुरुषः अतोऽमानवो ब्रह्मसम्बन्धिलिङ्गमित्याशयेनाहुः अमानव इति । श्रौतेन इति । अमानवरूपेण । तेषामिति । आतिवाहिकानाम् । यथा अमुकमिति । यथा अमुकं नगरं प्रति गच्छतः अमुकः पर्वतः अमुका नदी य एते ग्रामा इति पाठः । सन्देह इति त्रिकोटिकसन्देहे । पूर्वपक्षस्तु अवान्तरभोगभूमय आतिवाहिका इति । आतिवाहिका एवेति । देवताविशेषा एव तु देवयानमार्गस्य चिह्नानि नाप्यवान्तरभोगभूमय

१. अमुकः, अमुका इति रश्मिपाठौ ।

धिष्ठातृदेवानामातिवाहिकत्वोक्तावर्चिर्लोकप्रापकातिवाहिकस्याभावात् तत्प्राप्तिर्न स्यात् । तथा सति देवयानमार्ग एवोच्छिद्येत । अतो यथा विद्याबलेनैवार्चिषः प्राप्तिः, तथेतरेषामपीति बुध्यस्व । कस्यचिदल्पलोकगत्यनन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः । कस्यचित् बहुलोकगत्यनन्तरं सोच्यत इति भोगभूमित्वमेव तेषामवगन्तव्यम् । सर्वेषां सर्वत्र गमने देवयानं पन्थानं वदन्त्याः श्रुतेः सामि तत्कथनमनुपपन्नं स्यात् । अत उपासनाभेदेन फलभेदं ज्ञापयन्ती तथा वदतीति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

कल्पनम्, किन्तूपसंहारस्थं सिद्धवत् गमयितृत्वदर्शनमेव देवानामातिवाहिकत्वे लिङ्गम्, अतस्तत्प्रापणार्थं तत्कथनमिति चेत्, तत्राहुः लोकेत्यादि । तथा चात्र यद् गमयितृकथनम्, तद्विद्युल्लोकात् पूर्वेषु लोकेषु गमयित्रपेक्षाभावं बोधयति, न तु गमयितारं प्रापयतीत्यर्थः । ननु यदि विद्याबलेनैव विद्युदन्तलोकप्राप्तिः स्यात्, तदा सर्वासु विद्यासु सर्वे लोका उच्येरन्, तत्तु नोच्यते, अतो न विद्याबलेन तत्प्राप्तिः, किन्तु गमयित्रैवेति श्रुतेस्तात्पर्यमिति चेत्, तत्राहुः कस्यचिदित्यादि । तथा च देवयाने मार्गेऽग्न्याद्युत्तरं सर्वत्र लोकशब्दोपबन्धात्तस्य च श्रुतिरूपतया लिङ्गापेक्षया बलीयस्त्वात्तेषां भोगभूमित्वमेव युक्तम्, न त्वातिवाहिकत्वम् । किञ्च । कस्यचित् प्रापणार्थमर्चिरादिदेवतायां गतायां तस्मिन्नवसरेऽन्यस्यार्चिःप्राप्तिर्न स्यात् । तथाच 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'तिश्रुतिबाधप्रसङ्गः । अतस्तदभावाय तेषां लोकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । किञ्च । विद्याया अर्चिषः पूर्वमुक्तत्वेपि तस्या गन्त्रा सहानुवर्तमानत्वात्तयैव तत्तल्लोकप्राप्तिरित्येव युक्तम् ।

रश्मिः ।

इत्यर्थः । **सिद्धवदिति** । न तु पूर्वकोटिद्वयमुपन्यस्य तत्पुरुष इत्यादि साध्यवत् । **पूर्वोक्तेति** । तत्पुरुष इत्यनेनोक्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थम् । तत्पदेन तस्य लोकस्य पुरुषा इति व्याख्यानं तद्वत् तत् तस्मादित्यपि व्याख्यानमित्याशयेनाहुः **श्रौतेन लुप्तापादानपञ्चमीकेनेति** । **तन्निषेधहेतुमिति** । भोगभूमिरूपार्थरहिततत्पुरुषरूपार्थस्य निषेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति **विद्युल्लोक** इति । तस्माल्लोकादित्यर्थात्तथा । **पराम्रृश्येतेति** । अधीष्टे लिङ् । **कथयेदिति** । स्वार्थे णिच् । **उपसंहारस्थमिति** । देवयानपथि संप्राप्तिस्थमित्यर्थः । **तत्प्रापणार्थमिति** । लोकप्रापणार्थम् । **तत्कथनमिति** आतिवाहिककथनम् । **तच्चेति** । लोकन्यूनाधिकभावापेक्षया सामान्ये नपुंसकम् । लोकन्यूनत्वं लोकाधिकत्वं नोच्यत इत्यर्थः । **तत्प्राप्तिः** लोकप्राप्तिः । **अग्न्यादीति** । वायुवरुणेन्द्रप्रजापतिब्रह्माणि गृह्यन्ते आदिना । **श्रुतीति** । निरपेक्षो रवः श्रुतिः पूर्वतन्त्रोक्तलक्षणा । **लिङ्गेति** आतिवाहिकलिङ्गापेक्षया । **बलीयस्त्वं** 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य'मिति जैमिनिसूत्रात् । तेषां अर्चिरादिमार्गगतावान्तरविश्रामस्थानानाम् । **आतिवाहिकत्वमिति** । तत्तल्लोकदेवताविशेषत्वम् । **तेषामिति** । आतिवाहिकानाम् । सर्वेषामित्यारभ्योत्पश्याम इत्यन्तभाष्यतात्पर्यार्थं वदन्तो विद्यासाफल्यायातिवाहिका इत्याहुः **किञ्च विद्याया** इति । **तयैवेति** । तया विद्ययापि । **अपिनातिवाहिकाः** । एवकारोप्यर्थे । लोकदेवता विना विद्या सामि स्यादिति भावः । लोकदेवतास्तात्पर्यार्थः । भाष्यार्थस्तु सर्वेषां विद्यावतां सर्वत्र लोकेषु । **सामि** तत्तल्लोकदेवता विनार्धम् । **तत्कथनं** देवयानपथकथनम् । **फलभेदं** तत्तल्लोकदेवतासाहित्यरूपं फलप्रकारम् । **तथा वदतीति** । शक्तितात्पर्याभ्यामातिवाहिकपदार्थं वदतीति ।

ननु 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती'त्यादिश्रुतिभ्यो देवयानं पन्थानं प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मवित्त्वमवश्यं वाच्यम् । तेन सद्योमुक्तौ सम्भवत्यां सत्यां क्षयिष्णुत्वेन क्षुद्रानन्दत्वेन च हेयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतूनामर्चिरादिलोकानां कामना कुतः यतस्तद्धेतुभूतोपासनाः सम्भवन्ति । किञ्च । 'अर्चिरादिना तत्प्रथिते'रित्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गीयस्यैवार्चिरादिप्राप्तिः, न भक्तिमार्गीयस्येति, तदप्यनुपपन्नम् । 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च य'दित्युपक्रम्य, 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा, स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छती'ति भगवद्वाक्याद्भक्तस्याप्येतद्वाञ्छाफले सम्भवतः । अन्यथा प्रभुर्न वदेत् । एवं सति भक्तिसुखं हित्वान्यत्र कामनायां हेतुर्वाच्य इत्याकाङ्क्षायां तमाह ।

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

अत्रेदं ज्ञेयम् । देवयानः पन्था अपि भगवतैव सृष्टोऽस्ति । तथाचोक्तहेतुभिस्तत्र कस्यापि कामाभावे तत्सृष्टिर्व्यर्था स्यात्, अतो भगवानेव काँश्च व्यामोहयति ज्ञानिनो मर्यादामार्गीयभक्ताँश्च, अतस्तत्कामनासिद्धेस्तत्फलभोग इति ।

यत्त्वर्चिरादिमार्गगन्तॄणां देहवियोगेन सम्पिण्डितकरणग्रामत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । अर्चिरादीनां चाचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । कार्यकरणासामर्थ्यमिति यावत् । तेनार्चिराद्यधिष्ठातृदेवैरतिवाह्यन्त इति सिद्धमिति व्याख्यानम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

अतो यथैकदेशीयानेकग्रामवासिनामेकस्मिन् देशे गन्तव्ये तन्मार्गेणैकेन तं प्रति गच्छतां मध्येमार्गमनेकनगरग्रामादिसद्भावेपि यस्य यत्र किञ्चित्कार्यम्, स एव तत्र विरम्याग्रे गच्छति, अन्यस्त्वन्यत्र, न तु सर्वः सर्वत्र तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति ननु तेषामित्यादि । अर्थस्त्ववतारणस्य सूत्रव्याख्यानस्य च स्फुटः । तथाच, 'स वै नैव रेमे' इत्यादिश्रुतेः 'कृतप्रयत्नापेक्ष' इति न्यायाच्च काँश्चन व्यामोहयन् लीलां करोतीति तदर्थं तथेत्यर्थः ।

पूर्वसूत्रोक्तं हेतुमर्चिरादिदेवानामातिवाहिकत्वसिद्धावपर्याप्तं मन्वानैस्तदर्थं यदत्रान्यैर्व्या-

रश्मिः ।

गन्तव्य इति । देशस्वास्थ्ययुक्त एको देशः गन्तुमर्हस्तस्मिन् । तन्मार्गेणेति गन्तव्यदेशमार्गेण । तमिति । गन्तव्यदेशं प्रति । अग्रेपि गच्छतीति । सुहृद्भिः सह गच्छतीति बोध्यम् । दार्ष्टान्तिकानुरोधात् ॥ ५ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्फुट इति । तमाहेत्यस्य हेतुमाहेत्यर्थः । एवमवतारणस्यार्थः स्फुटः । सूत्रव्याख्यानस्यार्थस्तु ज्ञानिन इत्यारभ्य सूत्रार्थः । उभयेषां ज्ञानिमर्यादामार्गीयभक्तानां व्यामोहात् कामनासिद्धेस्तत्तल्लोकफलभोग इत्येवं स्फुटः । कृतप्रयत्नेति । 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य' इति सूत्रात् द्वितीयाध्यायतृतीयपादस्थात् । तथेत्यर्थ इति । उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेरित्यर्थः । अपर्याप्तमिति । अग्निवायुवरुणाद्युत्तरं लोकसम्बन्धान्निरपेक्षस्वरूपश्रुतिः भोगायतनत्वहेतुभूता पूर्वसूत्रोक्तलिङ्गादिति हेतोर्बलीयसी आतिवाहिकत्वहेतुभूतात् । अतोऽपर्याप्तम् । अपरिपूर्णम् । तदर्थमिति । आतिवाहिकत्वसिद्ध्यर्थम् । ननूक्तमर्चिराद्यधिष्ठातृदेवैरति-

तन्न साधीयः । व्यामोहशब्दस्यान्यथाज्ञानवाचकत्वेन असामर्थ्यावाचकत्वात् । तथा सत्यर्चिर्लोकमपि न प्राप्नुयात् । प्रापकाभावादित्युक्तम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ख्यातं तद्दूषणायोपक्षिपन्ति दूषयन्ति च **यत्त्वित्यादि** । **तन्नेत्यादि** च ।

तथा सतीति । गन्तॄणां पिण्डितकरणग्रामत्वेनाख्यातत्र्ये सति । तथा चानया रीत्या व्यामोहेनार्चिरादीनामातिवाहिकत्वसाधनमसङ्गतमेवेत्यर्थः । किञ्च । यदनवस्थितत्वादर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वमिति । तदपि तथा । तेषां लोकत्वस्य स्वयमप्यङ्गीकृतत्वेनाप्रलयं तत्स्थितेस्तदभावात् । नापि रात्रौ प्रेतस्याहःसम्बन्धानुपपत्तिः । तेषां लोकतया स्थिरत्वेन विद्ययैव तत्प्राप्त्युपपत्तेः । 'अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्त' इति ब्राह्मणस्य स्वयमेव पूर्वं लिखनात् । तेनाहोरात्रन्यायात् समानप्रकरणे लोकपदोपबन्धाच्च गन्तृविशेषभोगभूमित्वमेव युक्तम् । अतः पूर्वसूत्रव्याख्याने श्रौतानामर्चिरादिपदानां स्वार्थत्यागः । अन्यगतलिङ्गेनान्येषामातिवाहिकत्वसाधनम् । लोकपदोपबन्धवैयर्थ्यम् । अत्र सौत्रपदस्य स्वार्थत्याग इति तदुभयव्याख्यानमप्यसङ्गतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

वाह्यन्त इति चेत्, तत्राहुः **प्रापकाभावादिति** । अर्चिषः प्राप्तावातिवाहिकाभावादन्यत्रापि तथात्वादित्यर्थः । अर्चिषः प्राप्तौ कल्प्यत आतिवाहिक इति चेत्, तत्राहुः **इत्युक्तमिति** । लोकाधिष्ठानेत्यादिभाष्येण पूर्वसूत्र उक्तम् । तथा च त्रिवृत्करणे पञ्चीकरणप्राप्तिवदर्चिष्यातिवाहिकाप्राप्तिरिति भावः । **असङ्गतमिति** । निरपेक्षस्वरूपाग्निलोकादिश्रुत्यपेक्षयातिवाहिकलिङ्गस्य दुर्बलत्वादिति पूर्वसूत्र उक्तत्वादेवकारः । शाङ्करभाष्यीयमन्यदपि दूषयन्ति स्म **किञ्चेति** । **न मार्गेति** । न मार्गचिह्नत्वं संशयप्रथमकोट्युक्तम् । **तथेति** । असङ्गतम् । **आप्रलयमिति** । प्रलयं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । **तदभावादिति** । अनवस्थितत्वाभावात् । प्रलयात् पूर्वमेकदेशविकृतावप्येकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायस्य 'अन्ये तु' इत्येवं शाङ्करादिमतोपन्यासेन सूचनात् । **अहः सम्बन्धेति** । लोकदेवता विना । अहःसम्बन्धावश्यकत्वं 'निशि ने'ति सूत्र उक्तम् । **तेषामिति** । आतिवाहिकानाम् । **विद्ययैवेति** । विद्ययापि । अपिना तात्पर्यविषया लोकदेवताविशेषाः । **पूर्वमिति** । आतिवाहिकसूत्रे । सिद्धमाहुः **तेनेति** । अहोरात्रन्यायो गन्तॄणां विशेषत्वे हेतुः । विशेषो विद्वत्त्वम् । रात्रौ मृतस्य विदुषोऽहःसम्बन्धावश्यकत्वात् । **समानेति** तेषां भोगभूमित्वे हेतुः । समानप्रकरणत्वं तु कौशीतकिनां समानप्रकरणीयत्वकथनात् । **एवेति** । न तु देवताविशेषत्वम् । इदमातिवाहिकाधिकरणं परेषां मतेपि त्रिसूत्रम् । तत्र प्रथमसूत्रे किञ्चिदाहुः **अतः पूर्वेति** । व्याख्यानं तु तल्लिङ्गादातिवाहिकाः लोकदेवताविशेषाः । द्वितीयार्थस्तु उभयव्यपदेशात् आतिवाहिकत्वसिद्धेरिति । तृतीयसूत्रार्थस्तु अमानवो विद्युल्लोकमागतो वैद्युतः । तेनैव ततो विद्युल्लोके प्राप्तेरूर्ध्वं नीयमाना विद्वांसः कार्यं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति । तच्छ्रुतेः विद्युल्लोकस्थनित्यमानवस्यैव गमयितृत्वश्रावणादिति । तस्मिन् । **स्वार्थेति** । लोकरूपस्वार्थस्तस्य त्यागः । **अन्यगतेति** । संपिण्डितकर्णग्रामजीवगतत्वेन अर्चिरादिमार्गगतत्वेन च लिङ्गेन उभयव्यामोहेन च । **अन्येषामिति** । लोकदेवानाम् । **लोकपदेति** । अग्निलोकवायुलोकेत्यादिषु लोकपदेत्यादिः । अग्न्यादिपदैरेव देवताविशेषोपस्थितेः 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दिति न्यायात् । **अत्रेति** उभयव्यामोहसूत्रे । **सौत्रपदस्य** व्यामोहपदस्य । **स्वार्थोन्यथाज्ञानम्** । तस्य त्यागः । **तदुभयेति** । सूत्रयोरुभययोर्व्याख्यानम् । तृतीयं त्वागन्तुकमित्युपेक्षितम् ॥ ६ ॥

ननु विद्युतो वरुणादिलोकप्राप्त्यनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिः, तस्य तल्लोकसम्बन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोस्ति, उत स स्वत एव तत्प्राप्नोतीति संशय उत्तरं पठति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥

न हि ब्रह्मप्राप्तिर्विद्युल्लोकसम्बन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते, किन्तु ब्रह्मसम्बन्धितत्सामर्थ्येन । तथा च यत एव लोकात् तत्प्राप्तिः, ततो ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषादेव । एवं सति विद्युल्लोकात्तत्प्राप्तौ यो ब्रह्मसम्बन्धी पुरुषः प्रापक उक्तः, तेनैव ततो वरुणादिलोकेभ्योपि ब्रह्मप्राप्तिः । तत्र हेतुमाह तच्छ्रुतेः । 'तान् वैद्युतात् पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयती'ति श्रुतेः । अत्र 'एत्ये'ति वचनाद्यत एव लोकाद् ब्रह्मप्राप्तिर्भवित्री, तत्रैवागत्य ब्रह्म प्रापयतीति गम्यते । श्रुतौ 'वैद्युतं लोकमागत्य तस्माद् ब्रह्मलोकान्गमयती'त्युक्तमिति स पुरुषो वैद्युत इत्युच्यते, न तु तल्लोकवासित्वेन । तथा सति 'एत्ये'ति न वदेत् तत एव ब्रह्मप्रापणे ।

अत एव 'मानस' इत्युक्तः । यदैव भगवन्मनसि भवति 'अथैनं मां प्रापयत्वि'ति, तदैव प्रापयतीति तथा ।

छान्दोग्ये तु 'अमानव' इति पठ्यते । तच्चाल्लौकिकत्वम्, तदप्युक्तरूपमेवेति न कश्चिद्विशेषः । वाजसनेयके 'ब्रह्मलोकान्गमयती'ति पठ्यते । छान्दोग्ये तु 'ब्रह्मे'ति । तत्रायं भावः । भक्तं तु वैकुण्ठलोकं नयति, ते बहुविधा इति

भाष्यप्रकाशः ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति ननु विद्युत इत्यादि । तल्लोकसम्बन्धीति । विद्युल्लोकसम्बन्धी । तत्प्राप्नोतीति । ब्रह्म प्राप्नोति । सूत्रं व्याकुर्वन्ति न हीत्यादि । इति श्रुतेरिति । पञ्चाग्निविद्यास्थवाजसनेयिश्रुतेः । श्रुतौ 'वैद्युता'दित्यस्य 'गमयती'त्यनेन सम्बन्धाद्योऽर्थः सिध्यति, तमाहुः अत्रेत्यादि । तथा सत्येत्येति न वदेदिति । तस्य विद्युल्लोक-

रश्मिः ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥ न हीत्यादीति । ब्रह्मसम्बन्धीति । ब्रह्मसम्बन्धः स्वस्वामिभावलक्षणस्तद्वान् ब्रह्मसम्बन्धी । ब्रह्मसम्बन्धी चासौ सः ब्रह्मसम्बन्धिसः तस्य सामर्थ्येन । तत्प्राप्तिरिति ब्रह्मप्राप्तिः । तत इति लोकाद् अवधिभूतात् । ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषाद्वैद्युतादेव । उक्त इति । वक्ष्यमाणश्रुतावुक्तः । तत इति । सौत्रं पदं व्याख्येयम् । गमयतीत्यनेनेति । न त्वेत्येत्यनेनेति भावः । भाष्ये । तत इति विद्युल्लोकवासिन एव ब्रह्मप्रापणे सति । प्रकृते । तदेति । विद्युल्लोक आगमनपूर्वकाले ब्रह्मलोकवासित्वादेव । स्फुटमिति । तथेति मानसः । बहुविधा इति । चत्वारः पञ्च वा । व्यापिवैकुण्ठः रमावैकुण्ठः श्वेतद्वीपः अन्यश्च । आत्मबोधोपनिषदि

'ब्रह्मलोका'नित्युक्तम्। ज्ञानमार्गीयं त्वक्षरं ब्रह्म प्रापयतीति 'ब्रह्मे'त्युक्तम्। अत एवोभयव्यामोह उक्त आचार्येण ॥ ७ ॥

इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे द्वितीयमातिवाहिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्र सिद्धान्तदार्ढ्यार्थमुक्तमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा बादरिमतं पूर्वपक्षत्वेनाह।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ (४-३-३)

'स एतान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र ब्रह्मपदेनाविकृतं परमेव ब्रह्मोच्यते, उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति भवति संशयः। परस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयित्रोरनपेक्षितयोरुक्तेः कार्यरूप एव स ब्रह्मपदेनोच्यत इति बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः। अस्य गत्युपपत्तेः। तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्स्थितिदेशं प्रत्यस्य गन्तुर्गतेरुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः।

वासित्वे सति विद्युताद् ब्रह्मलोकान् गमयतीत्येतावतैव विवक्षितार्थसिद्धेरेत्येति न वदेदित्यर्थः। अत एवेति। तदवासित्वादेव। शेषं स्फुटम् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयमातिवाहिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ क्रममुक्तौ मार्गं विचार्य तत्फलं विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति अत्र सिद्धान्तेत्यादि। क्रममुक्तौ परब्रह्मैव प्राप्यमिति सिद्धान्तस्य दार्ढ्यार्थमुक्तमर्थमर्चिरादिमार्गो जघन्याधिकारिणां परप्राप्तिसाधनमित्येतमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा अग्रे स्थापनीयत्वादिदानीमनुक्त्वा तथेत्यर्थः। सूत्रं व्याख्यातुमधिकरणत्वाय विषयसंशयावाहुः स एतानित्यादि। तथा च ब्रह्मपदश्रुतेर्गतिश्रुतेश्च संशय इत्यर्थः। पूर्वपक्षमाहुः परस्येत्यादि। स इति। ब्रह्मलोकः। तस्येति। कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य ॥ ८ ॥

रश्मिः।

वाराहपुराणीयचातुर्मास्यमाहात्म्ये श्रीभूः। अत एवेति। फलाभोगादेव। क्रममुक्तौ ज्ञानिनोपि फलभोगः। उभयेषां ज्ञानिनां मर्यादाभक्तानां व्यामोहोऽन्यथाज्ञानम्। परप्राप्तित्वाभाववति ज्ञानिमर्यादाभक्तमोक्षे परप्राप्तित्वप्रकारकज्ञानत्वाल्लक्षणसमन्वयः। तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानमन्यथाज्ञानमिति लक्षणम्। पुष्टिमार्गीयपरप्राप्तिव्यतिरिक्ते फले व्यामोह इत्युक्तम्। तदुक्तं तृतीयसुबोधिन्यां 'भक्तिमार्ग एव मार्ग' इति। मुख्ये पुष्टिमार्गे कार्यसम्प्रत्ययो बोध्यः। एवं स्फुटम्। अत्र वृत्तौ ब्रह्मप्राप्तेः प्रापकपुरुषाधीनत्वाद् विद्युल्लोकस्य चातिक्रान्तत्वाद् वरुणादिलोकस्थस्यैव ग्राह्यत्वाद् अस्तीति पूर्वपक्षं निक्षिप्याधिकरणान्तरत्वं सूचितम्। संशय आभास उक्तः। विषयसिद्धान्तौ व्याख्यान एव स्फुटाविति ॥ ७ ॥ इति द्वितीयमातिवाहिकाधिकरणम् ॥ २ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ तत्फलमिति। उभयव्यामोहोनुसन्धेयः। परब्रह्मैवेति। ज्ञानिभक्तौ विशेषतश्चेदनुगृह्णाति तदा पुष्टिभक्तिं प्राप्नुत आदाविति सिद्धान्तमुक्तावलीटिप्पणे श्रीगोस्वामिनः। तेन परब्रह्मापीत्यर्थः। एवकारोप्यर्थे। तथेति। बादरिमतं पूर्वपक्षत्वेनाहेत्यर्थः। गतिश्रुतेरिति। 'गमयती'ति गतिश्रुतेः। ब्रह्मणः सायुज्यात्तत्र गमनाभावाद्ब्रह्मलोको ब्रह्मपदवाच्य इति ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥

'ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ती'ति श्रुतौ बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोकाः । गन्तारश्च दूरदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत्, किन्तु कार्यमेवेत्यर्थः । लोकपदं तज्जन्यभोगपरम् । तेन तस्यैकत्वेपि विविधभोगज्ञापनाय बहुवचनं घटते ॥ ९ ॥

तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगहेतुमाह ।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥

तल्लोकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परप्राप्तौ, किन्तु तत एवेति परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः । तुशब्दस्तु वस्तुतो ब्रह्मत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ १० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥ तस्य कार्यत्वाय हेत्वन्तरं दर्शयतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति **ब्रह्मलोकानित्यादि** । **विशेषिता इति** । अत्र श्रुतौ पूर्वं तानिति गन्तृविशेषणे दूरदेशगन्तारः परामृश्यन्ते, बहुत्वं चोच्यत इति गन्तारस्तथा विशेषिताः । 'पराः परावतो वसन्ती'ति प्रकृष्टा गन्तारः प्रकृष्टान् ब्राह्ममानमितान् संवत्सरान् वसन्तीति श्रावणाच्च ब्रह्मलोका विशेषिताः । तदिति 'ब्रह्म गमयती'त्यत्र प्राप्यत्वेनोक्तम् । ननु ब्रह्मपदस्य कार्यब्रह्मपरत्वे श्रुत्यन्तरोक्तलोकपदविरोध इत्यत आह **लोकपदमित्यादि** ॥ ९ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥ भाष्यमत्रातिरोहितार्थम् ॥ १० ॥

रश्मिः ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥ तस्येति । स एतान्ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मणः । **दूरदेशेति** । लोकाल्लोकान्तरगमनेऽवधिभूतदेशस्थास्तानिति तच्छब्दार्थः दूरदेशगन्तारः तानिति । **बहुत्वं च । तथा विशेषिताः** बहुत्वेन साधिकरणत्वेन च विशेषिताः । परपदार्थमाहुः । **प्रकृष्टाः** । 'परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यत' इत्यत्र । **परावत** इत्यास्यार्थमाहुः **ब्राह्ममाने**ति । ब्राह्ममानेन मितान्परिमितान् । परा विद्यन्तेऽस्येति परावान् तान् **परावतः** । पराशब्दोत्र धर्षणे । 'परादि मोक्षप्राधान्यप्रातिलोम्येषु धर्षण' इति विश्वात् तद्वतः **संवत्सरान्** कालो धर्षयतीति तथा । **ब्रह्मलोका** इति । तेन ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु कार्यरूपेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतः वसन्तीति पदच्छेदः । पराः परावतो ब्रह्मलोकान् वसन्तीत्यन्वयः । केष्वित्याकाङ्क्षायामाह । तेषु ब्रह्मलोकेषु ये ब्रह्मलोकास्तान् । **श्रुत्यन्तरेति** । 'अग्निलोकमागच्छति स वायुलोक'मित्यादिश्रुत्यन्तरेत्यर्थः । **लोकः** कार्यमिति । स ब्रह्मपदार्थ इति तथा । **आहेति** पूर्वपक्ष्याह **लोकपदमित्यादी**ति । **तज्जन्येति** लोकजन्यभोगपरम् । **तस्येति** । कार्यब्रह्मणः । **विविधेति** 'सोश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यत्र विविधं पश्यच्चित्त्वमर्थः तेन तद्वद्विविधभोगचतुरेणेत्यप्यर्थात् । **घटत** इति । अन्यथा तु ब्रह्म गमयतीत्यत्र शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे एकस्मिन्नद्वितीये उक्तब्रह्मलोकानिति बहुवचनं न घटत इति युक्त्या वेदार्थोऽन्यथा नीतः ॥ ९ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥ अतिरोहितार्थमिति । तत्रेति । ब्रह्मलोके कार्ये । एवमतिरोहितार्थम् ॥ १० ॥

ननु 'आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'ति वाक्यात्ततः पुनरावर्तते। अत्र तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति पठ्यत इति परमेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इति प्राप्ते, उत्तरं पठति।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्॥ ११॥

कल्पसमाप्तौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सह अतो ब्रह्मणः सकाशात् परमीश्वरं प्राप्नोत्यतोऽपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुध्यते। अत्र प्रमाणमाह अभिधानादिति। श्रुतौ तथाभिधानादित्यर्थः। सा तु 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति। 'परान्तकाल' इत्यत्र परशब्देन ब्रह्मणः पूर्णमायुरुच्यते॥ ११॥

उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणत्वेनोक्त्वा स्मृतिमप्याह।

स्मृतेश्च॥ १२॥

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति स्मृत्यापि स एवार्थः प्रतिपाद्यते॥ १२॥

भाष्यप्रकाशः।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्॥ ११॥ प्राप्यस्य ब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्ववाद इत्यङ्गीकारे विषयश्रुतिविरोधमाशङ्क्य समाधत्त इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। व्याकुर्वन्ति कल्पेत्यादि। ब्रह्मण इति। चतुर्मुखात्॥ ११॥

स्मृतेश्च॥ १२॥ उत्तानार्थम्॥ १२॥

रश्मिः।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्॥ ११॥ प्राप्यस्येति। ब्रह्मलोकस्य न तु ब्रह्मणः, तस्य नित्यप्राप्तत्वात्। **समाधत्त** इति पूर्वपक्ष्येव। **नन्वित्यादीति।** **अत्रेति।** प्रकृतविषये। पञ्चाग्निविद्यायां श्वेतकेतुब्राह्मणे 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती'ति श्रुतिः। **अत्रेति** 'स एतान्ब्रह्म गमयती'त्यत्र। **कल्पेत्यादीति। परशब्देनेति।** तथा च ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पूर्णायुषोऽन्तकाले आयुषश्चरमावयवे इति परान्तकाल इत्यस्यार्थः॥ ११॥

स्मृतेश्च॥ १२॥ उत्तानेति सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे कल्पसमाप्तौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति नाशः सृष्टेः प्रतिकूलसञ्चरः तद्रूपे **ब्रह्मणा** चतुर्मुखेन **सह ते सर्वे कृतात्मानः** प्राप्तज्ञानाः। **परस्यान्ते** परान्तकाले। **परं पदं** पदनीयं ब्रह्म। एवमुत्तानार्थम्।

वृत्तौ त्वत्राधिकरणसमाप्तिः सूचिता, वक्ष्यमाणसूत्रे अत्रापि 'स एतान्ब्रह्म गमयती'त्येव विषयवाक्यम्। पूर्ववदेव संशयः, तद्बीजं च पूर्वपक्षस्तु बादरिमतेनेति पुनरुक्तेः। तन्न, भाष्यविरुद्धत्वात्। अत एव अग्रे सूत्रमवतारयन्तीत्युक्तम्, न त्वधिकरणमवतारयन्तीत्युक्तम्॥ १२॥

अत्र सिद्धान्तमाह ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥

'स एतान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र ब्रह्मपदेन परमेव ब्रह्मोच्यत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । कुतः । मुख्यत्वात् । बृहत्त्वादिधर्मविशिष्टं हि ब्रह्मपदेनोच्यते । तादृक् परमेव ब्रह्म भवतीति मुख्या वृत्तिर्ब्रह्मपदस्य परस्मिन्नेव, अन्यत्र गौणी । तथा च मुख्यगौणयोर्मध्ये मुख्यस्यैव बलिष्ठत्वात् तथा ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥

'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक'मिति कौशीतकिश्रुतिरग्न्यादिलोकप्राप्तिवदविशेषेणैव प्रजापतिलोकप्राप्त्यनन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । न हि तत्र ब्रह्मलोकशब्देन कार्यः स उच्यत इति वक्तुं शक्यम् । पार्थक्येन प्रजापतिलोकस्योक्तत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति अत्रेत्यादि । पञ्चभिः सूत्रैर्बादरिमतोपक्षेपमुखेन पूर्वपक्षमुक्त्वा, अस्मिन् सूत्रे जैमिनिमतोपन्यासमुखेन स्वसिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानं तूत्तानार्थम् ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥ अविद्यादिदोषाणामभावेपि कामनायाः सत्त्वात्तन्मात्रेणाधिकारजाघन्याद् गत्युपपत्तौ लोकाङ्गीकारेण विशेषितत्वस्य चोपपत्तौ सामीप्यनिबन्धनाया गौण्या अप्रयोजकत्वान्निवृत्तिरिति पूर्वसूत्रे मुख्यत्वेन हेतुनैव सिद्धमिति कार्यात्ययादिसूत्रद्वयोत्तरमवशिष्यते । तदनेन वदतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति स एतं देवयानमित्यादि ।

रश्मिः ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥ बादरीति । मुखमुपायः । उत्तानेति । अत्रेति । पूर्वपक्षे । बृहत्त्वादीति । आदिना बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मेत्यत्रोक्तं बृंहणत्वम् । अन्यत्रेति ब्रह्मलोके । गौणमुख्यन्यायमाहुः तथा चेति । तथेति । ब्रह्मपदेन परमेव ब्रह्मोच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥ सूत्रावतरणाय पञ्चभिः सूत्रैर्बादरिमतोपक्षेपः कृतः तस्य परिहारं विवेचयन्ति स्म अविद्यादीति । कामनाया इति । द्वितीयस्कन्धोक्तलोकदिदृक्षायाः । गतीति कार्ये ब्रह्मणि गत्युपपत्तौ । द्वितीयसूत्रे अक्षरलोकपरब्रह्माङ्गीकारेण परावद्विशेषणस्य चोपपत्तेः । परावत इत्यस्य मोक्षवतो ब्रह्मलोकान् । प्राधान्यवतो वा । उक्तविश्वासात् । तृतीयसूत्रे सामीप्येत्यादिः । मुखत्वेनेति । कार्यं ब्रह्म न मुख्यम्, परावत इत्यस्य धर्षणवत इत्यर्थो न मुख्यः प्रथमत्यागे मानाभावात् । गौणी न मुख्येति प्रसिद्धमिति पूर्वोक्तं मुख्यत्वेन हेतुनोत्तरं सिद्धमित्यर्थः । अनेनेति । दर्शनाच्चेति सूत्रेण । जैमिनिमतेन समाधाने धर्मोपस्थित्या तत्प्रतिपादकपूर्वकाण्डे प्रजापतिलोकोपरि ब्रह्मलोकस्य असम्भवदुक्तिकत्वात् तृतीयाष्टके 'प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेये'तीक्षाश्रावणात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु तैत्तिरीयभाष्ये आनन्दमीमांसायां 'विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलस्थायी प्रजापतिशब्देनोच्यते । यत्रैते शतं प्रजापत्यानन्दा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तं ज्ञानं चैतद्विषयम् अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भ' इति शङ्कराचार्यैर्व्याख्यातत्वात्तस्य हिरण्यगर्भस्य यो लोकः स कौशीतकिवाक्ये ब्रह्मलोकपदेन पठ्यते; हिरण्यगर्भश्च जन्यः । 'हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व'मिति श्वेताश्वतरे 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान'मिति तैत्तिरीये च श्रावणात् । अतस्तस्यात्र परामर्शे कार्यता कुतो न वक्तुं शक्येति चेत् । उच्यते । प्रजापत्यतिरिक्तस्य हिरण्यगर्भस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'वेदात्मनाय विद्महे, हिरण्यगर्भाय धीमहि, तन्नो ब्रह्म प्रचोदया'दिति तैत्तिरीयमन्त्रे 'हिरण्यगर्भो वेदाना'मित्येकादशीयविभूत्यध्यायवाक्ये च तस्य वेदात्मकतयैव सिद्धत्वात् । वेदात्मकत्वं च प्रजापतावेवं सिद्धम् । 'शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः । ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपबृंहित' इति तृतीयस्कन्धे प्रजापतिं प्रकृत्यैव वाक्यात् । पर्यङ्कस्थे ब्रह्मणि हिरण्यगर्भपदस्य वेदात्मकत्वादिबोधकस्य वाक्यस्य चाभावात् । न च 'यजूदरः सामशिरा असावृङ्मूर्तिरव्ययः । स ब्रह्मेति विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महा'निति मन्त्रे तस्य वेदात्मकत्वमुक्तमेवेति शङ्क्यम् । तत्र 'एतावदिदं सर्व'मित्यनेन सत्यपदार्थे निगमिते इदं सर्वमसीत्येवैनं तदाहेत्यनेन एनं उपासकं तत् पर्यङ्कस्थं ब्रह्म इत्येवाहेति तदुक्तस्य याथार्थ्यं बोधयित्वा, तदेतच्छ्लोकेनाभ्युक्तमिति वाक्यं श्रुतिरुक्त्वा श्लोकमाह 'यजूदर' इति । तत्र यजूदरादिविशिष्टोऽसौ ब्रह्ममयो महानृषिः स ब्रह्मा ब्रह्मसहितो

रश्मि

प्रजापतिलोकपर्यन्तवस्तुस्थितिर्ब्रह्मलोकेऽर्थवाद इत्याशङ्कते **ननु तैत्तिरीयेति** । विराट् कीदृशः, त्रैलोक्यं शरीरं यस्य स त्रैलोक्यशरीरः । **समष्टीति** । **यथा देवदत्त** इति । समष्टिदेहेन व्यष्ट्यवयवै रूप्यते व्यवह्रियते आत्मा स समष्टिव्यष्टिरूपः । **संसारेति** । प्रपञ्चस्य मण्डलं कदम्बकः तत्र स्थायी । **तन्निमित्तमिति** । धर्मस्य निमित्तम्, ज्ञात्वा कुरुते सर्वं इति । यद्वा । तन्निमित्तं धर्मस्य निमित्तं फलं चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानम्, तन्निर्विषयं नास्तीति एतद्विषयमकामहतत्वम् । 'ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्याकामहतस्ये'ति ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतेः । **हिरण्यगर्भ** इति । प्रजापतिः संसारमण्डलस्थायिनोतिरिक्तः आनन्दादिमान् । **पठ्यते** इति । अभेदान्वयात् पठ्यते । अर्थवादत्वात् सम्भवति । **पूर्वमिति** । सृष्टेः पूर्वम् । **पश्यतेति** । यूयं पश्यत दूर्वादयो रुद्रान्ताः पूर्वोक्ताः । महानारायणे श्रुतिराह **तस्येति** । ब्रह्मलोकाभिन्नप्रजापतिलोकस्य **परामर्शे कार्यता** कार्यब्रह्मता । एवं जैमिनिपदसूचिताशङ्कां समादधते स्म **उच्यते** इति । सत्यं परन्तु औत्पत्तिकसूत्रे जैमिनिना बादरायणग्रहणेन गुरुमतप्राधान्यपूर्वकेऽर्थे विवक्षिते यत् सिध्यति तदुच्यत इत्यर्थः । **तन्नो ब्रह्मेति** । तन्नोऽस्मान् ब्रह्म, प्रजापतिरित्यर्थात् । वेदानां हिरण्यगर्भोऽस्मीत्यर्थः । **तस्येति** । प्रजापतेः । **शब्देति** । **शब्दब्रह्मात्मनः** वेदात्मनः तस्य प्रजापतेः । **व्यक्ताव्यक्तात्मनः** पञ्चम्यन्तम् । जगत्प्रकृतिभ्यां परः ब्रह्मावभाति । सुबोधिन्यां द्वादशाध्याये प्रपञ्चोऽस्य । **वेदात्मकत्वादीति** । आदिना व्यक्ताव्यक्तात्मनः परत्वं नानाशक्त्युपबृंहितत्वं च । **यजूदर** इति । सकारलोपश्छान्दसः ततोऽकः सवर्णे दीर्घः । **एतावदिति** । सत्यम् । **निगमिते** इति । पर्वतो वह्निमानितिवत् निगमिते । **तदुक्तस्येति** । उपासकस्य । **वाक्यश्रुतिरुक्तेति**[1] । वक्ष्यमाणवाक्यसम्बन्धिनी श्रुतिरुक्तेत्यर्थः ।

1. वाक्यश्रुतिरुक्तेति रश्मौ ।

अपरं च, 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'ति छान्दोग्यश्रुतिं विषयीकृत्य, 'ह्यर्चिरादिना तत्प्रथिते'रित्युपक्रम आचार्येण कृतः, अन्यत्रार्चिःशब्दस्याभावात्, तत्र चान्ते 'ब्रह्म गमयती'त्युच्यते। तथा च छान्दोग्येऽनुक्तानामन्यत्रोक्तानां लोकानां मार्गैक्यसिद्ध्यर्थं तत्रैव सन्निवेशो, 'वायुमब्दात्', 'तडितोऽधिवरुणः,' 'वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती' इत्यन्तेनोक्तः। एवं सत्यादावर्चिषम्, ततोऽहः, ततः सितपक्षम्, तत उदगयनम्, ततः संवत्सरम्, ततो वायुम्, ततो देवलोकम्, तत आदित्यम्, ततश्चन्द्रमसम्, ततो विद्युतम्, ततो वरुणम्, तत इन्द्रम्, ततः प्रजापतिम्, ततश्चामानवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः सम्पद्यते। एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्यासम्भवात् तच्छङ्कापि भवितुं नार्हति यद्यपि, तथापि व्यासोक्तमार्गैक्यममन्वानस्तथाऽवददिति ज्ञायते। परन्तु वेदार्थनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वाद् भगवदवतार-

भाष्यप्रकाशः।

विज्ञेय इति वचनव्यत्यया ब्रह्मविद एव वेदात्मकत्वबोधनात्। न चैतः पूर्ववाक्ये 'तं ब्रह्मापृच्छती'ति पुँल्लिङ्गस्य प्रष्टरि ब्रह्मणि निर्देशादत्र यजूदरत्वादिकं प्रष्टृपरमेवेति शङ्क्यम्। तत्र ब्रह्म आपृच्छतीति पदच्छेदात्। न चात्रैवं पदच्छेदे किं मानमिति शङ्क्यम्। ततः पूर्ववाक्ये 'स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैती'ति 'विसुकृतो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैती'ति अभिप्रायकर्मणि ब्रह्मणि नपुंसकप्रयोगस्यैव मानत्वात्। तस्मादत्र ब्रह्मलोकपदेन नित्य एव लोको ग्राह्यः। तथा च पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योः प्रलयविषयत्वेन विषयभेदान्न ताभ्यामत्र निर्णयो युज्यत इति तन्मतमयुक्तमित्यर्थः।

ननु यदीदं स्वस्याभिप्रेतम्, तदाचार्येण स्वनामैव गृहीतं स्यात्, न तु जैमिनेः, अतो नैवं सिद्धान्त इति शङ्कायां तन्नामोक्तितात्पर्यमाहुः अपरं चेत्यादि ज्ञायते इत्यन्तेन। तथावददिति। जैमिनिरवदत्। तथा च फलांशे सिद्धान्तभेदाभावेपि मार्गांशे भेद इति ज्ञापनार्थं तदुक्तिरित्यर्थः। तर्हि मार्गभेद एव कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः परं त्वित्यादि। ननु व्यासेन स्वनाम्नः कुत्राप्यनुक्तत्वान्मतद्वयमपि पारक्यमित्येव प्रतीयते, तथा सति जैमिनिमतस्यादरणीयत्वे किं

रश्मिः।

विशेषेण सुकृतं यस्य स **विसुकृतः**। एवं **विदुष्कृतः**। पुंस्त्वे तु ब्रह्माणमिति स्यादित्येवकारः। **तस्मादिति**। जैमिनिना गुरुमतस्य भृगुणा मानववदुक्तत्वात्। **अत्रेति**। कौशीतकिश्रुतौ। **पूर्वोक्तेति**। कार्यात्ययसूत्रस्मृतेश्चेतिसूत्रोक्तयोः श्रुतिस्मृत्योः। **ताभ्यामिति**। श्रुतिस्मृतिभ्याम्। **अत्र** व्यासमते। **तन्मतमिति**। बादरिमतम्। **आचार्येण** व्यासेन। **तन्नाम** जैमिनिनामोक्तितात्पर्यम्। **सिद्धान्त** इति। मन्त्रमयीं देव पठन्तीति फलांशे चितः सदानन्दयोश्च शास्त्रद्वये भेदेपि सिद्धान्तस्याधुना बादरायणगुरोर्मतेऽवस्थितेः सिद्धान्तभेदाभावेपीत्यर्थः। **मार्गांशे भेद** इति। यद्यपि क्रियाज्ञानमिति पञ्चरात्रशास्त्रे इति ज्ञानकर्ममार्गैक्यम्, तथापि प्रसिद्ध्या परस्परं साध्यसाधनभावान्मार्गांशे भेद इत्युक्तम्। **तदुक्तिरिति**। जैमिनिनामोक्तिः। **एवेति**। न तु क्रियाज्ञानयोरैक्यम्। **परन्त्वित्यादीति**। **प्रवृत्तत्वादिति**। व्यासस्य 'जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्म सनातन'मिति प्रथमस्कन्धे व्यासवाक्यात्। **मन्तव्यमिति**। पञ्चरात्रशास्त्रप्राधान्यात् क्रियाज्ञानमार्गैक्यमत्र मन्तव्यम्, मीमांसितव्यम्। **कुत्रापीति**। कुत्राप्यत्र पादत्रये। **मतद्वयमिति**। बादरिजैमिनिमतद्वयम्।

त्वाच्च तदुक्त एव शास्त्रार्थ इति मन्तव्यम् । किञ्च । 'स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक'मित्यत्र ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत्, तद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यं बाधकाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

बीजमित्यत आहुः किञ्चेत्यादि । तेनेति । बादरिणा । अन्यत्रेति । अक्षिपुरुषविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च । बाधकाभावादिति । गत्युपपत्त्यादिदूषणानां परिहृतत्वेनान्येषां चाभावेन तथात्वात् । तथा च श्रुतिसामञ्जस्यमेव बीजमित्यर्थः ।

अत्र बादरिमतमुपपन्नं मन्वानाः शङ्कराचार्या एवमाहुः । 'आकाशवत् सर्वतगतश्च नित्य' इति श्रुतेः परस्य ब्रह्मणो व्यापकत्वम्, 'य आत्मा सर्वान्तर' इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वम्, 'आत्मैवेदं सर्वम्,' 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठ'मिति श्रुतेः सर्वात्मकत्वं च निर्धारितम् । तत्र व्यापकस्य ब्रह्मणो गन्तृदेशे विद्यमानत्वेन गन्तृतैवेति तस्य गन्तव्यता नोपपद्यते । न च भूमिष्ठं प्रति गताया एव पृथिव्या देशान्तरद्वारेण गन्तव्यतावदत्राप्युपपद्यत इति वाच्यम् । सर्वात्मकत्वस्यापि गन्तव्यताबाधकत्वात् । अन्य एव ह्यन्यद् गच्छतीति लोके दर्शनात् । न च बालस्य वार्धकवदनन्यत्वेपि गन्तव्यतोपपद्यत इति वाच्यम् । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्', 'अस्थूलमनणु', 'स एष नेति नेत्यात्मे'त्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यतया सिद्धत्वेन तत्र देशकालविशेषयोगस्याशक्यवचनतया दृष्टान्तविरोधेन तन्न्यायस्य

रश्मिः ।

बादरिणेति । विपरीतलक्षणा जैमिनिना निरीश्वरवादिनेत्यर्थः । यथापकारिणि 'बहूपकृतं त्वये'ति बहूपकारित्वप्रयोगः । **अक्षिपुरुष** इति । 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायण'इत्यारम्भकेऽस्ति । 'उ ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चे'त्यारम्भके पञ्चाग्निविद्यास्ति छान्दोग्ये । 'स एतान् ब्रह्म गमयती'त्यक्षिपुरुषविद्यायाम् । 'स एतान् ब्रह्म गमयती'ति पञ्चाग्निविद्यायाम् । उभयत्रापि ब्रह्मपदेन परमेवोच्यते, न तु कार्यं ब्रह्मेति । **पञ्चाग्निविद्यायां चे**ति । चकारोऽथवा सेश्वरजैमिनिमते इत्यनुक्तसमुच्चायकः । यद्वाथवेत्याद्युक्तशेषो वा पूरणीयः । एतेन व्यासेन सूत्रे मन्त्रमयी देवता जैमिनिमुख्यत्वादित्यनुक्त्वा 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वा'दित्युक्तं तत्स्वारस्यमसूचि । **परिहृतत्वेने**ति । सूत्रव्याख्यानारम्भ एव परिहृतत्वेन । **श्रुतिसामञ्जस्य**मिति । 'स एतान् ब्रह्म गमयती'ति श्रुतिसामञ्जस्यं ब्रह्मपदे गौणीनिवृत्तिः, सा मतद्वयस्य पारक्ये परमते स्यात्, न तु स्वमत इति । तुरीयपादे बादरायणग्रहणात् तस्य बुद्धिस्थत्वेन जैमिनिसेश्वरवादिस्वशिष्यस्य स्वमतसिद्धस्य सूत्रे ग्रहणं बीजमित्यर्थः । तेन 'परं जैमिनिर्दर्शना'दिति सूत्रान्वयः । 'स एतान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र ब्रह्मपदेन परमेव ब्रह्मोच्यते, दर्शनाच्छास्त्ररूपादिति जैमिनिराचार्यो मनुत इति सूत्रार्थः । **अत्रे**ति । वक्ष्यमाणसूत्रेण सहास्मिन् सूत्रे । वक्ष्यमाणविचारस्य द्वितीयसूत्रे करणात् । अपिचेतिप्रभृति द्वितीयभाष्यादत्रैव तद्विचार उपक्षिप्तः । 'कार्यं बादरिरस्ये'त्यधिकरणीयत्वात् सूत्रयोरेकविषयत्वम् । अग्रे 'अप्रतीकालम्बनाधिकरणम्' ।

देशान्तरद्वारेण । यद्वा यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छति । शारीरब्राह्मणे 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति देशान्तरवद्वा । **अत्रापी**ति । व्यापके ब्रह्मण्यपि । **तत्रे**ति । ब्रह्मणि । **देशकालरूपविशेषयोगस्य** । **दृष्टान्ते**ति । बालवार्धक्यदृष्टान्तविरोधेन । **तन्न्यायस्य**

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नच जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वश्रुतेर्ब्रह्मणोऽनेकशक्तित्वान्न दोष इति वाच्यम् । विशेषनिषेधकश्रुतीनामनन्यार्थत्वात् । नचोत्पत्त्यादिहेतुत्वबोधकश्रुतीनामपि ब्रह्मपरत्वात् समानमनन्यार्थत्वमिति वाच्यम् । तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । तत्र मृदादिदृष्टान्तवाक्येषु 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्युपसंहारे एकस्य कारणस्यैव सत्यत्वकथनेन विकारानृतत्वप्रतिपादने तद्धर्माणामुत्पत्त्यादीनामपि तथात्वेन शास्त्रस्य तत्परताया वक्तुमर्हतया तासां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषताया एव युक्तत्वात् । न चोत्पत्त्यादिश्रुतिशेषत्वं निर्विशेषश्रुतीनामेवास्त्विति शक्यम् । विशेषनिषेधश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात् । आत्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः कदाचिदप्याकाङ्क्षान्तरानुदयेन तत्र पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युत्पत्तेः । न चात्र मानाभावः शङ्क्यः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि', 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन', 'एतᳬ ह वा व न तपति किमहᳬ साधु नाकरव'मित्यादिश्रुतिभ्यस्तथैव विदुषस्तुष्ट्यनुभवादिदर्शनस्य च मानत्वात् । तथा विकारानृताभिसन्ध्यपवादाच्च । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'ति भेददृष्ट्यपवादाच्च । न विशेषनिषेधश्रुतीनामन्यार्थत्वं शक्यवचनम् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां तु नैवं निराकाङ्क्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, येन तच्छेषत्वं विशेषनिषेधश्रुतीनां वक्तुं शक्येत । तत्र हि, 'यत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं तं सोम्य विजानीहि नेदममूलं

रश्मिः ।

बालवार्धक्यन्यायस्य । **अत्रेति** । व्यापकस्य गन्तव्यतोपपत्तौ । **अनेकेति** । जगत्कर्तृत्वजगत्पालकत्वजगत्संहारकत्वरूपानेकशक्तित्वाद्विशेषसत्त्वेपि न दोषः, कार्यलक्षणत्वेन ब्रह्मप्रतिपिपादयिषा विषयार्थत्वाद्विशेषाणामिति वाच्यमित्यर्थः । **विशेषनिषेधकेति** । ताश्च 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्याद्युक्ताः तासाम् । **अनन्यार्थत्वादिति** । निर्वाहकसङ्गत्या ब्रह्मनिरूपणपरत्वात् । न तु आरोपापवादसङ्गत्या ब्रह्मनिरूपणपरत्वं तासाम् । आरोपापवादलक्षणसङ्गतेर्निर्वाहकसङ्गतिरन्योऽर्थो भवत्येवम् । अन्योऽर्थः ब्रह्माप्रतिपादकत्वलक्षणः प्रयोजनम् । न अन्योऽर्थो यासां ता अनन्यार्थाः तासां भावः अनन्यार्थत्वम् तस्मात् । यथा विशेषप्रतिपादिकानां ब्रह्मलक्षणत्वम्, तथा विशेषनिषेधिकानामपि ब्रह्मलक्षणत्वम् । कार्यलक्षणत्वं स्वरूपलक्षणत्वमिति विशेषः । **ब्रह्मपरत्वादिति** । यथारोपापवादन्यायेन विशेषनिषेधिकानां ब्रह्मपरत्वम्, तथा निर्वाहकसङ्गत्या विशेषप्रतिपादिकानां ब्रह्मपरत्वम् । यथा 'अथात आदेशो नेति नेति', तथा 'तदेजति तन्नैजती'ति । यथा शाखारुन्धतीन्यायः, तथा किमन्यद्ब्रह्मज्ञाननिर्वाहकमिति जिज्ञासा । तया जगज्जन्मादिकर्तृत्वं कार्यलक्षणमुक्तम् । अतः समानमन्यार्थत्वम् । **तासामिति** । निर्विशेषप्रतिपादिकानामस्थूलादिश्रुतीनाम् । **तत्रेत्यादीति** एकत्वप्रतिपादने छान्दोग्ये मृदादिदृष्टान्तवाक्येषु । एतच्च द्वितीयाध्याये तदनन्यत्वाधिकरण उक्तम् । **तद्धर्माणां** ब्रह्मधर्माणाम् । **तथात्वेनेति** । विकारानृतत्वेन । **तत्परेति** । धर्मपरताया वक्तुमर्हतया । ब्रह्मणो वागविषयत्वेनोत्पत्त्यादीनामर्हता तया । **तासामिति** । सविशेषप्रतिपादिकानां 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादीनाम् । **अस्त्विति** । यतो निरूपणं हि लक्षणैः । तानि चासाधारणधर्मरूपाणि जगज्जन्मादिकर्तृत्वादीनि । तैर्निर्विशेषश्रुतिप्रतिपाद्यज्ञानमिति तथा । अन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गाद्बलीय इत्याहुः **विशेषनिषेधेति** । **तत्रेति** । एकत्वाद्युक्त आत्मनि । **तुष्ट्यनुभवेति** । आदिना संक्षोभोऽक्षरजुषाम् । **तथा विकारेति** । छान्दोग्ये मृदादिवाक्येषु । **भेददृष्टीति** । न च नाना इव पश्यति स मृत्युमाप्नोति, किं पुनरभेदमित्यर्थेन भेददृष्ट्यपवाद इति शङ्क्यम् । अस्यार्थस्य नैयायिकमते शोभनात् । **अन्यार्थत्वं** शून्योत्तरार्थकत्वम् । **तच्छेषत्वमुत्पत्त्यादिश्रुतिशेषत्वम्** । **तत्र हीति** ।

भाष्यप्रकाशः।

भविष्यती'त्युपन्यस्य तदुदर्के सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वदर्शनात्। एवं, 'यतो वा इमानी'-त्यादिश्रुतावपि ज्ञेयम्। अतस्तासां सर्वासामैकात्म्यावगमपरत्वान्नानेकशक्तियोगो ब्रह्मण इति।

अत्र च ब्रह्मणो व्यापकत्वं निर्विशेषत्वं च गन्तव्यताबाधकत्वेन सिद्धमिति सङ्ग्रहेण तदनुवदन्ति नन्नु परस्येत्यादि उपपद्यत इत्यन्तम्।

अथ यत्तैर्जीवस्वरूपविचारेणागन्तव्यत्वं साधितम्, जीवो नाम किं ब्रह्मणोऽवयवो वा, विकारो वा, अन्यो वा। नाद्यः। एकदेशत्वे एकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वाद्गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणो निरवयवत्वप्रसिद्धेरेकदेशित्वकल्पनस्यानुपपन्नत्वाच्च। न द्वितीयः। विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात्। परित्यागेऽभावप्राप्तेः। पक्षद्वयेपि ब्रह्मणः स्थिरत्वेन जीवस्य संसाराभावप्रसक्तेश्च। अथ तृतीयः पक्षश्चेत्, तदापि किं जीवोऽणुर्व्यापको मध्यमपरिमाणो वा। आद्ये सर्वशरीरवेदनोपलम्भानुपपत्तिः। द्वितीये गमनानुपपत्तिः। तृतीये अनित्यत्वप्रसङ्गः। अन्यत्वे, तत्त्वमस्यादिशास्त्रबाधप्रसङ्गः। विकारावयवपक्षयोरपि मुख्यैकत्वानुपपत्तिः। सर्वेषु चैतेषु पक्षेषु संसारित्वानतिवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अतिवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गो ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमादित्येवं जीवविषये मतत्रयं निराकृत्य, ततो भिन्नजीवपक्षे काम्यनिषिद्धकर्मपरिहारपूर्वकं नित्यनैमित्तिककर्मणां करणमात्रेणैव स्वरूपावस्थानरूपो मोक्षोपि भविष्यतीति मतमुपक्षिप्य, तद् दूषयित्वा संसार्यात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वभावस्य विद्यागम्यब्रह्मात्मत्वावगतिमन्तरेण मोक्ष-

रश्मिः।

छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने हि। यत्राप्सु शुङ्गं अन्नरूपं शुङ्गं कार्यम्। तदुदर्के तस्य शुङ्गस्योत्तरोत्तरप्रतिभायाम्। 'उदर्क ईषत्कालीयफले मदनकण्टक' इति विश्वात् फलाध्याये परोक्षवादान् मूलकारणे फलाध्यायोपयोगिनीति वार्थः। उदक इति पाठः। 'तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतित'-मिति श्रुतेः। विज्ञेयत्वेति। 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दिति श्रुतेः। ज्ञेयमिति। मूलं ज्ञेयम्। सर्वासामिति। सविशेषनिर्विशेषप्रतिपादिकानाम्। ऐकात्म्येति। एक एव ऐक्यः, स्वार्थे ष्यञ् एकात्मत्वावगमपरत्वात्। नानेकशक्तियोग इति। सविशेषश्रुतिप्रतिपादितः सः। अनुवदन्तीति। सिद्धस्य कथनमनुवादः तं कुर्वन्ति उपपद्यत इत्यन्तेनेति। आद्योपपद्यत इत्यन्तेन। अथेति। ईश्वरस्वरूपविचाराद्भिन्नप्रक्रमेण। न गन्तव्यत्वमगन्तव्यत्वम्। नित्यप्राप्तत्वे सदा विकारित्वापत्तिरत आहुः परित्याग इति। विकारपरित्यागे। अभावेति। अत्यन्ताभावप्राप्तेः। पक्षद्वये इति। नित्यप्राप्तत्वाभावप्राप्तत्वपक्षद्वये। स्थिरत्वेनेति। असङ्गत्वे तथा। तृतीय इति। ब्रह्मान्यत्वपक्षः। विकारावयवयोर्मध्यमपरिणामत्वादाहुः विकारावयवपक्षयोरिति। मुख्यैकत्वेति। 'तत्त्वमस्या'दिवाक्ये बोध्या। संसारित्वेति। तृतीयपक्षोक्तेषु सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु। संसारित्वेति। संसारित्वस्य आसमन्तान्न निवृत्तेः। स्वरूपत्वेन केनाप्यंशेन विकारादीनां सत्त्वात्। अतिवृत्ताविति। विकारादीनां स्वरूपत्वे तदतिवृत्तौ तु स्वरूपनाशप्रसङ्गः। विकारादीनां ब्रह्म आत्मा येषां तत्त्वानभ्युपगमात्। काम्यनिषिद्धेति। स्वर्गनरकानवाप्तये तथा। नित्यनैमित्तिकेति। प्रत्यवायानुत्पत्तये। स्वरूपावस्थानेति। साम्प्रतं देहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षीयन्त इत्यतो देहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसन्धानकारणाभावात्। स्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षो विनापि ब्रह्मतया एवंवृत्तस्य सेत्स्यतीति मतम्। तद् दूषयित्वेति। 'तदस'दित्यादिना भाष्येण दूषयित्वा। तथाहि। तदसत्। प्रमाणाभावात्। न ह्येतत् शास्त्रेण केनचित् प्रतिपादितम्। 'मोक्षार्थीत्थं समाचरे'-

ननु परस्य व्यापकत्वान्निर्विशेषत्वाच्च न गन्तव्यतोपपद्यते । जीवस्याप्यविद्योपाध्यवच्छिन्नतादशायां परब्रह्मणि गन्तृत्वासम्भवात् तन्नाशे च वस्तुतोऽभिन्नत्वात् स्वरूपेणावस्थानमेव भवतीति न गन्तृत्वमप्युपपद्यते । तस्यैवाभावात् ।

भाष्यप्रकाशः

प्रत्याशाभावात्, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति श्रुत्या मोक्षे ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधाच्च तस्य मतस्यासङ्गतत्वं स्थापयित्वा, जीवस्य परस्मादन्यत्वे संव्यवहारलोपप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तिश्चेत्याशङ्क्य, प्राक् प्रबोधात् स्वप्नव्यवहारवत् तदुभयोपपत्तिमुक्त्वा, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'त्यादिश्रुत्या अप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारश्रावणात् प्रबुद्धविषये च 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्ये'दित्यादिना तदभावश्रावणात् । परब्रह्मविदो गन्तव्यत्वादिविज्ञानस्य बाधितत्वेन न कथमपि गतिरुपपादयितुं शक्येत्यन्तेन ।

तदेतत् संगृह्यानुवदन्ति **जीवस्योपाध्यवच्छिन्नत्वदशायामित्यादि । तस्यैवाभावा**दिति । जीवस्यैवाभावात् ।

एवं परब्रह्मविदो गत्यभावमुपपाद्य गतिविषये यत्तैरुक्तम्—गतिविषयाः श्रुतयः सगुणब्रह्मविषया भविष्यन्ति । तथाहि । क्वचित् पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य गतिरुच्यते, क्वचित् पर्यङ्कविद्याम्, क्वचिद्वैश्वानरविद्याम् । यत्रापि ब्रह्मविद्यां प्रस्तुत्य गतिरुच्यते, 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म,' 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'त्यादौ, तत्रापि वामनीत्वादिभिः सत्यकामत्वादिभिर्गुणैः सगुणस्योपास्यत्वात् सम्भवति गतिः । न क्वचित् परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते । गतिप्रतिषेधस्तु 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'ति श्राव्यते । यः पुनः 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र गत्यर्थ आप्नोतिः, तत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसम्भवात् स्वरूपप्रति-

रश्मिः ।

दिति । 'स्वमनीषया त्वेतत् तर्कित'मित्यादिना दूषयित्वा । जीवस्य परस्मादनन्यत्वे सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्ग इति पाठः । **प्रबोधादिति** । ज्ञानात् प्राक् दीर्घस्वप्नव्यवहारवत् । **तदुभयेति** । जीवस्य परस्मादनन्यत्वसर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गाभावयोरुभयोरुपपत्तिमुक्त्वा । **तदभावेति** । प्रत्यक्षादिव्यवहाराभावश्रावणात् । **इत्यन्तेनेति** । भाष्येण । **परब्रह्मविद** इत्यारभ्य तु तद्भाष्यफक्किकैव । कथमपीत्यत्र कथञ्चनेति भाष्ये पाठात् तावन्मात्रभेदः । **जीवस्योपाध्यवच्छिन्नत्वदशाया**मित्यादीति । क्वचित् पुस्तके तु जीवस्याप्युपाध्यवच्छिन्नतादशायामिति भाष्ये पाठः । **गन्तृत्वासम्भवादिति** । अज्ञानस्योपाधेर्विद्यमानत्वाद् गन्तृत्वस्यैक्यस्यासम्भवात् । **आविद्यकरूपेति** । आधुनिकास्तु मायाविद्ययोर्भेदमङ्गीकृत्य मायोपाधिरीश्वरः, अविद्योपाधिर्जीव इत्याहुः तत्त्वानुसन्धानाख्यग्रन्थादौ । **गन्तृत्वेति** । नात्र गन्तृत्वमैक्यम्, किन्तु विद्यावतो विद्ययावरणभङ्गाद्गन्तृत्वस्यासम्भवो ज्ञेयः । **क्वचिदिति** । श्वेतकेतूपाख्याने । **यत्रापीति** । छान्दोग्ये 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायण' इत्यारम्भके प्रपाठकेपि । तथा दशमप्रपाठके दहरविद्यायामपि । **तत्रापीति** । आप्नोतावपि । **पूर्वोक्तेनेति** । भाष्यप्रकाशे 'अथ यत्तैर्जीवस्वरूपविचारेणे'त्याद्युक्ते य आद्यपक्षदूषण एकदेशत्व इत्यादिनोक्तन्यायेन । **स्वरूपेति** । स्वरूपपदप्राप्तिः स्वरूपप्रबोधो वा ।

भाष्यप्रकाशः।

पत्तिरेवेयम्, अविद्याऽध्यारोपितं नामरूपप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते। 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'तिवदिति द्रष्टव्यम्। किञ्च। परब्रह्मविषया गतिः किं ब्रह्मविदः प्ररोचनाय, किं वानुचिन्तनाय। नाद्यः। स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः। न द्वितीयः। नित्यसिद्धनिःश्रेयसे वेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तनापेक्षाया अभावात्। तस्मादपरब्रह्मविषयैव गतिः। सा परस्मिन् ब्रह्मणि नोपपद्यत इति परापरब्रह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन् ब्रह्मणि वर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते। न च परापरभावेन द्वे ब्रह्मणी न स्त इति शङ्क्यम्। 'एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार' इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। किं पुनः परं ब्रह्म, किमपरमिति चेत्। उच्यते। यत्राविद्याकृतनामरूपनिषेधेनास्थूलादिशब्दैर्ब्रह्मोपदिश्यते तत्परम्। तदेव यत्र नामरूपादिविशेषणां केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते, 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूप' इत्यादिशब्दैः, तदपरम्। नचैवमद्वितीयश्रुत्युपरोधः शङ्क्यः। अविद्याकृतनामरूपतया परिहृतत्वात्। तस्य चापरब्रह्मोपासनस्य तत्सन्निधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृलोककामो भवती'त्यादिजगदैश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति। अनिवर्तितत्वादविद्यायाः। तस्य फलस्य देशविशेषावबद्धत्वात् तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम्। आत्मनः सर्वगतत्वेऽप्याकाशस्य घटादिगमनेनेव बुद्ध्याद्युपाधिगमनेन गमनप्रसिद्धिरित्यवादिष्म, 'तद्गुणसारत्वा'दित्यत्र। तस्मात् 'कार्यं बादरि'रित्येव स्थितः पक्षः। 'परं जैमिनि'रिति तु पक्षान्तरप्रतिभानमात्रप्रदर्शनं बुद्धिविकासनायेति द्रष्टव्यमिति।

रश्मिः।

इयं प्राप्तिः। अविद्ययाध्यारोपिते ये नामरूपे तयोः प्रविलयस्यापेक्षया। **ब्रह्माप्येती**ति। गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था इति ब्रह्म अप्येति स्वरूपं प्रतिपद्यते प्रबोध्यते वेत्यर्थः। **प्ररोचनाये**ति। 'रोचनार्थाः फलश्रुति'रिति वाक्यादपि। **अव्यवहितेने**ति। परब्रह्मणा। **विद्या** तत्त्वमस्यादिरूपया समर्थितेन। **स्वास्थ्येने**ति। 'अस्य महिमानमिति वीतशोक' इति श्रुतिः स्वास्थ्येन स्वरूपस्थित्या। **तत्सिद्धेः** प्ररोचनसिद्धेः। **वेदनस्ये**ति। **विज्ञानस्य** कृत्यसाध्यं फलं यस्य। गत्यनुचिन्तनस्य कृतिरूपस्य **अपेक्षायाः**। **अपरे**ति। मुण्डके यद्यपि ऋग्वेदादिरूपा अपरविद्या, तथापि तत्प्रतिपाद्यपञ्चाग्न्यादिविद्या तादृशापरविद्यैव **गतिः**। **ब्रह्मणी**ति। अक्षरब्रह्मणि। **अध्यारोप्यन्त** इति। परत्र परावभास्यन्ते। **एतद्वा** इति। परं ब्रह्म च **यदोङ्कारः** अपरविद्यारूप इति योजनया प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपपरापररूपे द्वे ब्रह्मणी उक्ते। **नामरूपादी**ति। आदिना क्रिया, 'नाम रूपं क्रिया चे'ति बृहदारण्यकात्। एतेषां मध्ये **केनचिन्** नाम्ना रूपेण क्रियया वा तदेव **विशिष्टम्**। **परी**ति। अद्वितीयश्रुत्युपरोधस्य। **श्रूयमाण**मिति। छान्दोग्ये दहरविद्यायाम्। **जगदैश्वर्ये**ति। जगति ऐश्वर्यं पित्रादिसमुत्थानकर्तृत्वं सङ्कल्पद्वारा। 'स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिश्रुतेः। एवं 'स यदि मातृलोककामः, भ्रातृलोककामः, स यदि स्वसृलोककामः, स यदि सखिलोककामः, स यदि गन्धमाल्यलोककाम' इत्यपि द्रष्टव्यम्। **संसारः** प्रपञ्चः।

जीवत्वदशायां तूपाध्यवच्छेदाद् गन्तृत्वं जीवस्यापरस्य ब्रह्मणश्चाविद्यकरूपनामवत्त्वेन गन्तव्यता चोपपद्यते । उपासनाफलत्वादस्य गमनस्य उपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेरेवोचितत्वाच्च । निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तृत्वासम्भव इत्युक्तम्, अतो बादरिमतमेव साधीयः । न च ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थत्वमुक्तरीत्यात्र सम्भवति, अतोऽत्रामुख्यार्थत्वमेवानुसर्तव्यमिति चेत् । स्यादेतदेवम्, यद्यौपाधिकमुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्यात्, न त्वेवम् । 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधती'त्यादिभि'स्तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेश' इत्याद्यधिकरणैः श्रुत्यर्थनिर्णयेन ब्रह्मणि विशेषाणामौपाधिकत्वस्य जीवपुरुषोत्तमाभेदस्य च पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । न च व्यापकत्वं गन्तव्यत्वे बाधकम् । प्रारब्धभोगं विना तत्प्राप्त्यसम्भवाद् यदा यत्र तद्भोगसमाप्तिः, तदा तत्र तत्प्राप्तेर्निःप्रत्यूहत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदनुवदन्ति जीवत्वेत्यादिना चेदित्यन्तेन । एवं सर्वं तन्मतं सङ्ग्रहेणानूद्य, यत्तैर्गतिश्रुत्युपपादनार्थं पश्चादुक्तम्, तदेव प्रथमतो दूषयन्ति स्यादेतदेवमित्यारभ्य निरस्तत्वादित्यन्तम् ।

अत्रायमर्थः । यत्तावत् परब्रह्मणो निर्विशेषमात्रत्वोपपादनाय, 'सदेव सोम्ये'ति, 'यतो वा इमानी'त्यादीनां जगदुत्पत्त्यादिबोधकश्रुतीनामेकत्वप्रतिपादनपरत्वमुक्तम्, तत्किमुपादानतयैकत्व प्रतिपादनार्थम्, उत तटस्थतयैकत्वप्रतिपादनार्थम् । आद्ये तासामुपादानतादिबोधकत्वेन स्वार्थेपि तात्पर्यात् सिद्धमनेकशक्तित्वम् । द्वितीये तु, न प्रमाणमुपलभामहे, तत्र ताटस्थ्यबोधकपदाभावात् । न च मृदादिदृष्टान्तवाक्ये विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वकथनेन तन्मिथ्यात्वस्य 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति कारणसत्यत्वस्य च बोधनात् तदेव मानमिति वाच्यम् । तत्र तथार्थाभावात् । तत्र विकारस्य वाचारम्भणत्वोक्त्या तस्य कारणानन्यताया एव सिद्धेस्तावता तटस्थैक्यस्य साधयितुमशक्यत्वात् । वाचारम्भणस्य नामधेयत्वविधानेन

रश्मिः ।

जीवत्वेत्यादिना चेदित्यन्तेनेति । परब्रह्मण इति । ननु तन्मतेऽक्षरातिरिक्तब्रह्माभावात् किं परं ब्रह्मेति चेदुच्यते । न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिरिति सूत्रभाष्ये तथोक्तेरस्ति परब्रह्मेति । परन्त्वक्षरमेव परब्रह्म । **ब्रह्मपदस्येति । उक्तरीत्येति ।** बादरिमतोक्तरीत्या । **अत्रेति ।** 'स एतान् ब्रह्म गमयती'तिश्रुतौ । **अत्रेति ।** उक्तश्रुतौ । **अमुख्यार्थत्वं** कार्यब्रह्मार्थत्वम् । **पश्चादिति ।** जीवविचारेण पश्चादुक्तम् । व्यापकत्वविचारात् पश्चात् । **जगदुत्पत्त्यादीति ।** एतेन यद्यौपाधिकमुपास्यरूमित्यत्र मायोपाधिरुक्तः धर्माणामाविद्यकत्वात् । उपास्यं मायोपाधिकमिति । **एकत्वेति ।** आरोपापवादसङ्गत्या तथा । जीवविषये तु जीवब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वमित्यर्थः । जीवोऽविद्योपाधिकः । तत्राप्यारोपापवादः । भागत्यागलक्षणयैकत्वम् । तत्त्वमस्यादिवाक्ये । **उक्तमिति ।** न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिरिति सूत्रे उक्तम् । तथा च यदि मायोपाधिकमुपास्यरूपम्, अविद्योपाधिकं जीवत्वं वा स्यादिति भाष्यार्थो दिङ्मात्रेणासूचि । अनूद्य दूषयन्तः न त्वेवमित्यादिभाष्यं प्रपञ्चयन्ति स्म **विचारेति ।** विचारेण विकारो विचारविकारः तस्य[1] । मृदादिदृष्टान्तवाक्यविचारे इति पाठः सुवचः । **तत्रेति ।** वाचारम्भणश्रुतौ । **कारणानन्यतेति ।** 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्पणं पटतन्तुव'दिति वाक्यात् । **साधयितुमिति ।** आरोपापवादसङ्गत्या साधयितुम् । **नामधेयत्वेति ।** 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यत्र वाचारम्भणं विकारः कार्यम् । तथा सत्युक्तसङ्गत्या मिथ्यात्वं प्राप्तं तद्वारणाय वाचारम्भणं

---

१. विचारविकार इति रश्मौ ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा निश्चयात् । अन्यथा, वाचारम्भणनामधेयपदयोरन्यतरप्रयोगमात्रेण विकारमिथ्यात्वसिद्धावन्यतरवैयर्थ्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अतो घटशरावादयो यथा मृद एव नामान्तरम्, तथा प्रपञ्चरूपो विकारोऽपि ब्रह्मण एव नामान्तरमिति तत्र कारणानन्यतायामेव तात्पर्यात् । भगवता सूत्रकारेणापि तथैव सूत्रितत्वात् । अन्यथा 'तन्मिथ्यात्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्येव वदेत् । 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य । तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्व'दित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्याच्च । अतस्तासां कारणैक्ये एव तात्पर्यम्, न तु तटस्थैक्ये । एवं कारणसत्यत्वावधारणादपि न तटस्थैक्यसिद्धिः, कारणत्वेनैव सत्यत्वावधारणात् । न च कारणत्वेनापि कारणसत्यत्वावधारणे कार्यस्य मिथ्यात्वसिद्धौ ताटस्थ्येनैव कारणतेति तटस्थैक्यस्यैव सिद्धिरिति वाच्यम् । 'आत्मैवेदं सर्वम्', 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठ'मित्यादिभिस्तदुक्तश्रुतिभिरेव कार्यस्य ब्रह्मत्वावधारणे तन्मिथ्यात्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् तटस्थकारणताया एवासिद्धेः । अतः, 'सन्मूलाः सौम्येमा' इत्यादिश्रुतेः सूत्रकृता कार्यलक्षणमुखेनैव ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञानादन्यथा जगदप्रतीत्यादिदोषप्रसङ्गाच्च उपादानत्वेनैवैकत्वसिद्धिरित्युत्पत्त्यादिहेतुत्वबोधकश्रुतीनां स्वार्थेऽपि तात्पर्यस्य दुरपोहत्वात् तासां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषताया एवायुक्तत्वात् । अनन्तशक्तित्वेनैव ब्रह्मणः सिद्धिरिति न विशेषनिषेधश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वम् । तावता ब्रह्मज्ञानस्यापूर्तेः । नाप्यात्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगत्या पुरुषार्थसमाप्त्यवगतिः । भूमविद्यायां 'भूमैव विजिज्ञासितव्य' इत्यादिना नित्यनिरवधिसुखात्मकब्रह्मज्ञानादेव पुरुषार्थवुद्धिसमाप्तिबोधनात् । जीवब्रह्मैक्यस्यापि तादात्म्यरूपत्वमेव,

रश्मिः ।

नामधेयमित्युक्तम् । तथेति । तटस्थसाधनाशक्यत्वनिश्चयात् । मृद इति । षष्ठ्यन्तम् । तथैवेति । कारणानन्यत्वबोधकत्वेन 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति । वदेदिति । सूत्रकारः । तासामिति । सविशेषप्रतिपादिकानां श्रुतीनाम् । तटस्थैक्यमारोपापवादेन तस्मिन् । तदुक्तेति । 'न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धि'रितिसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्यैरुक्ताभिः श्रुतिभिः । अन्यथा जगदिति । विद्वन्मण्डने 'उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यत' इत्यनया निर्विशेषनिरूपणे प्रतिज्ञाते सिद्धान्तोक्तिः 'अभेदादनुपाधित्वाज् जगदप्रत्ययाप्तितः, सर्वाधारत्वतस्तावच्छक्तित्वान्नास्य बाधन'मित्यनया । इमे जगदप्रतीत्यादिदोषास्तेषां प्रसङ्गात् । अर्थस्तु सुवर्णसूत्रे प्रसिद्धः । तथा चान्यथेत्यस्य तटस्थकारणत्वे च । न च व्यावहारिकसत्तया मिथ्यात्वेऽपि न जगदप्रतीतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथाप्यनृतप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् । व्यावहारिकसत्तायाः सत्कृष्णत्वात् । वेदस्तुतौ 'सन्तं कृष्णं भजेद्बुध' इत्युक्तत्वात् । स्वार्थेपीति । अन्यथा तु व्यवहारे वयं भाट्टा इति वदतां शाङ्कराणां 'विधिना त्वेकवाक्यत्वे स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु'रिति जैमिनिसूत्रेण विध्यर्थस्तावकत्वेन स्वार्थे तात्पर्यस्यापोह्यत्वात् । तासामिति । उत्पत्त्यादिहेतुत्वबोधकश्रुतीनाम् । अयुक्तत्वादिति । स्वार्थे तात्पर्यविधुराणामेव अर्थवादानां विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थत्वम् । तासां तु स्वार्थे तात्पर्योक्तेर्नार्थवादत्वमित्ययुक्तत्वं तस्मात् । निराकाङ्क्षेति । ब्रह्मज्ञानपूर्तौ तथा । तावतेति । विशेषनिषेधमात्रेण । ब्रह्मज्ञानस्य विषयतावच्छेदकं विरुद्धधर्माधारत्वम् । दशविधलीलाविशिष्टत्वं वा । अन्यथा मायाकार्यत्वेन जगतो मिथ्यात्वादप्रतीतिप्रसङ्गः । पुरुषार्थेति । मोक्षपुरुषार्थसमाप्त्यवगतिः । ननु 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधती'त्यादौ तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्थे विशेषतो अक्षरजीवविषय इति फलाध्याये किं प्रयोजनमत आहुः भूमेति । छान्दोग्ये नारदसनत्कुमारसंवादेऽस्ति । मार्गत्रये भक्तिमार्गगणनादधिकारिभेदादाहुः जीवब्रह्मेति । अपिना ब्रह्म परं ब्रह्म तेनैक्यस्य तादात्म्यरूपत्वं

भाष्यप्रकाशः ।

न तु सर्वात्मनाऽभेदरूपत्वम् । 'तत्त्वमसी'त्यादौ तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या तथैव सिद्धत्वात् । सर्वात्मनाऽभेदस्य भागत्यागलक्षणादोषग्रस्तत्वेनाग्रहमात्रत्वात् । एतच्च, 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश' इत्यत्र व्युत्पादितम् । तदनन्यत्वाधिकरणे च । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति ईशावास्यवाक्येपि, 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत' इति पूर्वार्धेन ज्ञानिनः सर्वात्मभावो वामदेववत्तस्यामवस्थायामुच्यते इति तादृशीनां[1] श्रुतीनामपि पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वमेव ।

रश्मिः ।

गौणाद्वैतरूपत्वम् । तथा च तन्न्यायस्य फलाध्यायेपि तौल्यं सूचितम् । ब्रह्मपदस्याक्षरे पुरुषोत्तमे च प्रयोगात् । गौणमद्वैतं फलप्रकरणे पुरुषोत्तमस्याधोक्षजत्वात् । 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन' इति सूत्रविषयत्वाच्च । एवकारव्यावर्त्यमाहुः **न त्विति** । मुख्याद्वैतस्याक्षरविषयत्वात् । फलाध्याये पुरुषोत्तमस्य मुख्यत्वात् । **सर्वात्मना अभेदो** भेदाभावः यथा सैन्धवखिल्यस्य सिन्धुना अभेदो मुख्यः । यथा घटस्य घटान्तरेणाभेदस्तादात्म्यरूपो अभेदो गौण इति । **तत्त्वमसीत्यादाविति** । आदिना ब्रह्माहमस्मीति । अन्यान्यष्टपदानि च । तत्त्वमसीत्येकादशपदात्मक उपदेश इति । तस्य भावस्तत्त्वमिति । तत् त्वमित्युपादानकार्ययोरभेदः सोक्षरेण अतस्तं विहाय कर्तृकारकघटितत्वाच्च । तस्य त्वमिति शेषषष्ठीघटिततादात्म्यरूपोऽभेदः पुरुषोत्तमविषये फलाध्यायत्वादुक्तः । षष्ठ्यां अकारकत्वात् । द्वितीयसप्तमाध्याये 'शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् । शब्दो न यत्र पुरुकारकवान्क्रियार्थो मायापरैत्यभिमुखे च विलज्जमाने'त्यत्र पुरुषोत्तमे कारकत्वाभावोक्तिः । **तथैवेति** । जीवपरब्रह्मैक्यस्य तादात्म्यरूपत्वस्यैव सिद्धत्वात् । जीवपरब्रह्मणो मुख्याभेदे दोषमाहुः **सर्वात्मनेति** । तथा च मुख्याभेदे स्वीकृते लीलावैचित्र्यं न स्यादिति दृष्टवैचित्र्यापलापो दोषः । नन्वधोक्षजे लीलावैचित्र्यदर्शनं केन करणेनेति चेन्न । महतामन्तःकरणस्य करणत्वात् । महत्त्वं भगवत्सम्बन्धादेव । तदुक्तं बृहदारण्यके 'मनसैवानु द्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति । अनु महत्वमनु भक्तिमनु वा । अप्रमेयमधोक्षजरूपम् । तथा च सप्तमस्कन्धे सप्तमाध्याये सद्वासनाप्रकरणे 'हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः । इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानये'दित्युक्त्वा 'यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् । मुहुः श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः । तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः । निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् । अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् । तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वर'मिति । तस्य भावश्चेष्टादिः तस्य भावो भावना तेनानुकृते आशयानुकृती मनःशरीरे यस्य । निर्दग्धं बीजमज्ञानमनुशयो वासना च यस्य सः । सम्यगेति प्राप्नोति । ततः किमत आह । अधोक्षजस्यालम्भं मनसा स्पर्शम् । अधोक्षजालम्बमिति पाठेऽधोक्षजस्याश्रयणम् । अशुभः रागादियुक्त आत्मा मनो यस्य । शातनं निवर्तकम् । ब्रह्मणि निर्वाणं लयो मोक्षस्तदात्मकं सुखम् । हृदीश्वरमन्तर्यामिणम् । उक्तरीत्या पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वादेव । **तद्गुणेति** । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादेऽस्ति । **तदनन्यत्वेति** । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादेऽस्ति । भाष्यस्य दिङ्मात्रत्वात्तत्सिद्ध्येप्रपञ्चमाहुः **तत्र को मोह** इति । एकत्वमिति । तादात्म्यं वक्ष्यमाणदृष्टान्तात्, फलाध्यायाच्च । **सर्वात्मभाव** इति । सर्वस्मिन्नात्मभावः सर्वात्मभावः 'सर्वात्मभावोऽधिकृतः' इत्यस्य सुबोधिनीटिप्पण्युक्तः । **वामदेववदिति** । पुरुषविधब्राह्मणेऽस्ति । तत्रापि टिप्पण्युक्तो विग्रहः । **तस्यामिति** । तस्य ज्ञानिनः अवस्थायां साधनावस्थायाम् । 'सर्वभूतेषु मन्मति'-

1. एतादृशीनामिति रश्मौ ।

भाष्यप्रकाशः ।

अत एव 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने'ति श्रुतावपि मनोवागगोचरनिरवध्यानन्दज्ञानादेव भयाभावकथनं युज्यते। एतेनैव विदुषस्तुष्ट्यनुभवादिदर्शनमपि व्याख्यातम्। तस्य यथाधिकारत्वात् विकारानृताभिसन्ध्यपवादस्तु विकारसत्यत्वमेव बोधयति। अन्यथा तेनात्मान्तर्धानानुपपत्तेः। आत्मान्तर्धानानन्तर्धानयोर्वस्तुधर्मत्वात्। अन्यथा 'अनृतेनात्मानमन्तर्धाये'ति श्रुतिविरोधापत्तेः। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'ति भेददृष्ट्यपवादस्तु परब्रह्मस्वरूपगतभेददृष्टिविषयः। काठके 'पराञ्चि खानी'त्यादिना परमात्मन एवोपक्रान्तत्वात्। उपसंहारेपि 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष' इति मन्त्रद्वये तस्यैवोक्तत्वात्। अग्रे च, 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा

रश्मिः।

रिति वाक्यात्। तथा च सर्वात्मभावः लिङ्गभूयविद्यायां पुष्टिमार्गीयः। तच्चरमवृत्तौ टिप्पण्युक्तः। मर्यादायां निरोधलक्षणग्रन्थोक्तः। अम्बरीषस्येव 'सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास हे'ति नवमस्कन्धे। वामदेवस्य महादेवस्य सर्वात्मभावः भक्त्यङ्गं ज्ञानित्वात्। 'ज्ञानेन भक्त्ये'ति श्रुतेः। भक्त्यङ्गं सर्वात्मभावः। 'सर्वभूतेषु मन्मति'रिति वाक्योक्तः। टिप्पण्युक्तो नित्यलीलायामपि। तत्र ज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन राजसादिज्ञानानां चाभावात्। 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इति वाक्यात्। एतादृशीनामिति। 'ज्ञानेन भक्त्या', 'तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवम्, सूर्यश्च', 'यस्मिन् सर्वाणि भूतानी'त्येतादृशीनाम्। पूर्वकक्षेति। भयाभावसाधनं यदानन्दज्ञानं तत्साधनं भक्तिः तस्याः पूर्वकक्षा ज्ञानिनां ज्ञानं तत्र विश्रान्तत्वमित्यर्थः। वाक्यशृङ्खलयैवकारः। अत एवेति। उक्तरीत्या पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वादेव। एवेति। पूर्वकक्षाव्यवच्छेदकः। एतेनेति। मनोवागगोचरनिरवध्यानन्दज्ञानादेवाभयकथनेन। विदुषः पूर्वकक्षाविश्रान्तज्ञानवतः भक्त्यङ्गसर्वात्मभावेन तुष्टेरनुभवः स्वस्य परस्य। आदिना स्थितिः। व्याख्यातमिति। ज्ञानिपरत्वेन व्याख्यातम्। तदेवाहुः तस्येति। दर्शनस्य भक्ताधिकारकसर्वात्मभावातिरिक्तसर्वात्मभावमनतिक्रम्य यथाधिकारं तस्य भावो यथाधिकारत्वं तस्मात्। विकारेति। विकारानृताभिसन्धिर्मृदादिदृष्टान्तेन छान्दोग्ये तस्यापवादः 'वाचारम्भणं विकार' इत्येतावतैव चारितार्थ्यै नामधेयपदेन व्यर्थतां गतेन विकारवाचारम्भणाभिसन्धेरपवादः क्रियते। एवं नामधेयपदसार्थक्यम्। यद्यपि नामरूपरूपस्य जगतो विकारत्वप्रतिपादनेन वाचारम्भणनामधेयपदयोरुभयोः सार्थक्यम्, तथापि नाम्नां शब्दात्मकानां शब्दनित्यत्वेन विकारसत्यत्वप्रतिपादकत्वमपीत्याहुः विकारसत्यत्वमेवेति। 'वाचा विरूपनित्यये'ति श्रुतेरेवकारः। छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानस्थश्रुतिसिद्धमर्थं श्रुतिं चोपष्टम्भकत्वेनाहुः अन्यथेत्यादि। नामधेयपदेन विकारसत्यत्वाबोधने। तेन अनृतेन। अनृतेनेत्यादिश्रुतिः। परब्रह्मस्वरूपेति। 'सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जित'मिति निबन्धात्। पराञ्चीति। द्वितीयाध्यायारम्भे। अनया मध्ये 'मृत्योः स मृत्यु'मिति श्रुतिः। तत्र 'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्नि'त्यत्र द्रष्टृत्वेन अन्तरात्मसमवायित्वेन तदभिन्नस्य परमात्मन एव। यद्वा। प्रथमाध्याये 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्य'मित्युपक्रान्ताग्नित्वेनान्तरात्मन एव। मन्त्रद्वयेनेति। 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स ईश्वरं[1] एतद्वैतत्। यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति। 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे'त्यत्र तृतीयश्रुतिं परित्यज्य मन्त्रद्वये। तस्यैवेति ईश्वरस्य सधर्मकस्य परात्मन एवोक्तत्वात्। विजानत इत्यस्याक्षर

१. 'उश्वः' इति मुद्रितोपनिषदि।

भाष्यप्रकाशः ।

भवति गौतमे'ति मुक्तिदशायामपि साम्यमात्रबोधनाच्च । तेन 'चक्षुपश्चक्षु'रित्यादिना परस्य ब्रह्मण एवोपक्रान्तत्वाद्यथा बृहदारण्यकेऽर्थः, तथात्रापीति न तेनापि विकारस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । 'यत्रैतच्छुङ्गमुत्पतित'मिति श्रुत्यापि जगन्मूलत्वेनैवैकत्वमुदर्के प्रतिपादितम्, न तु ताटस्थ्येन । एवं, 'यतो वे'त्यादावपि ज्ञेयम् । अतः सर्वासां श्रुतीनामुपादानकारणैकात्म्यावगमपरत्वाद् विशेषनिषेधश्रुतीनां च लौकिकविशेषनिषेधपरत्वात् तासां परस्परसाकाङ्क्षतैव । शेषशेषिभावस्तु यथाधिकारं प्रकरणबलादनियत इति ब्रह्मण्येकशक्तियोगो निराबाध एव ।

तेन यत्तैः प्रश्नोपनिषद्वाक्यात् परापरे द्वे ब्रह्मणी अङ्गीकृत्य, यदविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधेनास्थूलादिशब्दैर्ब्रह्मोपदिश्यते, तत् परम्; यत्पुनर्नामरूपविशेषाणां केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादिशब्दैस्तदवरमिति प्रतिपादितम्; तत्र किं मानम्? न तावदस्थूलादिवाक्यम्, मनोमयादिवाक्यं च । तत्र परापरशब्दयोरश्रवणात् । आद्ये अक्षरशब्देनैव लक्ष्यनिर्देशात् । यदि च मुण्डके, 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इत्यक्षरविद्यायाः परत्वश्रावणात् तद्वेद्यस्याक्षरस्य परत्वमिष्यते । बाढम् । तदा पुरुषस्य ततोपि परत्वमेव द्रष्टव्यम् । 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो

रश्मिः ।

विद्यया विजानत इत्यर्थादाहुः **मुक्तीति** । जीवन्मुक्तिदशायाम् । काठक उपक्रमस्य परमात्मपरत्वं क्लिष्टं मत्वा भाष्यस्य दिङ्मात्रत्वाय बृहदारण्यकेन एतत्प्रपञ्चयति स्म **तेन चक्षुष** इति । शारीरब्राह्मणे अर्धप्रपाठकसमाप्तौ 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः, ते निचिक्युः ब्रह्मपुराणमग्र्यं मनसैवावाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचने'ति, अग्रे 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इहे'त्यादिश्रुतिः । चक्षुषश्चक्षुरित्यस्यादिः चक्षुषश्चक्षुरित्यादिः तया । अत एव प्राण इत्यातिदेशाधिकरणे प्राणस्य परब्रह्मतोक्तेः । **बृहदारण्यकेऽर्थ** इति । भेददृष्ट्यपवादः परब्रह्मस्वरूपगतभेददृष्टिविषय इत्यर्थः । **तथात्रापीति** । काठकेऽपि उक्तोऽर्थ इति । **न तेन** काठकेन । **विकारस्येति** । नाना पश्यति विकारैः कृत्वा नाना पश्यति इति विकारस्य मिथ्यात्वे मृत्योर्मृत्य्वाप्तिर्नैत्येवं न विकारस्य **मिथ्यात्वसिद्धिः । यत्रैत**दिति । तत्रैतदित्यपि पाठः, तत्रेत्यप्सु । अन्नरूपं **शुङ्गं** कार्यम्, **उत्पतितं** जातम् । **जग**दिति जगत्समवायित्वेनैवैकत्वं कार्यकारणैकत्वम्, न तु विकारमिथ्यात्वेनैकत्वम् । नाप्युदकविकारयोरैक्ये नैकत्वम् । श्रौतत्वेऽपि जलस्य मूलकारणत्वाभावेन जन्माद्यधिकरणविरोधापत्तेः । **उदर्के** ईषत्कालीयफले मदनकण्टके वा । उदक इति वा पाठः । तदपः आचक्षते अशनायेति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितमिति श्रुतेः । तथापि फलाध्याये परोक्षवादादुदर्क इति । एवं कार्यलक्षणोक्तधर्मैणैक्यमुक्तम्, तटस्थलक्षणोक्तसत्यत्वादिधर्मैरित्याहुः **न त्विति** । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्युक्तं तटस्थलक्षणम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्युक्तं कार्यलक्षणं तदेवाहुः **एवं यतो** वेति । सिद्धमाहुः **सर्वासा**मिति । सगुणनिर्गुणप्रतिपादिकानां श्रुतीनां फलाध्यायत्वाज् जगदुपादानमक्षरं लोकरूपं तत्रत्यो भगवान् रसात्मकजगदुपादानं तत्र कार्यकारणयोरैकात्म्यावगमः तस्माद्विरुद्धधर्माधारत्वादाहुः **तासा**मिति । धर्मिप्रतिपादिकानां स्वलक्षणधर्माकाङ्क्षा, धर्मप्रतिपादिकानां च स्वाश्रयाकाङ्क्षेति **परस्परसाकाङ्क्षता । शेषशेषी**ति धर्मप्रतिपादिकानां प्रतियोगिप्रतिपादकत्वाच्छेषभावः । धर्मनिषेधिकानां तु शेषिभावः । शेषः प्रतियोगी यस्यास्तीति शेषी निषेधः । तयोर्भावः **शेषशेषिभावः** । ज्ञानरूपमधिकारमनतिक्रम्य **यथाधिकारम्** । ज्ञानकर्मभक्तिप्रकरणबलात् । **अने**केति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वादिसत्यत्वादिरूपानेकशक्तियोगः । उभयव्यपदेशाद्यधिकरणसत्त्वादेवकारः । **आद्य** इति । परस्मिन् । एवकारः पुरुषोत्तमयोगं

भाष्यप्रकाशः।

ह्यक्षरात् परतः पर' इति तत्रैव श्रावणात्। न च तस्य यावद्विशेषशून्यत्वम्। तदग्रे, 'एतस्माज्जायते प्राण' इति मन्त्रेण तत एव सृष्टेः श्रावणात्। 'अग्निर्मूर्धे'त्यादिभिस्तद्रूपोपन्यासाच्च। नाप्यक्षरस्य तथात्वम्। अस्थूलादिश्रावणोत्तरं प्रशासनस्य वेद्यत्वद्रष्टृत्वादीनामाकाशोपादानत्वस्य च श्रावणेन, मुण्डकेपि, 'यत्तदद्रेश्य'मित्याद्युक्त्वा, 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ती'त्यादिजगदुपादानत्वसर्वज्ञत्वादीनां श्रावणेन 'यावद्विशेषशून्यताया वक्तुमशक्यत्वात्। एवं वाक्यान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। सर्वत्र एकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वात्। अत एव श्वेताश्वतरेपि 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व'मित्यादीन् नानाधर्मबोधकानेव मन्त्रानुक्त्वा 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्युक्तम्। 'स वा एष महानज आत्मे'त्यत्रापि शारीरब्राह्मणे, 'अन्नादो वसुदान' इति 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इत्यादयो धर्मा उक्ताः। 'स वा एष नेति ने'त्युक्त्वा, 'अगृह्यो न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यते असङ्गोऽसितो न सज्जते न व्यथत' इत्येवं निषेधो विवृतो न तु यावद्धर्मपरत्वेनेति द्रष्टव्यम्। अतो यत्रोत्कर्षस्य विश्रान्तिः, अक्षराद्वा यदुत्कृष्टम्, तदेव परमिति मन्तव्यम्, उक्तमुण्डकश्रुतेः। 'अव्यक्तात् पुरुषः परः, पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति'रिति काठकश्रुतेः। 'अम्भस्यपार' इत्युपक्रम्य, 'अतः परं नान्यदणीयसꣳ हि परात् परं यन्महतो महान्त'मिति तैत्तिरीयश्रुतेश्च। पुरुषस्य च विरुद्धधर्माश्रयत्वमेतास्वेव प्रतिपादितम्। एतदेव परत्वम्। गीतासु च 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम। पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये'ति। 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति तदुपबृंहणात्। अत एव, 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इत्यादिषु तस्य समाभ्यधिकनिषेधोपि युज्यते। न च पुरुषोत्तमाक्षरयोः परापरभावाङ्गीकारे अद्वैतश्रुतिविरोधः। गणितागणितानन्दत्वधर्मभेदेपि वस्त्वभेदेन द्वैताभावे तदभावात्, अमित्रादिवदद्वैतविरुद्धसम्पद्रूपत्वेनाभेदस्य तादात्म्यात्मकत्वात्। अथवा। शब्दब्रह्मवेद्यं परम्, शब्दब्रह्मैवापरम्। षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुं प्रति, 'शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू' इति भगव-

रश्मिः।

व्यवच्छिनत्ति। लक्ष्यनिर्देशो बृहदारण्यकेऽक्षरब्राह्मणेऽस्ति। **वाक्यान्तरेष्विति**। यथा प्रश्नोपनिषदि। 'यो ह वैतदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य सर्वज्ञः सर्वो भवती'ति। पर्युदासार्थको नञ्। अतो यावद्विशेषशून्यता न। **परत्वमिति**। पुरुषोत्तमत्वम्। **तत्रैवेति**। मुण्डके एव। **तस्येति**। पुरुषोत्तमस्य। **सृष्टेरिति**। आत्मसृष्टेः। अक्षरसृष्टेरन्यत्वात्। **श्रावणेनेति**। अक्षरब्राह्मणे श्रावणेन। **अशक्यत्वादिति**। न च प्रशासनत्वादिकं प्रशासत्वाद्यभावाभावात्मकं अभावोऽधिकरणात्मकमिति कथमशक्यत्वमिति शङ्क्यम्। अभावस्याधिकरणात्मकताया अप्रसिद्धेः **यावदिति**। तथा च यावद्धर्मनिषेधे 'स वा एष नेति नेती'त्यत्र विवक्षिते न विवृणुयादिति भावः। **अत एवेति**। विरुद्धधर्माधारत्वादेव। **युज्यत इति**। तादृशविरुद्धधर्माधारत्वाभावादिति भावः। **तदभावादिति**। अद्वैतश्रुतिविरोधाभावात्। नन्वक्षरत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन रूपेण भेदो वर्तत इति कुतो वस्त्वभेद इति चेत्, तत्राहुः **अमित्रादीति**। **तादात्म्येति**। फलाध्यायत्वात् तादात्म्यात्मकत्वम्, न तु भेदाभावात्मकत्वम्। 'अन्तरा भूतग्रामव'दिति सूत्रे भेदाभावरूपाभेदस्य फले निषेधात्। **शब्दब्रह्मवेद्यमिति**। वाच्यं परम्, वाचकमपरमित्यर्थः। **ममेति**। भगवतः। **इति**

भाष्यप्रकाशः ।

द्वाक्यस्य 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती'त्यादिवाक्यस्य च स्वारस्यात् । 'एतद्वै सत्यकाम परं च ब्रह्मे'ति वाक्यविचारेऽप्योङ्कारस्य, 'एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रती'ति श्रुतेः सर्ववेदमूलत्वेन वाच्याभिन्नत्वेन चोभयरूपत्वं प्रतिज्ञाय, तदभिध्यानफलकथने एकद्वित्रिमात्राध्यानेनर्ग्यजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकेषु यथायथं महिमानुभवं फलमुक्त्वा, अर्धचतुर्थमात्रेणोङ्कारेण ध्याने, अथर्वभिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिं चोक्त्वा, 'स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इति फलमुक्तम् । शङ्कराचार्यमतेत्र त्रिमात्र एवोङ्कारोऽङ्गीकृतः । स पाठो यद्यपीदानीन्तनेभ्यः पुस्तकेभ्यः पाठिभिः पठ्यमानात् पाठाच्च विरुध्यते, तथापि त्रिमात्रध्यानेपि, 'ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि परे सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त' इत्येतावतो ग्रन्थस्य 'स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत' इति ग्रन्थस्याग्रिमश्लोकद्वयस्य च वर्तमानत्वेन शब्दब्रह्म अपरम्, मृत्युमन्मात्राप्रतिपाद्यं वाऽपरम्, जीवघनरूपो यो हिरण्यगर्भः क्षरः पुरुषस्तस्मात् परमक्षरं ब्रह्म । परं ततोपि यः परः पुरिशयोऽन्तर्याम्युक्तः, श्लोकेपि 'तमोङ्कारेणैवायनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चे'त्युक्तः

रश्मिः ।

वाक्येति । प्रश्नोपनिषत्स्थवाक्यमीमांसायामपि 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार' इति श्रुतेरोङ्कारस्य । **एतदिति** । ओङ्कारः यजुः मूलकारणं कां प्रतीत्यत आहुः । त्रयीं विद्यां प्रतीति श्रुत्यर्थः । **मूलं** शब्दरूपम् । **सर्ववेदेति** । त्रयीविद्यामूलत्वेन वाच्यं परं ब्रह्म तदभिन्नत्वेन । **उभयरूपत्वं** वाच्यवाचकरूपत्वम् । **प्रतिज्ञायेति** । उक्तश्रुत्या । **तदभीति** । 'स यद्येकमात्रमभिध्यायीते'त्यादिना तदभिध्यानफलस्य लोकजयस्य कथने । **एकद्वीति** । 'स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव तस्यामभिसम्पद्यते किञ्चिदुक्त्वाग्रे द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यते पुनः किञ्चिदुक्त्वा यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये इत्येवमेकद्वित्रिमात्राध्यानेन । **उक्त्वेति** । अभिसम्पद्यत इत्यस्या अग्रे 'तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पद्यते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवती'त्यनयोक्त्वा । 'तथा द्विमात्रेण मनसि सम्पद्यत' इत्यस्या अग्रे 'सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते' इत्यनयोक्त्वा । यः पुनरित्यस्या उक्ताया अग्रे सामभिरुन्नीयते सूर्यलोकं स सूर्यलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इत्यनयोक्त्वेत्यर्थः । **अर्धचतुर्थेति** । उक्तोङ्कारचतुर्थमात्रेण । **पुस्तकेभ्य इति** । पञ्चम्यन्तमेको हेतुः । पाठिभिरित्यपरः । **ओमित्येतेनेति** । यः पुनरर्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनेत्यादिः । **एवं ह वा इति** श्रुतिस्तु 'एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः सोथर्वभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक'मिति । एतस्या अग्रे 'स एतस्माज्जीवघना'दिति श्रुतिः । **अग्रिमेति** । 'तदेतौ श्लोकौ भवतः । तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनुविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः । ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं परायणं चे'त्यग्रिमश्लोकद्वयस्य । तस्मात्परमक्षरं ब्रह्म, ततोऽपि यः पर इति पाठः । **श्लोकेऽपि तमिति** । परपुरुषम् ।

किञ्च । उपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेव, उपासकस्य परं सगुणत्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

एव पर इति सिध्यति । तथा चात्र 'परायणं चे'ति चकारादक्षरात् परः पुरुषोऽपि परं परायणं यस्येति योगादक्षरधामवासी बोधितः । तेन मुण्डकवदेवात्राप्यर्थः । अपरं तु ब्रह्म वेदात्मकम्, हिरण्यगर्भस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वात् । किञ्च । नृसिंहोत्तरतापनीये, 'सैषाऽविद्या जगत् सर्व'मिति सर्वस्य जगतोऽविद्यात्वश्रावणेपि न सर्वस्य जगतस्तथात्वम् । उपसंहारे, 'तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपी'ति निगमनात् । इदं यथातथोपपादितं द्वितीयस्य प्रथमे पादे, 'दृश्यते तु'ति सूत्रे । मुण्डके, 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चे'त्यादिना अक्षरात् सृष्टिमुपक्रम्य, 'तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते तदेतत्सत्य'मिति निगमनात् । 'तदेतदृषिः पश्यन् वामदेवः प्रतिपेद' इत्यादिश्रुत्युक्तावाधितब्रह्मवित्प्रत्यक्षविषयत्वात् । व्यावहारिको नामरूपप्रपञ्चः, स्वोत्कृष्टसत्ताकतत्प्रपञ्चपूर्वकः, मायिकप्रपञ्चत्वादैन्द्रजालिकादिप्रपञ्चवदित्यत्र साध्यविशेषणत्वेनानुमितिविषयत्वाच्च । अतो नामरूपादीनामपि न सर्वेषामाविद्यकत्वमिति सिद्ध्यति । एवं सति 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः ।' 'अयमात्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इत्यादिषु शाण्डिल्यदहरभूमविद्याप्रभृतिवाक्येष्वपहतपाप्मसत्यकामादिशब्दैस्तत्तद्विशेषणविशिष्टं यदुपासनायोपदिश्यते, तस्याविद्याकृतनामरूपविशेषविशिष्टत्वं कुतोऽवधारितं येन तस्यापरब्रह्मत्वमुच्यते, न तावदुपासनाविषयत्वात्, उपासनाविषये तथात्वनियमस्य क्वाप्यसिद्धत्वेन प्रमाणशून्यत्वात् । न च, 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत' इत्यादितलवकारश्रुतेरिति युक्तम् । तत्र तथार्थाभावात् । नेदमित्यनेन मनोवागादिनिषेधोत्तरम्, 'इदं ब्रह्म विद्धि यदुपासत' इत्यर्थात् ।

रश्मिः ।

परं अयनं यस्येति । परमक्षरम् । **मुण्डकवदिति** । 'अक्षरात्परतः पर' इति मुण्डकमुक्तम् । परतोऽक्षरात् पर इत्यर्थः । **वेदात्मकमिति** । 'तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद' इत्यादि मुण्डकात् । तत्र परापरयोः । **आत्मन एवेति** । आत्मनः, न त्वविद्यायाः । त्रैविध्यं गुणैः स्वीयैः । योनित्वमुपादानत्वम् । निगमनं तस्मात् पर्वतो वह्निमानितिवत् । **तदेतदिति** । अबाधितत्वं भ्रमप्रतिबाधवद् बाधाविषयत्वम् । **ऐन्द्रजालिकादीति** । आदिना हिरण्यगर्भसृष्टिः कुलालादिपुत्रकर्तृकसृष्टिश्च । व्यावहारिको नामरूपप्रपञ्चः स्वोत्कृष्टसत्ताकतत्प्रपञ्चपूर्वकत्ववानित्यनुमितिः, अत्र साध्यं स्वोत्कृष्टेत्यादि । तद्विशेषणं पक्षः तत्त्वेन व्यावहारिकप्रपञ्चस्यानुमितिविषयत्वादित्यर्थः । **अत इति** । आविद्यकान्तरालिकसृष्टिवदात्मयोनेः सत्त्वाद्ब्राह्मसृष्टेः । सर्वेषां ब्राह्मानामाविद्यकानां च । मनोमय इति शाण्डिल्यविद्यास्थं वाक्यम् । अयमात्मेति दहरविद्यास्थं वाक्य**मादिना** भूमविद्यास्थं वाक्यं तत्तु 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति । भूमैव सुखमिति वा । सुखत्वेन भूम्नि मनोनिवेशनं मनसा ज्ञानमुपासनम् । **प्रभृति**पदेनोपकोसलविद्यास्थं वाक्यम् । तत्तु 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'ति । **अपहतपाप्मेति** । दहरविद्यास्थौ शब्दौ । अतः शाण्डिल्यविद्यास्थशब्दाग्रहणं तदर्थम्, अपहतपाप्मसत्यकामयोरादयः अपहतपाप्मसत्यकामादयः । मनोमयप्राणशरीरभारूपाः । तथापहतपाप्मसत्यकामावादी येषां ते विजरादिसुखामृताभयब्रह्मरूपाः अपहतपाप्मसत्यकामादयः ते च ते चापहतपाप्मसत्यकामादयस्ते च ते शब्दाः अपहतपाप्मसत्यकामादिशब्दास्तैः । **मनोवागादीति** ।

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यथा द्वितीयेदङ्कारप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्येवं प्रागेवोपपादितत्वात् । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी'ति विधीयमानज्ञानविषयस्य ब्रह्मणः पूर्वं, 'न तत्र चक्षुर्गच्छती'त्यादिना यावत्करणागम्यताया उक्तत्वात्तस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिरूपताया वक्तुमशक्यत्वादुपासनारूपत्व एव पर्यवसानेन तद्विषयस्य परस्याप्यपरत्वापत्तेश्च । नाप्युपशान्तत्वाभावात् । सर्वत्र परस्य ब्रह्मण एकत्वेन तस्य च विरुद्धधर्माधारताया उपपादितत्वेन तदभावस्यैवाभावात् । एतेनैव, 'अवचनेनैव प्रोवाचे'त्यनेनापि प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । तत्राप्युपशान्तत्वस्यैवोक्तत्वात् । लौकिकयावद्धर्मराहित्येनैव तत्सिद्धेश्च । एवं 'इन्द्रो मायाभि'रित्यादिवाक्यानामप्युभयलिङ्गाद्यधिकरणविचार एव विचारितत्वान्न तैरपि प्रत्यवस्थानावकाशः । अतः परविद्यासूक्तानामन्यत्राप्युक्तानां परब्रह्मधर्माणामनाविद्यकत्वादलौकिकैर्नानागुणैर्युक्तमप्युपास्यरूपं नापरब्रह्मरूपमिति नौपाधिकम् ।

एवं जीवत्वमपि नौपाधिकम् । 'अंशो नानाव्यपदेशा'दित्यत्र जीवस्यांशत्वेनैव निर्धारितत्वात् । श्वेताश्वतरे, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जग'दिति कण्ठतोऽवयवत्वोक्तेश्च । 'घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा । घटो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम' इति बिन्दुस्तोकश्रुतौ नभोपम इति दृष्टान्तोपि लयाभाव एव, न त्वनंशत्वे । इतः पूर्वस्मिन्, 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव'दिति मन्त्रे जलचन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशद्वारिकायाः सर्वभूताधिकरणकस्थितेर्बोधितत्वात् । निष्कलश्रुतेस्तु नांशत्वबाधकत्वम् । 'स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनि'रित्यादिभिः पूर्वमन्त्रैर्नानाधर्माणां क्रियाणां च बोधनेन जीवानामवयवरूपतायाश्च पूर्वमुक्तत्वेन, 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना'मिति भेदस्य बोधनेन ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारत्व एव तत्तात्पर्यावगमात् । अविद्यया विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव जीव इति पक्षस्यापि, 'तत्त्वमसी'ति वाक्यविचारे लक्षणादोषग्रासेनैव

रश्मिः ।

मनोवागादीनां करणत्वनिषेधोत्तरम् । **प्रागेवे**ति । **विधीयमाने**ति विद्धीति लोटा विधीयमानज्ञानविषयस्य **तद्विषयस्ये**ति । यदिदमुपासत इति श्रुत्युक्तोपासनाविषयस्य । ननु यथोपासनाविषयत्वेन परस्य अपरत्वम्, तथोपशान्तत्वाभावादपरत्वं भविष्यति तत्राहुः **नापी**ति । **उपशान्तत्वाभावाद**परत्वापत्तिर्न । **सर्वत्रे**ति । निर्गुणसगुणप्रतिपादिकासु एकत्वं निर्वाहकसङ्गत्या, न त्वारोपापवादसङ्गत्या । **उपपादितत्वेने**ति । तृतीयाध्याये उभयव्यपदेशाद्यधिकरणेषु । **तदभावस्ये**ति । उपशान्तत्वाभावस्य । एतेन तस्य चापरब्रह्मोपासनस्य तत्सिन्निधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृलोककामो भवती'त्यादिजगदैश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति, अनिवर्तित्वादविद्याया इति पूर्वं प्रकाशे यदुक्तं तदाक्षिप्तम् । **एतेने**ति विरुद्धधर्माधारत्वेन उपशान्तत्वेन वा । **प्रत्यवे**ति । अवचनेनाविद्यकेनेति प्रतिकूलस्थितिः । **तत्सिद्धे**रिति । उपशान्तत्वसिद्धेः । विरुद्धधर्मसिद्धेः । **प्रत्यवे**ति । आरोपापवादीयधर्माणामाविद्यकत्वमित्येवं प्रतिकूलावस्थानं तस्यावकाशः । **अवयवभूतै**रिति जीवैः । अवयवत्वे दृष्टान्ताभावमाहुः **घटसंवृत**मिति । **लयाभाव** इति । स्वांश्यक्षरातिरिक्तलयाभाव एव न त्वनंशत्वे । **नाने**ति अंशत्वसमर्पकाणाम् । **पूर्व**मिति । अत्रैव पूर्वं श्वेताश्वतरश्रुत्युपन्यासेन । **भेदस्ये**ति । षष्ठ्या भेदस्य । भेदोत्र इवार्थो बोध्यः फलाध्यायत्वात् । भाष्योक्तनिरस्तत्वपदपुरस्कारेणाहुः **अविद्यये**ति । **पक्षस्ये**ति सोपाधिजीवपक्षस्य । अपिना भाष्योक्त**जीवपुरुषोत्तमाभेदस्य** सङ्ग्रहः । **लक्षणे**ति अविद्यारूपभागत्यागलक्षणादोषग्रासेन ।

भाष्यप्रकाशः।

ब्रह्मणि प्रदेशानङ्गीकारेण निष्प्रदेशे तस्मिन्नविद्यासम्बन्धाङ्गीकारे सर्वस्य जीवतापत्तेश्च तस्याप्यप्रयोजकत्वात्। विकारप्रतिबिम्बाभासपक्षाणामपि, 'नात्माऽश्रुते'रित्यादिसूत्रविचारे एव निरस्तत्वात्। जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य सुषुप्तिसाक्षिभूतप्राज्ञदृष्टान्तेन गौणतायास्तद्गुणसारत्वाधिकरण एव साधितत्वाच्च। तस्माज्जीवेंशत्वमपि दुरपोहम्। तदेतदुक्तं, स्यादित्यारभ्य निरस्तत्वादित्यन्तेन। तथा च अपरस्य ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमविद्यावतश्च गन्तृत्वं विद्याकृतं तदा स्याद्यदि भवदुपदर्शितो ब्रह्मणः परापरविभागो वा जीवस्य सर्वात्मना ब्रह्माभेदो वा श्रुतिस्मृतिसूत्रतात्पर्यगोचरः स्यात्, स एव तु नास्तीति वृथा वादरिमताग्रहाडम्बर इत्यर्थः। ननु न वृथा, ब्रह्मणो व्यापकत्वरूपस्य गन्तव्यताबाधकस्यापरिहृतत्वादित्यत आहुः न चेत्यादि। तथा च प्रतिबन्धकाभावस्य सहकारितायास्त्वयाप्युपगतत्वाद् यत्रैव प्रारब्धरूपस्य प्रतिबन्धकस्य यथा यदाभावः, तत्रैव ब्रह्मप्राप्तिरितिगमनस्य प्रारब्धनिवारणार्थत्वाद् ब्रह्मणो गतत्वेऽपि न गन्तव्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु भवत्वेवं परब्रह्मणो गन्तव्यत्वानुपपत्तिपरिहारः, तथापि गतिश्रुतीनां पञ्चाग्न्यादिविद्यास्वपि दर्शनात्तासां परविद्याङ्गत्वं नासाधारणम्, अपरविद्यासु च विषयः सगुण एव, अतस्तदुपासने तत्क्रतुन्यायात् सगुणमेव फलं युक्तम्, तथा सति तत्र गन्तव्ये प्रयुक्तं ब्रह्मपदं सामीप्य एव नेतव्यम्, एवं यत्र लोकपदसमभिव्याहृतं ब्रह्मपदम्, तत्रापि लोकविशेषणभूतम्, लोकत्वं च कार्यत्वनियतमिति तत्रापि कार्यस्यैव गन्तव्यता, एवं बहुषु स्थलेषु कार्यत्वे गन्तव्यस्य सिद्धे परविद्यास्वपि तथाङ्गीकार्यमित्याशयेन यत्तैः 'क्वचित् पञ्चाग्निविद्या'मित्यादिनोक्तम्, तत्रोत्तरमाहुः किञ्चेत्यादि। पञ्चाग्निविद्यादिष्वप्युपास्यरूपाणां प्राकृतगुणरहितत्वमेव। 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवा'दित्यत्र वैदिकपदार्थानां सर्वेषामाधिदैविकत्वेन भगवदवयवरूपत्वस्थापनात्। तत एव लोकेष्वपि नित्यत्वम्। एवमन्येष्वप्युपास्यरूपेषु द्रष्टव्यम्। न चापरासु पुरुषयज्ञादिविद्यासु जघन्यफलोक्तिविरोधः। उपासकस्य सगुणत्वेन तस्य जघन्य-

रश्मिः।

तस्यापीति अविद्यासम्बन्धस्यापि। जीवत्वव्यवहारे अप्रयोजकत्वात्। तादात्म्यरूपभेदातिरिक्तभेदाभावरूपभेदस्य अयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ फले विरुद्धत्वमाहुः **जीवे ब्रह्मत्वेति**। **अपरस्येति** सविशेषस्य। **परीति**। सविशेषब्रह्माङ्गीकारेण परिहृतत्वात्। **एवमिति**। प्रारब्धाभावे सायुज्यमुपाधिनाशे सायुज्यवत्। साधनप्राबल्ये सार्ष्टिरलौकिकसामर्थ्यपदवाच्या। भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु च। **गतीति**। स एतान्ब्रह्म गमयतीत्येवंविधानाम्। **पञ्चाग्न्यादीति**। आदिना वैश्वानरविद्या। पर्यङ्कविद्या। **परविद्येति**। चित्तशुद्धिद्वाराङ्गत्वम्। **असाधारणमिति**। किन्तु परेषां शब्द इवास्माकमावृत्तचक्षुराद्यसाधारणम्। वेदान्तविज्ञानेतिश्रुतिः 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छ'न्निति श्रुतिश्चोभयत्र। तत्क्रतुन्यायोऽग्रिमाधिकरणेस्ति। **ब्रह्मपदमिति**। 'स एतान्ब्रह्म गमयती'त्यत्र ब्रह्मपदम्। **सामीप्य** इति स्वार्थे ष्यञ्। ब्रह्मसमीपब्रह्मकार्ये। **क्वचित्पञ्चाग्निविद्यामित्यादीति**। शङ्कराचार्यमतोपन्यासे उक्तम्। **पञ्चाग्नीति**। आदिना पर्यङ्कविद्या वैश्वानरविद्या च। **प्राकृतगुणेति**। तेन विभूतिरूपाणामप्राकृतत्वं बोधितम्। अत एव 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मित्युक्त्वा, 'तमसः परस्ता'दित्यनेनांशेन तमोरूपप्रकृतिपरत्वमुक्तम्। अत एव 'सर्वे जीवाः सर्वे आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति पृथगात्मव्युच्चरणोक्तिरुपनिषदि। **लोकेष्विति**। पर्यङ्कस्थे वैश्वानरे च यद्वा तत्तदाविष्टेषु। **अन्येष्विति**। प्रतिमादिषु प्राकृतगुणरहितत्वं द्रष्टव्यम्। **पुरुषयज्ञादीति**। पुरुषविद्या सहस्रशीर्षेति प्रसिद्धा। यज्ञविद्या प्राणाग्निहोत्रोपनिषदि। बहुवचनेन स्मार्तविद्याः पौराणविद्याश्च। **जघन्येति**।

तत्तारतम्यात् फलतारतम्यम् । यस्तु भगवदनुग्रहेण प्राकृतगुणरहितोऽभूत्, स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते । तादृशस्यैव मुक्तिप्रकारद्वयमुक्तम्, सद्योमुक्ति-

भाष्यप्रकाशः।

फलमेव कामितमिति तदर्थं तत्र तत्कथनात् । एवं परविद्यास्वपि बोध्यम् । अत उपासकाधिकारतारतम्यादेव फलतारतम्यं फलविलम्बश्च । न चोपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वे विद्यानामपि तथात्वात् सगुणब्रह्मविद्यावान्निर्गुणब्रह्मविद्यावानिति व्यवहारभेदलोपप्रसङ्गः शङ्कनीयः । यस्तु भगवदनुग्रहेण प्राकृतगुणरहितोऽभूत्, स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते । यस्तद्भिन्नः, स सगुणविद्यावानित्युपपत्तेः । एवं सति य आद्यः, तादृशस्यैव सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदभिन्नं प्रकारद्वयम् । तत्र प्रारब्धरहितस्य सद्योमुक्तिप्रकारो 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती'त्यादिनोच्यते । तद्वतः क्रममुक्तिप्रकारस्तु 'शतं चैका च पुरुषस्य नाड्यः,' 'तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती'त्यादिभिः । न च निर्गुणब्रह्मविद्यावतः सर्वस्य प्रारब्धशून्यत्वमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति तस्य शरीरराहित्यप्रसङ्गेन प्रवचनाद्यनुपपत्त्या ज्ञानमार्गोच्छेदापत्तेः । न च चरमवृत्त्यभावाच्छरीरस्थितिरिति युक्तम् । शब्दादपरोक्षवादिनः साक्षात्कारोत्तरं प्रारब्धातिरिक्तस्य वृत्तिचारम्यहेतोर्वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्तेनैव गत्युपपत्तिस्तन्निवृत्तिप्रकारबोधनार्थमेव गतिश्रुतिः । अतः परविद्यासु सा प्ररोचनार्था वा, अनुचिन्तनार्था वेति विकल्प्य तद्दूषणमप्यसङ्गतमेव । न च, 'ते ब्रह्मलोके त्वि'ति श्रुति-

रश्मिः। 27275

यथा अपरब्रह्मोपासनस्य तत्सन्निधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'ति तथा जघन्यमेव फलं कामितम्, छान्दोग्ये मधुप्रपाठके 'एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः पादोस्य विश्वा भूतानी'ति पुरुषविद्यायां 'पूर्णामप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेदे'ति जघन्यफलोक्तिः तस्या विरोधः । प्राणाग्निहोत्रोक्तयज्ञविद्याफलं 'यदि एकेनैव जन्मना जन्तुर्मोक्षं प्राप्नुयादिति मोक्षं च प्राप्नुयादिति मोक्षं च प्राप्नुयादिति मार्गत्रये मोक्षो न जघन्य इति विभाव्यते, तदा मधुप्रपाठक एव 'पुरुषो वा व यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनमि'-त्याद्युक्त्वा 'स ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेदेति य एवं वेदे'ति जघन्यफलोक्तिर्ज्ञेया । **तत्रेति** । अपरासु पुरुषयज्ञादिविद्यासु । **तत्कथनाज्** जघन्यफलकथनात् । **परविद्यास्विति** । ब्रह्मविद्यासु 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीक'मित्यादिषु प्राणाग्निहोत्रोक्तायां च । **फलविलम्ब** इति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुत्युक्तः ब्रह्मलोकवासकृतः । **यस्त्विति** भाष्यं विवरीतुमाहुः **न चोपास्येति** विवृण्वन्ति स्म **यस्त्विति** । **भगवदनुग्रहेणेति** । व्यापारोऽत्र भक्तिस्तया ज्ञानरूपया प्राकृतगुणास्तमोरूपास्तै रहितोऽभूत् । **निर्गुणेति** । बृहदारण्यके अक्षरब्राह्मणोक्तनिर्गुणब्रह्मविद्यावान् । **तद्भिन्न** इति । अनुग्रहेण प्राकृतगुणरहितो भक्तिमानभूत्, स गुणैर्विरुद्धैः सह विद्यमानस्तस्य विद्या सर्वात्मभावादिः तद्वान् । ज्ञानिमात्रप्रकरणं वृत्तम् । **तादृशेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **एवं सतीति** । **न तस्मादिति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तत्रेति** । **प्रारब्धरहितस्येति** । सद्योमुक्तिप्रागभावक्षणे ध्वस्तप्रारब्धस्य । **निर्गुणेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **न च निर्गुणेति** । **चरमेति** । प्रारब्धचरमवृत्तिप्रागभावात् । **शब्दादिति** । शाङ्करस्य । **तेनैवेति** प्रारब्धेनैव । **गत्युपपत्तीति** । आश्चर्येणेति बोध्यम् । **श्रुतिरिति** । 'स एतान्ब्रह्म गमयती'ति श्रुतिः । **अत** इत्यादि । आश्चर्यात् । **सेति** । परब्रह्मविषया गतिः । **प्ररोचनार्थेति** । ब्रह्मविदः प्ररोचनार्था । **एवेति** आश्चर्यविघटकत्वात् 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धे'ति काठकविरोधापत्तेरेवकारः । **ते ब्रह्मेति** भाष्यं विवरीतुमाहुः **न च त** इति । **श्रुति-**

क्रममुक्तिभेदेन। 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यादिश्रुतिस्तु प्रारब्धरहितविषया। निर्गुणब्रह्मविद्यावतोपि प्रारब्धभोगस्तु त्वयापि वाच्यः, अन्यथा प्रवचनासम्भवेन ज्ञानमार्ग एवोच्छिद्येत। 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाल' इति श्रुतिरपि परान्तकाल एव येषां प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तद्विषयिणीति मन्तव्यम्। अन्यथा 'वेदान्तविज्ञाने'त्याद्युक्तधर्मविशिष्टानां मुक्तौ विलम्बो नोपपद्येतेति दिक्॥ १४॥

भाष्यप्रकाशः।

व्याकोपः। येषां परान्तकाल एव प्रारब्धभोगसमाप्तिस्तेषामेव तत्र सर्वपदेन परामर्शात्। तत्र सगुणविद्यावत्परामर्शाङ्गीकारे तु तेषां वेदान्तार्थानभिज्ञत्वादविद्यावत्त्वेनाशुद्धसत्त्वत्वाच्च न पूर्वार्धोक्तस्य 'वेदान्तविज्ञाने'त्यादिविशेषणद्वयस्य बाधः स्यात्। अतो यदत्र तैः प्रतिपादितम्, तत् सर्वं श्रुतिविरुद्धत्वादसङ्गतम्। किञ्च। तैरपि क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या। सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गादिति। 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा'दिति सूत्रव्याख्याने यदुक्तम्, तदपि विस्मृतम्। अथवा। ईक्षतिसूत्रावतारणे वेदान्तवाक्येभ्य एव युक्त्याभासवाक्याभासावष्टम्भाः सांख्यादिवादिन उत्तिष्ठन्ते। तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्त' इति कथनाल्लक्षणां विरहय्य वेदान्तव्याख्यानमाचार्यस्यैव संमतम्, नास्माकमिति बोधितमिति प्रभुचरणैर्दिक्पदप्रयोगेण ज्ञापितम्॥ १४॥

रश्मिः।

व्याकोप इति। फलविलम्ब उपपत्त्यर्थं प्ररोचनार्था वा अनुचिन्तनार्था वा गतिरित्यत्र दूषणं स्वास्थ्यस्य स्वस्थचित्ततया विद्यासमर्पितेनैवाव्यवहितेन स्वसंवेद्येन सिद्धेर्न प्ररोचनार्था स्वास्थ्यसहितपरब्रह्मविषयगतिः। नाप्यनुचिन्तनार्था। नित्यसिद्धज्ञानस्य कृत्यजन्यत्वात्कृतिरूपानुचिन्तनस्यापेक्षाया अभावादिति। तद्दूषणं ते ब्रह्मलोके त्वित्यंशस्यार्थवादत्वेन स्वार्थे अप्रामाण्यादुक्तम्। इति मन्वानैः श्रुतिव्याकोप उक्तः। कार्यात्ययसूत्रे तु क्रममुक्तौ विलम्ब्य गतिरविलम्ब्य गतिरित्युभया गती विवृण्वन्ति स्म येषां परेति। तत्रेति वेदान्तविज्ञानश्रुतौ। **सगुणेति**। अत्र सगुणपदं मायोपाधिकब्रह्मपरम्। न तु विरुद्धधर्माधारपरम्। **वेदान्तार्थानभीति**। वेदान्तार्थं आचार्यप्रतिपन्नो ग्राह्यः। **अत** इति। पूर्वोक्तरीतेः। **अत्रेति** 'न कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धि'रिति सूत्रेण सह दर्शनसूत्रे। **तैः** शङ्कराचार्यैः। दिक्पदोपसन्धानेन गच्छतोऽग्रिमावस्थानिरूपणे परब्रह्मविषया गतिर्या तत्र सर्वत्र गौणीति स्वोक्तं विस्मृतमिति गौण्या व्याख्यानेऽस्मदुक्तं दिङ्मात्रमित्याशयेनाहुः **किञ्चेति**। **तैरपि** शङ्कराचार्यैरपि। यदुक्तमित्यनेन संबध्यते। **क्वचिदिति**। सोमेन यजेतेत्यादौ **गौणः शब्दः** सोमेनेति। सोमवतेत्यर्थाद् **दृष्टः**। **गौणीति**। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यत्र 'यतो वा इमानि भूता'नीत्यत्रात्मशब्दे गौणी यत इति शब्दे च गौणी तस्याः कल्पना अन्याय्या। **विस्मृतमिति**। 'तन्निष्ठ'स्येतिसूत्रोक्ते मुख्ये फल आत्मनि गतिर्गौणीति वदद्भिर्विस्मृतमित्यर्थः। अतो दिङ्मात्रमत्रोक्तं दूषणमिति भावः। **आचार्येणेति**। भगवता व्यासेन। **वाक्याभासेति**। निराक्रियन्त इति मुख्यक्रियापेक्षया प्रथमान्तं पदम्। कर्मण उक्तत्वात्प्रथमाबहुवचनम्। **आचार्यस्य** व्यासस्य **नास्माकं** शाङ्कराणाम्। तेन गच्छतः अग्रिमावस्था गौणीति परब्रह्मणा सर्वकामभोगेच्छवः कान्दिशीकाः तान्प्रति दिगेषा। अनया दिशा नित्यसर्वकामभोगः ब्रह्मप्राप्तेरग्रिमावस्थारूपायाः गच्छतो मुख्येति। तेन

'तस्मादस्माभिरेवोक्तपद्धत्या श्रुतिसिद्धया।
ज्ञात्वा ब्रह्मस्वरूपं तत्प्राप्त्यै तद्भजताखिलाः'॥ १॥ इति सिद्धम्॥ १४॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५॥

अपि च । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति सङ्क्षेपेणोक्त्वा, 'तदेषाभ्युक्तेति' तद्विवरिकां ऋचं प्रस्तुत्य, सोक्ता, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां

भाष्यप्रकाशः।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥ एवं प्रासङ्गिकमतान्तरपरिहारेण जैमिनिमतस्यैव सिद्धान्तत्वमिति दृढीकृत्य प्रकृतं सूत्रं पठित्वा व्याचक्षते अपि चेत्यादि। सोक्तेति। ऋगुक्ता। उपक्रमानुरोधेनेति। 'आप्नोति पर'मित्युपक्रमानुरोधेन। तथा च 'ब्रह्म गमयती'त्यत्र परब्रह्म प्रापयतीत्येवार्थः। यतः परब्रह्मप्राप्तिमेव परमफलत्वेन 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र श्रावयित्वा, 'सत्यं ज्ञान'मिति तद्विवरणर्चि परेण ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यते इति। अतो हेतोः कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिः। 'पद गतौ', पदनं पत्तिः, संसारगतिप्रतिकूलापत्तिः। गतिर्न क्वापि कार्ये श्रुतेरभिप्रेता, 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य' इत्यत्रापि पूर्वं 'अश्व इवे'ति मन्त्रे ब्रह्मलोकस्याकृतत्वं श्रावयित्वा, 'आकाशो वै नामे'त्यत्र 'तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मे'ति नित्यस्यैव ब्रह्मणः श्रावणात्। पूर्वकाण्डेपि, 'यन्न दुःखेन सम्भिन्न'मित्यत्रात्मसुखस्यैव स्वर्गत्वेन श्रावणात्। अतोत्रापि ब्रह्मपदेनाक्षरं परब्रह्मैव गन्तव्यत्वेनोच्यत इत्यर्थः। इदमेव च मतं व्यासचरणानां सिद्धान्तीयत्वेनाभिप्रेतम्। एतदव्यवहितमेवाप्रतीकालम्बननयनविचारात्। अन्यथा तु वैपरीत्येन मतद्वयमुक्त्वा तत्र नयनं विचारयेदिति।

अन्ये तु। 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये, यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञा'मिति छान्दोग्यसमाप्तिस्थां श्रुतिमुदाहृत्य, नायं कार्यविषयः प्रतिप्रत्त्यभिसन्धिः सम्प्राप्तिसङ्कल्पः, 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते'ति परब्रह्मण एव प्रकृतत्वात्, 'यशोहं भवामी'ति सर्वात्मत्वानुक्रमणात्, 'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यश' इति ब्रह्मनामनिर्देशाच्चेति व्याकुर्वन्ति।

भास्कराचार्यास्तु 'सगुणब्रह्मविद्याविषयैव गतिर्निर्गुणब्रह्मविदो गतिर्नोपपद्यते, परस्य सर्वगतत्वेन प्राप्तत्वात्; न हि गतविषया गतिरुपपद्यत' इत्येवं शाङ्करं मतमनूद्य, तदेवं दूषयन्ति। तथाहि। यदि निर्गुणविद्यासु गतिरनुपपन्ना, तर्हि सगुणास्वप्यनुपपत्तिस्तुल्या। तत्रापि सर्वगतस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्वात् सर्वगतगुणानामाकाशीयपरममहत्परिमाणपृथक्त्वादिवत् सर्वगतत्वात्। किञ्च, अपहतपाप्मत्वादयः संसारविनिवृत्तिहेतवो यस्य गुणाः, स परमात्मेत्युच्यते, यस्यैते न सन्ति स संसारीति तद्भिन्नस्य परमात्मनः पराभिन्नत्वात्। अथ सत्त्वादिगुण-

रश्मिः।

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥ प्रतिपत्तिरिति। सर्वकामभोगलक्षणा। योगमाहुः **पद गताविति** धातुपाठे। संसारगतिप्रतिकूलापत्तिर्गतिर्ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा। **अत्रापीति**। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्रेवात्र 'स एतान्ब्रह्म गमयती'त्यत्रापि। **अन्ये त्विति**। एकदेशविकृतन्यायेनान्यपदेन अन्याचार्योपादानम्। एवमन्यत्रापि। **यशोहमिति**। अशुङ् व्याप्तौ। अश्नुत इति यशः। अशे युड्वेति युट् असुन्प्रत्ययश्च। व्यापकोहं भवामीति सर्वात्मभावः। एवं राज्ञां च मध्ये यशो भवामीति। ब्रह्मक्षत्रविशां सर्वात्मभावः। **सम्प्राप्तिसङ्कल्प** इति। सङ्कल्पेन लेडादिप्रयोगो नियतः, आधुनिकसङ्कल्पे तथा दर्शनादिति। **परब्रह्मण** इति। आकाशस्तल्लिङ्गादिति सूत्रे आकाशपदस्य ब्रह्मणि शक्त्युक्तेः। **महद्यश** इति यशो व्यापकम्। भास्कराचार्यमते अत्रैकदेशविकृतत्वाभावात्पृथक् तन्मतमनुवदन्ति स्म **भास्कराचार्यास्त्विति**। भेदाभेदवादिनः। तद्भि-

परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति । अत्रो-पक्रमानुरोधेन परेणैव ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यत इति

भाष्यप्रकाशः ।

योगादमी गुणा आरोपिताः, न तु स्वाभाविकाः, तदापि तद्वत्तयोपास्यमानं सगुणं ब्रह्म तु नाब्रह्म भवति । न ह्यारोपितलौहित्यगुणयोगे स्फटिकोऽस्फटिको भवति । न वा स्वाभाविकस्य प्रकाशस्य प्रत्याख्यानेऽग्निरनग्निर्भवति । न वा द्रव्यप्रत्याख्याने गुणो नास्ति । वस्तुन उभयात्म-कत्वात् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,' 'आनन्दो ब्रह्मे'ति श्रुतेः । शतगुणितोत्तरक्रमेणानन्दप्रति-पादनात् । यदि चैतन्यमात्रं ब्रह्म, तदा आनन्दगुणोपदेशोनर्थकः स्यात् । न चाकस्मादर्थ-वादत्वकल्पना युक्ता । यथाश्रुतग्रहणेनुपपत्त्यभावात् । अस्थूलादिश्रुतिस्तु प्रपञ्चनिराकरणपरा । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति त्वसाधारणो गुणोत्कर्षोपकर्षरहितो व्यपदिष्ट इति । यदि च श्रुतं नाद्रियते, तदा अपवर्गोप्यर्थवादः किं न भवति । अत एव सर्वशक्तित्वं स्रष्टृत्वमि-त्यादयः परस्यासाधारणा गुणा न केनचित् प्रतिषेद्धुं शक्यन्ते । गुणकृतं कार्यकृतं च नानात्वं यद्दर्शितम्, तदस्माकं न दोषाय, प्रत्युतालङ्काराय । भिन्नाभिन्नात्मकवस्तुरूपोपगमात् । अतः सगुणनिर्गुणयोर्भेदस्यानुपपन्नत्वाद् ब्रह्मैकमेवेति सगुणविद्यावतोपि गतिरनुपपन्ना । तस्यापि तद्भावापत्तेः । न हि प्राप्तमेव प्राप्तव्यं भवतीति त्वदुक्तेनैव हेतुना गतिश्रुतयो रूपे प्रवेशयितव्याः । किञ्च । संसारिणोपि स्वरूपतो गतिर्नोपपद्यते । तस्यापि लिङ्गशरीर-गमनादेव गमनात् ।

ननु संसारी जीवो नाम परमात्मन आभास इति तस्य परिच्छिन्नत्वात् गतिरुपपद्यत इति चेत् । कोयमाभासो नाम । किं वस्तुभूतोऽथावस्तुभूतः । यदि तावदवस्तुभूतः, तदा तस्य स्वर्गापवर्गयोरधिकाराभावः, शशविषाणवत् । अथ वस्तुभूतः सर्वगतश्चेत्यभावः । अणु-परिमाणत्वं मध्यमपरिमाणत्वं च भवता नेष्यते । यच्चाणुत्वं तदौपचारिकमिति लिङ्गगम-नादेव गमनं पूर्वोक्तमभ्युपगन्तव्यम् । नचास्माभिरियं गतिः कल्पिता । श्रुतयोत्र प्रमाणम् । परविद्यासु च गतयो लभ्यन्ते । 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति । 'तद्येह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते तथोत्तरेण

रश्मिः ।

न्नस्येति संसारिभिन्नस्य । **तद्वत्तयेति** । आरोपितगुणवत्तया । **प्रत्याख्यान इति** । भस्मादिना प्रतिकूलाख्याने । नास्तिकमतेनाहुः **न वेति** । ते हि गुणातिरिक्तं द्रव्यं नेच्छन्ति । तदपि प्रतिषेधन्ति स्म **वस्तुन इति** । उभयगुणद्रव्यं तदात्मकत्वात् । **विज्ञानमिति** । विज्ञानमानन्दौ गुणौ तद्वती द्रव्ये । 'विज्ञानमानन्द'मित्यत्रार्श आद्यच् । **तस्यापीति** । सगुणविद्यावतोपि सगुणभावापत्तेः, आपत्तिः प्रतिपत्तिः । **त्वदुक्तेनेति** । व्यापकत्वेन । **किं वस्त्विति** । अयथाभूत इति पदच्छेदः । **तस्येति** । जीवस्य । **अभाव इति** । अत्यन्ताभावः । **भवतेति** । शाङ्करेण । **औपचारिकमिति** । 'बुद्धेर्गुणे-नात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्ट' इति । **पूर्वोक्तमिति** । जीवगमनम् । **भवतां** भास्कराणां जीवव्यापकत्वादयं दोष इति तत्राहुः **न चास्माभिरिति** । श्रुतिप्रमाणवादिभिः । **श्रुतय इति** । एकप्रमाणत्वावच्छिन्नाभिन्नबहुत्वावच्छिन्नाः श्रुतय इत्यर्थः । **उत्तरेणेति** । उत्तरायणेन ।

कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिर्न क्वापि श्रुतेरभिप्रेता, अतोऽत्रापि परमेव ब्रह्मपदेनोच्यते । ऋगर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नात्रोक्तः ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे तृतीयं कार्यं बादरिरित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनर्वर्तन्त' इति प्रश्ने, मुण्डके च, 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ती'ति । कठवल्लीषु च परविद्याप्रकरणे, 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्य' इति । परविद्यायामेव चैतरेयके श्रूयते 'अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभव'दिति । एवं तत्र तत्र गीतासु चावृत्त्यनावृत्ती विभागेनोक्ते । 'अमृतत्वं हि भेजिर' इति पुराणेषु च । ननु गतिश्रुतौ वाजसनेयके 'इहे'ति विशेषणादिह कल्पेनावृत्तिः कल्पान्तरेऽस्यावृत्तिरिति चेत् । न । 'श्वोभूत' इतिवदनुवादात् । 'यथा राजसूये ब्रह्मणो ग्रहे महिष्या ग्रह' इत्येवमादिना 'द्वादश हवींषि प्रत्येकं कर्तव्यानीति विधाय श्वोभूते निर्वपे'दित्युक्तम् । तत्रैकस्मिन् कृते पुनरपि श्वोभूत इत्युपतिष्ठते तद्वत् । 'इह कल्प इह कल्प' इति सर्वकल्पव्याप्तिराकृतिनिर्देशात् । अपि चेह युगेवान्तरे कल्पे अन्यस्मिन् वेत्यनध्यवसानाद् आकृतिवादो युक्तः । अर्थवादसमाम्नातानां ग्रहैकत्ववद् वाक्यभेदात् पदानावृत्तिर्विधीयते, युगपत् सर्वकल्पानावृत्तिरेवावतिष्ठते । तत्रास्मिन्नेव कल्पे न कल्पान्तर इति अपरस्मिन्नर्थे विधीयमाने वाक्यभेदो दुर्निवारः । यथा ग्रहं सम्मार्ष्टीति सम्मार्गे विधीयमाने सर्वग्रहेषु प्राप्तिः । तत्रैकस्येति पुनर्विधीयमाने वाक्यभेदः, तद्वदत्रापि अनावृत्तिर्न विधीयते । तदानीमिहेति पदं किंविशेषणं स्यात् । तस्मादिहपदमनुवादः । अत एव काण्वानामिहपदं न पठ्यते । तस्मादर्चिरादिना गत्वा परमात्मनि लिङ्गप्रलयो न प्रागिति श्रुतिसामर्थ्यान्निश्चीयते । विद्याकर्माक्षिप्ता च गतिः संसारतरणी युज्यते । सत्यलोकमतिक्रम्य कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मशरीरस्य कारणात्मना विलयः । तथा

रश्मिः ।

अर्चिरादिमार्गेणेति वा । **अन्विष्येति** ल्यबन्तम् । **प्रश्न** इति । प्रश्नोपनिषदि । **विभागेनेति** । धूममार्गार्चिरादिमार्गविभागेन । **अस्येति** । जीवस्य । **भाष्यत्वाच्छ्वोभूत इतिवत् पदं** व्याख्यायते । **यथा राजेति** । **ग्रह इति** । पात्रविशेषे । **तत्रेति** । निर्वपेदित्युक्ते । **तद्वदिति** । **कल्पान्तरेऽस्या**नावृत्तिरित्यनुवादेनोपस्थितिः, न तु कल्पान्तरेऽस्यावृत्तिरित्यननुवादेन । **आकृतीति** । आकृतौ शक्तेः इहेत्यस्य श्रौतस्यैकत्र शक्तेरनुवादः, नत्वननूदितस्य कल्पान्तरेऽस्यानावृत्तिरित्यस्य समर्पकत्वम् । **आकृतिवाद इति** । एकत्राकृतौ शक्तिं गृहीत्वान्यत्रानुवाद इति वादः । **अर्थवादसमाम्नायेति** । अर्थवादसम्भवादिति भास्करभाष्ये पाठः । अर्थवादभूतवेदेन ग्रहैकत्वं यथा । **पदानावृत्तिरिति** । कल्पान्तरेऽस्यावृत्तिरित्यत्र । **सर्वकल्पेति** । सर्वकल्पेष्वनावृत्तिः सर्वकल्पानावृत्तिः । **वाक्यभेद इति** । इह कल्पेऽनावृत्तिर्भवति, कल्पान्तरेऽस्यावृत्तिर्भवतीति वाक्ययोर्भेदः 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति मीमांसकोक्तवाक्यभेदः । 'एकतिङ्वाक्य'मिति वैयाकरणाः । **सम्मार्ग इति** । सम्मार्गे सम्मार्जने परसवर्णः । **तत्रेति** । सर्वेषु ग्रहेषु । **अनुवाद इति** अनुवादार्थम् । **विद्या-**

१. विधीयमाने हविरन्तरे । २. अन्यस्मिन्नपि कल्पे विधीयमानावृत्तौ सोऽपि कल्पोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । ३. कल्पत्वरूपजातिनिर्देशादित्यर्थः । ४. विधेयविशेषणत्वाभावेन तव मतेनूद्य विशेषणं स्यात् । तथा चानूद्य गतसङ्ख्यायाः प्रविवक्षितत्वेन सर्वकल्पानामेव प्राप्तिरित्यर्थः ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥ (४-३-४)

क्रममुक्त्यधिकारिणः प्रारब्धं भुक्त्वाऽमानवेन पुरुषेण प्रापिताः परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धम्। तत्रेदं सन्दिह्यते अर्चिरादिलोकप्राप्तिर्ह्युपासनाविशेषफलम्। एवं सत्यमानवः पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयति, उत कांश्चिदेवेति। किमत्र युक्तम्, सर्वानेवेति। यतोऽर्चिरादिमार्गगतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थमेव स नियुक्तः, ततोऽन्यथाकरणे हेत्वभावात्तथैव स कर्तेति प्राप्ते, उच्यते। श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु भगवद्विभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्मत्वेनोपासनायाः फलसाधनत्वं वदति, न तूपास्ये ब्रह्मतामपीति मन्वाना य उपासते, ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते। तथा च

भाष्यप्रकाशः।

चाह, 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'ति। 'पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्ती'ति। यदुक्तं ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनं नावकल्पत इति। तच्चोद्यं ब्रह्मणि सङ्ख्याभावान्न। एकत्वे बहुत्वं च पाशबहुत्ववदेव द्रष्टव्यम्। 'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वे ता'निति। तत्रैकस्मिन् पाशे बहुवचनं साधुत्वार्थं प्रयुज्यते। विभक्तेर्हि द्वावर्थौ, सङ्ख्या कर्मादयश्च। तत्राविवक्षितायामपि सङ्ख्यायां सप्तमी निमित्तमात्रविवक्षयावकल्पते। ब्रह्म सर्वभोगनिमित्तं सर्वप्रपञ्चनिमित्तमिति निमित्तसप्तम्येवेत्यदोष इति।

एवं भास्कराचार्यमतेपि भोगजनकप्रारब्धेनैव गमनम्। ब्रह्मणि भोगस्तु ब्रह्मेच्छयैवेति फलति। तेन सिद्धान्तवदेवार्थः। गन्तृविचारे तु तन्मते जीवस्य व्यापकत्वादुपाधिगमनादेव गमनमिति भेदः॥ १५॥ इति तृतीयं कार्यं बादरिरित्यधिकरणम्॥ ३॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

पूर्वाधिकरणसिद्धमनुवदन्तः प्रस्तूयमानमवतारयन्ति क्रमेत्यादि। तत्रेति। सिद्धे परप्राप्तिरूपेऽर्थे। सर्वानिति। तदुपासनावतः। पूर्वपक्षग्रन्थः स्पष्टः। सिद्धान्तं व्युत्पादयन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति उच्यत इत्यादि। अतथात्वं ज्ञात्वेत्यस्यैवार्थः श्रुतिर्ब्रह्मत्वेनेत्यारभ्य, मन्वाना इत्यन्तम्। तथा चातस्मिंस्तत्त्वेनोपासनं प्रतीकमिति पूर्वं 'न प्रतीक' इति सूत्रे उक्तम्, अतो ये तथोपासते ते तथा, तथा च सत्यपीति, प्रतीकालम्बनत्वे तेषां सत्यपि। तथा च यथा

रश्मिः।

कर्मेति। पूर्वकाण्डेपि ग्रन्थकरणात्कर्मेति। **आहेति** श्रुतिराह। **पाशबहुत्ववदिति**। अदितिः पाशानिति वक्ष्यमाणपाशबहुत्वं तद्वत्। **विभक्तेरिति**। स्वादेः जातिव्यक्ती इति द्वावर्थौ। **सङ्ख्येति**। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः। द्रव्यजातिसङ्ख्यापरिमाणकारकाणि। **तत्रेति**। ब्रह्मलोकेष्वित्यत्र। **अदोष इति**। लोकेष्विति बहुवचनप्रयोगादोषः। **ब्रह्मेच्छयैवेति**। **तन्मते** भास्कराचार्यमते। **भेद इति** सिद्धान्ताद्भेदः॥ १५॥ **इति तृतीयं कार्यं बादरिरित्यधिकरणम्॥ ३॥**

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

मन्वाना इत्यन्तमिति। ननु ज्ञात्वेति भावप्रत्ययान्तं मन्वाना इति कर्तृप्रत्ययान्तमिति कथमतथात्वं ज्ञात्वेत्यस्यैवार्थ इति चेत्प्रकृत्यर्थपर्यन्तमिति अर्थपदात्पूर्वं पूरणीयम्। मन्वाना इत्यत्र ज्ञानानुकूलव्यापारवन्त इति प्रकृत्यर्थो ज्ञानम्। **तथा चेत्यादि**। षडङ्गवेदस्य ज्ञेयत्वेन छन्दोवत्सूत्राणि

सत्यपि वेदविहितत्वेनोपासनायाः कृतत्वेन सफलत्वात् तत्फलत्वेनोपासकाना-मर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तान् अमानवः पुरुषो ब्रह्म न प्रापयति, किन्तु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते, तानेव ब्रह्म प्रापयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । तत्र हेतुमाह उभयथा दोषादिति । वस्तुतो यद् ब्रह्मरूपम्, तत्राब्रह्मत्वनिश्चयः, उपासनार्थं च ब्रह्मत्वेन भावनम्, एवमुभयथाकरणे दोषः सम्पद्यत इति तस्य न ब्रह्मप्राप्तावधिकारोस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चे'दिति, 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति-पद्यते, किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणे'ति । एवं ज्ञानमार्गीयव्यवस्था-

---

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वकाण्डतात्पर्यं ब्रह्मणीत्यज्ञात्वा कर्मण्येव तात्पर्यमवधार्य तात्पर्यभ्रमेण यजतां स्वर्गाद्यनन्तरं पुनरावृत्तिः, तथा अत्रापि प्रतीकालम्बनानां तात्पर्यभ्रमेण तथोपासनात्तत्तल्लोकभोगोत्तरमावृत्तिः, अथवा कार्यात्ययावधि तत्र वासः, न तु विद्यावलात् ततः पूर्वं मुक्तिरिति भगवत आचार्यस्याशय इत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति वस्तुत इत्यादि । एतयोर्दोषत्वे मानत्वेन यथायथं श्रुतिद्वयमुदाहरन्ति तथा चेत्यादि । तेनात्रैतावेव दोषावभिप्रेतावित्यर्थः । सूत्रशेषं व्याकर्तुमव-तारयन्ति एवं ज्ञानेत्यादि । व्याकुर्वन्ति सर्वमित्यादि । अस्मिन् पक्षे लकारार्थव्यत्यय

रश्मिः ।

भवन्तीत्यभियुक्तोक्तेः सूत्रेष्वपि षडङ्गैरभिधेयनिर्णयादप्रतिकूलस्मरणालम्बनानित्यर्थो भवति । इङ्किा-वध्युपसर्गं न व्यभिचरत इत्यस्य छन्दसि विकल्पः । पुराणमते तु वक्ष्यमाणगारुडवाक्याद्देवतादीनित्यर्थो भवति । तथा च श्रौते मते प्रतिकूलत्वं भ्रमविषयत्वमतस्मिंस्तत्त्वेनोप समीपे स्थित्वा यथायोग्यान्त-र्गतस्मरणस्य करणमित्यर्थः । **एकादशसुबोधिन्यां** 'उप समीपे स्थित्वा यथायोग्यकरणमुपासन'मि-त्युक्तम् । **तथेति** । अप्रतीकालम्बना इत्युच्यन्त इत्यर्थः । **तेषामिति** । उपासकानाम् । **पूर्वकाण्डे-त्यादि** । **ब्रह्मणीति** हरौ । अक्षर इति यावत् । 'वेदे रामायणे चैवे'त्युपक्रम्य 'हरिः सर्वत्र गीयत' इति वाक्यात् । 'अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तम'मिति वाक्याच्च । महानारायणे 'वह्निशिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः स हरिः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वरा'डिति श्रुतेः । तथाप्यत्राभिधा-वृत्तिः, न तात्पर्यमिति **ब्रह्मणीत्यस्य** स्वःपदास्पदे आत्मसुख इत्यर्थः । स्वर्गपदस्य लोके शक्तिः । स्वःपदास्पदे तात्पर्यमिति । तेन हिरण्यगर्भमोक्षरूपे ब्रह्मणीति जैमिनिमते मोक्षः फलं स्मारितम् । किं च । भक्तेस्तात्पर्यविषयत्वस्य पुरस्तादुक्तत्वेन तद्विषयस्यापि तात्पर्यविषयत्वम् । 'धर्मो यस्यां मदात्मक' इत्येकादशस्कन्धात् । अभिधा तु हीदमित्थतया धर्मेषु यागसृष्ट्यादिकर्तृत्वेषु न मदात्मके धर्मे इति । **कर्मण्येवेति** 'कर्मैके तत्र दर्शना'दिति जैमिनिसूत्रे एक इति पदात् कर्मण्येव यागादौ साध्ये तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपं तात्पर्यमवधार्येत्यर्थः । कर्मपदं स्वसाध्ये स्वर्गे लाक्षणिकम्, फलभ्रमेण । स्वर्गादीत्यादिना वृष्टिप्रतिष्ठादि । **तथोपासनादिति** । प्रतीकत्वेनोपासनात् । **तत्रेति** । ब्रह्मलोके । **तत** इति । ब्रह्मलोकवासात्पूर्वम् । **आचार्यस्येति** । व्यासस्य । **तेनेति** । श्रुतिबलेन श्रुतिद्वयेन वा । **अवतारयन्तीति** । न्यूनतारूपनिग्रहस्थानरूपदोषाभावाय तथेत्यर्थः । तेन तत्क्रतुर्विद्या च नयतीति योजना नोक्ता । **सर्वमित्यादीति** । **तस्येति** भक्तस्य । **एतदिति** ।

मुक्त्वा भक्तिमार्गीयस्यापि तामाह तत्क्रतुश्चेति। 'सर्वं मद्भक्तियोगेने'ति वाक्यान्न तस्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसम्भावना। तत्र 'कथञ्चित् यदि वाञ्छती'ति वाक्यादिच्छामात्रेण तद्भोगकरणानन्तरं प्राचीनभगवद्भजनलक्षण-क्रतुश्च नीयत इत्यर्थः। वस्तुतस्तु भक्तस्यामानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्म-लोकान् प्राप्नोतीति ज्ञापनाय प्रथमान्त उक्तः। ननु ब्रह्मणोधिकं न किञ्चिदस्ति। 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतेः। एवं सति छान्दोग्ये सनत्कुमार-नारदसंवादे 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्यादिना नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यान-विज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरोत्तरं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद् भूयस्त्वं चोच्यते। अतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां वक्तुं शक्यमिति चेत्। मैवम्। विभूतिरूपाणां नियत-फलदातृत्वाद् येन रूपेणाल्पफलदानम्, तत्राधिकगुणप्राकट्ये प्रयोजनाभावात् तावन्मात्रगुणप्रकटनम्, येन रूपेण ततोधिकफलदानम्, तत्र ततोधिकगुण-

---

भाष्यप्रकाशः।

इत्यरुच्या प्रकारान्तरमाहुः वस्तुत इत्यादि। तथा च सूत्रे नयतीति कर्तरि लट्प्रयोगात् तत्क्रतु-रिति प्रथमान्तप्रयोगाच्चैवं ज्ञायते। यो ब्रह्मत्वेनाङ्गोपासनकर्ता, स तत्क्रतुर्भक्तः सन् स्वयमेव स्वात्मानं भक्तिबलेन नयतीति न प्रयोगव्यत्ययोपीति। एतेन निबन्धे, 'सूर्यादिरूपधृग्ब्रह्मे'-त्यस्य प्रकाशे भक्तिद्वारा ज्ञानाङ्गत्वं यदङ्गोपासनस्योक्तम्, तत्समर्थितं ज्ञेयम्। उपास्यरूपाणा-मसत्त्वेन ज्ञानस्य तेष्वब्रह्मज्ञानस्य च यद्दोषत्वमुक्तम्, तत्र शङ्कते ननु ब्रह्मण इत्यादि। अतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानामिति। न्यूनत्वरूपाद् बाधकाद् न ब्रह्मत्वं भूमव्यति-रिक्तानामुपास्यानाम्। तथा च तेषां ब्रह्मत्वस्य बाधितत्वात्तेष्वसत्त्वाब्रह्मत्वज्ञानयोर्न दोषत्वमिति पूर्वोक्तः सूत्रार्थोऽसङ्गत इत्यर्थः। तत्र समादधते मैवमित्यादि। तथा च 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'-मिति श्रुत्या ब्रह्मणोनन्तरूपत्वान्नामादिषु रूपेषु लीलार्थमिच्छया न्यूनाधिकगुणप्राकट्येन न्यूनाधिकभावेपि ब्रह्माभिन्नत्वाद् ब्रह्मणश्चैकत्वात्तै रूपैर्न ब्रह्मणः समाभ्यधिकराहित्यहानिः, यथा विस्फुलिङ्गानां न्यूनाधिकभावेन नाग्नेः, यथा च विस्फुलिङ्गानां तथात्वेपि तेषां नाग्नित्वहानिः, तथेति तेषां ब्रह्मत्वानपायात्तेष्वतथात्वज्ञानयोर्दोषत्वमक्षुण्णमिति पूर्वोक्तं सूत्रव्याख्यानं साध्वे-वेत्यर्थः। ननु तेषु किमिति ब्रह्मरूपत्वाग्रहः क्रियते, यथा प्रतिमायां शालग्रामे गुरौ च देव-बुद्धिमात्रेण पूजया फलसिद्धिः, शास्त्रप्रामाण्यात्, तथोपास्यरूपेष्विति कुतो नाद्रियत इत्यत

रश्मिः।

एतस्य समीपतरवाक्योक्तस्य भोगस्य करणानन्तरम्। प्राचीनेत्यादि। भक्त इत्यर्थः। लकारार्थे इति। कर्तरि लकार इति लकारार्थः कर्ता, नयतीत्यत्र तस्य व्यत्ययो नाशः कर्मणि लकारेण नीयत इत्यनेन। भूमव्यतीति। 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति परब्रह्मैक-लक्षणात् तद्व्यतिरेक उक्तः। तथात्व इति न्यूनाधिकभावे। तथेतीति। दार्ष्टान्तिकेपि तथेति। तेषां उपास्यानाम्। शालग्राम इति। शालिग्राम शब्दोपि। 'सूर्योग्नि'रित्येकादशे वाक्यम्। संग्रह इति। किं च द्वितीयाध्याये तर्कपादे कापालिकमतम्। आत्मानो मुक्तिदशायामश्मानो भवन्ति शैली प्रतिमात्मा। 'शिलाबुद्धिर्न कर्तव्ये'तिवाक्यात्। प्रतिमा सच्चिदानन्दरूपत्वप्रति-पादकवाक्याच्च। 'तदश्मसारं हृदय'मिति श्रीभागवते। हृदि अयं हृदयमिति छान्दोग्ये। सप्तम्या

प्रकटनमिति पूर्वस्मादाधिक्यमुच्यते । एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानं तु स्वतन्त्रेच्छत्वाल्लीलारूपमिति नानुपपन्नं किञ्चित् । प्रतिमादिष्वावाहनेन सन्निहिते विभूतिरूपे तद्भावनं पूजामार्गे । भक्तिमार्गे तु भक्त्या तत्र प्रकटे तथा । गुरौ तु, 'शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मणी'ति विशेषणवत्त्वेन भगवदावेशात् तत्र तद्भावनमिति सर्वमवदातम् । अपि च बादरिजैमिनिमतोक्त्यनन्तरं स्वमतोक्त्या तत्समानविषयत्वमत्रापीत्यवगम्यते । तत्र च कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिपरब्रह्मप्राप्तिविषयत्वमुक्तं पूर्वोत्तरपक्षभेदेन । बादरिमते सविशेषस्यैवोपास्यत्वाद्विशेषाणां चाविद्यकत्वादुपासनानां सर्वासां प्रतीकतद्रूपत्वमेव सिध्यति । एवं सति 'अप्रतीकालम्बनान्नयती'ति वदता व्यासेन बादरिमतानुसारिण उपासकस्य न कस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते । वस्तुतस्तूपासनायामुपास्यस्वरूपज्ञानस्याप्यङ्गत्वात्तन्मतीयानामुक्तरीत्या तदभावेन निरङ्गत्वादर्चिरादिप्राप्तिरपि न सम्भवति, किं पुनर्ब्रह्मण इति निगूढाशयो व्यासस्य । एवं सति परप्राप्तावेवोपोद्वलकमुक्तं भवतीति सैव व्यासाभिमतेति सिद्धम् । ये तु प्रतीकेष्वब्रह्मक्रतुत्वं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेपि वचनबलात्तद्वतो ब्रह्मप्राप्तिरिति वदन्ति, तत्रेदमुच्यते । वचनं तु वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकम्, न तु कारकम्, अतस्तच्चेद् बोधयति तदा

भाष्यप्रकाशः ।

आहुः प्रतिमादिष्वित्यादि । अत्रादिपदेन 'सूर्योग्निर्ब्राह्मणा गाव' इत्याद्युक्तानां पूजापदानां सङ्ग्रहः । आवाहनेन सन्निधानं च 'अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये' इत्याद्युक्तस्य नित्यसन्निधानस्याप्युपलक्षकम् । तथा च प्रतिमादिष्वपि शास्त्रप्रामाण्यात् कथञ्चन तत्तद्रूपसन्निधानमेव तत्तत्फलदानादिप्रयोजकम्, न तु बुद्धिमात्रम्, अतः शास्त्रादेव तथा आग्रह इत्यर्थः । अत्रर्षिद्वयमतोक्त्यनन्तरं स्वमतकथनस्य तात्पर्यं स्फुटीकुर्वन्ति अपि चेत्यादि । प्रतीकतद्रूपत्वमिति । प्रतीकोपासनरूपत्वम् । एवं सतीत्यादि । ब्रह्मणः प्रतीकालम्बनाप्राप्यत्वे अङ्गरूपालम्बनप्राप्यत्वे च सति । अप्रतीकालम्बननयनकथनं परप्राप्तावेवोपोद्वलकत्वेन सिद्ध्यतीति सैव तथेत्यर्थः ।

अत्र शाङ्करमतमनुवदन्ति ये त्वित्यादि । तद्वत इति पञ्चाग्न्युपासकस्य । तद्दूषयन्ति तत्रेत्यादि । तस्मिन् मते वक्ष्यमाणं दूषणमुच्यते । विधिभिन्नं वचनं वस्तुसतः पदार्थस्य बोध-

रश्मिः ।

लुक् । अयमात्मा । अप्स्वग्नाविति । इदं धर्मशास्त्रग्रन्थे कस्मिंश्चिल्लिखितं द्रष्टव्यम् । तत्तद्रूपेत्यादि । भाष्ये । ननु विभूतिरूपत्वेपि नियतफलदाने अनियतफलदानोपरोधजानन्दस्वरूपैकरसत्वविरोधस्तु स्यात्, अत आहुः सर्वत्र । नियतेति । तद्भावनमिति स्वेष्टभावनम् । भक्त्येति । 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति वाक्याद्भक्तया प्रकटे । तरतमभावो भक्तौ द्रष्टव्यः । भक्तिमार्गस्य बहुविधत्वेन भावभेदात् । शाब्द इति । शाब्दे परे च ब्रह्मणि निष्णातं गुरुमित्येवं विशेषणवत्त्वेनेत्यर्थः । तद्भावनं भगवद्भावनम् । 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम' इति श्रुतेः । बुद्धिमात्रमिति । अब्रह्मरूपप्रतिमादौ तत्तत्फलदानादिप्रयोजकम् । तथाग्रह इति ब्रह्मरूपत्वाग्रहः । ऋषिद्वयेति जैमिनिबादरिरूपर्षिद्वयमित्यर्थः । स्वमतेति बादरायण इति सौत्रपदाद् बादरायणमतकथनस्य । अपि चेत्यादीति । निगूढेति नितरां गूढा वासना । सैवेति परप्राप्तिरेव ।

---

१. अत्र परिशिष्टे मुद्रितः शोधो द्रष्टव्यः ।

'अप्रतीकालम्बनान्नयती'ति व्यासोक्त्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरीकार्यम्, अन्यथा पञ्चाग्निविद्यानिरूपिकां श्रुतिं पश्यन्नेवं स न वदेत्। न चौत्सर्गिकं पक्षमाश्रित्य तथोक्तमिति वाच्यम्। तस्य बाधकापनोद्यत्वाद्वचनस्य चोक्तन्यायेनाबाधकत्वात्। यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते, तत्र बाधबोधकत्वमेव, न तु तथात्वमित्युपेक्षणीयास्ते। ननु मनःप्रभृतीनां शुद्धब्रह्मत्वे मनो ब्रह्मोपास्त इति वदेत्, न तु प्रकारवाचीतिशब्दशिरस्कं ब्रह्मपदम्, अत उपासनाप्रकारावच्छेदकत्वमेव ब्रह्मपदस्य, न तु स्वरूपनिरूपकत्वमिति चेत्, हन्तेदं शब्दार्थानवगम-

भाष्यप्रकाशः।

कम्। यथा 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिवाक्यम्। न तु कारकम्। यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यम्। अतस्तत्पञ्चाग्निविद्यास्थमातिवाहिकवाक्यं चेद् ब्रह्मप्राप्तिं बोधयति, तदैतद् व्यासोक्त्यविरोधाय पञ्चाग्निविद्यायामपि, 'मूर्धैव सुतेजा' इत्यादिश्रुतेर्लोकादीनां ब्रह्माङ्गत्वादादित्यादिमति सूत्रव्याख्यातरीत्याङ्गविद्यात्वेनाप्रतीकत्वमूरीकार्यम्। अन्यथैतां श्रुतिं पश्यन् व्यास एवं

रश्मिः।

तथेति। परप्रासादेवोपोद्बलकमुक्तं भवतीत्यर्थः। व्यवहारे वयं भाट्टा इति वदतां शांकराणां मतेनाहुः **विधिभिन्नमित्यादि**। विधिभिन्नमर्थवादवचनं न स्वार्थे प्रमाणमिति वस्तुसतः पदार्थस्याबोधकमित्यर्थः। परं त्वग्रे अन्वयाभावाद् भाष्ये वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकमिति भाष्ये पाठः, वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकमिति भाष्यप्रकाशेपि पाठः। तथा चार्थवादवचनं विधिभिन्नं ब्राह्मणवद्बोधकमिति स्वमतेऽर्थः। शब्दात्सृष्टिरिति कारकत्वं वाक्यस्य प्राप्तं तन्निषेधन्ति स्म **न त्विति**। अदर्शनादिति भावः। विध्यर्थवादयोरविशेषात्स्वमतेनाहुः **यथा ज्योतिरिति**। **अतस्तच्चेदिति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अतस्तत्पञ्चाग्नीति**। **आतिवाहिकेति**। 'तत्पुरुषो अमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति वाक्यम्। **तदेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **तदैतद्व्यासोक्तीति**। अप्रतीकालम्बनान्नयतीति व्यासोक्त्यविरोधाय। **तत्रापीत्यस्यार्थः** पञ्चाग्निविद्यायामपीति। **मूर्धैवेति**। छान्दोग्ये प्राचीनशाल औपमन्यव इत्यारम्भके प्रपाठकेऽस्ति। वैश्वानरविद्यायामस्ति 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय' इति। अर्थस्तु प्राचीनशालो नामतः उपमन्योरपत्यं औपमन्यवः। सुतेजाः शोभनतेजाः द्यौः शुक्लनीलादिसर्वरूपत्वाद्विश्वरूप आदित्यः। **पृथग्वर्त्मात्मेति** पृथङ्नानाविधानि अभिमुखागमनऊर्ध्ववहनानि वर्त्मानि यस्य स एवात्मा स्वभावो यस्य। पृथग्वर्त्मा धूमादिवर्त्मा वह्निः स आत्मनि यस्य तयोरिति वा। सर्वगतत्वाद्बहुल आकाशः स सन् देहः आत्मनः शोभनो देहः। रयिः आपः बस्तिः नाभेरधस्तादलाबुसदृशमधोनालमनेकच्छिद्रं मूत्रभाजनं बस्तिरित्युच्यते। सन्देहः शरीरमध्यभाग इति। पृथिव्येव पादाविति स्पष्टम्। अथ भूमिकापूर्वकमग्निहोत्रं सम्पादयिष्यन्नङ्गविद्यामाह। उर एव वेदिरिति तस्य वैश्वानरस्य भोक्तुरुर एव वेदिराकारसाम्यात्। लोमानि बर्हिर्वेद्यामिवास्तीर्णत्वात्। हृदयं गार्हपत्यः मनोग्निप्रणयनहेतुत्वसाम्यात्। हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरं भवति। मनोन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः पचनहेतुत्वसाम्यात्। आस्यमाहवनीयोग्निः हूयतेऽस्मिन्नन्नमित्याहवनीयः। मुखेऽप्यन्नं हूयत इति साम्यादिति। **तदुक्तेति** ग्रन्थोक्तप्रतीकलक्षणाभावात्। **अन्यथेति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **अन्यथैतामिति**। **एतामिति** वैश्वानरविद्यानिरूपिकां साधारणनयनसम्बन्धिनीम्। **एवमिति**। अप्रतीक-

भाष्यप्रकाशः।

न वदेत्। न च बाधकापनोद्यस्य नियमस्योत्सर्गत्वेन तत्क्रतुन्याये तं पक्षमाश्रित्य व्यासेनाप्रतीकालम्बननयनमुक्तमित्यपोद्य पक्षबोधकत्वान्न तद्विरोध इति वाच्यम्। औत्सर्गिकपक्षस्य बाधकापनोद्यत्वात्। प्रकृते च तत्क्रतुवाक्यस्य सामान्यतः क्रतुप्रकारफलप्रकारतौल्यनियमबोधकतया पञ्चाग्निवचनस्यापि ब्रह्माङ्गद्वारा ब्रह्मणो ब्रह्मप्राप्तेश्च बोधकत्वाद् विधिभिन्नवचनान्तरन्यायेन तत्क्रतुविशेषरूपतया ब्राह्मणश्रमणन्यायेनाबाधकत्वात्। न च विधिभिन्नवाक्यस्थले बाध्यबाधकभावानादरणे वाक्ययोर्बाध्यबाधकभावप्रसिद्धिविरोधप्रसङ्ग इति शङ्क्यम्। यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते, तत्र बाधबोधकत्वमेव, न तु बाधकत्वम्। विधिभिन्नवाक्यस्य कारकत्वाभावात्। न चानिवृत्त्यप्रसङ्गः। बाधबोधादेव तत्सिद्धेः। तस्मात्तन्मते तत्क्रतुश्रुतिबाधकल्पनम्, तत्क्रतु-

रश्मिः।

विशेषनयनं न वदेत्। न चौत्सर्गिकमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **न** चेत्यादि। श्रुत्योर्विरोधे विकल्प इति मनूक्तेः। पञ्चाग्निविद्याश्रुतौ साधारणत्वेनैनान् गमयतीति सकलगतिप्रतिपादिकायामुत्सर्गतः। सामान्यतो विशेषो बलीयानिति बाधकापनोद्यस्य नियमस्योत्सर्गत्वं सामान्यन्यायत्वं तेनेत्यर्थः। तेन भाष्ये औत्सर्गिकमित्यत्र स्वार्थे औणादिःप्रत्ययः उत्सर्गेण न भिद्यते इत्यौत्सर्गिकं तं पक्षं तत्क्रतुन्याये आश्रित्य। अप्रतीकालम्बननयनं विशेषबलीयोरूपमुक्तम्। **अपोद्येति** पञ्चाग्निविद्यास्थगतिवाक्य अपोद्यस्य उत्सर्गपक्षस्य बोधनात्। **न तद्विरोध** इति पञ्चाग्निविद्यावाक्यात्सामान्यतः प्रतिपादकान्न विशेषबलीयसो व्यासवाक्यस्याप्रतीकालम्बननयनस्य विरोधः। **औत्सर्गिकपक्षस्येत्यादि**। भाष्यीयस्य **तस्येत्यस्यार्थः**। बाधको बलीयान्विशेषस्तदपनोद्यत्वात् त्वदुक्तरीत्या। **तत्क्रतुवाक्यस्येति**। तत्क्रतुः स्वयमेव ब्रह्मलोकान्नयतीति वाक्यस्य। **सामान्यत** इति विशेषालोचनरहितदशायाम्। फलप्रकारः ब्रह्मलोकानित्युक्तः। सूत्रस्य छन्दस्कत्वान्नियमपदम्। **वचनस्येति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म **पञ्चाग्नीत्यादि**। सामान्यतो बलीयो विशेषो निरूप्यते। चकारोऽनुक्तसमुच्चय इत्याशयेनोक्तसामान्यतो विशेषमाहुः **ब्रह्माङ्गेति**। ब्रह्मलोकानित्यत्र गोकुलाष्टकोक्तरीत्या ब्रह्मलोकगोकुलस्याङ्गस्य द्वारा ब्रह्मण इत्यर्थः। **उक्तन्यायेनेति** भाष्यविवरणं **विधिभिन्नेत्यादि**। अयं न्यायोऽत्रैव पूर्वमुक्तः प्रकाशे। **तत्क्रत्विति** 'स एनान्ब्रह्म गमयती'ति ब्रह्मणः अधोक्षजत्वेन ब्रह्माङ्गद्वारा ब्रह्मणः तथा ब्रह्मप्राप्तेश्च तत्क्रतुविशेषरूपतया ब्राह्मणश्चेच्छ्रमणः श्रमशीलः अनेन न्यायेन तत्क्रतौ सामान्ये विशेषस्य ब्रह्माङ्गद्वारा ब्रह्मसम्बन्धित्वस्य ब्रह्मप्राप्तिसम्बन्धित्वस्य च बोधनेनाबाधकत्वात्। न हि दध्ना जुहोतीति यद्दधि गुणं विदधत् यागे यागबाधकं भवति तद्वत्। यत्र वचनस्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः **न च विधीति**। अर्थवादस्थले 'श्रुत्योर्विरोधे विकल्प' इति मनूक्तेर्विकल्पादरणेन बाध्यबाधकभावानादरणे। विवृण्वन्ति स्म यत्र **वचनस्येति**। मनूक्तेऽपि यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते, वचनं बाधकमुच्यते। **तत्रेति** पयोव्रते न घृतयतीत्यत्र बाधकं वचनमुच्यते पूर्वमीमांसायां अजीर्णिसम्भवे न घृतयेदिति। **बाधकत्वमिति तथात्वमित्यस्य** भाष्यस्यार्थः। **विधिभिन्नस्येति**। विधिवाक्यस्य तु कारकत्वम्, विधिप्रयुक्तो अहं करोमीति प्रत्ययात्। **न चेत्यादि**। कारकत्वाभावेऽपि बाधबोधानन्तरमजीर्णिसंभवेऽपि पयोव्रताच्छ्रुतादनिवृत्तेरप्रसङ्गः। अनिवृत्तिप्रसङ्गस्य प्रतियोगित्वस्य विवक्षणान्नञ्द्वयम्। **तत्सिद्धेरिति** पयोव्रतान्निवृत्तिप्रसङ्गसिद्धेः। उपेक्षणीयत्वे हेतून् वदन्तः सिद्धमाहुः **तस्मादिति**। बाध्यबाधकभावप्रसिद्धिविरोधप्रसङ्गाभावात्। **तत्क्रत्विति**। तत्क्रतुश्रुतेः सूत्रीयतत्क्रतुश्रवणस्य निरपेक्षस्वरूपस्याब्रह्मक्रतौ पञ्चाग्निविद्यायां बाधकल्पनम्। **तत्क्रत्विति**। तत्क्रतु-

भाष्यप्रकाशः ।

पञ्चाग्निवाक्ययोर्बाध्यबाधकभावकल्पनम्, व्यासे तच्छ्रुत्यविचारापादनम्, पुनरौत्सर्गिकपक्षबोधकतया तद्विचारकल्पनमिति चतस्रः कल्पनाः । अस्मन्मते तु तत्क्रतुपञ्चाग्निवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेन समानविषयत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवम्, अतस्तन्मतं गुरुत्वादुपेक्षणीयमित्यर्थः । पञ्चाग्न्यादिविद्यानां ब्रह्मविद्यात्वे शङ्कते ननु मन इत्यादि । तद्दूषयन्ति हन्तेः दमित्यादि । पूर्वमुक्तमिति । इतिशब्दशिरस्कवाक्यकथनात् पूर्वमुक्तम् । सर्वत्रेति । अत्रत्यवाक्यान्तरे प्रकरणान्तरीयवाक्ये च । तथा च तैत्तिरीये, 'येऽन्नं ब्रह्मोपासते', 'ये प्राणं ब्रह्मोपासते', 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्', 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे'ति वाक्येषु इतिशब्दशिरस्कताया अदर्शनात् 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादावितिशब्दस्य हेत्वर्थतैव युक्तेत्यर्थः । ननु मनआद्युपासनासु ब्रह्मक्रतुत्वमसङ्गतम्, बृहदारण्यकोपान्तभागे 'अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः तन्न तथा पूयति वा अन्नम्, ऋते प्राणात् प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः, तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह वै देवते एकधा भूयं भूत्वा परमतां गच्छत' इति तयोर्ब्रह्मत्वनिराकरणात्, पञ्चाग्निविद्यायामपि पुरुषयोषयोर्लौकिकयोरेवाग्नित्वकल्पनात्, एवं छान्दोग्ये मनसोऽप्यन्नमयत्वश्रावणात् तेषु भगवद्विभूतित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । बृहदारण्यकवाक्ये भौतिकयोरेवान्नप्राणयोः

रश्मिः ।

वाक्यं सामान्यं बाध्यम्, पञ्चाग्निविद्यावाक्यं विशेषरूपं बाधकम्, न तु विशेषबोधकम्, अतः पञ्चाग्निवचनेन विशेषणबाध्यबाधकभावकल्पनम् । स्वमते तु पञ्चाग्निवचनस्य तत्क्रतुविशेषरूपत्वम् । व्यास इति । तच्छ्रुत्याः पञ्चाग्निविद्यायां 'स एनान्ब्रह्म गमयती'त्यस्याः विचारापत्तिः, प्रसङ्गेऽविचारितत्वात् । पुनरिति । तथा च तद्भाष्यम् 'तदभावे त्वौत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तथाग्निर्नेतरेषा'मिति । ब्रह्मक्रतुत्वाभावे त्विति तदभावे त्वित्यस्यार्थः । तथा च पुनरुत्तरसूत्रे । तद्विचारेति । प्रासङ्गिकं विशेषविचारं त्यक्त्वौत्सर्गिकविचारकल्पनम् । अग्रिमसूत्रे शङ्करभाष्ये यत्तदत्रैव चिन्तयन्ति स्म, अग्रिमे विषयान्तरसत्त्वात् । प्रासङ्गिकपञ्चाग्न्यादीनां पुरुषोत्तमाप्रापकत्वेपि ब्रह्मलोकप्रापकत्वात् । पञ्चाग्न्यादीति । ब्रह्मविद्यात्व इति ब्रह्मविद्यात्वार्थम् । न त्विति । छान्दोग्ये नारदसनत्कुमारसंवादे नवमप्रपाठके 'मनो ब्रह्मेत्युपास्ते' इति प्रकारवाचीतिशब्दशिरस्कं इतिशब्दप्रधानं न तु वदेदित्यर्थः । ननु शङ्करभाष्ये नामादिषु च प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयतीत्युक्तम्, अत्र तु नामवाचौ विहायार्थमनःप्रभृतीनामित्युक्तं तत्कुत इति चेन्न नामवाचोर्नित्यत्वेन शब्दब्रह्मत्वाच्चार्थविषये तयोरुपयोगाभावात्, स्पष्टत्वाच्च । भाष्ये उपासनाप्रकारेति उपासनाप्रकारेषु अवच्छेदकत्वम् । सप्तमी शौण्डैरित्यत्र सप्तमीति योगविभागात्समासः । अर्थादुपासनाप्रकारे विषयतयावच्छेदकत्वम् । मनस्यब्रह्मणि ब्रह्मेति । मनो ब्रह्मेति । प्रकृते हन्तेत्यादीति । हन्त इति खेदे । अत्रत्येति छान्दोग्यीयनवमप्रपाठकस्थे 'सङ्कल्पो वाव मनसो भूया'नित्यादौ 'चित्तं वा सङ्कल्पाद्भूय' इत्यादौ । 'ध्यानं वाव चित्ताद्भूय' इत्यादिषु च । प्रकरणान्तरीयवाक्यमुदाहरन्ति स्म तथा च तैत्तिरीय इति । तन्न तथेति । तत्तथा न ग्रहीतव्यम् । अन्नं पूयति क्लिद्यते वै प्राणादृते, प्राणो न क्लिद्यते इति प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तदपि न तथा न ग्राह्यम्, अन्नादृते प्राणः शुष्यति । ब्रह्म तु क्लेदशोषवर्जितम् । एवमेवैकस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेर्ह एते एव तु देवते अन्नप्राणलक्षणे एकधाभूयं एकभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः । तयोरिति पृथग्भूतयोः । अन्नमयत्वेति । 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इति

विजृम्भितमेव, यतो 'मन उपास्वे'त्युक्त्वा तदुपासनाफलं 'यावन्मनोगतं तत्रास्य कामचारो भवती'ति वदिष्यँस्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्वे प्रयोजक-रूपाकाङ्क्षायामाह 'मनो ब्रह्मे'ति । इतिशब्दोत्र हेतुत्ववाची । तथा च यतो मनो ब्रह्म, अतो हेतोस्तदुपासनं तादृक्फलसाधकमित्यर्थः । अत एव, 'मनो हि ब्रह्म मन उपास्वे'ति पूर्वमुक्तम् । सर्वत्रैवमेव ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे चतुर्थमप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पूयीभावशोषणात्मकदोषदर्शनेन ब्रह्मता निराक्रियते, न तु श्रुत्योपास्यत्वेनोक्तयोः । तत्रै-तयोर्दोषयोः क्वाप्यसिद्धत्वात् । प्रत्युत तैत्तिरीयके, 'अद्यतेत्ति च भूतानी'त्यन्नप्रशंसाश्लोके प्रसिद्धविरुद्धस्यात्तृत्वस्य प्राणश्लोके, 'तस्मात् सर्वायुषमुच्यत' इति सर्वायुष्ट्वस्य, मनःश्लोके, 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'निति ब्रह्मानन्दरूपत्वस्य च धर्मस्य श्रावणेन, बृहदारण्यकीये, 'तन्न तथे'ति वाक्ये तद् अन्नप्राणयोर्ब्रह्मत्वं न तथा, न तदुक्तप्रकारेण, किन्तु श्रुत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थस्य लभ्यमानत्वाच्च । एवं पञ्चाग्निविद्यास्थयोषापुरुषयोरपि भगवद्विभूतिरूपयोरेवोपास्यत्वं ज्ञेयम् । 'सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः प्रभवन्ति याः । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिते'ति गीता-वाक्ये तासां तत्तदनुरूपाणां मूर्तीनां तत्तत्कारणभावापन्नयोः प्रकृतिपुरुषयोर्मातापितृभावेन कथनात् । देवकृतरेतोन्नहोमस्य तत्रैव युक्तत्वाच्च । 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् स' इति सूत्रे तथैव सिद्धत्वात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे, 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठ'न्नित्यादिश्रावणाच्चेति । तस्मा-न्नासङ्गतिलेश इति दिक् । तेन यत्रोपास्यविशेषणतया ब्रह्मपदमुच्यते, यत्र वा ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलम्, अन्यद्वा ब्रह्मत्वगमकं तात्पर्यलिङ्गं लभ्यते, तत्र तस्या उपासनाया अप्रतीकत्वमिति बोध्यम् ।

एवमत्र चतुर्भिरधिकरणैः सप्रकारा गच्छद्ब्रह्मविद्व्यवस्थोक्ता । अग्रे तु प्रासङ्गिकमुच्यते । ज्ञानिभक्तयोर्गमने प्रकारविशेषदर्शनेनाकाङ्क्षाविशेषोदयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थमप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

श्रुतेः । **श्रुत्येति** बृहदारण्यकश्रुत्या । **उक्तयोरिति** तैत्तिरीयोक्तयोः । **तत्रेति** तैत्तिरीये । **दोषयोरिति** शोषक्लेदनयोः । **प्रशंसेति** । 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते अद्यतेत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत' इति श्लोके । असदुत्कर्षाधायकं गुणवर्णनं प्रशंसा । पूर्वार्धे स्फुटा । उत्तरार्धेन्नपदनि-र्वचनम् । भूतैरद्यते अदन्ति च भूतानीति । यद्वा उत्पत्तिस्थितिसमभिव्याहारादन्नेन भूतानि अद्यन्ते अन्नं भूतान्यत्तीति लय उक्तः । **तस्मा**ज्जगज्जन्मादिकर्तृत्वात् । अत एव आहुः **प्रसिद्धेति** । **प्राणश्लोक** इति । 'प्राणं देवा अनुप्राणन्ति, मनुष्याः पशवश्च ये, प्राणो हि भूतानामायुः, तस्मात्सर्वायुषमुच्यते' इति प्रशंसाश्लोके । मनःश्लोके 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कदाचने'ति प्रशंसाश्लोके । **तदुक्तेति** मायावाद्युक्तेन प्रकारेण । ननु मायावादिश्रुतिविचारे क्वेति चेन्न । 'अनागतमतीतं चे'ति वाक्यात् । **असङ्गत्नीति** । मन-आद्युपासनासु ब्रह्मक्रतुत्वासङ्गतिः तस्या लेशः । **उपास्यविशेषणेति** । ब्रह्माहमस्मीत्यत्र यथा । **ब्रह्मप्राप्तिरूपमिति** । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र । **ब्रह्मत्वगमकमिति** । 'सर्वाणि ह वा भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती'त्यत्र ब्रह्मत्वगमकं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं आकाशपदस्य ब्रह्मणि तात्पर्ये लिङ्गम् । **अप्रतीकत्वमिति** । एतेषां शुद्धब्रह्म ज्ञात्वोपासकत्वेन अप्रतीकालम्बन-त्वात्तेषामुपासनाया अप्रतीकत्वम् ॥ १६ ॥ **इति चतुर्थमप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ॥ ४ ॥**

विशेषं च दर्शयति ॥ १७ ॥ (४-३-५)

सर्वाण्युपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्तिरेवेति सिद्धम् । तत्रेदं चिन्त्यते । ज्ञानमार्गीयाणां भक्तिमार्गीयाणां चाविशेषेणैव परप्राप्तिः, उत कश्चिद्विशेषोस्तीति । तत्र उभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते, प्रत्याह **विशेषं च** श्रुति**र्दर्शयति** । तैत्तिरीयके पठ्यते । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति गूढाभिसन्धिना सामान्यत एतावदुक्त्वा, गूढं तमुद्धाटयन्त्यतिगोप्यत्वमस्मिन्नर्थेऽनुभवैकवेद्यत्वं च ज्ञापयन्त्याह 'तदेषाभ्युक्ता 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति । तत् पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैषर्गुक्ता, तदनुभवकर्तृभिरिति शेषः । ब्रह्मविदक्षरब्रह्मविदाप्नोति, सान्निध्यादक्षरमेवाप्नोति । एतावान् अर्थो 'यो वेदे'त्यन्तयर्चोक्तः । अथ 'परमाप्नोती'त्यस्यार्थ उच्यते 'निहित'मित्यादिना । अत एव मध्ये क्रियापदमुभयसम्बन्धित्वज्ञापकमुक्तम् । तत्प्राप्तिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेधा । तत्रादौ मर्यादायामुच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषं च दर्शयति ॥ १७ ॥ पूर्वाधिकरणसिद्धमनुवदन्तः प्रस्तुतमवतारयन्ति **सर्वाणी**त्यादि । **सर्वाणी**ति । मनआदीनि विभूतिरूपाणि । **परप्राप्ति**रिति । यया कयाचित्परम्परया परप्राप्तिः । **तत्रे**ति । परप्राप्तौ । पूर्वपक्षार्थस्तु स्फुटः । सिद्धान्तं व्याकर्तुं विशेषदर्शिकां श्रुतिमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति **तैत्तिरीयक** इत्यादि । **सान्निध्या**दिति । वेदनसान्निध्यात् । यद् वेद तदेव प्राप्नोति । वेदनशेषं च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यनेनोक्तम् । यस्तादृशमक्षरं ब्रह्म वेद, सान्निध्यात् तदाप्नोतीत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तरीत्यार्थोक्तौ परमिति द्वितीयान्तस्य कुत्रान्वय इत्यत आहुः **अथे**त्यादि । तथा च मध्ये उक्ताया आप्नोतीति क्रियायाः कर्मणाप्यन्वयात् तस्याप्यर्थ उच्यते । नन्वेवं व्याख्याने किं वीजमत आहुः **अत एवे**त्यादि । यत आप्नोतीति क्रियापदं मध्ये उक्तमतो देहलीदीपन्यायेन तस्योभयसम्बन्धित्वमेव बीजमित्यर्थः ।

नन्वेवं व्याख्याने आकाङ्क्षाया अपूरणात् भिन्नवाक्यत्वापत्तेः, आप्नोतीति पदावृत्तेश्चापत्त्या क्लिष्टं किमित्याद्रियत इत्यत आहुः **तत्प्राप्ति**रित्यादि । **आदा**विति । ब्रह्मविदित्यनेन मर्यादामार्गीयस्योपक्रान्तत्वादादौ मर्यादायामङ्गीकृतस्य 'यो वेदे'त्यनेन ग्रन्थेन व्यवस्थोच्यते ।

रश्मि ।

विशेषं च दर्शयति ॥ १७ ॥ यया कयाचिदिति । उपासनाभिश्चित्तशुद्धिः, तया भक्तिः, तद्द्वारेति प्रसिद्धा परम्परा । अमानवपुरुषं भक्त्यनन्तरं निवेश्यापरा परम्परा । आतिवाहिकसूत्रे यथा विद्याबलात् तत्तल्लोकप्राप्तिः, तथैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न, किन्तु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणैवेत्युक्तेः पुरुषानन्तरं तदनुग्रहं निवेश्यापरा ज्ञापिता । उपासनाविषयप्राप्त्युद्देशेन कृतयोपासनयादित्याद्यङ्गप्राप्तिः । अङ्गानां भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैक्यमिति स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीत्यपरा'दित्यादिमति' सूत्र उक्ता । **तैत्तिरीयक** इत्यादीति । **मध्य** इति परप्राप्त्यक्षरप्राप्त्योर्मध्ये । **वेदे**ति क्रियापदम् । **उभये**ति । गुहायां परमे व्योम्नि, सप्तम्या लुक् । निहितं नितरां हितं स्थापितं यो वेदेत्युभयसम्बन्धित्वज्ञापकम् । **तत्प्राप्ति**रिति । परप्राप्तिः । **विचिकित्सि**तमिति सन्दिहानं प्रति ।

इहायमाशयो ज्ञेयः । 'नायमात्मा प्रवचनेने'ति श्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ । एवं सत्यक्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्वे उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् । तेनैवमेतदर्थो निरूप्यते । ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञाने-नाक्षरप्राप्तिः, तेषां तदेकपर्यवसायित्वात्, भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् । तदुक्तं भगवद्गीतासु 'एवं सततयुक्ता य' इति प्रश्ने, 'मय्यावेश्य मनो ये माम्,' 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्', श्रीभागवते च 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः,' 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'त्युपक्रम्य, 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'-त्यादिना । तथा च ब्रह्मविदं चेद् भगवान् वृणुते, तदा भक्तिरुदेति । तत्प्रचुरभावे सति स्वयं तद्धृदि प्रकटीभविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं तद्गुहायां हृदयाकाशे प्रकटीकरोति, तत् परमव्योमशब्देनोच्यते । अलौकिकप्रयोगेण तस्यालौकिकत्वं ज्ञाप्यते । यथा स्वस्थापितं वस्त्ववश्यं स्वदर्शनयोग्यं भवति, तथात्र भगवानपीति ज्ञापनाय 'निहित'मित्युक्तम् । तथा च 'परमाप्नोती'ति पदविवृतिरूपत्वादस्य

भाष्यप्रकाशः ।

तदेव विवृण्वन्ति इहायमाशय इत्यादि । इहेति । अस्मिन् व्याख्यानपक्षे । नायमात्मे-त्यादि । अत्र प्रवचनपदं वेदे रूढम्, तदत्र वाच्यतासम्बन्धेन तदुक्तसाधनान्युपलक्षयति । मेधा धारणावती बुद्धिः, सा च पुरुषनिष्ठस्वाभाविकसाधनानि श्रुतं चागन्तुकानि । एवं भगवद्वरणा-तिरिक्तसाधननिरासः क्रियत इत्यर्थः । एवं सतीति । पुरुषोत्तमप्राप्तेर्वरणैकलभ्यत्वे सति । उच्यमान इति । प्राञ्जलतयोच्यमाने । तद्विरोधः स्यादिति । 'नायमात्मे'ति श्रुतिविरोधः स्यात् । नन्वस्त्वेवं निरूपणम्, तथापि पूर्वोक्तदोषाणां तु न परिहार इत्यत आहुः ज्ञानेत्यादि । तदेकपर्यवसायित्वादिति । मुण्डके 'धनुर्गृहीत्वे'ति मन्त्रे, 'लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धी'ति श्रावणात् तत्क्रतुन्यायेन तेषां तदेकपर्यवसानात् । तथा च वाक्यभेदपदावृत्तिश्च नात्र दूषण-मित्यर्थः । नन्वेवमक्षरप्राप्तावपि अक्षरस्य पुरुषोत्तमप्रत्यासन्नत्वात् तत्प्राप्तिरपि कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः भक्तानामित्यादि । ननु भवत्वेवम्, तथापि कर्त्रपेक्षादोषः कथं परिहार्य इत्यत आहुः तथा चेत्यादि । तस्येति । परमव्योमरूपस्याक्षरस्य । अस्येति । निहितमित्यादि-

रश्मिः ।

इहायमाशय इत्यादीति । इह व्याख्यानक्लेशे अयं व्याख्यानक्लेशनिवर्तकः । तद्विरोधो वरणश्रुतिविरोधः । एवमेतदर्थ इति । क्लिष्टो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्यर्थः । 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इत्यादिविरोधं परिहर्तुं हेतुमाहुः तत्क्रत्विति । अयमप्रतीकालम्बन-सूत्रैकदेशः । यदाक्षरप्राप्तिमुद्दिश्य ज्ञानी, तदा तत्क्रतुरक्षरैकपर्यवसायी भवति । यदा तु ज्ञानी चेद्भजते कृष्णम्, तदा तत्क्रतुः पुरुषोत्तमैकपर्यवसायीत्येवं तथात्वादक्षरैकपर्यवसायित्वात्तत्क्रतुरित्यत्र प्रसिद्धवाचकसामान्यतच्छब्दोपादानादित्यर्थः । शेषमिति । एवं सततेति 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति प्रश्ने, 'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते, श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः' इति भिन्नं पद्यम्, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्य-मव्यक्तं पर्युपासत' इति भिन्नम् । श्रीभागवत इति एकादशस्कन्धे । अलौकिकेति । लुप्तसप्तम्य-न्तस्य व्योमन्निति शब्दस्य प्रयोगेण । तस्येति व्योम्नः । यस्येति द्वितीयभागस्य । तस्य सद्यो

गुहायां परमे व्योम्नि निहितं यो वेद, स 'नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्युक्तरीत्या परमाप्नोतीत्यर्थः सम्पद्यते। अथ शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य व्यवस्थामाह, 'सोऽश्नुत' इत्यादिना। अत्रायमभिसन्धिः। यथा स्वयं प्रकटीभूय लोके लीलां करोति, तथात्यनुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्य तत्स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वलीलारसानुभवं कारयतीति स भक्तो ब्रह्मणा परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामानश्नुत इति। चकारादुक्ता श्रुतिः स्मृतयश्च संगृह्यन्ते। एवं सति ज्ञानमार्गीयाणामक्षरप्राप्तिरेव, भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम्॥ १७॥

इति चतुर्थाध्याये तृतीयपादे पञ्चमं विशेषाधिकरणम्॥ ५॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥ ४॥ ३॥

भाष्यप्रकाशः।

वाक्यस्य। तथा च यः पूर्वकर्ता उक्तः, तस्यैव वरणेन भक्तिप्राप्तौ भगवद्धामत्वेनाक्षराविर्भावे पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति तेनैव कर्त्राकाङ्क्षापूर्तिरिति न कोपि दोष इत्यर्थः। तथा चैवं विहितं यो वेद, सोऽश्नुते, अर्थात्तमेवाश्नुते प्राप्नोति। नन्वेतावता व्याख्येयस्य यजुषो विवरणे सिद्धे 'सर्वान् कामा'निति शेषस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः अथेत्यादि। तथा चास्मिन् पक्षे 'सोऽश्नुत' इति क्रियापदस्य सम्बन्ध इति बोधनार्थमवतारणे 'सोऽश्नुत' इत्यपि संगृहीतम्। तथा चायं शेषः पुष्टिमार्गीयफलबोधनार्थः। तथा सत्येवं श्रुतियोजना। अत्राश्नुते इति क्रियापदं संयोगपृथक्त्वेन त्रिधा सम्बध्यते। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद, सोऽश्नुते। सान्निध्यात्तादृशमक्षरं ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः। यः पुनर्वरणसहकृतो गुहायां परमे व्योमन् निहितं परं ब्रह्म पुरुषोत्तमं वेद, सोऽश्नुते, अर्थात्तं पुरुषोत्तममेवाश्नुते। 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतिबलात् पुरुषोत्तमसायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। यः पुनः पूर्वमक्षरब्रह्मवित् ततस्तन्निहितपुरुषोत्तमवित् पुरुषोत्तमे लीनोऽसम्भावितलीलारसानुभवः स चेदतिकृपया शुद्धपुष्टिमार्गे वृतः सन् विपश्चिता ब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामानश्नुते। तथा चात्र ब्रह्मविदस्ततो वरणसहकृतस्य ततो भक्तिसहकृतस्य क्रमिकैव व्यवस्था बोध्यते। सौत्रस्य चकारस्य प्रयोजनमाहुः चकारादित्यादि। अतो ज्ञानभक्तिमार्गीययोरुक्तविशेषस्य श्रुत्यैव दर्शनान्नैका व्यवस्था, किन्तूक्तरीतिकविशेषदर्शनाद् विशेषवत्येव सेत्यर्थः सिद्धः। एतेनाहंग्रहोपासकानां सायुज्यम्, पृथग्ग्रहोपासकानां भक्तानामेव परप्राप्तिस्तत्क्रतुन्यायादिति सिद्धं ज्ञेयम्।

रश्मिः।

मुक्तिमाहुः **नास्य प्राणेति**। इहैव पुरः प्रकटे ब्रह्मणि। हृदि प्रकटे ब्रह्मणि सति तत्प्रभावाद् ब्रह्मैव सन् पुरः प्रकटं ब्रह्माप्येतीति। **अश्नुत** इति अश्नातीत्यर्थः। **उक्तेति** अस्याः पूर्वमुक्ता श्रुतिः। निहितं गुहायामित्याद्या श्रुतिः, नायमात्मेति श्रुतिर्वा। **स्मृतय** इति 'एवं सतत युक्ता' इत्याद्याः, 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथे'ति, 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे' इति च। एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः। **एतेनेति**। ज्ञानिभक्तयोः परप्राप्तौ विशेषविचारेण। ब्रह्माहमस्मीत्यहंग्रहोपासना। ब्रह्मण आत्मत्वेन ग्रहः तेनोपासना तत्कर्तृणाम्, जीवब्रह्मवादेपि भवति। **पृथगिति**।

भाष्यप्रकाशः ।

अन्ये तु अप्रतीकालम्बनसूत्रशेषत्वेनेदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति । अप्रतीकालम्बनसूत्रस्य चैवमर्थमाहुः । तत्र प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा ब्रह्मक्रतूनब्रह्मक्रतूंश्च सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । उभयथा अदोषात् । अनियमः सर्वेषामिति तार्तीयीके सूत्रे श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वेषामेव ब्रह्मलोकगत्युपपादनात् । तत्क्रतुश्च । अस्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । 'यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्रह्मैश्वर्यमासीदेदितीष्यते तं यथायथोपासते तदेव भवती'ति श्रुतेः । पञ्चाग्निविद्यायां ब्रह्मप्राप्तिश्रावणं त्वाहत्य वादत्वाद् उत्सर्गबाधकम् । अतस्तदभावे औत्सर्गिकेन तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति शाङ्करमतम् । तदसङ्गतमिति प्रागेवोक्तम् ।

भास्कराचार्यास्तु, मनआद्युपासनानां प्रतीकत्वमेवाङ्गीकृत्य तदालम्बनव्यतिरिक्तान् कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्योपासकान् परब्रह्मोपासकांश्च नयति । तत्र हेतुः । उभयथा दोषात् । तत्रापि हेतुः । तत्क्रतुश्चेति । तथाचैकत्वभावनया आत्मक्रतुः परमात्मानं प्रति । द्वैतक्रतुश्च कार्यं ब्रह्मेति । न च द्वैतोपासकानां कथं कार्यब्रह्मप्राप्तिरिति शङ्क्यम् । पञ्चाग्निविद्यायां 'शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवती'ति श्रुतेः । न च 'परं जैमिनि'रिति सूत्रे परब्रह्मण एव ब्रह्मपदार्थत्वेन निश्चितत्वाद् द्वैतोपासनायां तदनङ्गीकारे पूर्वापरविरोध इति शङ्क्यम् । क्रममुक्तिसद्योमुक्तिभेदेन मुक्तेर्द्वैविध्याद् द्वैतोपासकानां हिरण्यगर्भप्राप्त्यनन्तरं बहुकालेनोदये परप्राप्तिः, साक्षाद्ब्रह्मोपासकानां तु शीघ्रं

रश्मिः ।

श्रीकृष्णः शरणं ममेति शरणमार्गे ममेति भेदे षष्ठ्याः । एवं भक्तिमार्गेपि दासवद्दासीवद्वा प्रभुनिकटे स्थितौ सत्यां पृथग्ग्रहोपासना भवति तत्कर्तृणाम् । तत्क्रतुन्यायो विवृतः भक्तज्ञानिसाधारण्येन । **अप्रतीके**ति द्विसूत्रमधिकरणम् । **उभयथे**ति ब्रह्मक्रत्वब्रह्मक्रतुभेदेन नयनाभ्युपगमेऽदोषात् । गत्यनुपपत्त्यादिदोषाभावात् । **सर्वेषा**मिति ब्रह्मक्रत्वब्रह्मक्रतूनाम् । **उभयथाभावस्ये**ति । ब्रह्मक्रत्वब्रह्मक्रतुनयनलक्षणभावस्य । **हेतु**रिति तत्क्रतुर्ब्रह्मक्रतुरेवेति हेतुगर्भं विशेषणम्, तत्क्रतुत्वाद्यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्रह्मैश्वर्यमासीदितीष्यत इत्यर्थः । ब्रह्मक्रतोर्नीतस्य प्रापणे श्लेषमाहुः **यो ही**ति । ब्रह्मात्मैश्वर्यं आसीदासादेदिति श्लेषे इष्टिः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्रह्मात्मैश्वर्यमासादेदिति शङ्कराचार्यभाष्यात् । ब्रह्मात्मैश्वर्यमित्यत्र श्रुतिविरोधं परिहरन्ति स्म **पञ्चाग्नी**ति । 'स एनान्ब्रह्म गमयतीत्यनया ब्रह्मप्राप्तिः श्रावणम् । **आहत्ये**ति उक्तवचनबलाद्वादात् । उत्सर्गस्य ब्रह्मात्मैश्वर्यासादनलक्षणस्य बाधकम् । आहत्य वादाभाव इति तदभाव इत्यस्यार्थः **तत्प्राप्ति**रिति । ब्रह्मात्मैश्वर्यप्राप्तिः **इतरेषां** अब्रह्मक्रतूनाम् । **प्रागे**वेति । अत्रैव ये तु प्रतीकेष्वब्रह्मक्रतुत्वमित्यादि भाष्ये तत्प्रकाशे च ।

प्रतीकत्वमेवेति । कार्यत्वेन भेदे प्रतीकत्वमवलम्बनवत्त्वमेव । **तदालम्बने**ति । प्रतीकालम्बनेत्यर्थः । **उभयथे**ति । कार्यब्रह्मपरब्रह्मोपासकभेदेनादोषात् । **तत्रापी**ति । दोषाभावेपि हेतुः । तत्क्रतुरात्मक्रतुः परमात्मानं प्रतिपद्यते । **द्वैतोपासकाना**मिति । द्वैतेनोपासकानाम् । **कथ**मिति । भेदेनाभेदेन वेति प्रश्नः । कार्यजब्रह्मक्रतुः कार्ये द्वैतैकत्वभावनया हिरण्यगर्भो भविष्यामीत्येवं प्रवृत्तस्तद्भावमेकत्वे एति द्वैते तत्प्राप्त्यर्थस्य अर्चिर्मार्गः पठ्यते । तदाहुः **पञ्चाग्नी**ति । शुद्धः पूतो व्यापकजीवः कारणात्मना अभेदात् पुण्यलोको हिरण्यगर्भः भवति उत्पद्यते । कार्यात्मनाऽभेदात् । **ब्रह्मपदार्थत्वेने**ति । कार्यब्रह्मपदार्थत्वेन । **तदनङ्गीकार** इति । कार्यब्रह्मप्राप्तौ परब्रह्मप्राप्त्यनङ्गीकारे । **पूर्वस्य** 'परं जैमिनि'रिति सूत्रभाष्यस्य **अपरस्य** 'अप्रतीकालम्बन'सूत्रभाष्यस्य विरोधः । **परप्राप्ति**रिति । क्रममुक्तिः । **साक्षा**दिति । परब्रह्मोपासकानाम् । **शीघ्र**मिति । सद्यः

भाष्यप्रकाशः ।

तत्प्राप्तिरित्यविरोधादित्याहुः । अत्र मनआद्युपासनानां प्रतीकत्वमनुपादेयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इतः पूर्वसूत्रे 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहुमुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानी'ति श्रुत्या सम्भाव्यब्रह्मलोकस्य अकृतत्वश्रावणात् सर्वबन्धविनिर्मोकस्य च साक्षाच्छ्रावणात् परब्रह्मलोकस्य नित्यत्वमङ्गीकृत्य, अस्मिन् सूत्रे 'उभयथा चे'ति पाठमङ्गीकृत्य मनआद्युपासनानां पूर्ववदेव प्रतीकत्वं चाङ्गीकृत्य, अप्रतीकालम्बननयनप्रतिज्ञायां हेतुमुभयथादोषमेवं व्याकुर्वते । कार्यब्रह्मोपासकनयनमात्रनियमे 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'त्यादिकाः श्रुतयः कुप्येयुः । परब्रह्मोपासकनयनमात्रनियमे च पञ्चाग्निविदो नयनश्रुतिः कुप्येदित्युभयस्मिन् पक्षे दोषः स्यात् । तस्मादुभयविधान्नयतीति, तत्क्रतुश्चेति भागस्य च, तत्क्रतुस्तथोपासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थ इत्याहुः । तेन तन्मतेपि मनआद्युपासनानां प्रतीकत्वमात्रमेवानुपादेयम् ।

तन्मतचौरस्तु तद्वदेव सूत्रं व्याख्याय, विष्णुद्वेषाद् 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे'ति महानारायणोपनिषन्मन्त्रम् 'परात् परतरो ब्रह्मा तत्परात् परतरो हरिः । तत्परात् परतरो हीश' इति शिवसङ्कल्पसूक्तमन्त्रं 'नारायणं परं ब्रह्मे'ति च महोपनिषन्मन्त्रं, 'विश्वाधिको रुद्र' इति श्वेताश्वतरमन्त्रं चोपन्यस्य, त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टमुमया शबलितमेव परमेश्वररूपमुवाद ।

तदसङ्गतम् । महानारायणोपनिषदि अणोरणीयानित्यनुवाके महिमानमीशमित्युक्त्या ईशस्य परमेश्वरविभूतित्वेनैव सिद्धत्वात् । 'ऋतं सत्य'मिति मन्त्रस्य नारायणानुवाकोक्तोपासनप्रकारबोधनाय रासलीलास्थभगवत्स्वरूपनिरूपकत्वेन 'नारायणपरं ब्रह्मे'ति मन्त्रस्य च प्रथमान्त-

रश्मिः ।

तत्प्राप्तिर्मुक्तिः, सद्योमुक्तिरित्यर्थः । **प्रतीकत्वमिति** । भाष्योक्तलक्षणम् । जगतो ब्रह्मत्वात् । **इतः पूर्वसूत्र इति** । द्विसूत्रादधिकरणात्पूर्वस्मिन् 'न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धि'रिति सूत्रे । अर्थस्तु कार्ये हिरण्यगर्भे न चायं प्रत्यभिसन्धिः 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य' इत्यर्चिरादिना गतस्यानुसन्धानमपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि यथाहं भवामि ब्राह्मणानामिति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावाभिसन्धानादिति । अग्रे सर्वाविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावबोधकग्रन्थे अश्व इव रोमाणीत्यादिः, तदाहुः **अश्व इव रोमाणीत्यादि** । अश्वो रोमाणीवाप्रतीकालम्बनः पापमित्यर्थः । **विधूय राहुमुखाचन्द्र** इव पापमुखादप्रतीकालम्बनः । **प्रमुच्य शरीरं धूत्वा** अश्व इवेत्येव । **कृतात्मा** कृतः पापशरीराभ्यां रहितः कृत आत्मस्वरूपं येन । स **अकृतं** कृतभिन्नं नित्यं ब्रह्मलोकं **अभिसंभवानि** अभितः सम्यगस्मानि । इति प्रत्यभिसन्धिरित्यर्थः । एवं नित्यत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः । **अस्मिन्निति** । अप्रतीकालम्बनरूपे । **पूर्ववदेवेति** । अस्मद्भाष्यवत् । तथा च रामानुजाचार्यभाष्यम् । 'ये तु ब्रह्मकार्यान्तरभूतं नामादिकं वस्तु देवदत्तादिषु सिंहादिदृष्टिवद् ब्रह्मदृष्ट्या केवलं वा तत्तद्वस्तूपासते, न तान्नयति । अतः परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान्नयती'ति । तत्तद्वस्तु विशिष्टाद्वैतसिद्धम् । **अनुपादेयमिति** । ब्रह्मात्मकत्वाज्जगतः । **तन्मतेति** भगवाञ्छैवः । **तद्वदेवेति** । रामानुजाचार्यवत् । **विष्णिवति** । आचार्यत्वेपि तामसत्वात्तथा । **ऋतं सत्यमिति** । शिवलिङ्गमन्त्राग्रेवाच्यम् । **रासलीलेति** । परब्रह्मत्वं 'सोश्नुते सर्वान् कामा'निति श्रुत्युक्ते इति भावः । किं च । परं ब्रह्म कृष्णः, तस्य महिमा रुद्र इति पदशक्तिरपि न शिवे । तृतीयान्तानां पदानां तदभिमतेत्यादिनान्वयः । **प्रथमान्तेति** । तथा च पुंनपुंसकत्व-

भाष्यप्रकाशः ।

नारायणपदप्रायपाठसंदृष्टत्वेन, 'परात्परतर' इति मन्त्रस्य च सूक्तारम्भे 'येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृते सर्वम्, येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्त्वि'ति मनसस्तथात्वं प्रक्रम्य पठिततया तन्माहात्म्यबोधकत्वेन मनसश्चानन्दवल्ल्यां ब्रह्मानन्दात्मकत्वेन सिद्धतया तत्र शिवमाहात्म्यबोधकताया अशक्यवचनत्वेन, 'विश्वाधिक' इति श्वेताश्वतरतृतीयाध्यायमन्त्रस्य च केवलब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन त्रिलोचनादिवैशिष्ट्यस्यानुक्तत्वेन तदभिमतरूपाबोधकत्वेन तदुक्तानां सर्वेषामेव मन्त्राणां तदुक्तार्थानुपष्टम्भकत्वात् । इदं यथा तथा प्रहस्तेस्माभिर्निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ।

माध्वास्तु,

'प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् । न तु व्याप्ततया क्वापि प्रतीकालम्बनास्तु ते ॥
अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च । राज्ञां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वादिशतं तथा ॥
एतेऽधिकारिणो व्याप्तिदर्शनेऽन्ये न तु क्वचित् । अयोग्यदर्शने यत्नाद्भ्रंशः पूर्वस्य चापि तु ॥
अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छेद् ब्रह्मसलोकताम् ॥

ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं पदम्' इति गारुडवाक्यान्युपन्यस्य कांश्चित् कार्यं कांश्चित् परं नयति । उभयपक्षोक्तदोषात् । परप्राप्तिपक्षे गत्यनुपपत्त्यादिदोषस्योक्तत्वात् । कार्यप्राप्तिपक्षे च ब्रह्मशब्दामुख्यत्वादिदोषाणामुक्तत्वादित्येवमाहुः ।

तत्र गत्यनुपपत्त्यादिदोषाणामदृष्टादिना भाष्ये एव परिहृतत्वादुदासीना वयम् ।

रश्मिः ।

रूपविरुद्धधर्माधारत्वं परब्रह्मलिङ्गमिति । न शिवपरत्वमिति भावः । सूचीकटाहन्यायेनाहुः **परात्पर** इति । अन्यथा 'नारायणं परं ब्रह्मे'ति मन्त्रात् पूर्वमेव विचारितः स्यात् । **येनेद**मिति । मनसा वेदशरीरेण जीवपरिगृहीतेन । 'स एष जीव' इति वाक्यात् । आनन्दसृष्टिः । **येने**ति । वेदशरीरेण । **यज्ञस्तायते** इति । 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इति श्रुतिः । **सप्तहोते**ति । सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा जुहोतीति होता नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोत्रिति साधुः । **शिवे**ति । शिवः सङ्कल्पो मनोवृत्तिर्यस्य मनसः । **तथात्व**मिति । भूतादिकर्तृत्वम् । **तन्माहात्म्ये**ति । मनोमाहात्म्यं देवत्वं तस्य बोधकत्वेन । **ब्रह्मानन्दे**ति । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिना 'न बिभेति कदाचने'त्यन्तया श्रुत्या । **प्रहस्त** इति तस्य तृतीयवादे । **तत्रैवे**ति । देह एव । **एत** इति । ऋषिराजगन्धर्वाः । ननु देहे परमात्मदर्शिनामपि यत्नेन व्याप्ततया दर्शने अप्रतीकालम्बनत्वे सूत्रोक्तोभयथापदविरोध इति चेत्, तत्राहुः **अयोग्ये**ति । व्याप्ततया दर्शने । **पूर्वस्ये**ति । देहे दर्शनवतः । **ब्रह्मसलोकता**मिति । हिरण्यगर्भसमानलोकताम् । **कार्य**मिति । कार्यब्रह्म । **उभयपक्षे**ति । उभययोः पक्षयोः उक्तयोरदोषात् । **गत्यनुपपत्त्यादी**ति । आदिना गतेर्गौणत्वम् । **ब्रह्मशब्दे**ति । 'स एनान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र कार्यं ब्रह्म ब्रह्मशब्दार्थ इति ब्रह्मशब्दस्यामुख्यत्वं गौणत्वम्, आदिना गत्यमुख्यत्वमित्युक्ता दोषाः तेषामभावात् । एवं स्वमते उभयथा अदोषादिति पदच्छेदे सिद्धान्तभाष्यविरोधः स्यात्, तदर्थं उभयथा दोषादित्यस्यैवं व्याख्यातस्य प्रयोजनाभावमाहुः **तत्र गत्यनुपे**ति । **अदृष्टादिने**ति । आदिना इच्छा । **भाष्ये**

भाष्यप्रकाशः ।

विशेषदर्शनसूत्रे च, 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवती'त्यादिश्रुतिर्नामादिप्राणपर्यन्तेषु प्रतीकोपासनेषु फलविशेषं च दर्शयतीति प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा नयतीति सिद्धमिति शङ्करभास्कररामानुजाचार्या आहुः । तत्तु मनोनामाद्युपासनानां प्रतीकतानिराकरणेन फलविशेषभवनस्य च भगवदिच्छया भगवद्विभूतित्वात् साधनेनैव निरस्तम् ।

यत्तु शैवो विष्णुलोकापेक्षया शिवलोके विशेषं दर्शयतीत्याह । तदपि प्रहस्ते निपुणतया दूषितमिति ततोवधेयम् ।

माध्वास्तु, 'अन्तःप्रकाशाः बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः देवा वा सर्वप्रकाशा ऋषयोऽन्तःप्रकाशा मानुषा एव बहिःप्रकाशा' इति काचिच्चतुर्वेदशिखाश्रुतिर्विशेषं दर्शयतीत्याहुः । तत्रापि श्रुतेरप्रसिद्धत्वादुदासीना वयम् ॥ १७ ॥ इति पञ्चमं विशेषाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

अणुभाष्ये पूर्वाधिकरणे भाष्यप्रकाशे चाधिकरणसमाप्तौ । साधनेनेति । अप्रतीकालम्बनसूत्रे साधनेन । विशेषमिति । अन्तःप्रकाशादिषु देवाद्यधिकारिविशेषम् ॥ १७ ॥ इति पञ्चमं विशेषाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायजित्पौत्रेण सम्पूर्णवेत्रा विट्ठलरायजिद्भ्रात्रीयगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरजिता कृते भाष्यप्रकाशस्य रश्मौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः सम्पूर्णतामगमत् ॥ ३ ॥

परिशिष्टम् ।

श्रीगोपेश्वरजिद्भिरष्टसप्ततिपत्राणि भावनात्रयादिकं संकलय्य रश्मौ शोधपत्रेषु निवेशितानि, अनुपलब्धपत्रसप्तादृते तान्यत्र मुद्र्यन्ते।[1]

प्रतिमादिष्वावाहनेन सन्निहिते विभूतिरूपे तद्भावनं पूजामार्गे । भक्तिमार्गे तु भक्त्या तत्र प्रकटे तथा । (भाष्यम् । अ० ४ पा० ३ अ० ४ सू० १६) ।

यथा पूर्वकाण्डतात्पर्यं ब्रह्मणीत्यज्ञात्वा कर्मण्येव तात्पर्यमवधार्य तात्पर्यभ्रमेण यजतां स्वर्गाद्यनन्तरं पुनरावृत्तिः, तथात्रापि प्रतीकालम्बनानां तात्पर्यभ्रमेण तथोपासनात् तत्तल्लोकभोगोत्तरमावृत्तिः । * अवतारयन्ति एवं ज्ञानेत्यादि । * आवाहनेन सन्निधानं च 'अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये' इत्याद्युक्तस्य नित्यसन्निधानस्याप्युपलक्षकम् । तथा च प्रतिमादिष्वपि शास्त्रप्रामाण्यात् कथञ्चन तत्तद्रूपसन्निधानमेव तत्तत्फलदानादिप्रयोजकं, न तु बुद्धिमात्रम् । (प्रकाशः) ।

अप्रतीकालम्बनान् तथा चेत्यादि । षडङ्गवेदस्य ज्ञेयत्वेन छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीत्यभियुक्तोक्तेः सूत्रेष्वपि षडङ्गेनाभिधेयनिर्णयादप्रतिकूलस्मरणालम्बनानित्यर्थो भवति, पुराणमते तु वक्ष्यमाणगारुडवाक्याद् देवतादीनित्यर्थो भवति । तथा च श्रौते मते प्रतिकूलत्वं भ्रमविषयत्वमतस्मिन् तत्त्वं तेनोप समीपे स्थित्वा यथायोग्यान्तर्गतस्मरणस्य करणमित्यर्थः । **पूर्वकाण्डेत्यादि** । भक्तेस्तात्पर्यविषयत्वस्य पुरस्तादुक्तत्वेन तद्विषयस्यापि तात्पर्यविषयत्वम्, 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' इत्येकादशस्कन्धात् । अभिधा तु हीदमित्थतया धर्मेषु सृष्ट्यादिकर्तृत्वेषु 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इति भाष्यात्, न मदात्मके धर्म इति, तथा च 'वेदार्थौ रामकृष्णयो'रिति श्रुतेः रामकृष्णसम्बन्धी सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिर्वेदार्थ इत्यर्थः । सुबोधिन्युक्तषड्भगेष्वपि शक्तिः । **अवतारयन्तीति** । न्यूनतारूपनिग्रहस्थानरूपदोषाभावाय तथेत्यर्थः । **अप्स्वग्नावित्यादि** । इदं वाक्यं स्मृत्यर्थसारे विष्णोः, 'अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च । शालिग्रामे च चक्राङ्के परे मुद्रासु देवताः । नित्यं सन्ति हिरण्ये च ब्राह्मणेषु च गोषु च' इति ।

तत्तद्रूपेत्यादि । अत्र समासः श्रीप्रभूणां श्रीमद्गोपीनाथजितां व्रजराजजितां वा श्लोकानां ग्रन्थे प्रभुध्यानपद्यावतारसेवकदेवीभाग्याभिनन्दनपद्यभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धकत्वभातकर्मपरित्यागवत्स्नानसन्ध्याजपहोमब्रह्मयज्ञतर्पणाभ्यवहारपानजीवनप्रकारः, ततः श्रीकृष्णसेवार्थस्नानालौकिकभवनजपनामप्रशंसाप्रातःकृष्णनमनसन्ध्याहोमब्रह्मयज्ञगौणकालिकलौकिकवैदिककर्माभ्यवहारपानतत्फलस्वोच्छिष्टदानविधितद्ग्रहणप्रतिमाभावनास्वरूपवर्णनशृङ्गारस्वरूपवर्णनोत्सवभावनासेवाविधिसेवाश्लोकपञ्चामृतश्लोकसम्बुद्धिपूर्वकनिमन्त्रणयमुनाजिच्छरणमार्गत्रयोदशश्लोकनिरूपके भक्तिमार्गीयरूपसन्निधानस्य फलदानादेश्च । तथा हि । तदर्थं पूर्वं व्यसनरूपभक्तेः **भक्तिमार्गे तु भक्त्या तत्र प्रकट** इति वक्ष्यमाणभाष्यात्सन्निधानकारणीभूताया जन्या विविधा भावा निरूप्यन्ते गोस्वामिभिः **सौन्दर्यमित्यादिना** ।

सौन्दर्यं निजहृद्गतं प्रकटितं स्त्रीगूढभावात्मकं पुंरूपञ्च पुनस्तदन्तरगतं प्रावीविशत्स्वप्रिये ॥
संश्लिष्टावुभयोर्बभौ रसमयः कृष्णो हि तत्साक्षिकं रूपं तत्रितयात्मकं परमभिध्येयं सदा वल्लभम् ॥१॥

यद्यद्वल्लभाष्टकादौ रूपं निरूपितं तदेव बुद्धिप्रवेशसौकर्यायात्रोपनिबद्ध्य निरूपितं, 'मद्भक्तपूजाभ्यधिका', 'आचार्यं मां विजानीयात्', 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इत्यादिवाक्येभ्यः । आदौ

---

१ 'अष्टसप्ततिपत्राणि शोधितानि । ब्रह्मनिरूपणमदूषणीयं केनापि' इति ग्रन्थप्रणेतुराज्ञा श्रीहस्ताक्षरेण लिखितास्ति ।

वस्तुनिर्देशात्मकमङ्गलार्थमत्र पुष्टिरूपं स्वयं ज्योतीरूपं ध्यानविषयत्वेनोक्तं भविष्यति । **परं** विशेष्यम् । एतट्टीकायामपि ज्ञेयम् । **परमभिध्येयमिति परं** विशेष्यम् । कथंभूतं परं **तत्त्रितयात्मक**मुभयं साक्षिकं रूपं चेति त्रितयात्मकम् । कथंभूतं साक्षिकं रूपं **वल्लभं** अत्यन्तानुग्रहभाजनरूपम् । वल्लेनाज्ञान-संवरणेन भातीति तं वल्लभम् । सदा वल्लभं नाम यस्येति वा । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेय'मित्यन्यत्रेति ज्ञापनाय । कथंभूतं तदुभयं **रसमयो वभौ हीति** । कस्यां सत्यामिति चेन्न; **उभयोः संसृष्टौ** सत्याम् । कथं रसमयत्वमित्यत आहुः **कृष्ण इति** । कृष्णो हि **प्रावीविशत्** । किम् । 'तदेव कदाचित्पर-मसौन्दर्यं स्वगतं (प्रकटं) करिष्यामीति साकारं प्रादुर्भूतं सच्छ्रीकृष्ण' इत्यादिनिबन्धाद्युक्तदिशा साक्षात्पु-ष्टिरसामृतप्रेप्सुव्रजवररत्नकदम्बेषु स्वलावण्यामृतदित्सयाऽनिर्वचनीयानन्दरसमयः श्रीकृष्णः प्रादुर्बभूवेति **सौन्दर्यम्** । कथंभूतं सौन्दर्यम्, **निजस्य स्वस्य हृद्गतं** मनोगतं, पुनः कथंभूतं, **स्त्रीगूढभावा-त्मकम्** । अस्ति भावद्वयं भगवति, पुम्भावः स्त्रीभावश्चेति । एवमेव श्रीमुख्यस्वामिन्यामपि भावद्वयम् । तदुक्तं 'यथा हि सर्वभावात्मा कृष्णः सापि च तादृशी' इति श्रीहरिरायैः । ब्रह्मत्वे सर्वभावात्मत्वं 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति' श्रुतिभ्याम् । यद्यपि द्वितीया श्रीयमुनाजित्तत्त्वपरा तथापि तत्पौराणं मतं, श्रौते मते ब्रह्मानन्दत्वं यत्र तत्र श्रुतिप्रवृत्तिः । पुनः कथंभूतं **प्रकटितं,** रसाभासप्रसक्तिः पुंद्वये स्त्रीद्वये चात उभाभ्यां पृथक् स्थितं रूपद्वयं प्रकटितं स्वेच्छया । तद्भावद्वयं श्रीमदाचार्यवर्यस्वरूपम् । **तृतीयं** साक्षिकं रूपं अनुभवितृ । तथा च 'द्वौ सुपर्णौ भवत' इति गोपालतापनीय उक्तौ तावेतौ भवतः । कथंभूतं पुंरूपम् । **च**ः समुच्चये । **पुनस्तदन्तरगतं** स्वामि-न्यन्तरगतं भगवद्रूपं स्त्रियाः पूर्वमुक्तत्वात् । केति चेन्न, **स्वप्रिये** । कदेति चेन्न, **सदा** । तादृशं रूपं **ध्येयम्** । 'अग्निश्चकार तत्त्वार्थदीपं भागवते मह'दित्यग्निरूपभावा भक्तिजन्या भक्तिः स्मरणादिरूपा अत्र । अत्र विरहाग्निः स्वयंज्योतीरूपः **स्वप्रिये** यद्यत्सत्यज्ञानात्मकं तत्रानन्तमानन्दं ब्रह्म पूर्णानन्दरूपं स्वगतभक्तविरहशामकं स्वगतसंयोगश्रीमदा[1]चार्यगतविप्रयोगात्मकं य[2]च्छ्रीकृष्णः प्रावीविशत्तत्र विर[3]होऽग्निः ज्योति[4]रग्निः हृद्दर्शनो[5]ऽग्निः पूर्णानन्दोऽप्यानन्दमात्रकरपादमुखोदरादि[6]रूपः सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियवि-वर्जितश्चातो दर्शनाग्निरूपः श्रीमदाचार्यसूक्ष्मदेहः । गर्भोपनिषदि 'दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोती'ति श्रुतिः । त्रिविधात्मस्वात्मोपनिषदुक्तं द्वयमुक्तम् । तृतीयो हि परमात्मान्तरात्मबाह्यात्मसु बाह्यात्मा । गर्भोपनिषदुक्तेषु द्वयमुक्तम् । तृतीये ज्ञानाग्निदर्शनाग्निकोष्ठाग्निषु कोष्ठाग्निस्तद्रूप इतरत्तु विरहाग्निकारणं, तेन कारणविशिष्टो विरहाग्निर्बीजं वृक्षविशिष्टमिव । तथा च भाष्यम् 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाद्' इत्यधिकरणस्य ध्यानादिसमाध्यन्तरूपनिदिध्यासनरूपं मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म, इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति, स्वयं प्रकाशत्वाद्ब्रह्मैव ब्रह्मज्ञानम् । मनसा तज्जननेऽपि तथा मनसः सत्यज्ञानात्मकत्वेनाक्षरब्रह्मत्वात् । अत एवाधिकरणसप्तम्यन्तं मनःपदमुक्तम् । 'स मानसीन आत्मे'ति-श्रुतावप्येवम् । एवं सति 'यतो वाच' इत्यस्यां पुष्टिश्रुतौ 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यनेनाप्युक्तम् । पुष्टिजीवस्य तु ब्रह्मोपनिषदि 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुध' इति । 'सूक्ष्मं प्रमाणतश्चे'ति सूत्रभाष्ये उदाहृता पुष्टिश्रुतिः । एतत्त्रयं ध्यानविषयत्वेनोक्तमितरत्तु ऋतेऽर्थं प्रतीयमानत्वान्माया शरीरादि । यत्तु 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं

---

१ विप्रयोगप्रधानेच्छयाविर्भूतम् । अन्तर्विप्रयोगे वहिःसंयोगे आविर्भावाङ्गीकारात् सुबोधिन्यादौ । २ कर्मेदम् । ३ सूक्ष्मात्मा । ४ परमात्मा ज्ञानाग्निरूपः तत्र परमात्मा आत्मोपनिषदुक्तो ज्ञानाग्निः गर्भोपनिषदि । ५ पश्यत्यनेनेतिदर्शनं सूक्ष्मात्मा गर्भोपनिषदुक्तः । ६ अन्तर्यामी । ७ आत्मोपनिषदि आत्मत्रैविध्याद् गर्भोपनिषद्यग्नित्रैविध्यादेतत्त्रयम् । अङ्गतीत्यग्निः ।

व्यनक्ती'त्यत्र वपुस्तदिदं, यद'प्याचार्यं मां विजानीया'त्तदपि वपुरात्मा चेदम् । अत्र श्रुतिसूत्रगीताः प्रभूत्सवे वक्तव्याः ।

एवं श्रीमदाचार्यध्यानमुक्त्वा मूलस्वरूपादेरग्रे निरूपणीयतया सर्मानसूत्रोक्तावताररूप-गोविन्दभजनकर्त्रीध्यानमाहुः **अहो** इति ।

अहो भाग्यवती देवी यशोदा नन्दगेहिनी ।
गोविन्दमङ्कमारोप्य मुखं चुम्बति सादरम् ॥ २ ॥

'स्त्रीद्वारा पुरुषे भवे'दिति सुबोधिन्यां भगवदाश्रयत्वेन स्त्रिया निरूपणम्, मुक्तिपरमानन्दाभ्यां भजनयोग्यता, 'शुद्धाश्च सुखिनश्चैव ब्रह्मविद्याविशारदा' इति सुबोधिनीकारिकातः । **भाग्यवती** मुक्तित्वात्, **देवी** मातृत्वेङ्गीकारात्, तद्देवनादिकर्त्री **यशोदा** । सुबोधिन्यां द्रष्टव्यमेतत् प्रयोजनम् । **नन्दः** परमानन्दः पुष्टौ निरुद्धत्वात् अतस्तद्गेहं निर्गुणम् । **गोविन्दमिति** एकादशसुबोधिन्यां 'मन्येऽ-कुतश्चि'दित्यादिकविवाक्ये गोविन्दभजनम् । मुखमित्यादि भक्तिरसपात्री । व्यभिचारिभावोयम् । ज्ञानकर्ममार्गसाधारण्यात् । लोकोत्तरानुभवैकवेद्यापरिमितानन्दवतीत्यहो आश्चर्यम् । आनुमानिकाधि-करणेऽत्र श्रुतिः, 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा'दिति सूत्रं, गीता 'जन्म कर्म च मे दिव्यमि'ति ।

'भक्त्या जानाति चाव्यय'मिति श्रुतेर्जातब्रह्मज्ञानाः पञ्चभिः श्लोकैः सप्तविधस्नानेषु पञ्चानां नियतत्वेन मन्त्रवारुणस्नानयोः मन्त्रस्नानकाले मन्त्रस्नानमिच्छन्तो व्यसनावस्थायां स्नानाद्यभावमिच्छन्ति स्म **श्रीराध** इत्यादिना ।

श्रीराधे प्रियतमदृक्सङ्गमसञ्जातहासरुक्तरलैः ।
भवदीयैः स्नानं मे भूयात्सततं न पाथोभिः ॥ १ ॥

आशीर्लिङ्घटितवाक्यात्स्यामिच्छा प्रतीयते 'एकोहं बहु भूयास'मित्यत्र यथा । इयमेव मुख्या-शीरिति । ब्राह्मणकरेरितैरम्भोभिस्तद्धासरुक्तरलाह्वानकैः स्नानं पञ्चरात्रोक्तप्रकारेण । अत्रेदं ज्ञेयम् । सर्वोत्तममार्गे यथा ब्रह्मभावं गतस्यान्यथाकर्तव्या (आश्रमधर्माः) इति दृष्टान्तो भजनानन्दानुभवे त्रयोदशगुणविषये वर्णाश्रमाचारधर्मत्यागे । तत्रेदं वक्तव्यं तृतीयाध्याये चतुर्थचरणे 'अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे'रिति सूत्रे पुरुषोत्तमदृष्टेः पुंसोन्तरा फलसिद्धौ व्यवधानरूपा आश्रमधर्माः । 'एतद्ध स्म वै ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते, किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक' इति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तानुरोधेनान्यथा निरूपणं प्राप्नोति ब्रह्मभावात्पूर्वं भजनानन्दात्पश्चात् । अत्रापि ब्रह्मभूतो भक्तिं लभेदिति स्वरूपवर्णने वक्ष्यमाणत्वाद्ब्रह्मभावं गतस्याप्यन्यथा निरूप्यन्ते पुष्टौ, अत्र श्रुत्यादि । 'रहस्यं श्रीराधेत्यखिलनिगमानामिव धन'मिति । आथर्वणानां पुरुषबोधिन्यां 'सुषुप्तौ नीलगीः सिद्धा स्वप्ने सिद्धा च रुक्मिणी । लीलायां राधिका सिद्धा नातः साधनपद्धति'रिति, 'यमैरयं चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धारासो अनुदृशा यजन्ते' 'राधोर्गूर्ता अमृतस्य पत्नी'रिति, 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति, 'क्रिया सा राधिका देवी'ति च स्तोत्रादौ । फलाध्याये नित्यलीलासूत्रे यत्र 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतिः, गीतायां च 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम्' इति । अत्रैकमेवा-द्वितीयं ब्रह्मेत्येकत्र ब्रह्मणि 'स्वामिन्यो गुरव' इति वाक्याद्गुरूपसत्त्या वक्ष्यमाणमिति **श्रीराध** इति आत्मन्निति विहायोक्तं, तथोक्तं तृतीयाध्यायसूत्रीयार्थसूचितदृष्टान्तानुरोधे, श्रुतौ तावच्छान्दोग्ये पञ्चमे प्रपाठके तृतीये वा मधुविद्यायां 'तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति

---

१ समान एवञ्चामेदादितिसूत्रम् । २ उपलक्षणं भजनानन्दप्रतिबन्धावस्थायाः । ३ न पाथोभिर्भूयादिति द्वितीयं वाक्यम् । ४ तृतीयस्कन्धे वाक्यमस्ति । ५ राधा उ गूर्ता गुरैच् गतिहिंसयोर्दिवादिरात्मनेपदी सेट् ऐदितत्वात्क्त्वादेनेट् ।

न पिबन्त्येतदेव देवा अमृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती'तिवत् कृष्णे व्यसनिन इच्छन्ति । तथा हि प्रथममसृतं रोहितरूपवदमृतं, प्रकृते दृग्युक् । तत्राग्निर्मुखमत्राग्नय आचार्याः स्वामिन्यो वा गुरुत्वात् । उपजीवन-व्याकरणं 'न वै देवा' इत्यादिना समानमुभयत्र । 'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते'रित्यत्रायमर्थः स्पष्टः। **प्रियतमदृक्सङ्गमसञ्जातहासरुक्तरलैर्भवदीयैर्मे स्नानं भूयात्** दृग्गोचरैः स्नानाभावजा-तृप्तिविरहो भूयादिति भावः । तत्राग्निमुखा वसवोऽत्राचार्यमुखाः स्वामिन्युपाया वा कृष्णे व्यसनिनः । न चेदमप्रयोजकम् । वेदविरुद्धकरणिनां पाषण्डित्वेनात्रापि पाषण्डित्वापत्त्या तत्परिहारकस्यास्य प्रयोजकत्वात् । भक्तिहंसेपि स्वयमुक्तं 'आधुनिकानामुपदेष्टॄणामपि स्नेहाभावेपि तन्मूलभूतानां प्राचामाचार्याणां तद्वत्त्वेन भगवदनुगृहीतत्वेन सर्वोपपत्ते'रिति। यद्वा । 'एवं सति भक्तिमार्गीयभजनप्रकारेषु स्नेह एव नियामकः स्नेहवतां कर्मणि विधिवत्, तद्रहितानां तु तद्वत्कृत उपदेश एव, स च वेदाविरुद्ध एव इति' ज्ञेयमिति । × ×

+ संज्ञाः स्युरिति भूवादयो धातव इति सूत्रस्य । गोविन्दनामस्तोत्रे स्वयं श्रीविट्ठलेश्वराः 'शश्वत्प्रि-यासितापाङ्गध्यानावस्थितचेतसे । प्राप्तनिजरूपाय गोविन्दाय नमो नमः,' इति ।

भावेत्यादि ।

भावात्मकत्वात्तद्रूपं गुणातीतं सदैव हि ।
ध्येयं तद्रूपभावेन शुद्धैर्जीवैर्न चान्यथा ॥ १५ ॥

'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्मे'ति सर्वोपनिषच्छ्रुतेश्चतुर्ष्वंशेषु त्रयोंशा 'अग्राह्य'मित्यादिश्रुतौ ग्राह्य-भिन्नग्राह्यसदृशादिभावाश्चाक्षरात्मका अपि तुर्यांशस्तु देव आनन्दात्मा स त्रेधाभावस्तदित्थम् । **भावो** हि श्रीकृष्णगोपिकारससंयोगभावः, स च सत्ता । भक्तिभावः शृङ्गारभावश्च । भू सत्तायां भावे घञन्तमतः सत्तार्थः । भक्तिरहस्यभजनमित्यादिश्रुतेर्**भावो** भक्तिः । विभावादिभिरभिव्यक्तः स्थायिभावश्च रत्यात्मा । तद्रूपस्य सत्ताभावात्मकत्वं तद्रूपतां प्राप्तमिति पूर्वोक्तं कादाचित्कम् । भक्तिभावात्मकत्वं च साधनाध्या-यस्य तृतीये पाद उपपन्नसूत्रे स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्लक्षण उद्भटभक्तिभावः, स एव पुरुषार्थः, स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इति भाष्यम् । अत्र भगवान् लक्षणेन उद्भटभक्तिभाव इति चेत् 'सर्वाभेदा-दन्यत्रेम' इति सूत्रे 'रसो वै स' इति श्रुत्या 'सर्वरस' इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतमिति भाष्यमस्तु । भक्तिरसो गुरुदेवादिषु रतिः । 'स्फुटं चमत्कारतया वत्सलं च रसं विदु'रिति रससर्वस्वकारः। अयं भावः । आत्मा सार्वदिकं रूपं यस्य स तथोक्तः । भगवान् गोपिकादिभक्ताश्च आलम्बनविभावाः, स्नेहा-नुकूलसङ्कीर्तनाद्युद्दीपनविभावाः। अनुभावाःमन्दिरोद्यानादयः(स्नेहीया विविधाश्चेष्टाः)। सञ्चारिणो वैराग्यप-रितोषादयः । पूर्वोक्ता रतिः स्थायिभावः।'कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशला'इति फलप्रकरणे राजसीनां वाक्यात्। यद्वा तत्रैव सात्त्विकीनां वाक्यं 'यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्ति'रित्यादि । ततश्चानुवृत्तिः सेवा स्थायी भावः । 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्याः चेतस्तत्प्रवणं सेवा, सा च भक्तिः, भक्तिश्चोपपन्नसूत्रे 'भक्ति-रहस्यभजनं तदिहामुत्रफलभोगनैराश्येनामुष्मिन् मनःकल्पन'मितिगोपालतापिन्युक्तलक्षणा । मनःकल्पनं च मनःसङ्गमनं 'मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये, मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोम्बुधौ, लक्षणं भक्तियोगस्ये'ति श्रीकपिलवाक्यात् । मनसो गतिरावेगः स स्थायिभावः त्रयस्त्रिंशत्सञ्चारिभावेष्वस्य गणना। काव्यप्रकाशे सञ्चारिणः स्थायित्वमपि । तत्र निर्वेदस्य शान्तरसे स्थायित्वमिव । उदाहरणं तु 'ता नाविद'-न्नित्यादिमानसीसेवायाम् । सैवानन्दधर्मरूपता तु भक्त्युत्कर्षवादे । एवमानन्दरूपस्य तनुवित्तजसेवानन्तरं

१ इतः परं सप्तपत्राणि नोपलब्धानि, + अष्टमस्यादिमे संज्ञाः स्युरित्यादिनात्रोपक्रम्यते ।

भवनात् । अक्षरात्मके हृदये मानसीनस्यात्मनः । तत्र च भक्तेर्भवनात् । कामादिति सूत्रे माहात्म्यज्ञानयुतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहात्मिका विहितेति भक्तिविशेषणादुदाहरणोक्ता सा । माहात्म्यज्ञानं तनुवित्तजा सेवा च सञ्चारिभावास्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थाभेदज्ञानं 'अन्तरा'सूत्रे भक्तानामदेयम् । अत्र सेवालक्षणस्य विस्तारिकायां टीकायां रतिलक्षणत्वेपि मनःप्रवणता रतिरित्युक्त्या मनःप्रवणता रतिः, चेतःप्रवणता सेवा, तथा च विभावाद्यभिव्यक्तमनश्चेतःप्रवणता सेवा । अत्र व्यभिचारिणो महावाक्यार्थभेदज्ञानस्य सुषुप्तिप्रतिमस्य चेतसा ग्रहात् सुषुप्तिश्चित्तग्राह्या । चित्तं त्वात्मानमेव सुषुप्तौ पश्यत्यन्यदा तु लीनमिति प्रस्थानरत्नाकरात् । 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्र प्रथमस्य तृतीयपादे सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् इति भाष्यम् । एवं चाकामरूपः कामरूपश्च भगवान् भक्तिशृङ्गाररसयोरालम्बनविभाव इति स्पष्टो दः । अस्यार्थस्य व्यभिचारिभावत्वं व्यतिहारसूत्र उपपादितम् । यद्वा 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे'ति सूत्रे भक्तिमार्ग इत्यादिभाष्यादात्मेत्युपगमनं कटकाद्युपचाराः साक्षात्कृता भवन्तीति सेवाप्रकरणाद्युक्तदिशा ग्राहणं चेति चेतोमात्रप्रवणता विवक्षितात्मातिरिक्तविषयाभावात् ।

तथा च श्रुतयः 'सत्पुण्डरीकनयन'मित्याद्याः अत्र 'सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् । द्विभुज'मित्यन्तमालम्बनविभावः । 'गानमुद्राढ्य'मितिपाठे उद्दीपनविभावः । ककाराद्यनुकूलो यत्नस्तत्सम्बन्धिनी मुद्रा वेणुवादनसामयिकी मुद्रा तयाढ्यम् । 'वनमालिनमीश्वरं गोपगोपाङ्गनावीत'मित्यत्रापि स्नेहानुकूलाश्चेष्टा बोध्याः । 'गोपगोपाङ्गनावीतमि'त्यत्र गोपाङ्गनावीतमुद्दीपनविभावः । किञ्च 'सुरद्रुमतलाश्रय'मित्यत्र सुरद्रुम उद्दीपनम् । सुरद्रुमो वेदार्थः स्वधर्मत्वेन स्फुट इति निर्धर्मकत्वव्यावृत्तिः । 'निर्धर्मको वा भिन्नो वा निरोधं कुरुते यदि, तदा निरोधो व्यर्थः स्यादि'ति कारिकायाः । 'दिव्यालङ्करणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यग'मित्युक्त्यालम्बनविभावाः । 'कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवित'मित्यत्र कालिन्दीयुक्तमारुतौ सञ्चारिणौ 'चिन्तयँश्चेतसा कृष्ण'मित्यत्र चिन्तनं सञ्चारिभावः । 'मुक्तो भवति संसृते'रितीत्यत्राधिकारिणो वैराग्यं सञ्चारिभावो ध्वन्यते । द्वितीयपक्षे उक्तावेगस्य सेवारूपस्य विस्तारिकायां राजगजवर्षादिभिरुत्पत्तेः सरस्वतीतीर्थटीकायामभिरामादिभिरुत्पत्तेरुक्तेः महाराजोपचारकरणं राजा प्रतिमादिर्गजः वर्षं बाल्यं वय आदि एतदादिविभावादिः अभिरामादिर्वा । स च प्रथमपक्षवद्द्वितीयेप्युन्नेयः । भक्तिरसस्य द्वौ भेदौ संयोगो विप्रयोगश्च तत्र संयोगश्चक्षुर्योगः परस्परसँल्लापाद्यनेकभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येकविध एव गण्यते अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधो विप्रयोगः ।

ननु मनःप्रवणता रतिः कामः, सोपि ब्रह्मात्मनिष्ठतया भक्तेच्छाविषय इति हि आत्मातिरिक्तविषयाभावात् सुषुप्तिवत् स्नेहोस्तु चेतःप्रवणतात्मकत्वात् । चेतसो मनोभेदत्वात् । अन्यथा सुषुप्तिवदग्रहणदशायां 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इतिश्रुते'र्भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनामुष्मिन् मनःकल्पन'मिति श्रुतेश्च या मनःप्रणवता तस्या अपलापप्रसङ्गः, सुषुप्तितुल्यत्वेन तस्यात्मनश्चेतःप्रवणविषयत्वादिति चेद्बाढम् । भवता विस्तारिकोक्तमनःप्रवणतात्मकलौकिकरत्या सह भक्तिरत्याः साम्यमुच्यते, तत्तु सर्षपेण स्वर्णाचलस्येव । यतः शृङ्गारे रतिः स्थायी भाव आवेगस्तु व्यभिचारीति कथमनयोः साम्यमिति, ननु कथमावेगः स्थायी भवति भक्तिरसचरमकवृत्तिरूपत्वाद् इति चेत्, सत्यं, विभावाद्युत्तरकालीनस्नेहात्मकस्थायिभावसामयिकलक्षणश्रुत्युक्तमनःकल्पनात्मकस्यावेगस्यापि सम्भवात्तमादाय स्थायित्वोपपत्तेः । संयोगेनैकेषां चक्षुःसंयोगपरस्परसंलापलक्षणवाक्योक्तमनःकल्पनानामपरिच्छेद्यत्वेनैकविधत्वात् संयोगस्यैकविधत्वम् । न च प्रथममुक्तप्रायस्य 'ता नाविदन् मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् । यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे' इत्यत्र दृष्टान्तप्रतिमस्य दार्ष्टान्तिकस्य स्थायिस्नेहान्तर्भावेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तर्हि पूर्णत्वापूर्णत्वाभ्यां धर्माभ्यां रसत्वस्थायित्वप्रयोजकाभ्यां

दृष्टान्तोक्तधर्मस्य पूर्णत्वस्योपपत्तेः स्नेहस्य चरमवृत्तित्वेपि रसत्वमिति । इत्थञ्च स्थायिनः स्नेहस्य विभावान्तर्गतालम्बनविभावः कारणमुद्दीपनविभावश्च तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति विस्तारिकाया-मनुभावाः कार्यमसति स्नेहे तदभावात् । सञ्चारिणो निर्वेदादयः सहकारिकारणानि न तत्कार्याणि । तेन विनापि सम्भवेन व्यभिचारात् । न चाकारणानि तदुत्तरत्वान् नैयत्यात् । किन्तु स्वसामग्र्या प्रादुर्भवन्ति सन्ति स्नेहस्योपवासकानि भवन्ति । सामग्रीसम्पातेन स्नेहेन स्थायिना सहचरणात् सह-चारीणि । सहकारीणि तु स्नेहस्यैव रूपस्य । तच्च तद्विचित्रस्मितरुदितकार्याजननायोगेन सामग्री-वैचित्र्यापादकानि । स्नेहो लक्षणश्रुत्युक्तः स्थायिभावः । ननु 'तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्यां तत्सिद्ध्या इतिपदात् तनुजवित्तजे सेवे, 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति पञ्चरात्रान्माहात्म्यज्ञानं च कारणानि । सञ्चारिभावस्तु सहकारिकारण-मिति सञ्चारिभावे कुत एतेषां निवेश इति चेत्सत्यम् । भक्तिहंसे नवधाभक्तीनां कर्मज्ञान-भक्तिमार्गेषु प्रवेशकथनात्सञ्चारिभावत्वमविवादं; महावाक्यार्थस्य भक्तिमार्गेऽसञ्चारः पूर्वमुक्तः, यद्यपि यस्मात्कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमतस्तज्ज्ञानाय विचारोधिक्रियत इति जिज्ञासाधिकरणभाष्ये महावाक्यार्थमपि ज्ञानपदेन सङ्गृहीतम्, तथापि शाब्दार्थज्ञानं महावाक्यार्थज्ञानं विचारफलमित्ये-तावदेव, न तु रतिपर्यन्तानुधावनं भागवतमतत्वात् । 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्' इति भागवतम् । तथा च 'प्रदानवत्'सूत्रोक्तं 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुत्युक्तवरणं कारणं, स्नेहचरमवृत्त्यात्मकसर्वात्मभाव इति **भक्तिहेतू**पपादित-भक्तिकारणमनुग्रहस्तावदुद्दीपनविभावो भक्तनिष्ठो येन केनापि सम्बन्धेन भवतु । भगवदनुगृहीतोयं यतो भक्तो भक्तिमनुभवतीति प्रत्ययात् । 'मानसी सा परा मते'त्युक्तसेवायामपि ह्युद्दीपनविभावरूपानुग्रहस्य मुख्यकारणत्वमिति, तथा च भाष्यं 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रस्य किन्तु 'भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ सत्यामिती'ति साधनाध्याये । अनुग्रहः स्वभाव इति तृतीयस्कन्धसुबोधिन्याम् । अनुग्रहो धर्मान्तरमिति भक्तिहेतौ । उभयेषां मतं पन्थाश्च तल्लक्षणं च विस्तारिकायाम् । चेतस्तत्प्रवणं[1] मनःकल्पनं भक्तिप्रेमस्नेहप्रियत्वं च पर्यायाः । कृष्णगोपिकयोः परस्परस्नेहो भगवन्निष्ठालम्बनविभावे । तत्र निरुपधिप्रियत्वस्य समन्वयाध्याये ब्रह्मधर्मतां निर्णिनाय भगवान् व्यासः । ननु तथापि मनःकल्पनं मनःप्रवणं तच्च रतिरेव पुराणं च सङ्गृहीतं भविष्यतीति चेन्न, अभिलाषप्रतियोगिभेदात्प्रापकभेदादधिकरण-भेदाच्च । तदुक्तं भक्त्युत्कर्षवादे 'मुक्तैरप्यभिलषितामत्यन्तानुग्रहात्प्राप्याम् । आनन्दधर्मभूतां रसरूपां नौमि हरिभक्ति'मिति । तत्र तु कामाभिलाषिणः प्रतियोगिनः, कर्मप्रापकं मनोधिकरणमिति ।

एवं स्नेहरूपा रतिर्व्याकृता । कामरूपा द्वितीया रतिः लक्ष्मीकलानिध्योः । नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम्, लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिम्' इति ह्याचार्योक्तेः । ननु सत्तायां योगो भावशब्दस्य तात्पर्यं रतौ । 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः भावः प्रोक्त इति । द्वितीयायां रतौ केतिचेन्न आधिभौतिके योग आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वात्तात्पर्यवृत्तिरिति । अञ्जित इत्यस्य न व्यञ्जित इत्यर्थः किन्तु तात्पर्यविषयीकृत इत्यर्थः । वृत्तेस्त्रैविध्यादित्युपपादितमारम्भे रश्मेः । एकदेशविकृतन्यायेनाधिदैविकस्याध्यात्मिकानन्यात्वात् तत्प्रपञ्चस्य भावशब्दतात्पर्यवृत्तिविषयत्वे बाधकाभावात् । ब्रह्मस्वरूपे लौकिकयुक्तभावस्य भूषणत्वाच्च । प्रकृतमनुसर्यते । तथा च विभावाद्यै-रभिव्यक्ता रतिः पूर्णा शृङ्गाररसः । रसत्वं च । ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसस्तत्त्वम् ।

---

[1] प्रकर्षेण वनं भक्तिः प्रवणं, वन संभक्तौ धातुः ।

प्रकृतमनुसर्यतेऽधुना, **तद्रूपम्**, सत्पुण्डरीकनयनमित्याद्युक्तं गोपालतापिनीये किन्तद्रूपमिति प्रश्न एतदुत्तराद् व्याकृताश्चैताः श्रुतयः प्राक् ह्यनुक्रमशः । **गुणातीतं** गीतायाम् 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधिगच्छती'ति । यद्वा 'निर्गुणं गुणभोक्तृ चे'ति निर्गुणं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्युक्तं गुणभोक्तृ, 'आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदः' इति वाक्योक्तमेतद्रूपद्वयम् । हि निश्चयेन सदैवेत्याहुः **सदैव हीति** । अयमर्थः । नात्र ज्ञानविषयं ब्रह्मोच्यते, ज्ञानं च फलात्मकं 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'त्यादि-श्रुतिस्मृत्युक्तम् । ततश्च तृतीयाध्यायस्थ'अम्बुवदग्रहणात्त्व'धिकरणोक्तं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं न भवति । किन्तु प्रवेशानन्तरमत्यन्तानुग्रहे पुष्टिभक्तौ सत्यां भक्तेच्छयोद्गतं रूपं तच्चैच्छिकं न तु सदैव हीति । अत्रोच्यन्ते श्रुतिगीतासूत्राणि । तद्रूपमित्यत्र 'तानि परे तथा ह्याह' । 'ता वां वास्तूनि' । 'श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्' । अत्रास्फुटं गीताविस्तरे श्रीभागवते 'ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः । ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यह' मित्युपक्रम्य 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन' इति श्रीप्रभुवचनमेतत्फलाध्याये 'स्मर्यते चे'ति सूत्र उक्तम् । समाधिभाषाद्वितीयस्कन्ध-वैकुण्ठदर्शनवाक्यानि । **गुणातीत**मित्यत्र 'तानि पर' इति सूत्र एव प्रकृतिकालाद्यतीत इति वैकुण्ठ-विशेषणम् । तानीत्येव सूत्रम् । गीतोक्ता । तथापि भक्तैच्छिकं रूपमिति स दोषस्तदवस्थ एवेति चे'दविभागो वचना'दिति सूत्रे एतेनापि लीलानित्यत्वं सिद्ध्यति एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमिति भाष्या-द्दोषो निर्गच्छतु । विद्वन्मण्डने नित्यलीलावादे प्रपञ्चितमित्यर्थः । किञ्चिदुच्यते स्वबुद्ध्या ब्रह्मसम्मत इति पाठः । अत्र नपुंसकत्वं पुंस्त्वं चोक्तं श्रुतौ व्याहरत्प्राप्तमिति च व्याख्यातश्लोक उभयमुक्तम् । अन्यत्र श्रुत्योररसं सर्वरस इत्यत्र नपुंसकत्वं पुंस्त्वं च रसविलक्षणत्वं रसत्वं चोक्तम् । 'निर्गुणश्च यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रित्यत्र निर्गुणत्वसगुणत्वे चोक्ते । अत्रोच्यते तृतीयद्वितीयपादे 'वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्त-र्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्' 'दर्शनाच्चे'ति सूत्रद्वये । अत्र पूर्वसूत्रे एवं परमार्थतो विरोधः परिहृतः यथाकाशस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वं करकादिष्वन्तर्भावात्तथैवोभयसामञ्जस्याद्विभुत्वाल्पत्वयोरैकाधिकरण्येन प्रामाणिकादरणीयत्वात् । ब्रह्मणोप्येवं शरीरादिप्रवेशाद्वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति तथा च प्रकृतेपि 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुत्योक्तायां स्वाभाविक्यां शक्तौ निवेशे नपुंसकत्वम् । 'को ह्येवान्या'दित्युक्त आनन्दे प्रवेशे तु पुंस्त्वम् । एवमुभयोरैकाधिकरण्येन प्रामाणिकादरणीयत्वम्, द्वितीयस्मिन् सूत्रे च भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते 'नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम व्याघातात्' तादृशमेव तद्वस्त्वित्यध्यव-साय इत्युक्तम् । स्पष्टौ प्रकृते पुंस्त्वं नपुंसकत्वं च विरुद्धौ धर्मौ रसारसत्वे च । निर्गुणत्वसर्वज्ञत्वसर्व-शक्तिमत्त्वानि विरुद्धधर्माः । प्रकृतोपपादकं भाष्यम् । इति हीति निश्चयेनैतद्रूपं सदैवेति । नूनं सत्यज्ञानादिरूपं गुणातीतं व्रजभक्तवृन्दप्राप्तं च गुणातीतं तद्व्यूहचतुष्टयरूपं छान्दोग्योक्तपरदेव-तादिरूपं च गुणातीतं तथा वाराहपुराणोक्तं श्रीभूमिस्थितं च प्राकृतप्रलये तन्नाशाभावकथनात् । रस शब्दे इति पक्षेपि तादृशमेवेति । सर्वरसमिति श्रुतेः । **ध्येय**मित्यादि शुद्धैः पापरहितैः मर्यादाभक्त्य-धिकारिभिः 'गतेरर्थवत्त्व'मिति सूत्रेऽस्मिन् मार्गे श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिरिति भाष्याज्जीवैः भगवद्रूपसेवार्थं सृष्टैः पुष्टैः पुष्टिप्रवाहमर्यादायामुक्तैस्त**द्रूपभावेन** तद्रूपत्वेन ध्येयतावच्छेदक-रूपेण त्वतलौ विहाय भावपदोपसन्दानात्तद्रूपश्चासौ भावश्चेति विगृह्य भावप्रधानं निर्देशं चास्थाय तद्रूपभावत्वेन ध्येयं भावनौत्कट्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूपं ध्यानं तद्विषयं कार्यम् । 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः । आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेत्' इति सिद्धान्तमुक्तावली 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मित्येवं स्वयमुक्तस्यावान्तरब्रह्मबोधनलक्षण-

फलवतः प्रत्याज्ञां करोति तच्च चिन्तनमुक्तविधम् । अत्रात्मानन्दो व्रजरत्नात्मक इति श्रीविठ्ठलनाथ-दीक्षितगोस्वामिटीकायामतोत्रात्मानन्दः स पूर्वोक्तः तथा च भावो भक्तिर्भूमा 'आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविद्' इत्युक्त आत्मनि सत्यज्ञानानन्तानन्दे स्वरूपलक्षणाक्रान्ते यस्य 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुत्युक्तस्य तद्भावात्मकं तस्य भावस्तदात्मकत्वं तस्माद् इति भावात्मकत्वादित्यस्यार्थः । भावात्मकस्य भक्तान् प्रत्येव ज्ञापनात् । अत्र व्याख्यायमानग्रन्थेऽग्रे 'सर्वत्र पश्यद्भिः पुरुषोत्तम'मित्यत्र सर्वत्रपदम् । एकादश एकोनत्रिंशाध्याये 'लघुस्वमार्गवक्ता चे'ति पुरुषोत्तमसहस्रनाम्नि स्तोत्रे लघुस्वमार्गवक्तृत्वेनोक्तस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यभूते 'सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया । परिपश्यन्नुपरमे'दिति सर्वपदम् । तदपि सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितब्राह्मणवाचकसर्वपदवद् एतेन व्रजरत्नपदरहितेन सामान्येन ग्रन्थेन भक्तिमार्गस्य निर्गुणत्वं समर्थितम् । स्वाधिकारे तु श्रीगोस्वाम्युक्तो विशेषोपीति । 'चकार ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्यशृङ्गारादिवाचकपदानुकर्षकः 'स्वोरमो लुक्' तथा च ऐश्वर्य-वीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्यशृङ्गारश्चकारार्थध्येयमित्यनेनान्वेति । एवञ्च तद्रूपमैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवै-राग्यशृङ्गारमपि ध्येयमिति सिद्धम् । **अन्यथा नेति** अन्यथापदात्तृतीयाया लुक् अन्येन प्रकारेण तद्रूपभावान्यैनैश्वर्यत्वाद्यन्येन च प्रकारेण न ध्येयम् । **अयं भावः** 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'ति श्रुतेस्तद्रूपभावाद्यतिरिक्तेन न प्रतिपदनम् । अनेन प्रकारेण तु प्रतिपदनं गोपालतापिनीये श्रूयते ब्राह्मणस्य **तथाहि** 'मुनयो ह वै ब्राह्मणमूचुः कः परमो देव' इत्यादि तस्योत्तरं 'तदुवाच ब्राह्मणः श्रीकृष्णो वै परमं दैवत'मित्याद्यभिधाय 'गोपवेष-सभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम्' तदिह श्लोका भवन्ति 'सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् । द्विभुजं मानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् । गोपगोपाङ्गनावीत'मित्यादि । तद्रूपप्रश्नोत्तरम् 'ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः' इति ब्राह्मणपदव्युत्पत्तिः । एवमैश्वर्यभावादि बोध्यं श्रुतिषु हीति 'तदोषधिविद्यायां वैराग्यमित्येवं सप्ता-ष्टकेषु बोध्यं' नवाध्यामुक्तं च । एवं ध्येयमित्यनेन स्मृतिविषयं वस्तूक्तमत्र स्मृतिस्तु सिद्धान्तमुक्ता-वल्यां संसारदुःखनिवृत्तिर्ब्रह्मबोधनलक्षणा तनुवित्तजसेवावान्तरफलत्वेन निर्दिष्टा ततः सेवाफलाख्य-ग्रन्थे सेवायाः फलत्रयमुक्तं तेषु तदीयत्वं भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्वित्येवमुक्तं मुख्यमिति । तत्साधनमाहुः **लीलेत्यादि** ।

लीलारूपैश्च तत्सेव्यं तदीयत्वाय सर्वदा ।
एतत्संसेवनाद् ब्रह्मभूतो भक्तिं लभेत्पुनः ॥ १६ ॥

लीलास्वैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्यशृङ्गाररूपाणि, रूपाणि द्वारकानाथजित्सूनुगोविन्दजित्कृत-भावनोक्तशकटभञ्जनौत्थानिकलीलादिषु वात्सल्यादिरूपाणि रूपाणि च येषां तैः रूपैः श्रीनवनीत-प्रियजिच्छ्रीमथुरानाथजिच्छ्रीविठ्ठलनाथजिच्छ्रीद्वारकानाथजिच्छ्रीगोकुलनाथजिच्छ्रीगोकुलचन्द्रमोजिच्छ्रीम-दनमोहनजिच्छ्रीबालकृष्णजिदादिरूपैः । चकारेण धर्मिरूपेण श्रीगोवर्द्धननाथजिद्रूपेण तद्ब्रह्म सेव्यम् । तनुवित्तजसेवाविषयं कार्यं तदर्हत्वात् । सेवाविषये ब्रह्मणस्तावद्रूपत्वे साधनाध्यायतृतीयचरणे 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'ति सूत्रं स्पष्टत्वाय । पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणः श्रीगोवर्द्धन-नाथस्य ब्रह्मणो धर्मा इति भाष्यकम् । श्रुतयस्तु सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रेऽथर्वणोपनिषत्स्था 'गोप-वेषमभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम्' तदिहश्लोका भवन्ति 'सत्पुण्डरीकनयन'मित्याद्याः ध्वनिताश्चेमास्तत्रैव भाष्ये 'क्वचिद्गोकुलवृन्दाकाननसञ्चरद्गोपरूप'मित्यादौ क्वचित्पदस्य शक्तिः गोपालतापिनीये [1]ध्वनिरुक्तासु

[1] तात्पर्यम् ।

श्रुतिषु । गीता तावत् त्रयोदशेऽध्याये ज्ञेयं प्रस्तुत्य 'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुख' मित्यादि 'सर्वेन्द्रियगुणाभास'मित्यादि च । अत्रैश्वर्यादयो भगवत्पदसमानाधिकरणज्ञेयगोपवेशपदाभ्यामुन्नेयाः । तल्लक्षणानि गुणप्रकरणस्य सुबोधिन्यामग्रे च प्रपञ्चनीयानि । सेवायां तावद् । 'गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोध' इति सूत्रे । अत्र सूत्रेऽस्मिन् मार्गे श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिरिति भाष्यात् । सहकार्यन्तरविधिपक्षेण तृतीयं 'तद्वतो विध्यादिव'दिति वा सूत्रम् । 'सर्वथापि त एवोभयलिङ्गा'-दिति साधनाध्यायस्थं वा सूत्रम् । ननु सेवात्र दास्यकं तत्कथमत्र श्रवणादिषु प्राथम्यं 'तत्सिद्ध्यै तनु-वित्तजे'त्यत्रार्हतीति चेन्मैवं 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे'ति सूत्रस्य भक्तिमार्गेङ्गीकृतास्तु साक्षा-त्प्रकटे पुरुषोत्तमे तद्भजनार्थं उप समीपं गच्छन्तीत्यर्थः एवं श्लेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । 'सम्प्रदायानु-वृत्तिरपि भगवदिङ्गितेत्येतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तास्तं मार्गमन्यानपि ग्राहयन्त्युपदेशै'रिति भाष्यात् । अत्र श्रुतिः'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च' इति श्रवणादि-भिर्दर्शनमाह तच्च प्रेमद्वारेति ग्राहयति । आचार्यास्तु 'चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजे'ति दास्यकं ग्राहयन्ति । अयमप्युपदेशः उपदेशैरिति बहुवचनात्तदुक्तं फलप्रकरणे श्रुतिरूपाभिः 'भवाम दास्य' इति । ननु कथमेवमुपदेशो यावता गोपालतापिनीये एव पञ्चपदमष्टादशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते 'भक्तिरहस्यभजनम्' इत्यादि ततश्च पञ्चपदजपस्य तत्सिद्ध्यै ह्युपदेशोस्त्वथवाग्रे 'ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूही'ति प्रश्नोत्तरीभूतोपासनवाचकवाक्येभ्य उपासनोपदेशो-स्त्विति चेन्न. 'उपपन्न' इत्यादिसूत्रेऽष्टादशार्णमन्त्रोपासकस्य मुमुक्षोः सकाशाद्रहस्यभजनकर्तैवोपपन्न उपपत्तियुक्त इति भाष्येणोपासनामार्गीयस्य पञ्चपदजपस्योपासनस्य चान्यमार्गीयत्वात् । नन्वन्यमार्गी-यस्यापि भक्तिमार्गान्तःपातित्वेन भक्तिमार्गीयत्वं भविष्यतीति चेन्न भक्तिमार्गीयसाक्षाद्भगवल्लक्षण-फलातिरिक्तमुक्तिफलत्वेन तदन्तःपातित्वस्यासम्भवात् । तदुक्तं 'तल्लक्षणार्थोपलब्धे'रित्यंशेन । श्रुतिस्ता-वत् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति 'अनियम' इति सूत्रभाष्योक्त-दिशात्रापि नवधाभक्तीनामुपलक्षणम् । गीता तावद् भक्तियोगाध्याये द्वादशे 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-सागरात् । भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येवात ऊर्ध्वं न संशय' इति । 'सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्चे'त्यादयस्तु तृतीयसूत्रपक्षे एवमवान्तरफले ध्यानं साधनं तत्त्वेन सेवामुपपाद्य तस्या इतरं भक्तितो मुख्यं फलमाहुः **तदीयत्वायेति** मानसीसेवाया इत्यर्थः । तदुक्तमुपपन्न इति सूत्रभाष्यप्रकाशेऽमुष्यात्मनः कल्पनमिति स्वपाठं भक्ति-रहस्यभजनमित्यत्रोरीकृत्यामुष्यात्मनो वस्तुत एतदीयस्य जीवस्य कल्पनं तदीयत्वसमर्थनमन्तर्बहिःसेवया तद्दृढीकरणम् । क्लृपू सामर्थ्य इति धातुपाठात् । पूर्वलिखितपाठे त्वन्येमुष्मिन् कृष्णाख्ये ब्रह्मणि मनसः सङ्कल्पनं प्रेरणा तन्मयत्वमिति चार्थं वदन्तीति । मानसीसेवायां गीता 'मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः' इति । सूत्रं तु 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषा'-दिति । अत्रैकाग्रता ग्राहकचित्तधारा । यद्वा । साधनाध्यायतुरीयपादस्थं 'अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्चे'ति सूत्रं तदीयत्वमेव ज्याय इत्यर्थ इति भाष्यम् । श्रुतिस्तु 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' । स्मृतयो ह्युक्ताः । अन्या अपि 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इति । अत्र सिद्धान्तमुक्ता-वलीस्थ 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्ति'रिति सेवावान्तरफलघटनात् । अहन्ताममतात्मको हि संसारः ।

१. संस्कारोद्बोधकत्वे ।

तज्जन्यदुःखस्य 'निर्ममो निरहङ्कार' इत्यनेन निवृत्तिकथनात्। 'भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था' इति गीताविस्तारश्रीभागवतम्। **सर्वदे**ति सेव्यमित्यनेनान्वेति। 'कृष्णसेवा सदा कार्येति' सिद्धान्तमुक्तावलीवाक्यात्। सर्वदा सेव्यमित्युक्तं तत्र सेव्ये स्वरूपे प्रथमाध्यायद्वितीयपादस्थादृश्यत्वाधिकरणोक्ताक्षराभेदपक्षेऽक्षरसंसेवनमादाय तत्फलमुक्तफलातिरिक्तब्रह्मभावो भवति तेनाक्षरसंसेवनात्मकज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिद्वारा जीवीयानन्दस्य प्राकट्यात्। तदुक्तं साधनाध्यायतृतीयचरणेऽक्षरधियामि'ति सूत्रे। एतादृशस्य ब्रह्मभूतस्याविर्भूतानन्दांशरूपस्य भक्तिलाभमनुवदन्ति स **एतदि**त्यादिना। **ब्रह्मभूत** आविर्भूतानन्दांशः **एतत्संसेवनात्** समीपतरवर्तिदास्यकरूपाद्भक्तिं तदीयत्वलक्षणां मानसीसेवारूपां प्रेमलक्षणां **लभे**दित्यनुवादः पूर्वोक्तसार्थस्य लभेतेत्यर्थः। अनुदात्तेतआत्मनेपदानित्यत्वात्परस्मैपदे लभेदिति। ब्रह्मभावानन्तरं मर्यादाभक्तावक्षरधियामित्यादि सूत्रं 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मितिश्रुतिः। 'ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा न शोचति न काङ्क्षति, समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा'मिति गीता। पूर्वोक्तमर्यादाभक्तिफलं पुरुषोत्तमप्रवेश इत्यक्षरधियामित्यादिसूत्रे स्थितं तन्नोक्तं पुष्टिपद्धतित्वेनास्याः परिपाट्याः, तथा सति मर्यादापद्धतिरवान्तरभूता स्यात्तन्निवृत्त्यै तादृशस्याप्राप्तमर्यादाफलस्यात्यन्तानुग्रहे सति पुनर्लीलाप्रवेशसाधनीभूतपुष्टिभक्तिलाभमाहुः **पुन**रिति अत्यन्तानुग्रहे सतीति शेषः। तस्मिन् सति **पुनर्भक्तिं** पुष्टिभक्तिं लब्ध्वेत्युत्तरश्लोकेन्वयः। पुष्टिभक्तिरत्यन्तानुग्रहैकसाध्या 'गतेरर्थवत्त्व'सूत्रे निर्दिष्टा, तद्रहितानामपि 'स्वस्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टि'रित्युच्यत इति। पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतेस्त्वत्यन्तानुग्रहसाध्यत्वादिति। पुष्टिभक्तेः फलमाहुः।

भक्तिं लब्ध्वा च विशते कृष्णलीलास्वसंशयम्।
नातः परतरं किञ्चित्प्राप्यमस्तीह कर्हिचित्॥ १७॥

गीताविचारे तु लीलास्वरूपैश्च तत्सेव्यम्। अष्टादशे 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति वाक्यात्। तदीयत्वाय। 'असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः। नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति' इति वाक्यात्। नैष्कर्म्यसिद्धिः गोपालतापिनीये 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्य'मिति। सर्वदा 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्' 'स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्' 'सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्, सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः' इति वाक्याभ्याम्। **एतत्संसेवना**दिति एतत्समीपतरवर्ति एतस्य वा संसेवनं विवेकधैर्याश्रयैरन्तःकरणप्रबोधेन च सेवनम्। तस्मात् 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे। समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा। बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य चे'त्यत्र विशुद्धा बुद्धिः 'विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यती'त्युक्तान्तःकरणप्रबोधग्रन्थोक्ता च। धृतिः 'त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदे' ति वाक्योक्ता। 'धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी'ति वाक्यात्। **आत्मानं** बुद्धिम्। अग्रे 'शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च। विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः। ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः' इत्यत्र प्रपञ्चविस्मरणपूर्वकभगवदासक्तिमुक्त्वाऽऽश्रयरक्षणार्थमाहुः 'अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्। विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पत' इति। 'अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः' इति शान्तः। एतत्संसेवनाद् ब्रह्मभूतः। 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षती'ति 'समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' इति वाक्यादाहुः **भक्तिं लभेत्पुन**रिति। अत्र सूत्रं 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यत' इति। श्रुतिस्तावत् 'सोऽश्नुते सर्वान्

कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति । गीता तावत् 'सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेय'मिति ज्ञेयनिरूपणे त्रयोदशेऽध्याये । 'सूक्ष्मं तु प्रमाणतश्च तथोपलब्धे'रिति सूत्रे पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थं इति भाष्यम् । नापि सर्वथा दुर्ज्ञेयम् । 'तानि परे तथा ह्याहे'ति सूत्रे श्रीगोकुले तानि वस्तूनि सन्तीत्युक्तेः । सर्वसामर्थ्यसहितस्य सर्वत्रैवाखिलार्थकृत ईश्वरस्यात्यन्तानुग्रहेण प्राप्तया भक्त्या कृष्णलीलासु प्रवेशोत उक्तम**संशय**मिति । स्वभावतो दुष्टस्य जीवस्य जगत्कारणकारणे तत्रापि लीलानिविष्टे प्रवेशो भविष्यति न वेति संशयो भवत्येव तदभावोऽसंशयः क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । सगुणं ब्रह्म सर्वमित्याशङ्क्य परिहरन्ति स्म । **नात** इत्यादि, अतो न सगुणं पूर्वमुपपादितत्वात् । अत्र सूत्रं तृतीयाध्यायद्वितीयपादे 'परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य' इति सूत्रेणातो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाच्चतुर्विधपरिच्छेदरहितमन्यत्किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्ते 'सामान्यात्त्वि'ति । श्रुतिस्तावत् 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति । गीता 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यत' इति ।

साकारव्यापकं रूपमुपसंहरन्ति स्म **एतद्रूप**मित्यादि ।

एतद्रूपं समास्थाय श्रीवल्लभसुनिश्चितम् ।
सात्त्विकैर्भगवद्भक्तैः स्थेयं कृत्वा दृढं मनः ॥ १८ ॥

समीपतरवर्त्तिब्रह्मरूप उक्तप्रकारेण सम्यङ्नियमपूर्वकं आसमन्तादर्थे शब्दे शङ्काराहित्येन स्थापयित्वा स्वमनसीति शेषः । **श्रीवल्लभे**त्यादि । भाष्यसमासौ

'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् । तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानहो बुधाः' ॥
'नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो वेदान्तसिद्धान्तविकाशने पटुः ।
आविष्कृतोयं भुवि भाष्यभास्करो मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु' इति ॥
निबन्धे शास्त्रार्थसमासौ
'अर्थोयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै रामायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः ।
अन्यैश्च शास्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रैः निर्णीयते सहृदयं हरिणा सदैव' ॥
श्रीभागवतार्थसमासौ च
'श्रीमद्भागवतं समस्तनिगमन्यायैकतत्त्वात्मकम्
नानाभ्रान्तितमःकपाटपिहितं सत्तुष्टये सर्वथा ।
नाभूदित्यवगत्य निश्चितपदैरुद्दीप्तदीपाकृतिं
श्रीमद्भागवतप्रदीपमधुना चक्रे मुदा वल्लभः ॥'
दशमपूर्वार्धसमासौ
'इत्येवं भगवल्लीला कृष्णविश्वासदायिनी । निरूपितातियत्नेन कृष्णपादाम्बुजाश्रया' इति ।

अत उक्तं श्रीवल्लभैः **सुनिश्चित**मिति सूत्रश्रुतिगीताभिर्भाष्यशास्त्रार्थनिबन्धश्रीभागवतप्रदीपदशमपूर्वार्धादिष्विति शेषः । **सात्त्विकै**रिति । इदं विशेषणं 'सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यत' इति निबन्धात् । **दृढं मनः कृत्वा स्थेय**मिति मनसश्चञ्चलत्वेन 'लोके तदादरो मुख्यः फलं वैमुख्यतस्तमः' इत्यत्रानादरेऽन्यत्र कामेऽन्यच्च 'जीवाः स्वभावतो दुष्टा' इति तेषामन्यत्र सङ्कल्पे किञ्च बहुष्वाचार्येषु सत्सु किमेतत्सुभणितमुतान्यैराचार्यैः सुभणितमित्येवमत्र विचिकित्सायां च सत्यामदृढं मनो भवति तद्व्यावृत्त्यर्थं दृढमिति विशेषणम् । दृढत्वं च मनसो मनसि मीमांसानिर्णयरूपं 'असन्दिग्धोपि वेदार्थः स्थूणाखननवन्मतः । मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वय' मिति भाष्यात् । मीमांसानिर्णयश्च मनसि । 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सेत्यारभ्य धीर्भीरित्येतत्सर्वं

मन एव' इति श्रुतेः । मीमांसानिर्णयवतो निबन्धस्थ 'लोक' इत्यादिवाक्यस्यापि प्रसङ्गाद्दर्शनेन तत्र फलवैमुख्यस्मारणान्मायावादादितः कामनिवृत्तिस्तस्य । 'जीवाः स्वभावतो दुष्टाः' तेषां दोषाणां 'श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिद्ध्यती'ति वाक्यान्मीमांसानिर्णयवतः श्रवणाद्यावश्यकमिति निवृत्त्यान्यत्र सङ्कल्पनिवृत्तिः । 'विप्रतिषेधे पर'मिति सूत्रेण श्रीमदाचार्यभणितं सुभणितमिति निश्चयः । सर्वेभ्य आचार्येभ्यः एषां परत्वात् । तथा च तस्यैव सूत्रस्य वृत्तिः 'तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्या'दिति । अत एव कस्याश्चित् काञ्चित्प्रति वचनं पूर्वं गृहे जारः समायातः पश्चात्पतिस्तावुभौ दृष्ट्वा क्रमे सन्दिहाना 'स्मर सखि पाणिनिसूत्रं विप्रतिषेधे परं कार्य' मिति । एवं विद्वद्युक्तिमुपगच्छतो मीमांसानिर्णयवतो विचिकित्सानिवृत्तिः । अतः पर'मेतत्सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तित'मिति निबन्ध-सेवाप्रकरणीयवाक्यादत्र गृहिणोपसंहाराधिकरणाद् गृहस्थस्य भक्तिवर्द्धिनीनवरत्नश्रीमद्भागवतरीत्या प्रथमदलानुभवः कर्तव्यः ।

एतावतापि रूपमर्धंयुगलमिति[1] भक्ते रसस्य विरहरूपं द्वितीयं दलमनुभवितव्यमित्याहुः । **श्रीकृष्णेत्यादि** ।

श्रीकृष्णविरहानन्दानुभवाय विशेषतः ।
श्रुत्युक्तरीत्या सर्वत्र पश्यद्भिः पुरुषोत्तमम् ॥ १९ ॥

अत्र सन्न्यासनिर्णयः 'विरहानुभवार्थं तु सर्वत्यागः प्रशस्यते' इति निरोधलक्षणग्रन्थोक्तरीत्या स्थेयम् । अत्रो'र्ध्वरेतःसु च शब्दे ही'ति सूत्रे ब्रह्मविदतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विस्मारकत्वेनावश्य-त्याज्यत्वेन श्रुत्या कथनादिति भाष्येण यस्याधिकारिणः सन्न्यासस्य भगवत्सङ्गिसङ्गार्थत्वमवदत् । ततो विशिष्टाधिकारिणः स्फूर्तिमाहुः **विशेषत** इति विशेषात् पूर्वस्माद्विशेषात् । 'बहिस्तूभयथापि स्मृते-राचाराच्चे'ति सूत्रोक्तादित्यर्थः । अतो हेतोः **श्रुत्युक्तरीत्या सर्वत्र पुरुषोत्तमं पश्यद्भिः** स्थेयं न तु सत्सङ्गमात्रार्थं सन्न्यासं कृत्वा स्थेयमुपासनामार्गीयत्वात् 'सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपा-सिता'इत्येकादशस्कन्धवाक्यात् । अत्र सूत्रं साधनाध्यायीयं 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपी'ति 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेद९सर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादात्मा (पुरस्तादहं) दक्षिणतोहमुत्तरतोहमेवेद९सर्वमित्यथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मो-परिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेद९सर्वमिति' श्रुती । गीता तावत्तुरी-याश्रमीणस्य विरहाधिकारात्सन्न्यासयोगाध्यायीया ग्रहीष्यते 'कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मना'मिति । अभितो ब्रह्मनिर्वाणकस्य भक्तस्य सर्वात्मभावोनुमीयतेऽतो विदितात्मनामित्यस्य सर्वैरिन्द्रियैरनुवृत्त्या यतचेतसां विदितात्मनामित्यर्थः । आत्मपदार्थश्च न गौणः किन्तु मुख्य एव । सर्वात्मभावस्य स्वरूपं पूर्वोक्तभूमश्रुत्योक्तम् । द्वितीयश्रुत्या तु तद्वतां स्फूर्तय इति गीतायामपि तथा । अथ पदकृत्यम् । श्रीकृष्णयोर्विरह इति श्रीकृष्णयोः परस्परं विरहस्तयोर्भक्तानां विरहः । भक्तानामपि गुरुभक्तिरावश्यकीति भक्तिरसेपि श्रीरालम्बनम् । अत्र पञ्चाङ्गविप्रलम्भे द्वितीयाङ्गस्य विरहस्य ग्रहणं देशैक्येपि गुर्वादिपारतन्त्र्यं विरहलक्षणम् । 'तादृशस्य विशिष्टरहो **विरह**' इति सुबोधिन्युक्तलक्षणलक्षितत्वेनानन्दरूपत्वं 'प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादि'ति फलाध्यायसूत्रे दुःखतानिवारणात् प्रवासशापेर्ष्याभिलाषाणां दुःखरूपत्वेनाविवक्षितत्वमाहुर**ानन्दे**ति विरहेणानन्दस्तस्य स्वस्वरूपस्यानुभवस्तस्मा इत्यर्थः । वस्तुतस्तु विप्रलम्भ इति वक्तव्ये विरहपदोपादानं भागवतमतस्य

1. विदलमित्यर्थः ।

परम्पराप्राप्तत्वेन तत्र च 'विरहातुरात्मे'त्युद्धववचनात्तदनुरोधेन । 'नोद्धवोण्वपि मन्न्यून'इति वाक्यादङ्गमपि विरहो विप्रलम्भपर्यायः । उक्तश्रीकृष्णविरहेत्यादिप्रयोजनाय कुत इत्यत आहुः **विशेषत** इति 'बहिस्तूभयथे'ति सूत्रोक्ताद्विरहानुभवरूपाद्विशेषात् । तादृशानुभवाय स्थेयमित्यन्वयः । स्थितौ प्रकाराकाङ्क्षायां कर्तृविशेषणम् । श्रुत्युक्तरीत्या **सर्वत्र पुरुषोत्तमं पश्यद्भिरिति** । उक्तश्रुत्या उक्तासर्वात्मभावास्तत्स्फूर्तिश्चेत्येवमुक्ता या रीतिस्तया सर्वत्राधस्तादादिदेशे आत्मादेशे निर्दिष्टे उत्तमं पुरुषमक्षरादुत्तमम् । **पश्यद्भिरथात** आत्मादेश इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वात्मभावजस्फूर्तिविषयं कुर्वद्भिः । नेदं साधनसाध्यं किन्तु भगवत्प्रदानेन सिद्ध्यति । तदुक्तं 'प्रदानवदेवे'ति सूत्रे । सर्वात्मभावस्वरूपं निरोधलक्षणग्रन्थोक्तं यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे निपुणतममुदीरितम् । 'विद्यैव तु निर्द्धारणा'दितिसूत्रे सर्वात्मभावो विद्या । 'नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः । नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्पर'मिति निरोधलक्षणग्रन्थान्ते ।

सिद्धमाहुः । **अनयेत्यादि**

> **अनया पुष्टिपद्धत्या ससूत्रश्रुतिगीतया ।**
> **ज्ञात्वानन्दमयत्वं हि भजनीयो व्रजाधिपः ॥ २० ॥**

अनया प्रत्यक्षगया पुष्टिपर्यन्ता पद्धतिः पुष्टिपद्धतिः मध्यमपदलोपी समासो न तु मर्यादानन्तरं तत्फलं प्रदर्श्योपरता पद्धतिः तया पद्धत्या । सूत्राणि च श्रुतयश्च गीता च सूत्रश्रुतिगीताः सूत्रश्रुतिगीताभिः सहेति ससूत्रश्रुतिगीता तया, सहस्य सादेशः ताश्चोदाहृताः ताश्च निबन्धे 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टय'मिति चकारो जैमिनिसूत्राणि सङ्गृह्णाति । **पुष्टिपद्धत्या भजनीयः** । किं कृत्वानन्दमयाधिकरणा**दानन्दमयत्वं ज्ञात्वा । हि** निश्चितोयमर्थः 'एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्व्रजाधिपे । आनन्दमयतानन्दसन्दोहायात्रधार्यते' इति श्लोकात् । अत्र सूत्रं 'आनन्दमयोभ्यासात्' श्रुतिस्तावत् 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाती'ति । गीतात्रयोदशेध्याये 'यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते' इति । अत्राकाशरूपानन्ददृष्टान्तः । सौक्ष्म्या पुष्टिमार्गीया तत्त्वता सापि दृष्टान्ते दृष्टान्तोक्तौ धर्मौ दार्ष्टान्तिकेपि । यद्वा 'यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रवि'रिति तत्रैव । 'आनन्दमानन्दमयोवसान' इति श्रीभागवते आनन्दमयत्वस्याच्युतत्ववद्भजनीयतावच्छेदकत्वम् । तदर्थमत्रानन्दमयत्वज्ञानस्योक्तिः । **व्रजाधिप** इति । अत्र सूत्रं 'अत एव चानन्याधिपतिरि'ति फलाध्यायतुरीयपादे । श्रुतिः 'सर्वस्याधिपति'रिति । गीताविस्तारः 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'ति भागवतम् ।

स्वरूपवर्णनमुपसञ्जहुः **इतीत्यादिना** ।

> **इति स्वरूपसर्वस्वं धारयेद्यः समाहितः ।**
> **स बुद्ध्वानन्दरूपं तु मुच्यते सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥**

इति उक्तप्रकारेण ब्रह्मरूपस्य **सर्वं** आत्मात्मीयज्ञातिधनरूपं ब्रह्म वृतभक्तसर्वात्मभावनन्दादिगोधनादिसमाहितैकत्र्यमनाः सम्यगासमन्तादात्मनो हितो हितकारी **यो धारयेत्** मननेन ततः पतनप्रतिबन्धकव्यापारात्मकधृतिं कुर्यात्स **आनन्दरूपं बुद्ध्वा सर्वसंशयात्तु मुच्यते** 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद स'इति श्रुत्युक्तो मन्तुः संशयस्तु वर्तत एव । मतं ब्रह्मामतं ब्रह्म वेति । पूर्वोक्ता श्रुतिः सुबोधिन्यां 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतिः समानार्थेति प्रोक्तप्रायं 'आसामहो' इत्यत्र ।

सर्वे संशयास्तु उक्तप्रकारं ब्रह्मान्यप्रकारं वा सर्वात्मभावः साधनं ज्ञानादि वा शब्दप्रत्यक्षानुमानोपमानानि प्रमाणं 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि, समाधिभाषा व्यासस्य' प्रमाणं वा फलं वा भगवान् वाऽविद्यानिवृत्तिर्वा । आचार्या इमेऽन्ये वात्मानः । **इति स्वरूपवर्णनम् ।**

स्वरूपस्वरूपं प्रस्तोतुं मङ्गलं स्मरन्ति । **जयतीत्यादिना ।**

'जयत्याचार्यपादाब्जरेणुर्यल्लाभतः स्वयम् ।
तुरीयं पुरुषार्थं हि प्रीतः कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

यद्रेणु**लाभतः** यो यस्य चरणरेणुं वाञ्छति स तद्भवति तद्योग्यो वा भवतीति वा । तथा च यथाऽऽचार्येभ्यः पुष्टिमर्यादाभक्तिमार्गीयमोक्षं प्रयच्छति मोक्षदातृत्वेपि प्रीतस्तत्रापि कृष्णः सदानन्दो न तु विभूतिरूपस्तत्रापि **स्वयं** न तु धर्मरूपेण तथासम्यमपि मोक्षं दास्यति **प्रीतः कृष्णः** स्वयम् । किञ्च ते यथाऽदेयदानदक्षास्तथा वयमपि भविष्याम इति भावः । स्पष्टं चेदम् 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्या'मित्यत्र सुबोधिन्याम् । 'अनुव्रजाम्यहं नित्यं पुयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभि'रित्येकादशचतुर्दशे पापाभावे चरणरेणुः कारणमुक्तमेवं च चरणरेणुलाभतः पापाभावः ततः **प्रीत** इति मर्यादोक्ता। पापाभावस्य भक्तिकारणत्वात् ।

संस्कृतदेहे तुरीयपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं साधनमाहुः **शब्देत्यादि ।**

शब्दार्थयोर्नित्यता तद्भक्तिरात्यन्तिकी हरौ ।
उदेति श्रीवल्लभेतिनामोच्चारणमात्रतः ॥ २ ॥

श्रीवल्लभेतिनाम प्रतिपादकं श्रीश्रं श्रीश्रं श्रीश्रं श्रीश्रं श्रीश्रं श्रीश्रं श्रियः षट् । षट्श्रीयुक्ताः वल्लभाः श्रीवल्लभास्तेषां नाम **श्रीवल्लभेतिनाम** प्रतिपादकं प्रतिपाद्यंच प्रियत्वरूपश्रीवल्लभत्वविशिष्टम् । एतयोः शब्दार्थयोर्नित्यता तद्वदुच्चारणमात्रतो'अनियमः सर्वासा'मिति सूत्रप्रमाणे**नात्यन्तिकी भक्तिरुदेति** । क्वेति चेन्न **हरौ** । हरिर्मनो ब्रह्म 'मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इति प्रथमचरणं प्रतिमारूपमपीति तत्रेत्यर्थः । यद्वा जिज्ञासाधिकरणोक्तनिर्गुणब्रह्मणः सकाशाज्जगदिति प्रथमचरणं प्रतिमारूपमपीति तत्रेत्यर्थः । मानसीसेवारूपात्यन्तिकी भक्तिः । तथा च पञ्चाग्निविद्यासंस्कृतदेहेभ्य इव चरणरेणुसंस्कृतदेहेभ्यः आत्यन्तिक्या भक्त्या तुरीयं पुरुषार्थं स्वयं प्रयच्छतीत्युक्तम् ।

तुरीयं पुरुषार्थं स्वयमुक्तं प्रपञ्चयामासुः **आनन्देत्यादिना ।**

'आनन्दमयतानन्दसन्दोहो यत्प्रवेशतः ।
आनन्दरूपे भवति स वै श्रीवल्लभः प्रभुः ॥ ३ ॥

यद् येभ्यः उक्तगुरूपसत्त्यादिमुखद्वारा**नन्दमयता** जीवानां भवति 'आनन्दरूपे प्रवेशतः आनन्दस्य सन्दोहः समूहो भवति जीवीयसच्चिदानन्देष्वा**नन्दरूपे भवति** स श्रीवल्लभः प्रभुः समर्थ इत्यर्थः ।

त्रिषु साकारव्यापकं निरूप्य तद्रूपं निरूपयाम्बभूवुः **सिद्धिदेत्यादिना ।**

सिद्धिदा यादृशी प्रोक्ता जीवानां सेवना कृता ।
तादृशीं स्वीयशिक्षार्थं दर्शयामास वाक्पतिः ॥ ४ ॥

सिद्धिदा एकादशपञ्चदशाध्याये प्रोक्ता । न चैकोनत्रिंशाध्यायोक्तेति कुतो नोक्तमिति शङ्क्यम् । भाष्ये गोपालतापिनीयश्रुतिप्रोल्लेखा'द्भक्तिरस्य भजनमि'ति श्रुत्युक्तां मुख्यां ग्रहीतुं सिद्धिदे-

१. उत्पद्यते । २. आचार्येभ्यः ।

त्याद्युक्तेः । सा पश्चान्मानसिकसाधनत्वाद्वक्तव्येदानीं संसारदुःखनिवृत्तिर्ब्रह्मबोधनमानसीसेवारूपसिद्धिदा सिद्धान्तमुक्तावल्यां यादृशी प्रोक्ता तस्याः साधनभूतायाः कायिकीत्वात् तावत्तद्विषयीभूतं प्रतिमाद्याहुः **षड्गुणै**रित्यादि ।

षड्गुणैः सहितो धर्मी कृष्णः सेव्यः परः प्रभुः ।
गुणाश्च भगवद्रूपाः रूपलीलाविभेदतः ॥ ५ ॥

षड्गुणैः सहितो धर्मीति । अत्र 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'ति सूत्रम् । 'गोपवेशमभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितं तदिह श्लोका भवन्ति सत्पुण्डरीकनयन'मित्यादिश्रुतिः । इयमस्मिन् सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणेऽस्ति, राजविद्याराजगुह्ययोगाध्याये 'ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेने'ति तथा 'बहुधा विश्वतोमुखमि'ति गीता । **कृष्णः** सदानन्दः **परः** पुरुषोक्षरात्परः **प्रभुः** सर्वसामर्थ्यसहितः । 'सर्वसामर्थ्यसहित' इतिकृष्णाश्रयात् । **गुणाश्च** पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्यादयः । **भगवद्रूपा** इति । सेव्या इत्यन्वयः । 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति सूत्रम् । 'गोपवेश'मित्यादिश्रुतिः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म' 'अरसं सर्वरसो निर्गुणः सर्वशक्ति'रिति श्रुतयः । शक्तयो हि पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याण्यपि । 'निर्गुणं गुणभोक्तृ चे'ति 'ज्योतिषामपि तज्ज्योति'रिति 'सर्वतः पाणिपादं तत्', इति 'सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेय'मिति, 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'मिति, 'निर्गुणं गुणभोक्तृ चे'ति यथायोग्यं श्रुतिपदानुकूला गीता । **रूपलीलाविभेदत** इति तज्ज्ञात्वेत्यनेनान्वयः । **रूपाणि** श्रीपञ्चकयुक्तगोवर्धनाधीशैश्वर्यरूपादिरूपाणि । **लीलाः** 'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके' इत्यादिश्रुत्युक्ता निष्प्रतियोगिन्यः ।

सप्रतियोगिन्यो बाललीलाद्याः । **तज्ज्ञात्वे**त्यादि ।

तज्ज्ञात्वा सेवनाकार्येत्येवंरूपविभेदतः ।
सेवयामास वागीशो बहुरूपाणि वै हरेः ॥ ६ ॥

तद्ब्रह्म सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणोक्तरीत्या प्रथमपादमपीति **ज्ञात्वा** । किञ्च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'तिश्रुत्या च ज्ञात्वा । 'त्वया ततं विश्वमनन्तरूपे'ति विश्वप्रदर्शनाध्याये गीतया च ज्ञात्वा । **सेवना कार्ये**ति हेतोरेवं वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । तद्रूपं निरूप्यते । प्रतिमाया जगन्नित्यत्वेन नित्यत्वात् कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं प्राप्नोति । तथा च घटः कपालद्वयं संयोगसहितमस्ति कार्यं कारणं च । अत्राभिन्ननिमित्तोपादानो घटः । एवं जगत्कार्यमभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्माभिन्नं पटवच्च । 'कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुवत्' इति वाक्यात् । तत्रापि साकारब्रह्मणः 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति तैत्तिरीयोक्त भावेन रूपम् । 'नवाम्बुदानीकमनोहराय प्रसन्नराजीवविलोचनाय । वेणुस्वनामोदितगोकुलाय नमोस्तु गोपीजनवल्लभाय' इत्युक्तं तरुणं प्रादेशमात्रं वा जगदन्तर्गतप्रतिकृतिरिति तद्रूपम् । 'कटकाद्युपचाराः साक्षात्कृता भवन्ती'ति निबन्धटीकायाः । न तु 'सदंशेन जडा अपि' इति निबन्धादयोगोलके वह्निरिव ह्युक्तं रूपं व्याप्तम् । भक्तभावेन पूर्वं सदंशत्वेपि कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्षणानन्तरं तिरोहितज्ञानानन्दाविर्भावाङ्गीकारेण सदंशमात्रत्वाभावात् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति छान्दोग्ये नृसिंहतापिनीये च 'सच्चिदानन्दात्मकमिदं सर्वमि'ति च । तथा च भाष्यम् 'भक्तिमार्गे तु भक्त्या तत्र प्रकट' इति भक्तभावेन पूर्वोक्तदिशा न्यूनेन अन्यथा ततो न्यूनेन ततोन्यथेति बोध्यम् । अग्रे स्पष्टम् ।

शिक्षायां हरिःॐ 'ॐशन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुरुक्रमः' । 'नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासी'ति सप्तमित्रादीनुक्त्वा नमो ब्रह्मण इत्येकत्वपूर्वकं वन्दनभक्तिरुक्ता । ञिमिदा स्नेहने, मेद्यतीति मित्रः 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' इति क्त्रन् । व्रियते वृणोति वा, वृञ् वरणे, 'कृवृदारिभ्य उनन्' । इयर्ति अर्यमा, 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' इति निपातितः अर्यमा सूर्यः साम वा । इन्दति 'ऋज्रेन्द्रे'त्यादिना रन् । बृहतां पतिः 'तद्बृहतो'रिति सुट्तलोपौ । विष्लृ व्याप्तौ वेवेष्टि 'विशेःकिचे'ति नुः । उरु क्रमो यस्य ।

एष्वेकस्य रूपलीलाविभेदतो ज्ञानमाहुः ।

गोवर्धनाधीशरूपं मूलरूपानुकारतः ।
शरणीयं च सेव्यं च भक्तिमार्गानुसारतः ॥ ७ ॥

मूलरूपं ब्रह्मरूपं देवरूपं तुरीयं तत्त्वं तदनुकरणतः अनुकृत्यधिकरणे 'सर्वोपि पदार्थस्तमेवानुकरोति सूर्यं रश्मय इव छाया पुरुषमिवैवं तुरीयं देवं गोवर्धनाधीशरूपमनुकरोती'ति तदनुकारः । कर्मण्युपपदे घञ् । ततस्तसिल् । अत्र मूलरूपे सूत्रं 'पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि,' 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते'रिति । श्रुतिस्तावत् । 'यत्तदद्रश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा' इति । 'क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इति 'यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति गीता । **शरणीय**मिति । शरणमार्गो निबन्धे 'जगन्नाथे विठ्ठलेशे श्रीरङ्गे वैङ्कटेऽथवा, यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत तत्परः' इत्यत्र स्वाशयप्रकाशनद्वारा स्थितिरूपः । तद्विषयीकार्यम् । **सेव्य**मिति व्याकृतमिदं पदम् । भक्तिमार्गो ह्युत्सवादिनिरूपणे वक्ष्यते **तदनुसार**स्तदनुसरणं **तस्मात् ।**

शब्दात्मको भगवान् निबन्धे भावनान्तरे चास्ति । प्रथमद्वितीयस्कन्धौ चरणौ, तृतीयचतुर्थौ जङ्घे, ऊरू, श्रीहस्तः, स्तनभागौ, हृदयम्, शिरः वामश्रीहस्तः क्रमेण ।

अथ पीठकभावना । भगवतो भागवतस्य रूपं 'उत्क्षिप्तहस्तः पुरुषो भक्तमाकारयत्युते'ति निबन्धाद्भक्ताकारणाश्रयो भगवान् रसमर्यादया भावनीयः । 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थ' इति वाक्यात् । 'सर्वरस' इति श्रुतेश्च । तत्र रसो भक्तिः स च 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति सूत्रादालम्बनोक्तावप्युद्दीपने किंचिद्वक्तव्यमपि चानुभावसंचारिभावा वक्तव्याः । तत्र **विहगो** मुनिः 'प्रायो बताम्ब विहगा मुनय' इति, सोनुभावः भक्तिमनुभावयतीति । **द्वितीयविहगोपि । मेघः** कालो लीलानुकूलः उद्दीपनश्रेष्ठारूपत्वात् । **शेषः** सङ्कर्षणः शय्यादिरूपः । आलम्बनविभावः व्यूहत्वात् । आकार्यभक्तो हि 'सर्वं सर्वमयमि'ति श्रुतेः शेषो द्वितीयः शेषपत्नी । श्रीगोवर्धनस्थास्त्रयो भक्ता धर्मार्थकामास्त्रयो विभावा आलम्बनविभावाः । गावो गोकुललोकबोधिका उद्दीपनविभावाः । श्रीनृसिंहोऽक्षरः 'प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भव' इति निबन्धालोकबीजम् । भगवानक्षरस्थ उत्तमः पुरुषः । अधो यमुनाजित् । अन्यच्छ्रीगोवर्धनजिद्धरिदासवर्यः तदुक्तं नित्यलीलावादे विद्वन्मण्डने यावती रसमर्यादा तावन्तोर्था भगवद्रूपा मन्तव्याः अयमेको भक्तिरसः । शब्दात्मको भगवान् इतिपक्षे 'उत्क्षिप्तहस्तः पुरुषो भक्तमाकारयत्युत । दक्षिणेन करेणासौ मुष्टीकृत्य मनांसि नः । वामं करं समुद्धृत्य निह्नुते पश्य चातुरीमि'ति ॥ १½ ॥ सार्ध-

पद्योक्ताकारणार्थमेव निकुञ्जमन्दिरद्वारे स्थितोस्तीति **पीठिकाभावना** । अथ शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसम्बन्धाद्वक्ष्यमाणरीत्या षड्धर्मादिभावनास्तया रीत्या समष्टिभावनायामपि कृतायां 'जयति जननिवासो देवकीजन्मवाद' इति पद्यसङ्गृहीतनित्यलीलावादोक्तलीलाभावनायामपि विद्वन्मण्डनोक्तदिशा सिद्धायां धर्मिनिरूपणात्प्रमेयरूपधर्मिस्फूर्तेर्मूले उक्तत्वाच्छब्दार्थरसरूपधृषो रूपे वेणुगीतम् । अत्र प्रमेयप्रकरणं षड्गुणयुक्तस्वरूपवर्णनेन धर्मिनिरूपणमिति ह्युभयरूपरसभावनायां परिकल्प्यते । वेणुगीतारम्भे 'सगोगोपालकोच्युत' इति । 'अच्युतं पादपद्मैकरूप'मित्यत्राच्युतत्वं भजनीयतावच्छेदकं रूपमुक्तं, सोच्युतः सगोगोपालकः गोगोपालाः पीठकस्थाः । किञ्च 'इत्थं शरत्स्वच्छजल'मिति वृन्दावनविशेषणात्पीठकस्था **श्रीयमुनाजित्** । निकुञ्जरूपवृन्दावनद्वारे स्थितो भक्ताकारणार्थमिति शब्दात्मको भगवान् इति पक्षे **पीठिकाभावना** । उत्पलाब्जानां माला स्वरूपे वर्तते चूतप्रवालश्लोकोक्ता । तस्याः स्वरूपं **योगमाया** । गोपालतापिनीये श्रुतिः 'कण्ठं तु निर्गुणं प्रोक्तं माल्यन्ते आद्ययाजया । माला निगद्यते ब्रह्मंस्तव पुत्रैस्तु मानसै'रिति । आद्या मायाजा तया माल्यन्ते माल्यते । कीर्तिमयी सा । कीर्तिमयीं वनमालामिति'बर्हापीड'श्लोकसुबोधिन्याः । 'वृन्दावनं सखि भुव' इत्यत्र 'अद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्त्व'मिति वृन्दावनविशेषणान्निकुञ्जमन्दिरद्वारे तेन गोवर्धनाधीशपदसमानता । अर्थपक्षे रसरूपा विभावाः । 'धन्याः स्म मूढमतय'इत्यादिश्लोके धर्माणामैश्वर्यादीनां निरूपणम् । तदग्रे स्फुटिष्यति । 'कृष्णं निरीक्ष्ये'त्यत्राप्सरसां स्वरूपं तासां भावने सत्युपयुज्यते । 'गावश्च कृष्णमुखनिर्गते'त्यनेन पीठिकास्थगवां स्वरूपम् । 'प्रायो बताम्ब विहगा' इत्यनेन **शुकमयूरस्वरूपम्** । 'नद्यस्तदे'त्यत्र **श्रीयमुनाजित्स्वरूपम्** । 'दृष्ट्वातप' इत्यनेन कन्दराया **मेघत्वेन** भावने तत्स्वरूपमुक्तम् । 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यनेन **भक्तत्रयस्य** पुलिन्दीत्वेन भावने तत्स्वरूपमुक्तम् । 'हन्तायमद्रि'रित्यनेन सम्पूर्ण**पीठिकायाः** स्वरूपम् । 'गागोपकै'रित्यनेन श्रीगोवर्धने पुलिन्दीषु च कृपोपपत्तिः । इत्थमर्थपक्षे विभावाः । ननु शब्देनैव निर्वाहेऽर्थस्य द्वितीयतया 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुतिविरोध इति चेन्न । शब्दसृष्टेरर्थस्यापि शब्दात्मकत्वात् । किञ्च ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारत्वेन शब्दः पुंस्त्वविशिष्टः ब्रह्मार्थरूपं नपुंसकत्वविशिष्टम् । तथा च श्रुतिः 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जन'मिति । पद्मपुराणे तु'निष्कलो निष्क्रियः शान्तो निरवद्यो निरञ्जन'इति । एतेन छान्दसं नपुंसकत्वं श्रुताविति ज्ञायते । तेन पुंस्त्वनपुंसकत्वविशिष्टं विरुद्धधर्माधारो ब्रह्मरूपमिति । **इति पीठिकाभावना समाप्ता** ।

अथ गुणप्रकरणे यत्तन् 'निर्धर्मको वा भिन्नो वा निरोधं कुरुते यदि । तदा व्यर्थं समस्तं स्या'दिति षड्गुणवर्णनमाहुः **कृष्ण** इत्यादि ।

कृष्णः स्वैश्वर्यरूपेण प्रकटो बाललीलया ।
नवनीतादिचौर्येण स सेव्यस्तत्प्रभावतः ॥ ८ ॥

समष्टिरूपेण सेवितोपि व्यष्ट्या धर्मरूपेण । एवं धर्मिरूपस्य सेवायां श्रीनवनीतप्रियजित् दुग्धस्य सर्वप्रतिष्ठाभूतस्य तत्त्वं नवनीतम् । 'पयसि सर्वं प्रतिष्ठित'मिति संहिताश्रुतेः । तदपि शुद्धम् । नवनीते तेजोरूपघृतस्य सत्त्वात् । 'तेजो वै घृत'मिति श्रुतेः स आश्रयः । 'सर्वमत्तुमध्रियते'ति बृहदारण्यकात् । भक्तिविशेषाधिकारिणां भक्तानामिच्छातः 'अचलत्वं चापेक्ष्ये'ति सूत्रोक्तायाः । **कृष्णः** सदानन्दः **स्वैश्वर्यरूपेण प्रकटो** भवति । तदा **बाललीलया** युतो भवति । **नवनीतादिचौर्येण** रूपेण प्रतिमारूपं च भवति । आदिना रोट्यादि । इदमुक्तं भवति ।

नवनीतचौर्यं शक्यतावच्छेदकं नवनीतचौर्यविशिष्टनवनीतचोरे शक्तिः । यद्यप्यष्टमी तिथिः रोहिणी-नक्षत्रं वृषराशिरिति न नवनीतचोरपदप्रवृत्तिनिमित्तं नवनीतचौर्यं, तथापि ह्यनुकृतेर्नवनीतचौर्यं शक्यतावच्छेदकं बोध्यम् । सर्वकर्मकर्तृत्वमष्टमीतिथिजातस्य भवतीति चौरकर्मकर्तृत्वमपीति वा, अत एवैकादशसुबोधिन्यां'मूर्त्याभिमतया स्वये'त्यस्य प्रकारसहस्रमध्ये नवनीतचौर्यादिरूपेषु स्वभावो नियामक इति । प्रसिद्धं तु नवनीतप्रियजित्त्वं शक्यतावच्छेदकम् । एवं चोत्सवाध्याये ऐश्वर्य-निरूपके या बाललीला तया नवमेध्याये ज्ञाननिरूपके नवनीतादिचौर्यं तेन च प्रमाणप्रकरणीयाः सर्वा लीलाः प्रसिद्धाः श्रीनवनीतप्रियजितीत्युक्तम्, 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालित'मिति भाष्यात् । ननु मूलरूपानुकारत एव सेव्यो मुख्यत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः प्रतिविधानम् । **स सेव्य** इत्यादि । भवेदेतदेवं यदि धर्मित्वेनैव भक्तिविषयः स्यात्किन्तु ऐश्वर्यादिरूपा धर्मा अपि नवनीतचौर्यादि-रूपैस्तस्य मूलरूपस्य **प्रभावः** प्रकृष्टो भावो धर्मस्तस्माद्धेतोः स नवनीतचोररूप ऐश्वर्यधर्मोपि **सेव्यः** । अन्यथा'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दित्यत्र निरूपितो भगवतो धर्माभेदो माहात्म्यं जीवा-त्म्यैक्यं च ज्ञापयन्न स्नेहमात्रपर्यवसायी स्यात्, एवं तु स्नेहेन धर्मानुवृत्त्याख्यसेवापर्यवसायीति सिद्धा-न्तमुक्तावलीस्थ'कृष्णसेवा सदा कार्ये'ति वाक्यानुगुण्यमेव गुणः । कृष्णो भगवान् । भगवानिव भगा अपि सेव्या इति । अन्यथा युगलगीते'कृष्णे वनं यात'इत्युक्ते सति तल्लीलाः प्रगायन्त्य इति वक्तव्ये'कृष्णलीलाः प्रगायन्त्य' इत्युक्तौ कृष्णपदं व्यर्थं सत् किंचिज्ज्ञापयति कृष्ण इव कृष्णलीला इति ह्यतिप्रयोजनको ग्रन्थः स्यात् । भगा लीलावत् । धर्मी त्वरसः, सर्वरसोयं त्वैश्वर्यधर्मोद्भुतरसः ।

ऐश्वर्यलक्षणम् । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यमित्यत्र प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारस्य महात्मन ईश्वरेण सह भेदसम्बन्धस्याव्युत्पन्नत्वेनालौकिकविषय एव युक्त्यगोचरेऽभेदसंसर्ग आस्थीयते, 'प्रकाशाश्र-यवद्वा तेजस्त्वा'दिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या । आस्थिते च प्रकृतिप्रत्ययार्थाभेदे ऐश्वर्यमालम्बनविभावः । तद्गुणातिशया नवनीतचौर्यादय उद्दीपनविभावाः । स्तवकीर्तनाश्रुपातादयोनुभावाः । तनुजवित्त-जसेवामाहात्म्यज्ञानवैराग्यगतिधृतिहर्षादयो व्यभिचारिभावाः । देवादिविषयो विस्मयः स्थायिभावः । अत्राधिकारिणो राजसा नराः, 'मल्लानामशनि'रित्यत्र सुबोधिन्यां स्पष्टम् । वात्सल्यरसो धर्मी इत्येवमुक्तं वात्सल्यरसो वा । **अथ परिमाणम्** । वैश्वानराधिकरणे गोवर्धनाधीशरूपं मूलरूपानु-कारत इति तरुणमिति गोपालतापिनीयश्रुत्युक्तस्तरुणाकारः स्पष्ट एव नो प्रोच्यते । तत्रापि 'ह्युत्क्षिप्त-हस्तः पुरुषो भक्तमाकारयत्युते'ति भागवतार्थनिबन्धोक्तः श्रीमदाचार्यभावितत्वात् । स चातिरसरूपे यद्वा पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते'ति गीता । अत्र गीतायां सर्वभावेन मां भजतीत्यनेन । पूर्वा....भगवद्धर्मधर्मितनुभावरूपमत्र नवतनुत्वनिवेशो परिवृढाष्टकटीकायाम् । ऐश्वर्यरूपं तु बाललीलापदसमभिव्याहारान्न तरुणमिति प्रादेशमात्रं प्रोच्यते । तथा च तत्रैव भाष्यम् । 'शब्दादिभ्योन्तःप्रतिष्ठाना'दित्यादिसूत्रे विरुद्धधर्माणां तत्तद्धर्मोपपत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितमिति 'आमनन्ति चैन'मिति सूत्रे तस्मात्प्रादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धमिति च । तस्मात्प्रादेशमात्रो व्यापक इति भाष्ये व्यापकत्वांशे 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रे लीलापदार्थास्तु ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते । व्यापकस्य धर्मिणो अनागन्तुकधर्मस्य व्यापकत्वनियमादिति भाष्यम् । तेन ऐश्वर्यादीनां ऐश्वर्यादय एवं तेषामपीति न भावनीयं पूर्वसूत्रे प्रतिषेधात् । गुणप्रकरणनिबन्धे । ऐश्वर्यादिलक्षणानि । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ ईश्वरः । 'येनैतावत्कृतं सर्वं स कृष्णो भगवान्परः । इति दर्शयितुं षड्भिरध्यायैः षड्गुणाञ्जगा'विति षड्गुणप्रयोजनं देवकीवसुदेवादीनामन्त-

वहिरानन्ददानं ज्ञानादिना पुत्रादिभ्यश्चातस्तादृशानामन्तर्वहिर्ज्ञानं पुत्रादिभ्य आनन्दान् यः प्रयच्छति । स ईश्वरः स एवैश्वर्यम् वेणुगीते च 'ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा । निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः' इति 'धन्याः स्म मूढमतय' 'इत्यस्य सुवोधिन्यां, तथा अन्यान्यपि । वाललीलायां स्पष्टं तु ह्युत्सवाध्याये आनन्ददानं स्वेन पुत्रेण वहिरानन्ददानमैश्वर्यकार्यम् । तथा ग्रामीणानां मूढानां पूजनं चोत्सवाध्यायनिरूपितबालकस्य श्रीनवनीतरायजितः स्मर्यते । तद्रूपे साकारव्यापकत्वमग्रे शृङ्गारस्वरूपे वर्णिष्यते । परं धर्मिणि अतो धर्मे ऐश्वर्यरूपे । अत्रैवं भक्त्या प्रकटे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणोक्तरीत्या सर्वे धर्मा उपसंहर्तव्याः । तेन धर्मी न निर्धर्मकः नापि भिन्नो निरोधं कुरुत इति सिद्धम् । अत्र अन्यथाकर्तुं समर्थत्वं ज्ञेयम्, अन्यद्वा ज्ञेयम् । अत्र श्रुतिः 'व्रजे स वालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तम' इति, 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति, 'मूर्त्याभिमतया स्वये'ति श्रीभागवतैकादशे, गीता 'यद्यद्विभूतिमदि'ति, सूत्रं 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दिति, सूत्राणां न्यायरूपत्वात् प्रतिकृतावपि प्रवृत्तिः, तथापि श्रीगोवर्धननाथजिदन्तर्गतानां धर्माणां....वादिना....तर्यादीनामित्याशङ्कायामत्र सूत्रं 'सर्वभेदादन्यत्रेम' इति । श्रुतिस्तु सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणविषयवाक्यं 'सत्पुण्डरीकनयन'मित्याद्या 'रसो वै स' इति श्रुतिश्च । गीता तावत् साधनाध्यायस्य श्रुतिसूत्रयोरियम् । 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी'ति क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्याये साधननिरूपिका ।

वीर्यरूपेणेति ।

वीर्यरूपेण मथुरां गत्वा भक्ताधिमर्दनम् ।
कृत्वा गतः स्वप्रिययालिङ्गितो भक्ततापहृत् ॥ ९ ॥

एवं 'अचलत्वं चापेक्ष्ये'ति सूत्रोक्ताया आधुनिकनित्यलीलाप्रविष्टभक्तेच्छातो वीर्यरूपेण प्रकटो भवति । सर्वरस इति श्रुतेर्वीरस्य गोवर्धनेशस्य भावो भवति। तदा राजसप्रकरणीयमथुरागमनादिलीलायुतो भवति । भक्ततापहृत्त्वेन टिप्पण्युक्तमधुसूदनत्वेन रूपेण प्रतिमारूपं च भवति। अत्र भक्ततापहृत्त्वं मधुसूदनत्वरूपं शक्यतावच्छेदकम् । प्रसिद्धं मथुरेशजित्त्वं शक्यतावच्छेदकम् । गुणाश्च यथासम्भवमुपसंहर्तव्या एव । अतः प्रिययालिङ्गितः । प्रिया कुब्जा । स सेव्य इत्यन्वयः । राजसप्रकरणीयपञ्चचत्वारिंशाध्याये वैराग्यनिरूपणं न वीर्यनिरूपणं अतः कुब्जारूपया प्रियया वीर्यरूपेणालिङ्गित इति सङ्गतं न भवति । तथैव **मथुरां गत्वेति** मथुरागमनं राजसप्रकरणीयाष्टत्रिंशाध्याये । 'अथापराह्णे भगवान्कृष्णः सङ्कर्षणान्वितः । मथुरां प्राविशद्गोपैर्दिदृक्षुः परिवारित' इति वाक्यात् । अष्टत्रिंशाध्याये च वैराग्यनिरूपणं, न वीर्यनिरूपणम् । अग्रिमाध्याये धर्मिनिरूपणं, न वीर्यनिरूपणम् । तदग्रिमाध्याये चैश्वर्यनिरूपणं, न वीर्यनिरूपणम् । एकचत्वारिंशाध्याये च भक्ताधिमर्दनं, मल्लादिवधस्य कृतत्वेन दर्शनाद्वीर्यनिरूपणम् । अक्षरात्मकत्वेन स्त्रीरूपजीवेषु । अग्रिमाध्याये च मातापितृबन्धविमोचनोग्रसेनराज्यदानादेर्यशोबोधकत्वेन यशोनिरूपणं, न वीर्यस्य निरूपणम् । अग्रिमाध्याये श्रीनिरूपणं, न वीर्यनिरूपणम् । अग्रिमाध्याये ज्ञाननिरूपणं, न वीर्यनिरूपणम् । पञ्चचत्वारिंशे च 'सानङ्गतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रन्त्यनन्तचरणेन रुजो मृजन्ती । दोर्भ्यां स्तनान्तरगतं परिरभ्य कान्तमानन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घताप'मिति वाक्याद्भक्तायाः कुब्जायास्तापहृत् ।

१. भावनायां शङ्खपद्मगदाचक्राणीति क्रमः ।

अन्यच्च मथुरां गत्वा वीर्यरूपेण भक्ताधिमर्दनं कृत्वा सान्दीपिनिगुरुं गोपिकाश्च पुत्रद्वारा भ्रमरगीतोक्तज्ञानद्वारा च सान्त्वयित्वा पुनर्मथुरां गत इत्यर्थः । तत्रापि वीर्यरूपेण भक्ताधिमर्दनातिरिक्तलीलाकरणाद्वीर्यरूपेण मथुरां गत्वेत्यादि सङ्गतं न भवति यद्यपि तथापि 'ह्येकं रूपं रसात्पृथ'गिति नैयायिकानां सामानाधिकरण्येन रूपे गुणे एकत्वसङ्ख्या तथा पृथक्त्वरूपो गुणो यथा तथा वैराग्यादिना भक्ताधिमर्दनातिरिक्तं सर्वमुपपद्यताम् । **वीर्यलक्षणम्** । 'वीर्यं मे दुश्चरं तप' इति वाक्यात्तपः । तच्चिविधम् । 'बुद्धिवीर्यं क्रियावीर्यं क्रिया च द्विविधा मते'त्यस्यां कारिकायां बुद्धिवीर्यं बुद्धिरूपतत्त्वान्तरकृतिः सा सुभद्राप्रसङ्गे लोकदोषेण सर्वदा कन्यात्वेनैव स्थितेरयुक्तत्वादुत्पन्नायाः सुभद्रायाश्चौर्यायार्जुनाय दानकृतिः । अस्याः कृतेः स्थितिलीलायामन्तर्भाव उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया पालनात् । वैकुण्ठस्य सुभद्रारूपस्येच्छाशक्त्या विजयाच्च स्थितिलीलारूपा कृतिः । तथा च युगलगीतसुबोधिनी । वीर्याणि जगत्कर्तृत्वादिरूपाणीति । क्रियावीर्यं तु जनकश्रुतदेवगृहयोरेकेनैव रूपेण गगनकृतिः । यद्यप्यन्यथा कर्तुं सामर्थ्यरूपमैश्वर्यमिदं तथापि ह्यन्यथा कर्तुमित्यंशे क्रियावीर्यमत्र कर्तुं कृतिरिति पर्यायः । तुमुनो भावे विधानात् । सामर्थ्यं चैकीभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । एवं चैकीभावरूपसङ्ख्या ऐश्वर्यम् । कृतिः कर्म वीर्यमिति भेदः । वेणुगीते च 'वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः, सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत्' । अत्रापि तत्तन्मर्यादया पालनकर्तृत्वरूपा कृतिर्वीर्यं बोध्यम् । कृतिपदं विहाय वीर्यपदमुपात्तं तत्प्रयोजनं देवेष्वित्यादिनोक्तम् । अत्र वीर्यपदं मुख्यम् । अन्यत्र गौणं यथा पूतनामारणलक्षणवीर्ये एवमग्रेपि सर्वत्रैतादृशविषये बोध्यम् । वीररसस्य विभावादयः । सर्वसामर्थ्यसहितः आलम्बनविभावो मूर्त्तिः । भक्तानां वीररसभावनमनुचितमिति सर्वसामर्थ्यसहित इति विशेषणम् । वीरप्रकृतिकभक्तनिरोधार्थं वा लीला, तदा विशेषणं न देयम् । उद्दीपनं महाबलकुवलयापीडहननम्, 'लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृ'दिति चाणूरवाक्यात् । बालकिशोरोपेक्षणं कृष्णं प्रति स्पर्धा चानुभावौ । 'न बालो न किशोरस्त्व'मिति चाणूरवाक्यात् । गजादपि बलिष्ठत्वस्मरणं व्यभिचारिभावः । 'तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोत्र वै' इति वाक्याद् उत्साहः स्थायी भावः । **परिमाणं** तु 'समो मशकेन समो नागेने'त्यादि श्रुत्युक्तम् । प्रादेशमात्रं वा तावतोपि प्रादेशस्य सम्भवादवतारादौ । श्रुतिः 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति महानारायणोपनिषत्स्था । सूत्रम् 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दिति । न्यायरूपत्वात्, गीता, 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भव'मिति । तथापि श्रीगोवर्धननाथजिदन्तर्गतानां सेवादि न तत्प्रभूतानामैश्वर्यादीनामित्याशङ्कायाम् । सूत्रादिकं पूर्वोक्तं सर्वाभेदादित्यादि । गुणोपसंहारक्लेशे तु श्रुतिरन्या । गोपालतापिनीये 'शङ्खचक्रगदापद्मवनमालावृतस्तु वा' इति । अत्र दक्षिणभागमारभ्य शङ्खपद्मगदाचक्राणि बिभ्रन्मधुसूदनो भवति ।

अत्र प्रमेयप्रकरणीयलीलाप्रसिद्धेतिभावनायां द्वारकानाथजित्तनुजगोविन्दजित्कृतायामस्ति तदा कालियदमनक्रियया स्त्रीगोपालवशीकरणाद्वीर्यम्भवति परं मथुरां गत्वेत्यादिविरोधाद्गुणोपसंहारेण योज्यमत्र एवं सर्वत्र । मूलरूपस्येश्वरस्य धर्मैरैश्वर्यादिचरित्रं प्रमेयप्रकरणीयं योज्यमत्र ।

१–ज्ञानद्वारेत्युक्तत्वाज्ज्ञानरूपेण गतः । २–शक्तत्वं सामर्थ्यं प्रपञ्चे अशक्तत्वभानात् । ३–प्रपञ्चे कृतप्रयत्नापेक्षः । ४–एकीभावेन एको भगवांल्लीलास्थपदार्थश्चेति प्रतीत्या रूप्यते व्यवह्रियत इत्येकत्वमिति तद्रूपा सङ्ख्या ।

यशोरूपेणेति ।

यशोरूपेण भक्तार्तिं हृतवान्स्वप्रयासतः ।
सर्वशक्तियुतः प्रेम्णा स सेव्यो विठ्ठलेश्वरः ॥ १० ॥

अश्नुते अश भोजने, अशेर्देवने युट् चेत्यसुन् यशः । पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तानामिच्छातो यशोरूपेण प्रकटो भवति । यशोरूपेण प्रेम्णो ज्ञापकविरहात्मकशब्दात्मकस्य योजनेन सात्त्विकभगवद्भक्तानामार्तिः गीतोक्ताधिकाररूपा 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मिति फलप्रकरणीयद्वितीयाध्यायोक्ता । तस्य यशोनिरूपकत्वात् तृतीयेध्यायेपि । तत्र च भक्तानामवस्थाद्वये द्वितीयावस्थानुपचिते विरहानुभवो अतो भक्तानामार्तिः । तामार्तिं **स्वप्रयासतः** स्वस्य प्रेम्णा ज्ञापक इत्याद्युक्तः प्रयासः प्रयत्नः प्रमेयबलं ततः सर्वासु शक्तिषु व्रजवनितासु हृदि **युतो** मिश्रितः । विरहे आन्तरत्वाद्विठ्ठलेश्वरस्य । तादृशः सन्नार्तिं हृतवान् । 'आन्तरं तु परं फल'मिति सुबोधिन्याः परत्वावच्छिन्ने फले ये विविधा भावा उत्पद्यन्ते न ते सङ्गमे इति । एतज्ज्ञापितं नयनमुद्रणेन विरहेन्तर्भावे ज्ञानाभावात् । अतोत्र संयुक्तो रतिपतिः वियुक्तस्त्वग्निरूप इति । **स विठ्ठलेश्वरः प्रेम्णा** हर्षभावेन **सेव्यः** । 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः भावः प्रोक्त', इति काव्यप्रकाशात् । अत्र विठ्ठलेश्वरत्वं शक्यतावच्छेदकम् । अत्र यशोरूपविठ्ठलेश्वर आलम्बनं मन्दिरोत्सवादिकमुद्दीपनम् । हर्षकारणत्वात् । अश्रुपातादयोनुभावाः हर्षकार्यत्वात् । वैराग्यतनुवित्तजसेवादिसञ्चारिभावाः । हर्षः स्थायी भावः । विस्तारिकायां हर्षस्योत्सवादिभिरुत्पत्तिकथनात् । उद्दीपनेपि ह्युत्सवादिकमुपात्तम् । प्रेम्णः सञ्चारिणोस्य हर्षस्य स्थायिभावत्वं शान्तरसे निर्वेदवत् । अस्य दुःखात्मकस्यापि सुखरूपत्वं रसस्यापरिमितलोकोत्तरानन्दरूपत्वेन तदन्तर्गतदुःखस्यापि सुखरूपत्वम् । नखक्षतकृतदुःखस्येव अत्र प्रेमपदमावृत्तं तच्च स्वाश्रयानन्दे लाक्षणिकम् । अतोत्र प्रेमपदेन हर्षो रसः । श्रीकृष्णगोपिकाप्रौढेत्यादिना वक्ष्यते । वैश्वानराधिकरणोक्तं प्रादेशमात्रं परिमाणम् । निबन्धे लौकिकालौकिककर्तृत्वम् । वेणुगीते यशोलक्षणम् । 'समपादाम्बुजं सूक्ष्मं कटिलग्नं भुजद्वयम् । किरीटिनं लसद्वक्त्रं विठ्ठलेशमहं भज' इति शङ्खचूडहननेन स वैराग्ययुतः शङ्खयुतः । मूलरूपनिष्ठं वैराग्यं अपि यशोरूपेपि प्रत्येति । एकं रूपमितिवत् । पीठं तु सर्वात्मभावभक्तहृदयम् । निर्गुणे[1] भगवद्रूपे मूढानां सात्त्विकभगवद्भक्तानां प्रत्यक्षासक्तिवारणं विधाय ज्ञानभक्त्यात्मकं स्वधर्मं तेषु योजयित्वा तज्ज्ञापकविरहात्मकं शब्दात्मकं च योजयित्वा मनसो निवेशनं यत्तत्करणत्वं यशस्त्वं अष्टाविंशतितत्त्वसम्मिते नाम्नि यशसीत्यादिगुणप्रकरणे श्रुतिगीताध्याये कारिकासु लक्षणं वेणुगीतीयलक्षणसंमेलनेन । तदुक्तं वेणुगीते । 'यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत्तेषु तदा भवति नान्यथे'ति । अत्र प्रयोगः । ब्रह्म यशसा, मूढानां भक्तानां प्रत्यक्षासक्तिवारणज्ञानभक्तियोजनोभयद्वारा निर्गुणे भगवद्रूपे मनोनिवेशनं कारयतीति । 'यशः कीर्तिः समाज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुति'रित्यमरः । आधारोत्कर्षाधायकगुणवर्णनं स्तुतिः । एतदेवाधारोत्कर्षाधायकसर्वजनाह्लादकगुणवत्त्वम् । गुणवद्गुणवर्णनम् तत्त्वं स्तुतित्वं यशस्त्वमपि । विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लात्यनुगृह्णाति यः स्वयं स विठ्ठलः कथ्यते बुधैः स ईश्वरो विठ्ठलेश्वरः पुष्टिरूपमिदम् । शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टमिति मर्यादारूपम् ।

विरह इत्यादि ।

विरहे भावितप्रेम्णा प्रियया द्वारिकास्थितः ।
मार्गतोङ्गीकृतः सेव्यः श्रियेया[2] द्वारिकेश्वरः ॥ ११ ॥

१–निर्गताः प्रकृतिगुणा यस्मात् । नित्यलीलास्थे । २. श्रिया वा इति पाठः ।

उत्तरार्धे एकत्रिंशाध्याये अष्टाविंशे वा स्पष्टोर्थः । तत्र निर्गुणः कृष्णः गुणत्रयाभावः कृष्णश्चेति । त्रिविधभक्तदुःखहर्ता समष्टिव्यष्टिभेदेन इति । यद्वा द्वारिकास्थितः उत्तरार्धप्रथमाध्याये । प्रिया रुक्मिणी तया तद्विरहे भावितः पञ्चाशत्तमे आगतो रुक्मिण्याङ्गीकृतः **श्रियर्येति** । अत्र पञ्चाशत्तमे श्रीरूपरुक्मिणीनिरूपणेन श्रीनिरूपणादिति भावः । **श्रिया वा** इति पाठः । श्रयति हरिमिति श्रीः क्विब्वचीति क्विबूदीर्घौ । यद्वा प्रकृतिपुरुषौ रामकृष्णौ अतो योगेन वन्धूनां द्वारिकास्थापने मनसापि द्वारिकास्थितः प्रियया प्रकृत्या रामरूपया प्रेम्णा विरहाय भावितो मन्त्रितः मनसा आगतः अङ्गीकृतो विरहार्थं बहिर्गमनम् । **श्रियेति** पूर्ववत् । पद्मगदाचक्रशङ्खाश्चतुर्षु श्रीहस्तेषु माधवष्टिप्पण्युक्तदिशा गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् भवति अत इदं रूपान्तरम् । शङ्खगदाद्युदायुधमिति वाक्ये शङ्खगदे आदी ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्मचक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । शङ्खपद्मे दक्षिणे गदाचक्रे वामयोर्धारयन् कृष्णो भवति एवमेतानि धारयति यदा शङ्खचक्रगदापद्मक्रमेण कृष्णो भवति तदा तानि हस्तेषु धारयन् वर्तते । यदा शङ्खाब्जचक्रगदा धारयन् नारायणो भवति इतिवत् शङ्खगदयोः आदिनी चक्रपद्मे उदायुधे यस्येति विगृह्य वामपरावृत्तः क्रमः । शङ्खचक्रगदापद्मविराजितमथुराजन्मलीलो वनमालीति प्राप्तम् । श्रीलक्षणं निबन्धे 'हरिरेव श्रियं भुङ्क्ते श्रियं नान्यस्तु कश्चन' इति हरिभोग्यत्वम् । 'श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदी'ति वेणुगीते । आश्रयत्वाच्छ्रीधर्मः । परिमाणं प्रादेशमात्रम्, तावत्प्रदेशस्य वामनावतारादौ सम्भवात् । रसस्तु शृङ्गारः । 'रुक्मिणीरमणः कामपिते'ति पुरुषोत्तमसहस्रनाम्नः । भक्तिरसे तु कामो दिदृक्षामात्रं श्रुतिस्तु'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति अनन्तरूपेषु तावत् प्रादेशमात्रं रूपम् । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दिति सूत्रम् । प्रतिकृतेः सूर्यत्वाभावेपि सूत्राणां न्यायरूपत्वेन प्रतिकृतावपि प्रवृत्तेः । गीता 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भव'मिति ।

ज्ञानं क्रमप्राप्तं निरूपयितुमादौ गोकुलचन्द्रमसं निरूपयन्ति **कदाचिदित्यादि** ।

> **कदाचित् यमुनातीरे ज्ञानरूपेण वेणुना ।**
> **प्रियामाकारयन्सेव्यस्त्रिभङ्गो गोकुलाधिपः ॥ १२ ॥**

अत्र ज्ञानस्वरूपं निरूप्यते, अतो ज्ञाननिरूपके युगलगीते **कदाचित्** युगलैर्गीतकाले । **यमुनातीरे** 'तर्हि भग्नगतयः सरितो वै' इति वाक्यात् । **ज्ञानरूपेण** इति । अत्रापि मूलरूपगुणाः पूर्णानन्दैश्वर्यादयः सामानाधिकरण्येन उपसंहर्तव्या नान्ये तु गुणाः । गुणोपसंहारपादोक्तरीत्या भक्तेच्छया ज्ञानरूपेण प्रकटो भवति । अभेदे प्रकृत्यादिभ्यः उपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेन तृतीया । ज्ञानाभिन्नगोकुलाधिप इत्यन्वयः । **त्रिभङ्गस्त्रयो** भङ्गाः कटिग्रीवाचरणेषु यस्य सः । **गोकुलाधिप** इति । 'श्रीमद्गोकुलपालक' इति गोकुलाष्टकात् अन्यथा नन्दगोकुले तदीयजनैर्न गीतो भवेत् । युगलगीते 'वामबाहुकृतवामकपोलः' अत्र तु दक्षिणबाहुगतदक्षिणकपोलः । वामपरावृत्तो देवस्त्रीणाम् । स्त्रीणां पुरुषाणां च दक्षिणपरावृत्तो भावोद्बोधको वेणुनाद इति श्रीगोकुलचन्द्रमा इति प्रसिद्धः । **आकारयन्सेव्य** इति । 'हन्त चित्रमबला' इत्यत्र हन्त अबला इति सम्बोधनं गत्वा दर्शनाभावायेति सुबोधिन्याः आकारयन् न तु सर्वशक्तिसंयुक्तः । अत्र शक्यतावच्छेदकं गोकुलाधिपत्वम्, प्रसिद्धं गोकुलचन्द्रमस्त्वम् । अथ ज्ञानलक्षणम् । क्षमालिङ्गेन स्वभावपरावृत्तिलिङ्गेन च माहात्म्यज्ञानं ज्ञानोत्कर्षश्च सारम् । ज्ञानवान् क्षमावत्त्वाद् भृगूपाख्याने कृष्णवज् ज्ञानोत्कर्षवान् स्वभावपरावृत्तेः

१ मधुसूदनः ।

वेणुगीते 'नद्यस्तदा तदुपधार्ये'ति छन्द उक्तनदीवत् इति । गुणप्रकरणे कारिका 'ततः परन्तु ज्ञानस्य निर्णयो हरिमेधसः क्षमा तस्योत्तमं लिङ्गं कृष्ण एव प्रतिष्ठिते'ति 'ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि, हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनादि'ति ज्ञानलक्षणं वेणुगीते । एवं च भृगूपाख्याने यथा क्षमा तथात्रात्मारामत्वलक्षणस्वभावपरावृत्तावपि ज्ञानोत्कर्षः प्रतीयते । भावस्तु स्मृतिः । उक्तकाव्यप्रकाशात् । रसो भविष्यति शृङ्गाररससंचारिभाववैराग्यवत् । अत्र ऐश्वर्यादीनां पाठक्रमादिव क्षणेन ज्ञानरूपः स्मरणविषयः श्रीगोकुलेन्दुरालम्बनं सदृशादृष्टचिन्ताद्युद्दीपनं वेणुनादप्रभावो देहविस्मरणं नृत्यमोहादि, 'वृन्दावनं सखि भुव' इत्यत्र 'कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवचारुवेश'मित्यत्र च निरूपितोऽनुभावः । वैराग्यसेवादयः सञ्चारिणः । स्मृतिः स्थायिभावः । परिमाणं पूर्वोक्तं सेव्य इति पदात्सूत्रादिकं च पूर्वोक्तम् ।

वैराग्यमाहुः । **स्वीयेति** ।

स्वीयविद्वेषिवैराग्यलीलयाधारयद्गिरिम् ॥
तद्रूपेणार्तिहृत्सेव्यः प्रभुर्गोवर्धनेश्वरः ॥ १३ ॥

स्वीया गोकुलस्थास्तद्विद्वेषीन्द्रादिस्तत्र वैराग्यं विषयवैतृष्ण्यसंज्ञं नित्यलीलाप्रवेश इन्द्रादिविषयतृष्णा स्यात्तदभावाय वैराग्याय साधनप्रकरणे चतुर्विंशाध्याये कृतापराधेपीन्द्रे प्रसादान्मदत्याजनं लिङ्गं तेन दोषदूरीकरणरूपा लीला तया हेतुभूतया **लीलया** कृत्वा द्वाविंशोक्तायामेकं रूपमितिवच्छ्रियां मुख्यतया प्रतीतायां श्रीगोवर्धन**गिरिमधारय**दतो वैराग्यरूपाभिन्नो गोवर्धनेश्वरो **भक्तार्तिहृत्प्रभुः सेव्य** इति भावः । **गोवर्धन**युत **ईश्वरः** श्रीगोवर्धनमन्यथाकर्तुं समर्थः गोवर्धनेश्वरः गोवर्धनस्य ईश्वरः इति विग्रहे षष्ठी संयोगसम्बन्धे इति युतपदेनोक्तं, न तु मध्यमपदलोपिसमासः वैराग्यरूपेण प्रकटे ईश्वरत्वं एकं रूपमितिवत्प्रत्येष्यति । त्रयोविंशे 'यः सप्तहायन' इत्यत्र वेणुं वादयन्निति सुबोधिन्या वेणुवादकः एकत्र करे शङ्खः। मेघतत्त्वापहारेण निर्वीर्या मेघाः कृताः । 'अपां तत्त्वं दरवर' इति वाक्यात् । आधिदैविकसंबन्धेनेन्द्रदत्तजलपानं कृतमिति भावनायाम् । गोवर्धनेश्वरत्वं शक्यतावच्छेदकम् । भावस्तु मतिः । रसो भविष्यति । श्रीमद्गोवर्धनेश्वर आलम्बनम् । गुरूपसत्तिशास्त्रार्थोपदेशाद्युद्दीपनम् । सेवाद्यनुभावः । शमदमेहामुत्रफलभोगनैराश्यमुमुक्षुत्वानि सञ्चारीणि । गुरूपसत्तिः शास्त्रार्थोपदेशमन्त्राद्यैरर्थनिर्धारात्मकमतिः स्थायिभावः । ननु वैराग्यं स्थायिभावः तत्प्रसङ्गादिति चेत्सत्यम् । एकं रूपमिति यत्प्रत्येष्यति वैराग्यस्य धर्मिरूपत्वात् । परिमाणं प्रादेशमात्रम् । त्रिभङ्ग इत्यनुवर्तनीयम् । पीठं त्र्यक्षरात्मकं वर्तुलम् । वैराग्यलक्षणं पूर्वोक्तम् । अत्राप्युत्कर्षो वेणुगीते 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि । भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिते'ति । तादृशत्वं सखित्वम् । तदुक्तं गुणप्रकरणे–'कृष्णो विरक्तः किं वाच्यस्तत्संबन्धात्स्त्रियोऽपि हि । कामैकरसपूर्णाश्च विरक्ताः सर्वथा मता'इति । अत्र भक्त्या हरेरपि हरयोत्र हि स्त्रियः सख्यश्चेति कामैकरसपूर्णास्तु सर्वथा वैराग्यं विषयवैतृष्ण्यलक्षणम् । सूत्रादिकं पूर्वोक्तम् ।

अन्यत्रोभयोः स्वरूपयोर्ज्ञानवैराग्यवैपरीत्यं देवपदेन शृङ्गाररसत्वेन तुरीयं तत्त्वं निरूपितम् । परं'यतो वाच' इति श्रुतेस्तदेकप्राधान्यं संदिग्धमिति धर्मत्वेन शृङ्गारमाहुः । **मदन**मित्यादि ॥

मदनं कामरूपेण स्त्रीभावाद्भावितो हरिः ॥
मोहयन्मूलरूपेणावतीर्णः सेव्य एव सः ॥ १४ ॥

भावितो दैन्येनोत्पादितो हरिः शौरिः स्त्रीभावान् शृङ्गारभावान् हेलालीलादिहावजनकान् **मोह-यन्** तेषां वैचित्र्यं कुर्वाणो हि कामरूपेण साक्षान्मन्मथमन्मथरूपेण कामाधिदैविकरूपेण श्रीनिरूपके श्रीप्राधान्येनावतीर्ण एकोनत्रिंशाध्याये यः स एव धर्मिनिरूपके त्रिंशाध्याये 'तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान्' इति वाक्ये श्रीलक्षणाच्छ्रीरूप एव **मूलरूपेणा**नन्दरूपेण त्रिंशाध्याये 'योगेश्वरेण कृष्णेने'ति कृष्णपदान्मदनं मोहयन्नित्येवम**वतीर्णो** धर्मी **सेव्यो** न सन्देह इत्यर्थः । 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या'मिति व्याससूत्रात् । 'यतो वाच' इत्यस्या उत्तरार्धे 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' 'इति श्रुतेः' । अन्यथा शोक एवावतिष्ठेदिति भावः । मदनं मोहयन्निति त्रिंशाध्यायसन्दर्भीयमिति मदनमोहनजित्त्वं शक्यतावच्छेदकं न तु स्त्रीभावमोहनजित्त्वम् स्त्रीभावान्मोहयन्नित्यस्य वाक्यस्यैकोनत्रिंशाध्यायसन्दर्भीयत्वात् । अत्र भाव उक्तकाव्यप्रकाशाद् रसो भवत्येव । श्रीमदनमोहनजिदालम्बनं स्वामिन्यौ च । उद्दीपनं मंदिरोद्यानादि अनुभावोऽश्रुपातादिः । संचारिणो वैराग्यादयस्त्रयस्त्रिंशत् । रतिः स्थायी भावः । परिमाणमत्रापि प्रादेशमात्रम् । त्रिभङ्ग इत्यत्राप्यनुवर्तनीयम् । तासां द्वयोः स्वामिन्योर्मध्य एकं स्वरूपं त्रिंशाध्याये वर्तत एव । गोकुलाधीशजित्यप्ययं उभयस्वामिनीमध्यस्थत्वरूपो गुण उपसंहर्तव्यः । धर्मिलक्षणं तु साधनाध्यायद्वितीयचरणेस्त्येवोभयव्यपदेशाधिकरणेऽतस्तेपि विरुद्धाः सर्वे गुणा उपसंहार्याः । एकं रूपमितिवदपि ज्ञेयाः । सूत्रादिकं पूर्वोक्तम् ।

षट्स्वौत्संगिकेषु स्वरूपेषु तेषु चान्यरूपेषु गुणोपसंहारैरनेकलीला अतिदिशन्ति स्म । **एवमित्या**दिना ।

एवंविधानेकलीलारूपैस्तद्भावभाविताः ।
सेवयेदन्यथा तु स्यादपराधो न तत्फलम् ॥ १९ ॥

षट्सु स्वरूपेषु प्रथमं श्रीबालकृष्णजित्स्वरूपम् । **एवंविधा** एवमुक्तपरामर्शे ऐश्वर्यादिभ्यस्तत्कारणलिङ्गज्ञापिका लीला उक्तास्तत्परामर्शेन विधाः प्रकारा यासां ता अनेका लीला अर्थात्तत्सदृश्यो लीलाः यथा प्रमाणप्रकरणीयोत्सवाध्यायप्रतिपाद्या ऐश्वर्यज्ञापकनन्दाद्युत्सवलीला तत्सदृशी प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिजनकत्वेन महापुरुषकर्तृत्वेन भवनाशकत्वेन च वीर्यलीला पूतनामारणलक्षणा । एवं यशःश्रीज्ञानवैराग्यधर्मिणां लिङ्गभूताः कारणभूता ज्ञापिकाश्च या लीलास्ताभी रूप्यन्ते क्रियन्ते लिङ्ग्यन्ते ज्ञाप्यन्ते ये वीर्यादयस्तैरूपैः कृत्वा तासां मूर्तीनां भावैरुक्तै रससंयोगभावविस्मयभाववीरहर्षस्मृतिज्ञानशृङ्गारभावैश्च **भावित** उद्बुद्धसंस्कारादिभिर्भावनास्मरणं तद्युक्तः यथायोग्यं पूर्वोक्ता गोवर्धनाधीशादिमूर्तीः षडौत्सङ्गिकमूर्तीश्चान्यामूर्तीश्च **सेवयेदि**त्याज्ञा विधिराज्ञा । अन्यथान्यैः प्रकारैः सेवने तु "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथाप्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे"ति श्रुत्युक्त आत्मापहारलक्षणो दोषरूपोपराधः स्यान्न तु सेवाफलमित्यर्थः । तत्र उत्सङ्गे य कथ्यते स औत्सङ्गिकः श्रीबालकृष्णजित् । शैषिकः प्रत्ययः । यशोलीला प्रसिद्धा शकटभञ्जने यशोनिरूपके सप्तमाध्याये नात्र हि फलप्रकरणे । 'यशोरूपेण कृष्णोत्र प्रकटो बाललीलया । नवनीतादिचौर्येण स सेव्यस्तत्प्रभावतः' ॥ १ ॥ व्याख्यातम् ॥ गोविन्दजित्कृतभावनायामपि यशोलीला पूर्वोक्तात्रोररीकृता । शेषं यशो निरूपणवत् । पञ्चस्वौत्सङ्गिकेषु भावनायां भावना उदिताः । तथाहि श्रीनटवरजिति यशोलीला तृणावर्तभङ्गरूपा सप्तमाध्याये यशोनिरूपके । 'यशोरूपेण कृष्णोत्र प्रकटो बाललीलया । नवनीतादिचौर्येण स सेव्यस्तत्प्रभावतः' । व्याकृतम् । श्रीनवनीतप्रियजित्पार्श्वे श्रीमदनमोहनजित् श्रीबालकृष्णजिच्च स्वस्तत्र । 'मदनं कामरूपेण श्रीभावाद्भावितो हरिः । मोहयन्मूलरूपेणावतीर्णः

सेव्य एव सः' । निरूपितम् । अत्र जृम्भालीलेति भावनायां यशोनिरूपके सप्तमाध्यायेऽस्ति । 'यशोरूपेण कृष्णोऽत्र प्रकटो बाललीलया । नवनीतादिचौर्येण स सेव्यस्तत्प्रभावतः' । अत्र श्रीबालकृष्णजिति जृम्भालीला सत्त्वशुद्धिलीला च । जृम्भालीलाभावने 'यशोरूप' इत्यादिकारिका । सत्त्वशुद्धिलीलानाम धौर्यादिलीला अष्टमाध्यायोक्ता श्रीरूपा । 'स्वश्रीरूपेण श्रीकृष्णः प्रकटो बाललीलया । नवनीतादिचौर्येण स सेव्यस्तत्प्रभावतः' । श्रीनिरूपणे उक्तप्रायम् । गोकुलचन्द्र-मोजित्पार्श्वे श्रीबालकृष्णजित्युलूखललीला प्रसिद्धा ज्ञानरूपा । 'एकदा भाण्डस्फोटेन रज्जुन्यूनतयापि हि । ब्रह्मत्वबोधनाख्यं हि ज्ञानं कुर्वन् स सेव्य उ' । ज्ञाननिरूपणे पूर्वं स्फुटम् । श्रीमदन-मोहनजिति नलकूबरमणिग्रीवोद्धारलीला प्रसिद्धा । 'दामोदरेण' 'परमविक्रमितातिवेपस्कन्धप्रवाल-विटपा'विति पदाभ्यां वीर्यरूपा । 'वीर्यरूपेण यमलार्जुनौ गत्वाधिमर्दनम् । कृत्वा च मोचितौ चैव तद्रूपं सेव्यमेव च' । वीर्यनिरूपणे स्पष्टम् । भावनायामप्येवम् । बालस्यात्र मदनमोहनक्रीडानुकरणं न मदनमोहनत्वम् । इति तद्रूपनिरूपणम् ।

त्रिषु साकारव्यापकं तद्रूपं च निरूप्य तत्र स्थितं निरूपयितुं यद्यपि तत्र स्थिता अन्येप्यद्भु-तादिरसाः पूर्वमुक्तास्तथापि शृङ्गाररसेनैवान्ये रसतां भजन्त इत्यावश्यकमन्येषु रसेषु रसताजनकं शृङ्गारमङ्गीकुर्वन्तः शृङ्गारेणाविहितभक्त्यात्मकेन यथा ब्रह्मत्वेन स्नेहः पुष्टो भवति न तथाऽविहितेन वात्सल्येन मत्या वा भवतीति गुरुभूताभिर्व्रजसीमन्तिनीभिरादृतम्, अक्षराभिन्नोऽक्षरे प्रतिष्ठित इति अदृश्यत्वाधिकरणेऽक्षरस्यापि ब्रह्मत्वं पुरुषस्यापि तयोः परापरभावः अभेदश्च, एतादृश एव हि ब्रह्मवाद इति भाष्यात्तादृशं शृङ्गारं निरूपयांबभूवुः प्रतिज्ञापूर्वकं मङ्गलाचरणपूर्वकं चाज्ञानां गीताद्यविदुषां स्वविघ्नसम्भवात् **शृङ्गारस्वरूपम्** । कन्दर्पेत्यादि ।

कन्दर्पकोटिलावण्यं नत्वा गोपीजनप्रियम् ।
शृङ्गाररसरूपं हि यादृक् तादृङ् निरूप्यते ॥ १ ॥

ननु पुरःस्फूर्तिकं ब्रह्मत्वं तत्र स्थितं रूपं न त्यक्तुं योग्यमतः कुतः शृङ्गाराङ्गीकार इति चेच्छृणु । ब्रह्मत्वं सत्यत्वादिरूपं शृङ्गारे पर्यवस्यति, श्रीभागवतमते सत्यं परं धीमहीति ब्रह्मणि वेदार्थविस्तारकसति साधौ सत्यपदप्रयोगात्सत्यं लक्ष्मीस्तथा एकादशे 'आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एक-मेवाविकल्पित'मिति ज्ञानं ब्रह्म तथाऽशने सङ्कर्षणः शेषस्वरूपोऽनन्त इत्यर्थ उक्त एता........वत्त्वं ब्रह्मवादत्वं........द्वितीय....धन....नित्यस्य लीलावादे । ननु शृङ्गारः कामस्तृतीयशास्त्रप्रतिपाद्यः कथं तुरीयरूपे तुरीयशास्त्रप्रतिपाद्ये कामपुरुषार्थ इति चेन्न 'भगवानेव हि फलं' सायुज्यं मोक्ष आन-न्दोमृतमिति पर्यायाः । सायुज्यं च युनक्तीति युक् सह युक् सयुक् सयुजो भावः सायुज्यम् । 'सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति निबन्धात् । 'भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु अलौकिकसामर्थ्यं च' पुष्टौ फलम्, तत्र वास्तविकाणुत्वविशिष्टानामक्षरात्मकानां जीवानां ब्रह्मणि योगस्तूष्णीसुतानन्दपदवाच्यत्वमपि सायुज्यपदवाच्यस्येति कोप्यानन्द इति संशये गीता प्रवर्तते 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह'मिति मर्यादामार्गीयमोक्षे मार्यादिकं गर्भाधानमवसीयत इत्येवम् । अत एव 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'मिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्याय एव ब्रह्मस्वरूपम् । पुष्टिमार्गीयफलयोस्तु 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति श्रुत्या स्फुट एवानन्दो रसात्मेति द्वादशाध्याये

१. रसो वै स इति श्रुत्या च सिद्धम् ।

'तं गोरजश्छुरितकुन्तले'त्यत्र धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां धर्मादिसहितानामेव मोक्ष इत्येकवाक्यतेति शृङ्गाररसो निरूपित इति च सुबोधिनीटिप्पण्यां स्फुटेयं 'अतः शृङ्गारस्वरूपं निरूप्यत' इति प्रतिज्ञा। श्रुतिरूपाणां व्रजसीमन्तिनीनामत्र शृङ्गार एव मनोरथान्तप्राप्तेः 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रिति वाक्यात्। आनन्दमात्रं पुराविदामिदं रूपमत एव वेणुगीतसुबोधिन्यां 'कृष्णं निरीक्ष्ये'त्यत्र 'तत्क्वणितवेणुविचित्रगीत'मित्यस्य व्याख्याने गीतं शृङ्गारान्तर्गतमिति विचित्रमिति विशेषणेन शृङ्गार एव सर्वरसा इति नाट्यशास्त्रसिद्धान्त इति विचित्रमद्भुतरसवत्। किञ्च अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते यथा महान्तः सुवर्णाभरणान्येवोपकरणानि कुर्वन्तीति सुबोधिन्यां भावनोक्ताः सर्वत्र शृङ्गारभावना। तथा हि

श्रीगोवर्धनाधीशेषु भक्तमनोरथेन तामसप्रकरणीयफलप्रकरणोक्तपूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधाने भावेलिमाः 'उत्क्षिप्तहस्तः पुरुषो भक्तमाकारयत्युते'ति भक्तमनोरथपूरकं रूपमालम्बनविभावः शृङ्गारे शान्तरसे च। ननु कुतः शृङ्गार इति बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे तद्वाच्यस्यै'तदात्मकाममाप्तकाममका-मऽरूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायऽशारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति अत्र प्रियस्त्रीदृष्टान्तशारीरात्मप्राज्ञरूपजीव-दार्ष्टान्तिकयोर्दर्शनात्। इदं प्रथमाध्यायतृतीयपादान्ते 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यधिकरण उक्तम्। आचार्यमार्गे तु अन्यत्सर्वं भक्तमनोरथहेतुकं भक्तिरसरूपम्। तत्रालम्बनमुक्तम्। उद्दीपनविभावस्त-च्चेष्टा, अनुभावः भगवता समं संलापादिः, स च भगवच्छय्यादिरूपशेषः पीठस्थः यद्यपि चतुर्भिर्व्यूहै-रेकोत्रालम्बनविभावस्तथापि रामः........पि कृष्णावतारे स दृष्टः अनिष्टशङ्कायाः रसान्तःपातिनो व्यभिचारिभावाः हरिदासनिष्ठाः नृसिंहोऽक्षरावतारः योऽदृश्यत्वाद्यधिकरणे पुरुषोत्तमाधिकरणं तत्रोक्ताभिन्नाक्षरश्चरणारविन्ददौ मुक्तभक्तौ मयूरो, मुक्तजीवः शुकश्च भक्तमुक्तौ त्रयोपि व्रजभक्तानां पुंभावगताः। मेषश्चेष्टारूपः कालः महिषी........क्षे उपवेदादि ऋग्रूपगोभ्यः...........पश्वा'दजा गावो महिष्यश्चे'त्यत्र कीर्तनाद् द्वितीयः शेषश्च, भावनीया गावः ऋचः शङ्खश्चेद्यमुनाजित्तयान्तःकरणीया इति।

श्रीनवनीतप्रियजित्सु गुप्तरसप्रकारो बालभाव एव। निरावृतस्वरूपं रसाधायकमिति कटिवस्त्राणि नो धारणीयानि। वासुदेवव्यूहकार्यस्य मनोरथान्तदान आवश्यकत्वात्। 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम्। तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानहो बुधा' इत्यादि।

श्रीमथुरेशजित्सु भुजाचतुष्टयं स्वानन्ददानं वासुदेवव्यूहस्य सायुज्यदातुः सत्त्वात्तत्क्रीडा पूर्वोक्तश्च व्यूहस्तत्सहिता गोपीजनानां भक्तत्वं..................................गोचारणं कृत्वा व्रजे यदागच्छति तदा भक्तानां स्वमुखामृतपानं कारयति यत्तत्। द्वितीया स्वानन्ददाने प्रति-बन्धनिवारणं विरहजतापस्योपशमनम्। तृतीया स्वसेवाकारणं मार्गे सन्ध्याभोगस्य स्वीकरणम्। चतुर्थी आधिदैविकभावस्य परम्परोद्बोधनं वने चतुर्दशरसानां या लीला कृता सा, प्रत्येकरसानां स्थायिभावान् प्रकटीकृत्य व्रजभक्तासूद्बोधितेति।

श्रीमद्विट्ठलनाथजित्सु तामसप्रकरणीयफलप्रकरणद्वितीयाध्यायोक्तलीला प्रसिद्धा तत्र वीर्योक्ते मोक्षप्रसङ्गाद्वासुदेवप्रसङ्गात् वासुदेवचरित्रं बोध्यम्।

श्रीद्वारकानाथजित्सु

'भ्रूवल्लीसंज्ञयादौ सहचरि निकरे वर्जयित्वा स्वकीयाम्
पश्चादागत्य तूष्णीमथ नयनयुगं स्वप्रियाया निमील्य।

कोऽसीत्येतद्वचनमसकृद्वेणुना भाषमाणः
पातु क्रीडारसपरिचयस्त्वां चतुर्बाहुरुच्चै'रिति ।

श्रीगोकुलाधीशजित्सु साधनप्रकरणीयऋषिपत्नीप्रसङ्गः ।

श्रीगोकुलचन्द्रमोजित्सु फलप्रकरणीयचतुर्थाध्यायोक्तलीला ।

श्रीमदनमोहनजित्सु फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायोक्तलीला भावनीया एवं षट्सु औत्सङ्गिकेषु गुणोपसंहारेण शृङ्गारलीला भावयितव्या । अष्टस्वरूपाणि धर्मिरूपाणीति भावनायां आनन्दमनःशरीरजीवशरीरक्रियाप्राणानङ्गाः क्रमश इति केचित् ।

प्रकृतमुच्यते । **कन्दर्पकोटेर्लावण्यं** सम्भोगशृङ्गारो यस्य तं लवणा त्विट् लवणैव लावण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । 'लवणा त्विषी'ति विश्वः । शृङ्गारनिरूपणे विघ्नस्य ध्वंसाय यः कश्चिच्छृङ्गारस्तद्विशिष्टरूपस्य मङ्गले कर्तव्यं उपादानमुचितमिति विशेषणम् । परकीयास्वेव रस इति विशेष्यमीदृक् ॥ १ ॥

स्वच्छ इत्यादि ।

स्वच्छो मरकतश्यामः स्त्रीपुम्भावात्मकः पटुः ।
अनन्यपरतन्त्रश्च रसः शृङ्गार उच्यते ॥ २ ॥

स्वच्छः श्यामरूपेऽयोग्यश्यामरहितो न शुचिर्नाप्युज्वलः । तेन शृङ्गारपदोपादानेपि न पुनरुक्तिः । 'शृङ्गारः शुचिरुज्वलः' इत्यमरः । **मरकतमणिवच्छ्यामः** । अत्र सुबोधिनी तृतीये षड्विंशेऽध्याये यद्विंदुरित्यत्र 'श्यामश्च गुणः शृङ्गारात्मको भवती'ति । भावत्रयाभिव्यक्तः स्थायी श्याम इति भ्रमं वारयामासुः । **स्त्रीति** स्त्रीपुंरूपो भाव आलम्बनविभाव आत्मा स्वरूपं यस्य आलम्बनविभावो **मरकतश्याम** इत्यर्थः । **पटुश्च**तुरः । **न परतन्त्र** इति वक्तव्येऽन्यपदसंवलितपदेन स्वेतरपरो व्युदस्यते नित्यलीलायां स्वात्मकपरेषां तत्र इति हृदयम् । **रस** इति । रस आस्वादने । **शृङ्गारः** शृङ्गं प्राधान्यं इयर्ति स शृङ्गारः । कर्मण्यण् । शृङ्गो भावाङ्कुरः । **अनन्यं परं** तत्तन्त्रः शृङ्गारो **रस** इत्यर्थः ॥ २ ॥

गाढेत्यादि ।

गाढत्वाद्व्यापकत्वाच्च ब्रह्मत्वाच्छ्याम उच्यते ।

शृङ्गारः श्यामो **गाढत्वा**ज्जलवद् **व्यापकत्वा**न्नीरूपनीलाकाशवन् नीरूपो 'नील आकाश' इति प्रस्थानरत्नाकरे प्रमेयप्रकरणे उपपादितम् । **ब्रह्मत्वा**दानन्दवदित्यनुमानत्रयम् । न च गाढत्वं शुभ्रपाषाणादौ, व्यापकत्वं मनआदौ, ब्रह्मत्वं स्वयंप्रकाशादाविति साध्याभाववद्वृत्तित्वात्साधारणा हेतव इति वाच्यम् । हेतूनां श्यामसमानाधिकरणश्यामत्वसमानाधिकरणान्यतरेण विशेषणीयत्वात् । न चैवमपि पक्षे हेत्वसिद्धिः विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेन विशेषणीभूतश्यामाज्ञानप्रयुक्तश्यामसमानाधिकरणगाढत्वाद्यज्ञानादिति वाच्यम् । श्यामसमानाधिकरणश्यामत्वसमानाधिकरणेत्याभ्यां श्यामेतरासमानाधिकरणश्यामत्वेतरासमानाधिकरणयोर्विवक्षितत्वात् । भवति च पक्षे श्यामेतराशैत्याद्यसमानाधिकरणगाढत्वं जलरूपदृष्टान्ते यथा तथा श्यामेतरदुःखासमानाधिकरणगाढत्वं यथा श्यामेतराश्यामत्वासमानाधिकरणव्यापकत्वमाकाशरूपदृष्टान्ते तथा पक्षेऽपि ।

यथा च श्यामेतरानाह्लादकत्वासमानाधिकरणब्रह्मत्वमानन्दरूपदृष्टान्ते तथा पक्षेपीति परगमन प्रणाडीं रसस्याहुः सार्धेन **स्त्रीति** ।

---

१. महत्तत्त्वसूत्राहङ्कारसूत्रमनसोनिरुद्धत्वनिरूपके श्यामत्वं देवहूत्यर्थमेव ।

स्त्रीपुंप्रेमविहारात्मगाथानन्दविभावतः ॥ ३ ॥
प्रादुर्भवति कृष्णात्मा हृदि भावाङ्कुरात्मकः।
अनिर्वाच्यानन्दरूपानन्दानुभवसाक्षिकः ॥ ४ ॥

स्वगतो रसो भवति यदा रामसीतादयः परस्परानुरागे परस्परं कारणानि तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। कटाक्षादयः कारणानि। असति रत्यादौ तदभावात्। लज्जाहास्यादीनि सहकारीणि न तत्कार्याणि। तेन विनापि सम्भवेन व्यभिचारात्। न वा कारणानि तदुत्तरत्वान्नैयत्यात्। किन्तु स्वसामग्र्या प्रादुर्भवन्ति सन्ति रत्यादेरुपवासकानि भवन्ति। सामग्रीसंपातेन रत्यादेरेव रूपस्य तत्र तद्विचित्रस्मितरुदितकार्यजननायोगेन सामग्रीवैचित्र्यापादकानि। अत्र विभावादिभिरभिव्यक्तः स्थायिभावो रसः। अयं शृङ्गमियर्तीति शृङ्गारः। शृङ्गो भावाङ्कुरः। अनन्यं परं तत्तत्रः शृङ्गमियर्तीति शृङ्गारो रस इति। तथाहि सामाजिकानां सामाजिकरत्यादिवासनाया उद्बोधो हि रसः तस्याश्च रामादयो न कारणानि असन्निहितत्वात्। कटाक्षादीन्यपि न कार्याणि व्यधिकरणत्वात्। तेषामालम्बननिष्ठत्वात्। एवं सहकारिणामपि सामाजिकेष्वभावात्। किं तु तैर्भावनायाः प्रवर्तके सामाजिके बाह्यविषयेभ्यो व्यावृत्ते मनसि ज्ञानसुखात्मको रत्यादिः स्वयं प्रकाशते ज्ञानोपनीता विभावादयोपि तद्विषया इति समूहालम्बनरूपता। विभावनमनुभावनं सहकरणं च तस्य तस्य व्यापारास्तैश्च रत्यादेरीषत्स्फुटतरः स्फुटतमश्च प्रकाशः विभावनमनादिसामाजिकवासनान्तर्लीनरत्यादेर्वासनाया बहिःकरणम्। अनुभावनं तथाभूतस्य रत्यादेरास्वादाङ्कुरयोग्यतानयनम्। सहकरणं तथाभूतस्य तस्यास्वादाङ्कुरप्रादुर्भावनम्। इत्थं व्यापारवैलक्षण्यादित एव कारणादयो विभावादिव्यपदेशात्स्थायिभावो रसः।

प्रकृतमुच्यते। प्रकृते तु रामसीतावल्लक्ष्मीकलानिध्योः स्त्रीपुंसोः 'वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा' इति वाक्यात्प्रेमा। अयं शृङ्गार इति काव्यप्रकाशादौ। कथं शृङ्गारमात्रेण वशीभवेत्। शृङ्गारोऽपि भक्ताभावात्कस्येच्छया भवेत्। तेन प्रेम्णा प्रेमा शृङ्गारः। गौण्या प्रेमपदवाच्यः। 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वल' इत्यमरे शृङ्गारनामानि त्रीणीति। यः प्रेमपदवाच्यः प्रेमा स प्रेमा च प्रेमा च प्रेमाणौ सरूपैकशेषः विहिताविहितभक्तिरूपौ ताभ्यां ये विहारास्तत्र प्रेम्णोवस्थाद्वयं संयोगविप्रयोगात्मकं तत्रापि विरहे सर्वोपमर्द इति न विहाराः संयोगे परं नवरत्नभागवतभक्तिवर्द्धिनीप्रोक्तं भवति सन्न्यासे च निरोधलक्षणग्रन्थोक्तं च भवति नोपदेशनं भक्तिमार्गस्य भगवत्सन्निधाने भगवदतिरिक्तस्यानुचितम्। किञ्च 'समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः' इत्यत्र टिप्पण्यां ज्ञानमार्गीयसामग्र्या भक्तिमार्गसामग्री बलीयसीति निरूपणाद्भक्तिमार्गसामग्रीपूर्वकशृङ्गारविहाराः 'कपटोस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्म कैतवे' इत्यादि 'मह उद्धव उत्सव' इत्यन्तामरोक्ता नाट्यवर्गे त आत्मनि वाच्यत्वेन यस्यास्तादृशी **गाथा** 'तददोषा'वित्याद्युक्तलक्षणकाव्यवत् निरोधप्रतिपादकदशमस्कन्धीया शब्दात्मिका तज्जा ये **आनन्दाः** श्रवणरूपभजनानन्दाः विषयानन्दविलक्षणाः प्रेम्णा शुद्धानां व्यासाग्निमारुतानामतिदुर्लभानां नारायणपराणामवस्थानुकृतिलक्षणनाट्यवतां मुक्तानां मुमुक्षूणां चानन्दाः स्वधर्मप्रेमरूपस्नेहसम्पृक्ताः श्रवणद्वारान्तःप्रविष्टाः तेषां विभावा आलम्बनविभावा मुक्तमुमुक्ष्वादिरूपा भक्त्या तद्रूपा जाता इति उद्दीपनविभावरूपा अप्यालम्बनविभावा जातास्तादृशाः। अत्र विभावव्यञ्जनावृत्तिः। तेषामानन्दानां **विभावतः**। विशिष्टो भावः प्रेमा विभाव आलम्बनोद्दीपनरूपश्च तत्र **प्रादुर्भवति कृष्णात्मेति** कृष्णघटितकार्यस्य शृङ्गारस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रेम्णो **विभावत** इति

पदवाच्याद् ह्यानन्दः **कृष्णात्मा** सदानन्दसविकल्पकज्ञानरूपः तावतीं मायां दूरीकृत्य **प्रादुर्भवति** तत्र आत्मस्वरूपं यस्य शृङ्गारस्य । प्रकृते पूर्वोक्तोऽयमेव विभावने व्यञ्जनया विभावपदवाच्यमुक्तमुमुक्षुरूपोद्दीपनविभावरूपभक्तानां मनोन्तर्लीनरत्यादेरीषत्प्रकाशः अनुभावनेनानुभावपदवाच्यकटाक्षभुजक्षेपादिभिः स्फुटतरं प्रकाशमाहुः । **भावेति** अनुभावनं तथाभूतस्य रत्यादेरास्वादाङ्कुरयोग्यतानयनमनेन व्यापारेणानुभवपदवाच्यकटाक्षभुजक्षेपादिभिः भक्तानां मनोन्तर्लीनरत्यादेः **भावा अङ्कुरा आत्मनि** यस्य शृङ्गारस्य, यद्वा स्फुटतरः प्रकाशः । इत्थं च कृष्णात्मकस्य भावैरनुभावैर्यथेष्टाङ्करं स्वाद्यरूपाङ्करं आत्मा स्वरूपं विभावात्मकं यस्य । समासान्तः कप् । भावपदं प्रेमाणमन्तरेण न किञ्चिल्लीलास्थमित्यसूसुचत् । उद्यानाद्युद्दीपनविभावानुवादवत् सञ्चारिणामननुवादः । सहकरणेन व्यापारेण तथाभूतस्य रसास्वादाङ्कुरप्रादुर्भावनरूपेण सहकारिपदवाच्यवैराग्यग्लानिशङ्कालस्यदैन्यचिन्तास्मृतिधृतिव्रीडाचपलताहर्षावेगजडतागर्वविषादौत्सुक्यमतिवितर्कादिभी रत्यादिसामग्रीवैचित्र्यापादकैः स्फुटतमः प्रकाशो भक्तानां मनोन्तर्लीनरत्यादेः कृष्णात्मकस्य । तदर्थं विशेषणमाहुः **अनि-**रिति । 'यतो वाच' इति श्रुत्युक्तो**ऽनिर्वाच्यानन्द**पदेन रूप्यते यः स **आनन्दस्तस्यानुभवः साक्षी** ज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञानात् स्वयमेवमाविर्भावतिरोभावहीनः स्वयंज्योतिः स साक्षीत्युच्यत इति श्रुतेः स्वयं ज्योतीरूपो यस्य कृष्णात्मकस्य स तथोक्तः । समासान्तः कप् । श्रुतिः । 'समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य' इत्यधिकरणे सूत्राणि च । 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इति गीता । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्वि'ति श्रुतिः । 'ज्योतिश्चरणाभिधानादि'ति सूत्रम् । काव्यप्रकाशेपि 'लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिपरिमितयोगिज्ञानवेद्यान्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्ययोप्यभिधीयतामि'ति सार्धश्लोकेनोक्तं स्वरूपमभ्यर्हितत्वाच्छ्रुतीनां 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रिति वाक्यात् । गुर्व्यस्तास्तु दशधा स्त्रीपुरुषभेदेन विंशतिधाऽतो भक्तमनोरथा अपि विंशतिधेत्यन्येषामप्यधिकारः मनोरथान्तप्राप्तिश्च ॥ ३ ॥ ४ ॥

एवं प्रेमा निरूपितः स न शृङ्गारः । संज्ञाभेदात् । संज्ञाभेदाद्भेदो हि पूर्वतन्त्रसिद्धः । शृङ्गार इत्यन्ये । परं रसत्वेन प्रेमा विवक्षितः । रसत्वं च शृङ्गारमन्तरेणान्येषु नास्तीति शृङ्गारनिरूपणं प्रतिज्ञातम् । स चापुष्टो रसाभास इति तत्पोषकावाहुः । **भावाभासेत्यादि** ।

भावाभासरसाभासौ पोषकौ तस्य सम्मतौ ।

रसाभासभावाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः । 'तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिता' इति काव्यप्रकाशात् । न च रस एव रसाभासः सकलकारणकारणे अनौचित्यप्रवर्तितत्वादिति वाच्यम् । अनौचित्यप्रवर्तकानामनधिकारात् । साधनचतुष्टयस्य शमदमवैराग्यमुमुक्षुत्वरूपस्य ज्ञानद्वारा भक्त्युपयोगः 'शमदमाद्युपेतः स्या'दित्यादिसूत्रभाष्य उक्तत्वाच्च । तथा च वैराग्योत्कर्षः शृङ्गारप्रवर्तकानां न वैराग्यमात्रं 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदी'ति वेणुगीतकारिकायाः । 'कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य' इति सूत्रे भाष्ये कामस्याविहितभक्तित्वेन निरूपणात् । रसाभासभावाभासा यद्यपि भावं निरूप्य रसं निरूप्य क्रमप्राप्तास्तदाभासा लक्षणीया इति वदन्ति सरस्वतीतीर्थास्तथापि ह्यनुभवसाचिव्यात्पोषकाः क्रमप्राप्ता इत्युक्तं **सम्मताविति** ।

पुष्टस्य तस्य रसस्यावस्थाद्वयं पोष्यत्वायाप्याहुः । **संयोग** इत्यादि ।

संयोगो विरहश्चापि तस्यावस्थाद्वयं मतम् ॥ ५ ॥

तस्य पुष्टरसस्य ॥ ५ ॥

अवस्थेत्यादि ।

अवस्थाद्वयपूर्णो हि स्वकार्यकरणक्षमः ।

अवस्थाद्वयेन पूर्णः पोषकैर्व्यभिचारिभिश्चोपलक्षणविधया पूर्णः । स्वकार्यं रसकार्यं आनन्दः सकलबन्धनाशरूपं वा स्वात्मकार्यं 'हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीर' इति वाक्यात् । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति श्रुतेः ।

एवं सम्भोगविप्रलम्भौ लक्षयित्वा तत्पोषकौ भावाभासरसाभासौ लक्षयाम्बभूवुः । **भावोद्बोधमिति ।**

भावोद्बोधं विना भावसम्पत्त्यर्थं तु या कृतिः ॥ ६ ॥
हास्यस्पर्शादिरूपा हि भावाभासः स उच्यते ।
रसोद्गमक्रिया काचिद्व्याजवाक्यादिसंयुता ।
करोत्यानन्दमन्तर्हि रसाभासः स उच्यते ॥ ७ ॥

श्लोकद्वयेन त्वन्यत्र विरहे रसाभासभावाभासौ श्लोकद्वयेनोदाहृतावित्यत्राप्युदाह्रियेते परं संयोगे । विरहे तु ते एवोदाहर्तव्ये । रतिहासक्रोधादीनां भावानामुद्बोधो रसत्वेन बोधो **भावोद्बोधः** तं **विना** रसता या सञ्जातेति यावत् । **भावः** प्रेमलक्षणा भक्तिः **तत्सम्पत्त्यर्थं तु या कृतिः** । का सेत्यत आहुः । **हास्येति** । हासो हास्यरसस्य स्थायी संयोगे सञ्चारी । यद्यपि सम्भोगस्य परस्परालिङ्गनपरिचुम्बनाद्यनेकभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते इति हास्यमपि सम्भोगस्तथापि मुख्यवृत्त्यादरेण सम्यग्योगो गृह्यत इत्यादिपदेनापि संयुक्तपदार्थो ग्रहीष्यत इति परम्परासंयुक्तहास्यं सञ्चार्येव । स्पर्शोऽपि न संयोगः । परम्परासंयोगात्मकस्पर्शस्य विवक्षितत्वेन सञ्चार्येव । तस्मात् हास्यं 'रागादिवैकृताच्चेतोविकासो हासः' स्वार्थे ष्यञ् हास्यम् । **स्पर्शः** । चेतःपतनप्रतिबन्धकव्यापाररूपा धृतिः । तदुक्तं 'सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृ'दिति विस्तारिकायाम् । ननु धृतिः सञ्चारिणी पोषिका भवतु । हास्यं तु स्थायिभावः कथं पोषकमिति चेन् मैवम् । 'स्थायी भावो रसः स्मृत' इत्यस्य विस्तारिकायां रतिहासक्रोधादीनां स्थायिनामपि करुणशृङ्गारवीरादिषु सञ्चारित्वं स्वीकृतं तेष्वस्थिरत्वाद् इत्यादिकृतीनां भावोद्बोधं विना भावसम्पत्त्यर्थत्वादीश्वरे सकलकारणकारणेऽनौचित्यप्रवृत्तत्वेन भावाभासत्वम् ॥ ६½ ॥

एवं च हास्यस्पर्शादीत्यत्रादिपदेन व्रजभक्तानामिव परिचयलक्षणो भावोऽपि [1]तौ विना भावाभास एव । **रसोद्गमेत्यादि** । रसः पूर्वोक्तः तस्योद्गमाय **क्रिया** सा पूर्वोक्तानुभावान्तर्गता नियता, तामाहुः **काचिदिति** । न चात्र भावाभावः । 'अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन्नि'ति वाक्यात् । एवं भगवतोपि व्याजवाक्यादि तत्संयुता क्रिया काचिद्बोध्या । न तु ह्युद्दीपनवैचित्र्यापादिका । तस्याः स्वरूपं **व्याजवाक्यादिसंयुतेति** । आदिपदेन निगुह्यवस्त्वादि । **अन्तरानन्दं करोतीति** पूर्वानन्दभिन्नं करोतीत्यालम्बननिष्ठाकर्त्री तस्या व्याजवाक्यादिसंयुताया बह्वानन्दानां विषयस्य शृङ्गारस्य प्रवृत्तेः **स रसाभास उच्यत** इत्यर्थः । कर्तृबहुविषयशृङ्गारप्रवृत्तेराभासत्वमिति तद्विदः । भावोद्बोधं विना इति पूर्वश्लोकोक्तमनुषज्यत एव तेन तादृशभक्तेच्छया प्रवर्तितस्यानन्दसंयोगस्य रसाभासत्वमनौचित्यप्रवर्तितत्वादिति भावः । व्याजवाक्यादेः सञ्चारित्वं औत्सुक्येन्तर्भावाद् गर्वरूपत्वाद्वा अवहित्थत्वाद्वा । तथाहि । 'व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्' । उद्भिन्नत्वम-

१. अभावसम्पत्त्यर्थंभावोद्बोधौ विना ।

स्फुटस्य प्रकाशः स्फुटम् । निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रतिभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः । उदाहरणम् ।

> शैलेन्द्रप्रतिपद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
> द्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
> हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
> शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टो हरः पातु व' इति ।

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलापिस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयत इति । एतादृशव्याजवाक्यादि 'कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्, नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः कि'मिति ज्ञानवतीनां दास्यभक्तीच्छूनां मनोज्ञात्मानं प्रति स्फुटदास्यस्यास्फुटं प्रकाशकानां गोपीनां 'त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्य'मित्यनेन । यद्वा एतस्याग्रे प्रिययोगात् 'कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि' इत्यनेन व्यपदेशेनापह्नूयत इति कुर्वन्ति हीत्याद्येव रसोद्गमत्वादि 'दोहं हित्वा समुत्सुका' इति वाक्यात् पूर्वं सम्भ्रमोपि ह्येतद्वाक्यादनुमीयते तत्संयुता एककार्यकारित्वेन च सम्बन्धेन क्रिया काचिदौत्सुक्यसम्बद्धा तस्याः कार्यत्वेन सम्बद्धमुच्छ्वासादि 'श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणी'ति वाक्यात् । तदुक्तं 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसम्भ्रमैः । तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमा' इति काव्यप्रदीपे । विस्तारिकाकृत्त्वौत्कण्ठ्यमिति पपाठ । कालाक्षमत्वमित्यौत्सुक्यलक्षणं सम्भ्रमलक्षणं विस्तारिकायां 'आवेगः सम्भ्रमो राजगजवर्षादिसम्भव' इति । तथा तादृशव्याजवाक्यादिमधुपेत्यादिनिन्दारूपव्यपदेशस्तेनापह्नुता तत्संयुता एककार्यकारित्वेन च सम्बन्धेन रसोद्गमक्रिया गर्वसम्बद्धा तस्याः कार्यत्वेन सम्बद्धमसूयादि तदुक्तं 'निन्दादितः परावज्ञा गर्वोसूयादिकृद्भवे' दिति विप्रयोगे 'निन्दादितः परावज्ञे'ति गर्वलक्षणम् । तथा तादृशव्याजवाक्यादि 'त्वत्सुन्दरे'त्यादि तत्संयुता रसोद्गमक्रियाऽवहित्थसम्बद्धा लज्जाद्यैर्हर्षाद्याकारगोपनमवहित्थम् । अत्र कामभावेन प्रेमाकारगोपनम् । आकारगोपनं च 'व्यापारान्तरसङ्गित्ववदनानमनादय' इति काव्यप्रदीपे । न च त्वत्सुन्दरस्मितेत्यादिकामभावेन प्रेम्णोरव्यभिचारित्वमात्रं क्रियते 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी'ति गीतातः । न तु प्रेमाकारगोपनमिति शङ्क्यम् । 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयादि'ति तार्तीयसूत्रे 'भगवद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिवृद्धिस्वभावकत्वादाश्रमधर्मैरेव लोके स्वं भगवद्भावमनाविष्कुर्वन्भजेत'इति भाष्यात् । न च कामभावोऽस्वधर्म इति शङ्क्यं 'यत्पत्यपत्यसुहृदा'मित्यत्र स्वधर्मत्वस्योपपादनात् । करोत्यानन्दमन्तर्हीति भावसन्धिवारणाय भावसन्धौ हर्षस्यावेगविरुद्धत्वात् । अतो **रसाभास उच्यत** इत्यर्थः । उभयमन्यत्र काव्यप्रकाशादौ ।

अविरुद्धरसाभासः ।

> 'स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे
> विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।
> सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बलात्
> तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम्' ।

अत्रानेककामुकविषयो हि पञ्चविधविप्रलम्भान्तर्गताभिलाषो हि पतिव्रतानामनुचितः ।

भावाभासः ।

'राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गा ।
तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इहाभ्युपायः' ।

इति रावणवाक्यं सीतासन्धिकरणे । अत्र चिन्तानौचित्यप्रवर्तिता । औत्सुक्यमौत्कण्ठ्यं विस्तारिकायां 'औत्कण्ठ्यं वाञ्छतः प्राप्तौ कालक्षेपासहिष्णुते'ति लक्षणं यथा

'आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बद्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोपि हि केशपाश' इत्यत्र ।

सम्भ्रमोदाहरणं यथा ।

'अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्,' इति ।

गर्वोदाहरणम् ।

'धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्बाणसिद्धं मन्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति' इत्यत्र ।

अवहित्थोदाहरणम् ।

'एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती' इति ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता च न रसरूपेङ्गभावादतिरिक्तरूपेणोपयुक्तेति ग्रन्थान्तरादेव ज्ञेया । यथा **भावसन्धिः** ।

'उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
तत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।
वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्पर्धी रुणद्ध्यन्यतः' इति ।

अत्रावेगहर्षयोः सन्धिः तथाहि रामस्य वचनं उद्रिक्तस्य तपसः पराक्रमस्य च निधिभूतस्य परशुरामस्यागमनात् तत्सम्पर्कप्रियत्वं वीररसाधिक्यं चैकतो मां कर्षतः । अनेनावेगाख्यो भाव उदीरितः । एष सीतापरिरम्भश्च अन्यतो मां रुणद्धि । कीदृशः मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नित्यादि अनेन हर्षाख्यो भावः इति प्रकृतोपयोगादुदाहृतः भावस्थितिरपि । अङ्गित्वमतिशयचमत्काराधायकत्वे सति तन्न । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतेरङ्गित्वासम्भवाद्भावशान्त्यादेः ।

'स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः' ।

इत्युक्ताः सात्त्विकभावा अनुभावेन्तर्भूताः ॥ ७ ॥

'रसो वै सः' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिभ्यां एकमेव पूर्वोक्तं सर्वं ब्रह्म चासंलक्ष्यक्रमत्वं सामान्यं चाश्रित्येति साकारव्यापकस्य रूपस्य 'लीलारूपैश्च तत्सेव्य'मित्यनेन सेवोक्ता तद्रूपस्य 'षड्गुणैः सहितो धर्मी कृष्णः सेव्य' इत्यनेन सेवोक्ता तत्र स्थितस्यान्तर्यामिणो मर्यादायां पुष्टौ तु 'प्रदीपवदावेश' इति सूत्रेऽयं प्रवेशो नान्तर्यामित्वेन तस्यैकधैव प्रवेशादित्यनेन निषेधः । किं तु बहुधा सन्निवेश इति बहुधानिविष्टस्य भर्तुर्दृढविश्वासतो भजन्नित्यनेन सेवा वक्ष्यमाणा तस्याः फलमवान्तरं प्रेमरूपा मानसी सेवा तस्याः सिद्धिं कुर्यादित्याहुः । **श्रीकृष्णेत्यादि** ।

श्रीकृष्णगोपिकाप्रौढविलासकथयोद्गतम् ।
रससंयोगभावं हि श्रीकृष्णे साधयेद् ध्रुवम् ॥ ८ ॥

श्रिया सहितस्य सदानन्दस्य ह्यविद्याकलाः वैराग्यसाङ्ख्ययोगतपोभक्तिरूपास्तासां च ये **प्रौढाः** प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकनिर्गुणभक्तिमार्गगूढार्थज्ञानवत्त्वमिति शब्दरत्नात्सिद्ध्यति तादृशा येन केनापि सम्बन्धेन **विलासास्तेषां कथया** गोपालतापिन्यादिदशमस्कन्धादिनिरूपितया प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपयोद्गतं 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रफलभोगनैराश्येनामुष्मिन्मनःकल्पनं' 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधिय' इति निरूपितमानसीसेवारूपं **रससंयोगभावं** रसेन विहिताविहितप्रेमशृङ्गारादिना संयोगभावं सायुज्यमिव वर्तमानं **श्रीकृष्णे** कृष्णाश्रयं **साधयेत्**सिद्धं कुर्यात् । कदाचिन्मतिसञ्चारिभावप्रधाना 'यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्गे'त्यादिवाक्यं व्याहरन्त्यो गुरवः प्रौढाः कुर्वन्तीति **ही**त्युक्तम् । 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः । आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तये'दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'तानि परे तथा ह्याहे'ति सूत्रे 'ता वां वास्तूनी'ति श्रुतौ 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'मिति गीतायां यद्रूपं निरूपितं तदिदं **ध्रुवं** रूपमित्याहुः **ध्रुव**मिति शाश्वतम् । 'ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवदि'ति विश्वः । तदुक्तं सर्वनिर्णयाभासे 'यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि' 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम् । प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च । मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतो भयम्' इत्येकादशसर्वस्वं भगवान् स्वयमुक्तवानिति । श्रुत्यन्यसाधारणम् ।

ततश्चेति ।

ततश्चातितरं वृद्धो निमेषाद्यन्तरायकम् ।
विरहं साधयित्वा च पुष्टः स्यात् स्वस्वरूपतः ॥ ९ ॥

प्रेमशृङ्गारादिभावनानन्तरं रससंयोगभावसिद्ध्यनन्तरं चेति क्रमवाचकस्य **तत** इति पदस्यार्थः । **अतितरं वृद्ध** इति । तृतीयाध्यायोपान्त्ये 'अनाविष्कुर्वन्नन्वयादि'ति सूत्रभाष्यं 'गुप्तस्यैवाभिवृद्धिस्वभावकत्वादि'ति । तर्हि गोपनकरणप्रतिपादकस्य 'आश्रमधर्मै'रेवेति भाष्यस्य विरोध इति चेन्मर्यादायां प्रेमशृङ्गारादीत्यत्रादिपदेनोक्तत्वान्न विरोधगन्धः । रसोतितरं वृद्धः **निमेषाद्यपि** ब्रह्मदर्शनादौ **अन्तरायं** यस्मात् तादृशं **विरहं साधयित्वा चकारेण** तनुवित्तजसेवादिसञ्चारिभावान्साधयित्वा **पुष्टः**, सञ्चारिणां पोषकत्वात् । स्वस्य निर्विकल्पकज्ञानस्य ब्रह्मणो यत्स्वमात्मा तस्य **रूपं** विशिष्टज्ञानमव्ययीभूतं ततः सार्वविभक्तिकस्तसिः प्रथमान्तं पदम् । स्वस्वरूपात्मा सन् स्यादित्यर्थः । आश्रमधर्मैर्वृद्धो भवति रसः, वात्सल्यादिभिरतिवृद्धः, शृङ्गारेणातितरं वृद्धः अतितमं तु केन वृद्धो भवतीतीश्वरो वेत्ति । 'यस्यामत' मित्यादिश्रुतेः ।

ननु सकलकारणकारणेऽविद्यावच्छिन्नजीवस्य सेवाद्यर्थमयोग्यता तथा च भाष्यं मुक्तोपसृप्येति सूत्रस्य तेन शरीराद्यध्यासविशिष्टं न ब्रह्मणि योजनीयमितीत्याशङ्क्याहुः **एवं चेति** ।

एवं चेत्पुष्टतामेति भावात्मा स रसस्तदा ।
श्रीकृष्णभजने योग्यं कुर्याज्जीवं निवेदितम् ॥ १० ॥

एवमित्युक्तपरामर्शे विरहसंयोगवांश्चेचदि तदोभयसञ्चारिभिर्वैराग्यादिभिः **पुष्टतामेति चेत्**

---

१. अनेनभक्तिमार्गो ह्याक्षिप्यते ।

यदीति भाग्यवशेन अत्र निदर्शनमुक्तं शाण्डिल्यर्षिणा 'संयोगे वियोगवृत्तिः प्रेमे'ति सूत्रेण एवं 'वियोगे संयोगवर्तनमपी'ति तद्भाष्ये । **निवेदित**मिति 'सख्यानन्तरमात्मनिवेदन'मिति सुबोधिन्यां पाठक्रमः 'आत्मनिवेदिनो हि भजनार्हा नेतर' इति नवरत्नटीकायामर्थक्रमः । श्रुतकृताभ्यामात्मनिवेदन-विशेषितत्वाद्वा । सुबोधिन्यां कृतात्मनिवेदिनः । आद्ये स्तुतो रसप्रमेयबलेन पुष्टिभक्तौ, साधनबलेन मर्यादाभक्तौ **योग्यं जीवं कुर्यात्** । द्वितीये आरम्भदशायां 'धर्मेण पापमपनुदती'ति श्रुतेः पापाभावद्वारा मर्यादाभक्तौ योग्यं जीवं कुर्यात् । तदुक्तं 'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयती'ति सूत्रभाष्ये । 'ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपपन्नमित्याशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाहे'ति, अत्र तुल्यभावेनेति सख्यं, प्रधानभावमिति ह्यात्मनिवेदनम्, 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे'ति सूत्रे स्पष्टमिदम् । आत्मनिवेदनानन्तरं विचिकीर्षितो जीवः । 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म' इति वाक्यम् । श्रुतिस्तु 'भर्ता सन् ध्रियमाणो बिभर्ती'ति । **द्वितीयपक्षे** तु भजने 'तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यती'ति निबन्धाद्यथासङ्ख्यं देहाध्यासेन्द्रियाध्यासान्तःकरणाध्यासानां आलोचनवैराग्यसाङ्ख्यैर्निवृत्तिमचीक्लृपन्नाचार्याः 'योगयोगे तथा प्रेमे'त्यनेन कारिकांशेन प्रेमयोगाभ्यां प्राणाध्यासस्वरूपविस्मृत्योर्निवृत्तिम् । सिद्धान्तरहस्ये 'ब्रह्मसम्बन्धकरणात्सर्वेषां देहजीवयोः सर्वदोषनिवृत्तिर्हि' इति आत्मनिवेदनस्य योग्यकरणकारणतोक्ता ।

कृष्ण इत्यादि ।

कृष्णे निवेदनाज्जीवः कृतकृत्यो भवेदिह ।
अतः सर्वात्मना कुर्याद्विधित्वेन निवेदनम् ॥ ११ ॥

'इहैव समवनीयन्ते प्राणा' इति श्रुतेरिह । **अतो** जीवस्य योग्यत्वात् । **सर्वात्मना** सर्वपशुपुत्रेन्द्रियादियुक्तेनात्मनान्तःकरणेन सह **जीवः कुर्यात्** । अथवा 'यस्मिन्नकृते न कोपि पुरुषार्थः सिध्यति तत्सर्वात्मना कृतमात्मनिवेदनं' सुबोधिन्यामयमर्थः यतः कृतकृत्यताफलमुक्तमतः सर्वेषां पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशप्रकृतिपुरुषमहत्तत्त्वाहङ्काराणां मध्येऽष्टानां पृथिव्यादीनामात्मा पुरुषान्तर्गतपुरुषः परा काष्ठा तेन हेतुना विधित्वेन आत्मनिवेदनं कुर्यात् । तथा चोक्तं गीतायां 'स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते'त्युक्त्वा 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत' इति । **विधित्वेने**ति । विधिर्यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ लिङर्थः । वाक्यं तु तेन विधिवाक्यमुच्यते, एवं विधित्वमाज्ञानिष्ठमपि आज्ञाघटितार्थरूपात्मनिवेदन उच्यते एवमेव पूर्वमीमांसकानां व्यवहारः । 'इमे विदेहा अयमहमस्मी'ति बृहदारण्यके जनकात्मनिवेदनवाक्यम् । 'इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् । दारान्सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनम्' इत्येकादशे वाक्यम् । अत्र शिक्षेदित्यनेनानुकृष्टेनान्वयात्परस्मै इष्टाद्यभिन्नं निवेदनं यत् तत्कर्मकशिक्षानुकूलकृतिविषयिण्या आज्ञायाः प्रतीतिः । अत्र पदार्थसमूहरूपवाक्यार्थैकदेशाज्ञानुकूलपर्वसु सुखसंवेदनरूपा रतिश्चेतस्तत्प्रवणाख्यमानसीसेवारूपभावरूपाङ्कुरमियर्तीति शृङ्गारलक्षणवाक्योक्तस्त्रीपुंभावात्मकत्वं जीवानां अक्षरत्वादस्त्येव भावाङ्कुरार्थः । यद्वा भावैरनुभावैरित्यादिना पूर्वमुक्तो यः स तथानिष्ठं विधित्वमात्मनिवेदने आरोप्यते । छत्रिणो यान्तीतिवत् । अथवा विधीयते यत् स विधिः 'उपसर्गे घोः कि'रात्मनिवेदनं पूर्वश्रुतिस्मृत्योरत्रात्मनिवेदनशिक्षावाचकलिङ्गादि विधीयते इति प्रत्ययात् । अत्र सूत्रं साधनाध्याये 'अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्या'मिति । श्रुतिस्तु 'परं ब्रह्म एतद् यो

---

१. प्रवेश ।

धारयति रसति भजति ध्यायत' इत्यादि । गीताविस्तारस्तु 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा' । गीता तु त्रयोदशाध्याये 'मयि चानन्य-योगेन भक्तिरव्यभिचारिणी' । पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत' 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारते'ति च ।

भक्तिमार्गविषयं निष्कर्षन्तः फलाय साधननिष्कर्षमाहुः **शृङ्ग** इति द्वयेन ।

शृङ्गो भावाङ्कुरः प्रोक्तः शृङ्गारस्तद्गतो रसः ।
स वै कृष्णात्मको ज्ञेयः श्रुतिवाक्यानुसारतः ॥ १२ ॥
समर्प्य तत्र सर्वं हि दृढविश्वासतो भजन् ।
ऐहिके पारलोके च चिन्तां त्यक्त्वा सुखी भव ॥ १३ ॥

भावाङ्कुरः चेतस्तत्प्रवणाख्यो भावः प्रेमा तस्याङ्कुर आस्वादयोग्यः **शृङ्गः** प्रभुत्वाद् भगवत्प्रापकत्वात् । ज्ञानस्याक्षरब्रह्मप्रापकत्वात् 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने' इति विश्वः । **प्रोक्तः** ब्राह्मणेन भगवता प्रोक्तः श्रीशुकैः प्रोक्तः व्रजभक्तैः प्रोक्तः । भक्तिरहस्यभजनमित्यादिगोपालतापनीये । 'तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवानि'ति द्वितीयस्कन्धे 'कुर्वन्ति हि त्वयि रति'मिति फलप्रकरणे प्रोक्तः । तद्गतः प्रेमास्वादगतः रस आनन्दमयः शृङ्गार इत्यर्थः । शृङ्गं भावाङ्कुरमियर्तीति शृङ्गार इति व्युत्पत्तेः । शृङ्गश्च शृङ्गश्च शृङ्गौ तौ इयर्तीति शृङ्गार इति व्युत्पत्तिरपि शृङ्गारपदस्य । यद्वा शृङ्गगतः शृङ्गारः शृङ्गशृङ्गारः शृङ्गः शृङ्गारः इति प्रयोगत्रयम् । न तु भावास्वादयोग्यता सः, चेतसि भावास्वादो भगवद्दत्तः स्वधर्मीभूतभावाङ्कुरमाश्रयतया स्वीकुर्वन् तद्गतः विषयितया मानसीसेवां शृङ्गारः स्वीकुर्वन् विषयत्वेन तद्गतो वा । **वै** निश्चयेन, **तद्गतो** यतः कृष्णात्मकः । ननु कथं प्रेमप्रियताहार्दस्नेहपदान्य-प्रवर्त्य शृङ्गारपदप्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् । वेदान्ते योगमात्राश्रयणाद् भक्तिमार्गस्य सुबोधिन्यां शृङ्गत्वाच्च लक्षणाप्रसङ्गाच्च । अत्र हेतुः **श्रुती**त्यादि 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दिति । अत्र मरणोपस्थितिमन्तरा प्राण्यादित्यस्याप्रवृत्तेः विरहः कः प्राण्यात्मकः । किञ्च 'स मानसीन आत्मा जनानां सर्वात्मे'ति वाक्यानि, 'तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' 'वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या' 'कामाद्द्रोष्य' इत्यादीनि । अत्र भक्तिर्मानसीसेवा । कामो दिदृक्षा । तत्र तन्निमित्तं तत्फलकमिति यावद् गृहिणोपसंहाराधिकरणोक्तरीत्या इन्द्रियादिकं सर्वं समर्प्य सर्वात्मभावं कृत्वेति यावद् 'दृढं कृत्वा मन' इत्यत्र दृढपदार्थ उक्तः दृढश्चासौ विश्वासश्च निश्चयात्मकः 'रक्षतीत्येव विश्वास' इति पञ्चरत्नात् तथा कापट्याभावः । ततो **भजन्** । एतदत्रोक्तं भवति । 'सदा सर्वात्मभावेन भजनीयो व्रजाधिपः । स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचने'ति चतुःश्लोक्यामुक्तम् । सर्वदा सर्वभावेनेति पाठः । चिन्तां पश्चात्तापरूपामन्तःकरणप्रबोधोक्ताम् । किञ्च । चिन्तां सञ्चारिभावरूपाम् । यथा 'चिन्तामापुर्दुरत्ययाम्' । **यद्वा** । 'राकासुधाकरमुखी'त्यत्र सीतायाः परवधूत्वात्तत्सन्धिविषयिणी चिन्ताऽनौचित्यप्रवर्तिता रावणस्य । एवं जीवस्यान्यदेवभज-नविषयिणी चिन्ता 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी'ति क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिरूपणाध्यायीयगीताया अनौचित्यप्रवर्तिता नवरत्नोक्तरीत्या वा **चिन्तां त्यक्त्वा सुखी भव** भजनानन्दवान्भवेत्याज्ञा । दुःखाभावे तु किं वक्तव्यमिति भावः । सर्वात्मभावेन भजनं विद्या । 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रात् । सर्वात्मभावस्य विद्यात्वे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणसूत्राणि । सनत्कुमारनारदसंवादश्छान्दोग्यस्थः श्रुतिरूपः । गीता 'अमानित्वमदम्भित्वम्' इत्यादि 'अज्ञानं यदतोन्यथे'त्यन्तम् । अत्र गृहिणोपसंहारा-

धिकरणरूपसूत्राणि । विषयवाक्यं श्रुतिः । 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गुरोः कर्माभिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत' इति । गीता पुरोक्ता । **इति शृङ्गारस्वरूपम् ।**

पूर्वं गृहिणोपसंहाराधिकरणविषयवाक्ये आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येत्युक्तमपुनरावृत्ति-मोक्षार्थम् । इदमात्मनि सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठापनं ब्रह्मवादे त्वेवम् । उक्तपरामर्शस्तु एकादशे एकोन-त्रिंशाध्यायेस्ति । 'एतत्ते कथितः सर्वो ब्रह्मवादस्य सङ्ग्रह' इति वाक्यात्तत्रत्यानि पद्यानि प्रस्तूयन्ते ।

श्रीभगवानुवाच ।

कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् ।
मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ॥
देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ।
देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥
पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् ।
कारयेन्नृत्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥

एतदेव 'समर्प्य तत्र सर्वं ही'त्यादिनोक्तं तत्र नित्योत्सवसेवयोरुत्सवाः प्रोच्यन्त इत्याहुः **उत्सवा** इति । उत्सवाः प्रोच्यन्त इत्यर्थः । महोत्सवमभ्यर्हितत्वादाहुः प्रथमं **जन्मे**त्यादि । जन्माष्टम्युच्यत इत्यर्थः पूर्वग्रन्थेन तद्रूपं तत्र च स्थितं साकारव्यापकं च ब्रह्मज्ञानमभूत् ततो भगवदाविर्भावानुकूला भक्तेच्छा या जाता तया विज्ञापनात्मकं यत्नमाहुः **येनेत्यादीति विज्ञाप्ये-त्यन्तम् । येने**ति ।

येन दुःखेन गोपीनां यशोदानन्दयोस्तथा ।
प्रकटोभून्निरोधार्थं तथा मयि कृपां कुरु ॥ १ ॥

अत्र 'चतुर्विधा भजन्ते मां जना' इति गीतायामुक्तेषु चतुर्षु आर्तोधिकारी यो भगवत्प्राप्ति-विरहमसहमानः । ज्ञानी तु सर्वात्मभाववान् 'तस्मान्नास्त्यधिकः परः' अधिकारः, उत्तमोत्तमः सः । इति विज्ञाप्येति वक्ष्यमाणत्वात् । आर्तस्य विवेकाभावात् । 'प्रार्थिते वा ततः किं स्या'दित्यस्य विवेकधैर्यो-श्रयस्थस्य विवेकबोधकस्य न विरोधः । **किञ्च** । भगवदाविर्भावे भक्तानां दुःखस्य हेतुत्वेन भक्तिमार्गा-रम्भदशायामपि विरहानुभवकर्तृफलदशां भावयित्वा स्वस्मिन्दुःखारोपं कृत्वा निरोधस्य पदवीं यियासेत् । भक्तिवर्धिनीनवरत्नश्रीभागवतोक्तमारम्भदशायां क्रियते इति पुरुषोत्तमप्रतिष्ठानाम्नो ग्रन्थादुच्यते । फलदशायां सन्न्यासनिर्णयोक्तकरणावसरे निरोधलक्षणोक्तं क्रियत इति श्रीवल्लभा-चार्यग्रन्थसङ्ख्यायां पाठानुक्रमादुच्यते । पूर्वश्लोकार्थः स्फुटः 'उभयो रोधसो'रिति वाक्याद्गोप्यादीनामपि रोधोधिकरणकत्वात् । **यद्वा** । बृहद्वामनपुराणे पुराविदां ब्रह्म यत्तदज्ञानजं दुःखं, यशोदानन्दयोर्भुवि विश्वेश्वरे हरौ, भक्त्यभावजं दुःखम् । तद्दशमस्कन्धाष्टमाध्याय उक्तम् । अयमर्थः । **येन** ब्रह्माज्ञातं तज्जेन **दुःखेन** प्रयोजकेनानुमोदनेन हेतुना तथा । 'ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतातस्तेन निर्गुणत्वेन परत्वेन वाङ्मनोगोचरातीतत्वेनानन्दमात्रत्वेन प्रकारेण गोपीनां **निरोधार्थं प्रकटोभूत्** । येन दुर्गतितारकपरमभक्त्यभावजेन दुःखेन प्रयोजकेन ब्रह्मादेशसत्य-

करणेन हेतुना तथा तेन नन्दयशोदयोर्बालकत्वेन प्रीतिकारकत्वेन प्रकारेण निरोधार्थं प्रकटोभूत् । **तथा** यथाधिकारं तेन पूर्वोक्तप्रकारेणैव **कृपां** प्रथमस्य चतुर्थचरणस्यानुमानिकाधिकरणोक्तामव्यक्तपदवाच्यां अव्यक्तपदस्याक्षरवाचकत्वे तु तूष्णीं कृपां विज्ञानहेतुभूतां **कुरु** इत्याशीरधीष्टं वा कृपामधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापार इति सिद्धान्तकौमुद्याम् । तेन कृपाविषयिणीच्छा कर्तव्या न तु पुष्टिनिरोधविषयिणी गोपीनन्दादिवत् । तेषां पुष्टिमार्गीयत्वादस्मदादीनां मर्यादामार्गीयत्वात् । कृपया विज्ञानं विज्ञानेनेच्छया निरोधः ।

नीत्यादि ।

निवेदितात्मभावेन महतां कृपया तथा ।
देहि स्वानन्दरूपं स्वदास्यं श्रीपुरुषोत्तम ॥ २ ॥

निवेदितो जीवस्तस्यात्मभावो 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जीवस्य तनूकरणेन, भावपदेन भगवान् भावसंपृक्तः जीववत् 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वाक्यात् । **महतां** कृपा पूर्वोक्तातिरिक्तापि वरणहेतुभूता तथा निवेदितजीवस्यात्मभावरूपप्रकारेणावृतया अनेनानुमानिकाधिकरणोक्तेन योग्यं शरीरं तदधिकरणोक्तमुपलक्षितम् । **देही**ति दानमधीष्टम् । षट्साधनानां देशादीनामसाधकत्वात् । सर्वात्मभावव्यतिरिक्तस्य दानायोगात् । 'प्रदानवदेवे'ति सूत्रात् । **स्वानन्दरूपं** धर्मशास्त्रे पञ्चदशसु दासेषु नराधमत्वेनोक्तस्य भक्तिशास्त्रे 'तवास्मीति च यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं हरे'रित्यभयरूपमोक्षसाधनत्वेनोत्कृष्टत्वेन निरूपितस्य तवाहमित्युपगतस्यानन्देन रूपं स्वरूपं भवति तादृशानन्दव्यावृत्त्यर्थं **स्वानन्दरूप**मिति स्वीयानन्दरूपं भजनानन्दरूपमिति यावत् । **स्वदास्यं** न तु विभूत्यादेः दास्यमपि, प्रकटसत्त्वं तिरोहितचिदानन्दं जगद्वत्, तत्प्रकटानन्दं तिरोहितचित्सत्त्वं **देहि** । तदपि सर्वभावेन निर्गुणभक्तिमार्गीयेणेत्याहुः । **श्रीपुरुषोत्तमे**ति । पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते'त्यत्र भजतीति भक्तिमार्गः । एवमिति उक्तपरामर्शे, तृतीयाया लुक् । उक्त'मूर्ध्वमूलमधःशाख'मित्यादिना वेदविदोश्वत्थमेनमित्यादिना असङ्गशस्त्रेण द्वैधीकृत्य 'ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी'ति श्लोकोक्ता पुनरावृत्तिस्थानमार्गणं तत्परामर्शेन सिद्धान्तमुक्तावल्युक्तेन पुरुषोत्तमं जानाति स सर्ववित् सर्वभावेन मां भजति श्रिया सहितमिति ।

हरे इति ।

हरे करुणया कृष्ण मदर्थं प्रकटो भव ।
अहं यथा निरोधस्य पदवीं याम्यसंशयम् ॥ ३ ॥

'यो यस्य तस्य दैवत'मिति वचनात् सम्बोधनं **हरे** इति । **करुणये**ति 'कृपाविष्टः साधन'मिति भाष्यम् । निरोधपदव्याः साधनमत्र श्रीभगवान् कृपाविष्टः । **भवे**ति कामचारानुज्ञायां लोट् । ननु किमर्था कामार्था प्राकट्यविषयिणी कामचारानुज्ञा यतो निरोधलक्षणग्रन्थोक्तसाधनैर्निरोधो भविष्यतीत्यत आहुः **पदवी**मिति । यथाचार्याणां **निरोधस्य** पदवी तथा ममापीति कामचारानुज्ञेति भावः । मम निरोधः समजनि न वा पदव्या असञ्जननाद् इत्येवं संशयस्तस्याभावो यथा भवति तथा **यामि** प्राप्नोमि ।

इतीति ।

इति विज्ञाप्य श्रीकृष्णसूर्त्यग्रे प्राञ्जलिः स्थितः ।
यशोदानन्दगोगोपीगोपसङ्घसमन्वितम् ॥ ४ ॥
व्रजं भावनया सिद्धं कृत्वा हृदि विभावयेत् ।
स्वार्थं प्रकटितं कृष्णमानन्दाकारमुत्तमम् ॥ ५ ॥

इति विज्ञाप्य आर्तस्याशक्यविज्ञापना, विरहस्य 'अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरि' रिति वाक्याद्विवेकाभावो न दोषावह इति पूर्वमुक्तम् । इदं विज्ञापनं अर्धरात्रे श्लोकसार्धाष्टपाठानन्तरम्, **स्वार्थं प्रकटित**मिति भूतप्रयोगात् । न च प्रकटितमित्यत्र पुरुषोत्तमप्रतिष्ठासामयिकं भूतं प्राकट्यं गृह्णीम इति वाच्यम् । **कृत्वे**ति क्त्वान्तकर्तुः जन्माष्टमीदिनपुरुषोत्तमभावुकस्य प्रकटितकर्मकभावनाकर्तृत्वात् । पुरुषोत्तमप्रतिष्ठासामयिकभूतप्राकट्यस्य जन्माष्टम्यन्यदिनपुरुषोत्तमभावुककर्तृकत्वात् । तत्सामयिकप्राकट्यग्रहणायोगात् । 'अत्र कटकाद्युपचाराः साक्षात्कृता भवन्ती'ति सेवाप्रकरणटीकायाम् । तादृशस्तु संयोगभक्तिः सुप्रसिद्धैव साप्यर्धवृगला कथं पुरुषोत्तमाविर्भावं साधुयादतो द्वितीयमर्धदलमाहुर्हृदि भावनाख्यम् । **यशोदे**त्यादि । ननूक्तेपि विरहे संयोगोपि सुस्थिर एवेति कथं भावनाख्यं द्वितीयदलं संयोगावस्थायामिति चेन्न । विरहावस्थायामेव हृदि प्राकट्यमिति नियमो नास्ति । 'ध्यानाच्चे'ति सूत्रे भाष्ये 'भावनौत्कट्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूपध्यानादपि हृदि प्रकटः सन्नासीनो भवतीत्यर्थः । 'तेन स्थैर्यमुक्तं भवती'ति भाष्यात् । न च 'भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते' इति सन्यासनिर्णयाद्भावनौत्कट्यं विरह एवेति वाच्यम् । 'आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तये'दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यां संयोगभक्तिसञ्चारिण उपदेशात् । अतोत्र संयोगेपि संयोगसञ्चारिणः सुवचत्वम् । अत्र देवकीवसुदेवादिसमन्वितं व्रजं सिद्धं कृत्वेति नोक्तम्, पुराणाद्युक्तमपि । कृष्णोपनिषदि 'यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी' । 'देवकी ब्रह्मविद्या' 'निगमो वसुदेव' इति श्रुतिभ्यस्तत्स्वरूपाण्युक्त्वावतीर्णस्य क्रीडा'वने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सहे'ति यतो नन्दादिभिरेवाह श्रुतिः । ननु जन्माष्टमीतिसमाख्याप्रामाण्याज्जन्मनो वसुदेवगृह्यत्वाद्विज्ञापनवाक्येषु यशोदानन्देत्यादिवाक्ये च देवकीवसुदेवाद्युल्लेखनेन सन्दर्भं विरचयन्तु गोपगोपीसुरोल्लेखनं क्रीडास्थलेऽन्यत्र भवतु न तु जन्माष्टम्यामिति चेन्न । जन्माष्टमीसमाख्यया प्राप्तावपि, पुराणान्तरेण प्राप्तावपि भागवते मते जन्मनो गोप्यत्वेन वसुदेवगृह्यजन्मार्थमुल्लेखनासम्भवात् । 'जन्म गोप्यं भगवत' इति प्रथमस्कन्धात् । जन्माष्टमीसमाख्याया भागवते मते 'वासुदेवस्त्वत्रैवाविर्भूत इति सिद्धान्त' इति सुबोधिन्या नन्दगृह्यक्रीडास्वपि सम्भवात् । **हृदि कृष्णं भावये**दित्यन्वयः । सदानन्दम् । जन्माष्टम्यां भावनातः प्रकटितमिति विशेषणम् । तदपि 'परित्राणाय साधूना'मिति गीतातः । **स्वार्थं** स्वीयार्थम् । 'तदपि 'विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति वाक्यात्सङ्कर्षणानिरुद्धकार्यार्थं न, किन्तु 'भक्तियोगवितानार्थ'मिति गीताविस्ताराद् भक्तियोगवितानार्थ**मानन्दाकारम्, तदप्युत्तमं** कार्याख्यानाधिकरणोक्तम्, न तु विषयानन्दाकारम् ।

तत इति ।

ततः संपूजयेद्भक्त्या यथालब्धोपचारकैः ।

संयोगसेवायां दास्यभक्तित्वेन दास्यान्तर्गतानि भक्तिवर्धिनीनवरत्नश्रीभागवतान्यवतार्यन्ते, तत्र

सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या निवृत्तसर्वदोषभक्तिमार्गीयो भक्तिवर्धिन्युदितरीत्या **सम्पूजयेत्** । भक्तिवर्धिन्युक्तपूजायां सम्यक्त्वं श्रवणादिपूर्वकत्वमेव 'पूजया श्रवणादिभि'रिति भक्तिवर्धिनीवाक्यात् । भक्तिपूर्वकत्वे भक्त्येति वक्ष्यमाणं पुनरुक्तं स्यात् । बालकृष्णजितामासनम् । १ । सङ्कल्पः । २ । कुङ्कुमाक्षतम् । ३ । भक्तिमार्गीयोपचारा मुख्या इति कुङ्कुमतिलकं अक्षतानि च तुलसी । ४ । पञ्चामृतस्नानम् । ५ । अर्घ्यम् । ६ । चन्दनम् । ७ । स्नानम् । ८ । अङ्गवस्त्रम् । ९ । भगवते पीताम्बरम् । १० । श्रीबालकृष्णजिते पीताम्बरम् । ११ । अत्राशङ्का आधुनिका रक्ताम्बरं कुतः समर्पयन्तीति नेयमाशङ्का कार्या 'पीताम्बरधरः स्रग्वी'ति वाक्यस्य तामसप्रकरणीयत्वेन लौकिकमुख्यत्वम् । तदुक्तं तामसप्रकरणादौ 'लौकिकं तामसे मुख्य'मिति । तेन पीताम्बरपदेन रक्ताम्बरमुच्यते इति ज्ञापनाय पीताम्बरपदपुरस्कारेण रक्ताम्बरग्रहणम् । प्रमाणं पीताम्बरपदं लौकिकी भाषा तत्समाधिभाषायां 'भावस्तत्राप्यस्मदीय' इत्यलौकिकभावसहकारिकारणेन अर्थान्तरे शक्तमगत्या । भगवते गुञ्जा । १२ । माला । १३ । चन्दनम् । १४ । चन्दनार्कः (चोवा) । १५ । चन्दनचूर्णम् । १६ । श्रीबालकृष्णजिते गुञ्जा । १७ । माला । १८ । चन्दनम् । १९ । चन्दनार्कः । २० । चन्दनचूर्णम् । २१ । भगवते धूपम् । २२ । दीपः । २३ । जलपात्रे । २४ । नैवेद्यम् । २५ । अर्घ्यम् । २६ । तुलसी । २७ । शङ्खोदकम् । २८ । आचमनम् । २९ । मुखवस्त्रम् । ३० । ताम्बूलीताम्बूलम् । ३१ । वेणुः । ३२ । नीराजनम् । ३३ । त्रयस्त्रिंशदुपचाराः साधुकृताः साधवः साधुकृताः । भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्यधिकोपचारा न दुष्टाः । 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः' इति वाक्यात् 'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति वाक्याच्च । अत उक्तं **भक्त्येति** । संयोगसेवायां स्थितवतो भक्तिवर्धिनीपूजोदिता भक्तिवर्धिनीश्रवणाद्युच्यते । श्रीभागवतं च लघुस्वमार्गे 'देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि' 'कारयेत् मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान्' 'कारयेदि'त्युक्तम् । तत्र महोत्सवस्मरणभक्त्यर्थं नन्दमहोत्सवश्रवणाद्युच्यते, श्रवणादीनि तदानीं भगवतो वक्ष्यमाणान्यपेक्षितानि, तानि समर्प्यन्ते, अथवा 'यद्यदिष्टतम'मिति वाक्यात् स्वेष्टतमानि समर्प्यन्त इति दास्यकरूपता । 'देहि स्वानन्दरूपं स्वदास्य'मिति विज्ञापनावाक्यात् । अतः पूर्वं प्रेङ्खपर्यङ्कसमर्पणम् ततो जलपात्रताम्बूलनैवेद्यक्रीडनकानि भक्तिमार्गानुसारेण समर्पणीयानि । भक्तिवर्धिनीपक्षे लीलास्मरणविषयं समर्पितं सर्वम् । 'प्रेङ्खपर्यङ्कशयन'मिति वाक्यात् । यद्यपि 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति व्याससूत्रात् पूर्वोक्तं न समर्पयेत् कोपि, तथापि सर्वसामर्थ्यसहिताय बालमुकुन्दाय, 'यद्यदिष्ट'मिति वाक्यात् 'पत्रं पुष्प'मिति गीतायाश्च समर्पणीयानि । 'अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शन'मिति वाक्यादन्याग्रहेण समर्पणीयानि वा जलपात्रताम्बूलनैवेद्यानि । 'अवाद्यन्त विचित्राणि वादित्राणि महोत्सव' इति वाक्यात् नन्दमहोत्सवे 'मद्भक्ताचरितानी'ति वाक्याद्देवेषु भगवद्भक्ता नन्दादयस्तेषां चरितानीति नाभिनयः प्राप्नोति तथाप्युपासनाशेषभक्तौ 'जन्म कर्म चाभिनयन्मुहु'रिति वाक्यादभितः सर्वतोभिनयः प्राप्नोत्येव एवं च 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने' इत्यादि श्रीभागवतोत्सवाध्यायोक्तं सर्वमभिनेयम् यथाशक्तिभावनात्रयं उत्तमाधिकार्याधिकारिकम् । तथा हि । **स्वरूपभावना** भगवतो निःप्रतियोगिकर्मणश्च लीलारूपस्य । **क्रीडाभावना** सप्रतियोगिलीलायाः स्मरणम् । **भावभावनं** नन्दादिदुःखहर्त्रीं प्रेरितस्य नन्दादिप्रीत्यनुकूलस्नेहस्य भावना 'तदेजति तन्नैजति' 'वने वृन्दावने क्रीडन्

---

१. साहित्यम् । २. बालमुकुन्दजिताम् ।

गोपगोपीसुरैः सह' इति 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत' इति यथाक्रमं श्रुतयः । **अथ नन्दादीनां भावना** नन्दमहोत्सवे **स्वरूपभावना** 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः' इति भाषापरिच्छेदकारिकाया आनन्दसदृशं संपाद्य भावना । **क्रीडाम्बिकावनगत्यादि,** ब्रह्मणा सह क्रीडाभावना वा । **भावः** सर्वात्मभावः सेवारूपस्तस्य भावना यथा श्रिया युक्तोहं तथा भक्तो मम प्रियः 'मद्भक्ताचरितानि च' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां मध्याधिकारे 'भगवद्धर्मनिष्ठातः स्वस्मिन् तद्धर्मशालिता' । एवंविधवाक्यात्प्रेम्णः परमकाष्ठायामुत्तमाधिकारे स्मरणं नन्दादीनां वा कीर्तनानि 'आजु नन्दरायके आनन्द भयो' इत्यादीनि 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न' इत्यादि च स्मरणमुत्तमाधिकारकृतम् । श्रवणं च पूर्वोक्तानामेव । दास्यभावेनैव, आरात्रिका सेवासम्पूर्णत्वद्योतिका । पूजावत् । रूपकाणि वस्त्राणि चोत्तारणीयानि । अर्धरात्रजन्मनः प्राग् जन्मनो दिनमिति जन्मवर्षात्पञ्चमवर्षमारभ्योत्सवः प्रवृत्तस्तथैव क्रियते । उत्सवान् मङ्गलभोगो महान्, स्नानात्पूर्वं 'पत्रं पुष्पं फलं तोय'मिति वाक्यात् पीताम्बरादिकं[1] समर्प्य पञ्चामृतेन स्नापयेत् । तत्स्वरूपमग्रे वक्ष्यन्ति पञ्चामृतेनेत्यादिना । ततोङ्गवस्त्रं ततोभ्यङ्गोद्वर्तनादीन् गन्धं च । रसोद्बोधकत्वाच्चारक्तान्याभरणानि[2] श्वेतानि पीतानि हरितानि च विशिष्टानि । 'विशिष्टालङ्कारे उत्सवः सार्वजनीनो भवती'ति सुबोधिन्याः । कमलपत्राञ्जनवेणवः । तदुत्तरं तिलकाक्षतमुपायनं चूर्णनीराजनं सङ्कल्पश्च मार्कण्डेयपूजावत् । अत एव 'सतिलं गुडसम्मिश्रं पयोपि समर्पणीयम् । 'सतिलं गुडसम्मिश्रमञ्जल्यर्धं श्रृतं पयः, मार्कण्डेय महाबाहो पिबाम्यायुःसमृद्धये' इति वचनात् । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति सूत्रात् । न राजभोगोत्तरम् । 'प्रातरेव प्रकुर्वीत देवतानां च पूजन'मिति मनुस्मरणात् । अस्मदादिकैस्तु सेवानवसर एव । 'आदरादलोप' इति सूत्रात् । नन्दादीनामयं भावः । दासदासीवत्स्थितानामप्ययं कर्तव्यः । **तथा च भाष्यम्** । उपपन्नस्तल्लक्षणसूत्रस्य 'दासीत्वेन दासत्वेन लीलायां सुहृत्त्वेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता भवती'ति । अत्र गोपीग्वाला वन्दनभक्तौ शूद्रनमस्कारं निषिद्धं मन्यन्ते तदज्ञानात् । 'ब्रह्मसम्बन्धकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः सर्वदोषनिवृत्तिर्हि'ति ब्रह्मसम्बन्धिसमुदायपतितानां सर्वदोषनिवृत्त्या शूद्रत्वाभावात् । तदुक्तं ब्राह्मण्यादिदेवतावादे दशमे, तत एवानुसन्धेयम् ॥ अतः परं उत्सवान्तरवच्छयनारात्रिकपर्यन्तम् । ततो जागरणम् । स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये 'यावद्दिनानि कुरुते जागरं मम सन्निधौ । युगायुतानि तावन्ति वसते मम वेश्मनि' इति साधारणवाक्यम् । अन्यदुक्तम् ।

इयं लीला जन्मनः पञ्चमवर्षात्प्रवृत्ता प्रत्यब्दं नित्यत्वादाविर्भवतीत्याहुः प्रत्यब्दमिति ।

प्रत्यब्दं कार्यमेवं हि लीलानित्यत्वतः सदा ॥ ६ ॥

एवमुक्तपरामर्शेन सदा सर्वस्मिन् काले आशौचकालेऽन्यद्वारा । अशक्तावपि सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायां 'नामचिद्विवित्कने'ति श्रुतिप्रामाण्यात्स्वयं नामानि वक्तव्यान्यन्यद्वारैवं कार्यम् ।

वामनजयन्ती । अत्र पूर्वं श्रीस्वामिनीजन्माष्टमी द्रष्टव्या दानैकादश्यपि । 'अन्यान्यपि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरे'रिति सेवाप्रकरणनिबन्धात् । 'रहस्यं श्रीराधेत्यखिलनिगमानामिव धनम्' इति स्वामिन्यष्टकम् । एतत्स्वरूपं 'श्रीराधे' इत्यस्य व्याख्याने उपारम्भे उपपादितम् । हरेरुत्सवस्तु पाद्मोत्तरखण्डे ।

---

१. रक्ताम्बरादिकम् । २. गौरस्य श्रृङ्गारोद्बोधकत्वादेतासामुत्सवाच्च काश्मीररञ्जितानि वस्त्राणि सुधाया अप्याविर्भाव इत्युक्त्वा उभयप्रीतेरप्याविर्भावाद् रसोद्बोधकत्वाच्च आरक्तानि आभरणानि ।

'वृषभानुरिति ख्यातो गोपो ज्ञातिमतां वरः । तस्य पत्नी महाभागा नाम्ना सौभाग्यसुन्दरी । तावुभौ ब्रह्मसाविन्यौ स्वांशेन जगतीं गतौ । तयोर्गेहे महालक्ष्मीः प्रादुर्भूता सुरेश्वरी । अयोनिजा विशालाक्षी' इत्युक्त्वाग्रे 'कृष्णस्यानन्दकारिणी'ति वाक्याद् अग्रे च 'मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां भौमे मूलर्क्षमण्डित' इति । आसनवस्त्रगन्धालङ्कारपुष्पमालानैवेद्यजलपात्रधूपदीपकुङ्कुमाक्षतनीराजनताम्बूलाचमनमुखवस्त्रताम्बूलानि । स्वामिनीस्वरूपसेवायां पञ्चामृतस्थाने सति विभवे दुग्धस्य स्नानमभ्यङ्गश्च षोडशोपचाराः, पुराणमते त्वावाहनविसर्जने अपि । 'स्थण्डिले तु भवेद् द्वय'मिति वाक्यात् ।

लोके सर्वं परित्यज्य लीलासिद्धिमचीक्लृपः ।
प्रभूपरिकृता दृष्टिस्तथा मयि कृपां कुरु ॥ २ ॥ ममेयं कृतिर्न प्राचाम् ।

दानैकादश्यां श्रीगोस्वामिरचितदानलीलाभावना ।

वामनजयन्ती । यथेति ।

यथा स्वदासवंशीयबलेरर्थार्थसिद्धये ।
अङ्गीकृतं तत्सर्वस्वं तथैव कुरु मे प्रभो ॥ १ ॥

यथा याचकत्वेन प्रकारेण, **स्वदासः** प्रह्लादः, **अर्थः** स्वर्गस्तदपेक्षयाधिकोर्थः सुतलं तस्य **सिद्धये** । 'सुतलस्थापितबलिः स्वर्गाधिकसुखप्रद' इति पुरुषोत्तमसहस्रनाम्नःस्तोत्रात् । मध्यमपदलोपिसमासगर्भितषष्ठीतत्पुरुषः । **प्रभो** परिवृढ, परिवृढाष्टकात् । जन्माष्टमीवत् काश्मीररञ्जितवस्त्राणि कुलहीधौतिपदवाच्ये उत्तरीये च, अनुरागार्थबोधकानि रक्ताभरणानि । कुरु इति पूर्ववत् । 'तयोर्वा पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् । उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः' इति वाक्यात् 'आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये' इति वाक्यादातिथ्यं कर्तव्यम् । 'अह्नो मध्ये वामनो रामरामौ' इति वाक्याद् राजभोगपदवाच्यानन्तरमासनं सङ्कल्पः कुङ्कुमाक्षते तुलसीपत्राणि पञ्चामृतमर्घ्यं स्नानचन्दने स्नानाङ्गवस्त्रे बालमुकुन्दादेः । मूर्तौ तु परपीडादिसम्भवे पूजा त्याज्येत्याचार्याज्ञातो न कर्तव्या वस्त्रगुञ्जापुष्पमालाचन्दनचन्दनार्कचन्दनचूर्णानि नैवेद्यजलपात्रधूपदीपतुलसीशङ्खोदकाचमनमुखवस्त्रताम्बूलनीराजनाद्युपचाराः ।

विजयदशमी । अत्रापि पूर्वं पर्वनवकं मन्तव्यम् । अत्र श्रीहरिरायजितां नवविलासैः कीर्तनाभिधैर्भावनाः । भगवतश्चिकीर्षितत्वात् ।

प्रतिबन्धेत्यादि ।

प्रतिबन्धासुरं दूरीकृत्य भक्तमनोरथः ।
पूरितः स्वप्रियां नीत्वा तथा मेऽस्तु मनोरथः ॥ १ ॥

असुरो रावणः **भक्तो** हनुमान्, 'विष्णुभक्ता हनुमन्तमिदं ब्रुवन्' इति श्रुतिर्हनुमदुपनिषदि । विष्णुभक्ता यं पृच्छन्ति स भक्त एव । **अस्त्वित्यधीष्टे लोट्** ।

इति सत्कारपूर्वकं व्यापारं स्पष्टयाम्बभूवुः **श्रीकृष्णेति** ।

श्रीकृष्ण पूरयान्तःस्थासुरभावविनाशनात् ।
दर्शनं देहि रासस्थस्वप्रियासङ्गतं स्वकम् ॥ २ ॥

---

१. शाकपार्थिवादिराकृतिगण इत्याधुनिकाः, गणपाठे तु नास्ति । २. अडभावश्छान्दसः ।

आसुरभावः पुरुषोत्तमप्रकरणे शरणमार्गानन्तरमात्मनिवेदनमुक्तं कठिनमितीन्द्रियाणि जुहोतीति श्रुत्युक्तात्मनिवेदनप्रतिबन्धकपदार्थ आसुरभावः । श्रीरामचन्द्रगुणोपसंहारस्तावदेव भक्तमनोरथकाल एव पश्चात्तु मूलस्वरूपमेव विचिन्तयेदित्याहुः **दर्शन**मिति । इदं मूलरूपमिति विद्वन्मण्डने 'श्रुतय ऊचु'रित्यादिना प्रोक्तम् । **देहि**, इति पूर्ववत् ।

दीपोत्सवः । अत्रापि पूर्वं रासोत्सवधनत्रयोदशीरूपचतुर्दश्यो मन्तव्याः । रासोत्सवो गोपालतापिनीये विद्वन्मण्डने च, इतरयोर्द्वयोरेक उत्सवः क्वचिद् द्रष्टव्यः, अपरः स्मार्त उत्सवप्रताने ।

यथेति ।

यथा श्रीमन्नन्दकृतदीपावलिविधानकम् ।
लौकिकं स्वीकृतं स्वात्मप्रवेशार्थं व्रजेश्वर ॥ १ ॥

लौकिकं हैतुकम् । ननु 'वने वृन्दावने' इति श्रुतौ गोपपदेन नन्दस्यापि सङ्ग्रहान्नन्देन क्रीडन्निति वचनव्यक्तेर्न हैतुकं किन्तु वैदिकमिति चेन्न । तौ तु बालभावेनैव भावितवन्ताविति सुबोधिन्याः बालक्रीडानुपयोगिनो दीपदानस्य हैतुकत्वात् । तदपि स्वीकृतं दीपदानं स्पष्टं[1] मनसः स्वस्य च परिस्पन्दात् । **स्वस्य** ब्रह्मण **आत्मा** व्रजो नित्यलीलास्थानं तत्**प्रवेशार्थम्** । यद्वा । स्वस्मिन्नात्मनो मनसः प्रवेशार्थं दीपदानाद्ब्रह्म वारयितुं श्रीनन्दमनोनिरोधो यतः अतः सम्बोधनं **व्रजे**ति । व्रजस्य **ईश्वरः** कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थ ईश्वरः । श्रीनन्दनिरोधार्थं हमेलपदवाच्यालङ्कारौ धारणीयौ । श्रीनन्दस्य बालभावेन भावनात् । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति सूत्रात् । अत एव सुवर्णाक्तसूत्रवस्त्राणि नो धारणीयानि किन्तु निर्गुणबोधकरूप्याक्तवस्त्राणि धारणीयानि श्रीनन्दस्य ग्रामीणत्वेन निर्गुणनिष्ठत्वात्तत्रानुरागबोधकानि कानिचित् सूथनेति प्रसिद्धं गोकर्णकटिवस्त्रगोक्रीडनवस्त्राण्याभरणानि चान्नकूटदिनधार्याण्यपि । गोकर्णौ शाबरभाष्ये चतुर्थस्य तृतीयाधिकरणे उक्तौ 'गोलक्षणान्यप्येवमेव कर्तरीकर्ण्यः कर्तव्या एवमादीनी'ति ।

तदीयं यथा स्वीकृतं मदीयं तथाङ्गीकुर्वित्याहुः **कृपये**ति ।

कृपया स्वीयतासिद्ध्यै पूर्वविस्मारणेन हि ।
तथा दीपादिकं सर्वमङ्गीकुरु सदर्पितम् ॥ २ ॥

पूर्वस्य स्मार्तस्य स्वशरीरादेर्निर्बन्धाभावमुद्दिश्य कृतस्य मूत्राद्युच्चारादेर्विस्मारणेन किन्तु 'कायेन वाचा मनसे'ति श्लोके विवृतस्य यथोपरुद्धेन पूजादिकरणेऽपचारः स्यादिति बुद्ध्या मूत्राद्युच्चारो न स्वशरीरादेर्निर्बन्धाभावमुद्दिश्येत्याद्युक्तस्य **स्मारणेन** । ननु श्रौतधर्मैर्मोक्षसिद्ध्या इति वक्तव्ये कुतः **कृपया स्वीयतासिद्ध्या** इत्युक्तमिति चेन्न तृतीयाध्यायचतुर्थचरणे 'अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चे'ति सूत्रे 'इतरत्तदीयत्वमेव ज्याय' इति भाष्यात् । मोक्षोपादानापेक्षया स्वीयतोपादानस्य युक्तत्वात् । न च तदीयत्वं भक्तिमार्गान्तर्गतभक्तिमार्गीयोत्कृष्टावस्थारूपं साधनरूपमेवेति कथं मोक्षोपादानापेक्षया स्वीयतोपादानस्य युक्तत्वमिति शङ्क्यम् । अस्याः शङ्कायास्तत्रैव तद्भूतसूत्रे निरासात् । 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मे'ति वाक्यं तत्र **कृपये**ति साधनत्वाय 'कृपाविष्टः साधन'मिति । पूर्वोक्तलौकिकभिन्नालौकिकं **दीपादिकमङ्गी**कुर्विति पूर्ववत् । इदानीमपि तथा दृश्यते । **आदि**पदेनापणद्यूतारात्रिकोपायनानि, महाराजोपचाराणां मुख्यत्वात् । ननु बालभावस्योक्तत्वात्कुतस्तद्विरुद्धमहाराजोपचारा इति चेन्न । विरुद्धधर्माधारत्वाद्भगवतः । 'सर्वसामर्थ्यसहित' इति कृष्णाश्रयात् ।

---

1. स्पष्टम् ।

अन्नकूटः । विशिष्टालङ्कारविशिष्टनैवेद्यानन्तरं श्रीगोवर्द्धनपूजा तत्रेदं वक्तव्यं **स्वशक्तीति** ।

स्वशक्तिहृदयाद्रूपं स्वं यथा प्रकटीकृतम् ।
तथैव प्रकटीभूय गिरौ पूजां गृहाण मे ॥ १ ॥

गोपालतापिनीये 'गोवर्द्धनधराय चे'ति श्रुतिस्तस्याः प्रपञ्चः । **स्वस्य** श्रीपुरुषोत्तमस्य **शक्तिर्माया** तस्या **हृदयं** प्राप्य तस्या अपसारणं 'कृष्णायाक्लिष्टकारिण' इति श्रुतेरक्लिष्टकारितया करोति तेन मायापसारणेन येन प्रकारेण स्वं श्रीगोवर्द्धनाधिदैविकभिन्नं स्वरूपमतिस्थूलं **प्रकटीकृतमप्रकटं** तद् अतोऽभूततद्भावे च्विः, तथा मायापसारणप्रकारेण । 'तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्र' इत्यस्य सुबोधिन्यां स्पष्टमिदं प्रमेयम् । **गिरीति** ।

गिरिच्छत्रेण दृक्पातचामरैः स्नेहवारिभिः ।
केवलस्वीयताराज्येऽभ्यषिञ्चद्व्रजमीश्वरः ॥ २ ॥

त्रिभी राजा कदापि स्वावसरे न वियुनक्ति एवं गिर्यादित्रिभिर्व्रजोपि न वियुनक्ति तल्लीलामण्डलत्वात् । **ईश्वरोऽभ्यषिञ्चयतः** पातेन्द्रो भगवन्तं सुरभिकृताभिषेकेऽभ्यषिञ्चद् भगवान् स्वस्वरूपामृतपाता **व्रजमभ्यषिञ्चद्** इन्द्रो हि शृङ्गं वंशीस्थाने स्वसमये तिष्ठति ह्यतः पातृत्वसम्भवः । ईश्वरः अह्न्याप्लुतं निशि शयानं निःसाधनं व्रजं स्वस्वरूपे व्यापकः । मालाकार इव व्रजः सन्नतान्नुन्नमयनुन्नतान् सन्नमयन्नुत्खातानारोपयन् विगलितान्विसृज्यान् यत्समीचीनं कुर्वाणो पुष्टान् पोषयन् जगति जातान् जागर्ति । जन्माद्यस्य यत इत्यत्र यच्छब्दार्थस्य निर्गुणत्वाद् 'उत्खातान्प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वं-लघून्वर्द्धयन् कुब्जान् कण्टकितान् वहून्निरसयन् विश्लेषयन्संहतान् । अत्युच्चान्नमयन् नतांश्च शनकैरु-न्मीलयन् भूतले मालाकार इव प्रपञ्चचतुरो राजा चिरं जीवति' । प्रास्ताविकः । तदुक्तं पाद्मो-त्तरखण्डीयवाक्ये सम्बोधनं गोवर्धनकृतच्छत्रेति ।

ततः पीताम्बरं गोक्रीडनार्थं धारयित्वा गोक्रीडनादि कारयित्वान्नकूटसमर्पणे इमे वक्तव्ये **त्वदित्यादि** ।

त्वदाज्ञप्तस्वयागात्मान्नकूटस्य समर्पणात् ।
गोवर्धनाचलाधीश प्रसीद सततं मयि ॥ १ ॥
यथेन्द्रयागभङ्गस्य स्वयागस्य च कारणात् ।
नन्दादीनामनन्यत्वं कृतं मयि तथा कुरु ॥ २ ॥

नन्दं प्रति **त्वदाज्ञप्ते**त्यादि । **अधीशो** नाधिदैविकःकिन्तु स्वरूपमतिस्थूलम् । **स्वयागस्येन्द्र-यागभङ्गस्ये**त्यत्र विरोध इति चेन्न । यागेन गोब्राह्मणादिप्रतियोगिकेन सहेति **स्वयागस्तस्येन्द्रयाग-भङ्गस्ये**ति । प्रतियोगिभेदात् 'तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मख' इति श्रीभागवतात् । **अनन्यत्वं** नान्यःपूज्यतमो येषां तेऽनन्यास्तेषां भावो**ऽनन्यत्वम्** । तथा च गोपान्प्रति श्रीनन्दवाक्यं त्रयोविंशाध्याये 'इत्यद्धा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते । मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिण'मिति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रबोधिनी । अत्रापि पूर्वं भ्रातृद्वितीयागोपाष्टम्यक्षयनवम्यः । भ्रातृद्वितीयायां तद्दिनकीर्तनै-र्भावना 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति सूत्रात् । गोपाष्टम्यां कृष्णोपनिषच्छ्रुत्युक्तगोभिः क्रीडा 'शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः । तद्दिने वासुदेवोभूद्गोपः पूर्वं तु वत्सपः' इति पाद्मात् । भावना तद्दिनकीर्तनैः । अक्षयनवमीयुगादिः प्रदक्षिणाप्रधाना । तथैव शिष्टाचारात् । **क्रीडते**ति ।

क्रीडता योगनिद्राङ्गीकारेण रससागरे ।
तत्रस्याङ्गीकृता मासैः पुमर्थप्रतिपादकैः ॥ १ ॥

तथाधुनोत्तिष्ठ कृष्ण याहि स्वात्मनिवेदितान् ।
तदङ्गीकृतिमात्रार्थं जगद्रसमयं सृज ॥ २ ॥

अत्रोत्तिष्ठेति भक्तमनोरथार्थमधीष्टे लोट् न प्रार्थने 'प्रार्थिते वा ततः किं स्या'दिति निषेधात् । एतादृशीच्छा लीलाप्राकट्यार्थमतोयमुत्थापनमत्रः मन्त्रि गुप्तभाषणे इति धातुपाठात् । ननूत्सवप्रताने 'इदं विष्णुर्विचक्रम' इति मन्त्र उक्तस्तेनास्य बाध इति चेन्न । इच्छायां मन्त्रार्थज्ञानं कारणमर्थदेवस्तु तिरोहितः 'अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु । तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्ममे'ति वाक्यात् । किञ्च सर्वोत्तममार्गे भक्तिरुक्ता तत्र नवधाभक्तिः 'तत्रोपयोगोखिलसाधनानामि'ति वक्ष्यते तादृशभक्तौ गीता द्वादशे भक्तियोगाध्याये मन्त्राभावो मन्त्राणां स्वस्वप्रकरणे साधनभक्तितत्साधनेपूपक्षीणशक्तीनामुक्तायां भक्तौ धावनायोगात् । अतः क्रीडतेत्यादिभिर्भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्योत्थापनम्, न मन्त्रैः प्रमाणाभावात् । ननु मा सन्तु प्रेमानन्तरं स्वव्यसनतः क्रियमाणायां भक्तौ फलात्मिकायां साधनभक्तौ तु पूजायां मन्त्राः कुतो नेति चेन्न । गीताद्वादशाध्याये भक्त्यध्याये मन्त्राभावाद् उपासनायाः प्रेमभक्तिसाधनत्वे पूजायां मन्त्राः सन्तु बाधकाभावात् । 'मन्त्रस्यापि विधानत' इति सेवाप्रकरणनिबन्धात् । प्रकृतमथोच्यते **क्रीडता योगे**त्याद्युक्ते द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायः । किञ्च वाराहपुराणीयचातुर्मास्यमाहात्म्यचतुर्दशाध्यायसन्दर्भः । श्वेतद्वीपस्वरूपकथनानन्तरम् ।

'श्वेतद्वीपसमीपे तु क्षीराब्धौ शेषमञ्चके ।
चातुर्मास्ये तु सम्प्राप्ते स्वपामि प्रतिवत्सरम् ॥
श्वेतद्वीपस्थिताः सर्वे ये चान्येत्रापि वर्तिनः ।
मद्भक्ता देवताः सर्वास्तत्रस्थाः पूजयन्ति हि ॥
श्रीभूदुर्गात्मिका लक्ष्मीस्त्रिभी रूपैः सदैव तु ।
सेवतेऽनन्तरूपैश्च बहुरूपधरं हि माम् ॥' इति ।

स्वपामीति योगनिद्रा । अथ प्रलयात्मा नारायणोवान्तरप्रलयाधारः इति सुबोधिन्याम् । ननु **रससागर** इति विरुद्धं तस्य भेदनिबन्धनत्वादत आहुः तत्रस्थेति । **तत्रस्था** योगनिद्राङ्गीकृता क्रीडायां भेदार्थम् । तदुक्तमिदं 'मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदती'त्यत्रैकादशस्कन्धे, 'अन्तरा भूतग्रामवदि'ति सूत्रेऽभेदोन्तरातो भगवानभेदं न ददातीत्युक्तमेवं 'योगमायामुपाश्रित' इत्यत्र सुबोधिन्याम् । अतोत्र 'न यत्र माये'त्यस्य न विरोधः । अत्र निदर्शनमाहुः **मासै**रिति । चतुर्भिर्मासैः बहुत्वमपेक्षाबुद्धिजन्यं भेदनिबन्धनम् । सङ्ख्यातात्पर्यं वदन्तः शब्दार्थयोरौत्पत्तिकं सम्बन्धमाहुः पुमिति । पुमर्थाश्चत्वारस्तेषां प्रतिपादकाः शब्दात्मका अर्था मासाः रससागरे भक्तेच्छया चतुर्भिः पुमर्थैः क्रीडतीत्युक्तम् । यद्वा मासैश्चेष्टारूपैः कीदृशैः पुमर्थांल्लक्षीकृत्य गतैरित्यर्थः । प्रतिर्लक्षणे पद गतौ अर्थप्रकरणे शब्दगतप्रतिपादकत्वाभावात् तथा योगमायाङ्गीकृतत्वेन रूपेणेत्यर्थः । स्वेति स्वस्मिन्नात्मनि आत्मा निवेदितो यैस्तान् **याहि** 'प्रदीपवदावेश'सूत्रोक्तरीत्या कामभोगकरणार्थं प्रविश । यतस्त इन्द्रियाणि जुह्वति । स्फुटमात्मनिवेदनाख्ये ग्रन्थ इदम् । **तदि**त्यादि स्वात्मनिवेदितानामङ्गीकृतिरूपाधिकार**मात्रार्थं रसमयं सृजे**त्यधीष्टम् । किं **जगद्** गोकुलात्मकं 'रसो वै स' इति श्रुतेः । एतदेव स्वात्मनिवेदितानामधीष्टम् । यतस्त इन्द्रियाणि जुह्वति । अत्र 'अचलत्वं चापेक्ष्ये'ति सूत्रम् । 'भक्त्या जानाति चाव्ययम्' इति श्रुतेर्वक्ष्यमाणस्मृतिस्वारस्यात् । गीता तु तद्विस्ताररूपा स्मृतिः । 'स्मरन्ति चे'ति सूत्र उदाहृता तत्रैव 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिः ।

मार्गशिरः । भगवतः श्युत्तमपुरुषस्य भगिनीभावनं पूजनं चाहुः स्वेति ।

स्वनाथप्रापिकां देवीं सन्तुष्टां कृष्णरूपिणीम् ।
भावयित्वात्मभजनीये रूपे पूजयेच्च ताम् ॥ १ ॥

नन्वन्याश्रयोन्यत्रान्यारोपे भ्रमश्चेति चेन्न । साधनाध्याये सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्' 'भेदान्नेति चेदेकस्यामपि' 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः' 'दर्शयति चे'ति सूत्रचतुष्टयसिद्धमुपसंहारसूत्रभाष्य उच्यते आशङ्कामुखेन । ननु पूर्वसूत्रोक्तरीत्या गुणोपसंहारो न क्वचिदपि प्राप्तावसर इति सिद्धम् ।"दृश्यते चोपसंहारः रामोपनिषत्सु 'यो वै ये मत्स्यकूर्माद्यवतारा' इत्यादिनोक्तावताररूपत्वस्य श्रीरामे 'नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय चे'त्यादिषु त इति युष्मच्छब्दविषये श्रीव्रजनाथे श्रीरघुवर्यत्वादेरित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं रूपमाहुः **उपसंहार इत्यादिना**" । उक्तस्थलादिषु य उपसंहारः स त्वर्थस्य पदार्थस्य भगवल्लक्षणस्योभयत्राप्यभेदादित्यर्थः । इत्येकं रूपं द्वितीयम् । **विधिशेषवदिति** विधिशेषोर्थवादस्तद्वत्समानं च भवतीति । प्रकृते 'सङ्कल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चना'दिति ब्रह्मवाक्ये मदर्चनपदाद्भगवल्लक्षणार्थाभेदः कात्यायन्याः । 'विधिशेषवत्समानं' विधिकल्पितस्य शरीरस्य 'तस्य सेवादिकल्पने'ति श्रुतौ क्रियेतेति विधिं प्रकल्प्य तच्छेषः ॐ यो वै श्रीपन्याप्रकृतिर्भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नम इति अर्थवादस्तत्समानमिदमेव । अथवा वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यस्य वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यर्थवादस्तेन समानमिदम् । एवं कृष्णरूपिण्या देव्या उपसंहारे बीजद्वयमप्युपलभामहेऽतो भेदे सिद्धे नान्याश्रयो वाप्यन्यत्रान्यारोपः । ननु पुंस्त्वमुपसंहृत्य पूर्वं भजनं कृतमिदानीं कृष्णरूपिणीत्वं स्त्रीत्वमप्युपसंहृतमिति स्वरूपस्यान्यथात्वमापतितमिति चेन्न । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन न स्वरूपस्यान्यथात्वमित्यस्य 'अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशषा'दिति सूत्रे सिद्धत्वात् । **स्वनाथप्रापिकां** दुरदृष्टनाशिकां कात्यायनीरूपां संहारिकां शक्तिमग्निरूपाम् । शक्तित्वेन व्यवहारेऽग्नेः स्त्रीत्वमतः साधनरूपाम् । अस्या अपि शक्तेरिच्छाशक्तिर्बलीयसीतीच्छया दुरदृष्टनाशप्रतिबन्धेऽसाधनत्वमाशङ्क्याहुः **सन्तुष्टामिति** । सन्तोषोनुद्धर्षः महाभाग्यवती 'अल्पभाग्यत्वे भगवान्नाज्ञापयेत् यशोदायां च जन्म न स्याद्भगवद्दास्यं च न प्राप्नुयात्, त्वया प्रार्थितः प्रियः स्वेच्छामप्येतदनुगुणां करिष्यति अहो महाभाग्यं तव आभिमानिकसम्बन्धेन त्वं पुनर्भगिनी भवसि अत उपकारोपि कर्तव्यः' एतादृश्या महानुद्धर्षः । परिशेषात्प्रमाणरूपां प्रामाणिकः सन्तुष्टो भवतीति । फलप्रमेययोरग्रे स्पष्टत्वात् । न च मन्तव्यं तादृशदोषो न मया परिहर्तुं शक्यत इति यतस्त्वं **देवीं** ताम् । महायोगिनी गर्भसङ्कर्षणादिकार्यकारणात् प्रमेयरूपां दिवु क्रीडाव्यवहारेति धातुपाठात् । नन्वाधिदैविकं कथं परिहर्तव्यं कालादिभ्यो बलिष्ठा हि सा प्रतिबन्धकशक्तिस्तत्राहुः **कृष्णरूपिणीमिति** । कृष्णे रूपमस्या अस्तीति कृष्णरूपिणी तामधीश्वरीमित्यर्थः । ईश्वरं भगवन्तमधिकृत्य वर्तते अतोन्तरङ्गा त्वं शक्तिः स्वल्पापेक्षमन्तरङ्गम् । भगवन्मात्रापेक्षा, प्रतिबन्धकशक्तिस्तु बहिरङ्गा बह्वपेक्षत्वं बहिरङ्गत्वम् । भगवत्प्रतिबद्ध्योभयापेक्षत्वात् । अतः सर्वप्रकारेण त्वं भगवदीयेति **आत्मभजनीये रूपे भावयित्वे**त्यर्थः । न च 'मायेत्यसुराः' 'माया च तमोरूपे'ति श्रुतिभ्यां तमउपासका असुरा इति वाच्यम् । अनीश्वरप्राकृततमउपासकत्व आसुरत्वं न तु हीश्वरदास्यकर्त्र्यां आत्मगुणतमोरूपाया उपासकत्व आसुरत्वमिति ।

---

१. पनि स्तुतौ भ्वादिरात्मनेपदी सेट् ।

वसन्तः । मकरकर्कटयोर्यदा विकर्तनः सङ्क्रामति तदा पर्वात्मक उत्सवः पूर्वमत्रापि । किञ्च, पौषे श्रीगोस्वाम्युत्सवोपि कृष्णपक्षनवम्याम्, 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति श्वेताश्वतरात् । ननु गोपीनाथजिदुत्सवः कुतो नोक्त इति चेन्न ब्रह्माण्डपुराणे सप्तसप्तत्यध्याये मथुरागोकुलाद्युक्तम् 'तत्राहं मुहुः तं रूपं सर्वलोचनगोचरं, करिष्ये विमलं सौम्य मम भक्तसुखावहम् । विठ्ठलेशेतिविख्यातिं गमिष्ये जगतीतले' इति वाक्येभ्यः ।

काम इति

> **कामेपि प्रमदाभावकरणं कामसुन्दरम् ।**
> **तदर्थं सेवयेत्कृष्णं कैशोरे वयसि स्थितम् ॥ १ ॥**
> **एवं संसेवितः कामपञ्चम्यां कामदोसि यत् ।**
> **गोपीनां कृपया देहि तथा मे काममद्भुतम् ॥ २ ॥**

अद्भुतपदमहिम्ना व्याख्यायते संराधनाभावेन प्रत्यक्षानुमानाभावात् । पुरुषादियोग्यकामोप्यस्तीश्वर इति । 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इति सूत्रे संराधनस्य कारणत्वात्सर्वधर्मप्रत्यक्षे **कामेपि** पदेन भूर्भुवःसुवःपदवाच्यलक्ष्म्याः कामोध्यारोपितलक्ष्मीकः लक्ष्म्या रमणस्थानत्वाद् अत उक्तं **प्रमदा** लक्ष्मीस्तस्या **भावो** लक्ष्मीत्वं तस्य **करण**मिति **कामात्सुन्दरम्** । **तदर्थं** कामसुन्दरप्रमदाभावकरणार्थं 'कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य' इत्यत्राविहितभक्त्यात्मककामस्य भगवत्सम्बन्धान्मुक्तिसाधनत्वमुक्तमिति तत्कामना कार्या, अत्र प्रमदाभावकरणं फलं कामादिनिष्ठं सेवा साधनरूपा देहनिष्ठेति फलसाधनयोर्वैयधिकरण्यं तत्तु दूषणं 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदी'ति सुबोधिनीकारिकातः स्ववैराग्योत्कर्षार्थं यदि तदा नास्ति फलस्य स्वनिष्ठत्वस्य **कृपया देहि तथा मे काममद्भुत**मिति वक्ष्यमाणत्वाच्च एवमुक्तपरामर्शेन **कामपञ्चम्यां** भक्तैः संसेवितो कामः अद्भुतत्वाद् यद् येन प्रकारेण गोपीनां कामदोसि त्वं तेन प्रकारेण सर्वेन्द्रियहोमकर्त्रर्थं तदिच्छया विकृतलीलत्वेन प्रकारेण **मे** मह्यम**द्भुतं कामं देही**ति सत्कारपूर्वको व्यापारः अधीष्टे लोट् इति । अकामो भक्तेच्छया सकाम इत्यद्भुतम् । **तथाहि** विभावानुभावसञ्चारिणस्तावद् अत्र श्रीकृष्ण आलम्बनम् । तद्गुणातिशयः सच्चिदानन्दरूपत्वाकामत्वकामलक्ष्मीप्रमदाभावकरणलोकोत्तरसौन्दर्यकरणाद्यतिशय उद्दीपनम् । स्तवादयः 'अकामो भगवान्' कामदोसीत्युत्कर्षाधायकगुणवर्णनादयोनुभावाः । सेवनार्थं गतिधृतिहर्षादयः सञ्चारिणः । इति विस्तारिकायामद्भुतरसविवरणे । एभिः कारणादिभिर्विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु 'विस्फारश्चेतसो यस्तु विस्मयः स उदाहृत' इति लक्षणवाक्यादद्भुतः कामः । शृङ्गारेणैव सर्वे रसा रसभावं प्राप्नुवन्तीति रसयोर्विशेष्यविशेषणत्वम् । अन्योपि विस्मयो गोपीनां कामदोसीत्यत्र गोप्यः आविद्याकला वैराग्यसाङ्ख्ययोगतपोभक्तिरूपास्तासां काम इति ।

दोलोत्सवः । अत्रापि पूर्वं माघी पौर्णिमा युगादिः, फाल्गुनी, सप्तमी, श्रीगोवर्धननाथागमनोत्सवः, शुक्लैकादश्यां निकुञ्जोत्सवः, उद्यानोपवनोत्सवः, फाल्गुनी पूर्णिमा मन्वादिः । अत्र भावना उल्लासादिभिः कीर्तनादिभिश्च कार्या एव ।

प्रियेति ।

> **प्रियोरुरूपभावात्मस्तम्भयुग्मसमन्विताम् ।**
> **श्रीकृष्णस्मृतिसौख्यां यद्दोलामारोपयाम्यहम् ॥ १ ॥**

प्रियाबाहुलताभावात्मिकायामनुरागतः ।
दोलायां दोलयामि त्वां प्रसीद पुरुषोत्तम ॥ २ ॥

स्वाधिकारानुसारेणेयं भावना न सर्वजनाधिकारानुसारिणीत्युपरमामः । पुरुषोत्तमप्रकरणे श्रीमदाचार्यैरिन्द्रियहोमः प्रतिपादितः सोपि ग्रन्थान्तरे कस्यचित्पुंसः कृतपुण्यपुञ्जस्य भगवता सह रिरंसा समजनीत्यादिनैतादृशरिरंसावतो दासस्य तु निरोधलक्षणग्रन्थोक्तरीत्येन्द्रियहोमस्तथापि स्ववंशे स्थापिताशेषमाहात्म्या आचार्या अतो ग्रन्थे निबन्धः । अन्येषामपि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति न्यायेनेयं भावना 'ईश्वराणां वचस्तथ्यं तथैवाचरितं क्वचिद्' इति न्यायानुसन्धाने तु 'आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेदि'ति दासभावेन भावनात्रयं, मध्यमाधिकारे तु स्वधर्मबुद्ध्या प्रेम्णे । हीनाधिकारे तु स्कन्दपुराणोक्तं 'त्रिरेव दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम्' इत्यन्यदप्युत्सवप्रतानेऽस्ति । स्कन्दस्य तामसत्वेऽपि पुराणानां सात्त्विकादिविभागो न प्रवृत्त उत्सवप्रताने ग्रन्थान्तरे आकरे निबन्धलेखे श्रीकल्याणरायैस्तूक्तः । अत्र सूत्रं 'तानि परे तथाह्याहे'ति । श्रुतिः 'ता वां वास्तूनी'ति । गीता त्रयोदशेऽध्याये 'सर्वेन्द्रियगुणाभासमि'ति । श्रीहरिरायाणां कीर्तनं हिन्दोलायाः 'झूली झूली हो पियसङ्ग पावसरितु आनन्दभरी । चरणयुगल दोऊखम्भ भये भुजदाण्डी चारि सिरजुरे मयारएहो लटकन आभूखन बहुरङ्ग' कीर्तनादिभिर्भावनाः ।

रामनवमी । अत्रापि द्वितीयापाटपुष्पमण्डिनीसंवत्सरादि पूर्वं बोध्यम् । **श्रीति** ।

श्रीकृष्णहास्यरूपेण प्रमदाभावकारकः ।
तदर्थं प्रकटाय त्वां भजामि रघुनायक ॥ १ ॥
यथैवाग्निकुमाराणां भावमुत्पाद्य दत्तवान् ।
वरं मे कृपया देहि तथा देव नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

श्रीकृष्णस्य हास्यरूपेण रामतापिनीये 'कामरूपाय रामाय नमो मायामयाय चे'ति श्रुतौ मायामयायेत्यत्र प्राचुर्ये मयट् । रामस्य मायाऽविकारत्वात् । तच्च प्राचुर्यं श्रीकृष्णसत्तामंशतो बोधयतीत्युक्तं **श्रीकृष्णहास्ये**ति । प्रमदाभावस्य कार्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तद्बीजशक्तिः श्रीति कायस्य मायामयत्वेन 'पुष्टिं कायेन निश्चय' इत्यत्र कायपदार्थत्वेऽपि प्रमदानां साधारणीनां ग्रहणे प्राप्तेऽपलापप्रसङ्गात् । वाराहे श्रीभागकथनाच्च् छ्रियाः कृष्णस्येति वा । इन्द्रियमयायेत्यनुक्त्वा मायामयायेत्युक्तं तत्सूचयति प्रमादाभावकार्यं भेदयुतमेव । मायापदवाच्यानीन्द्रियाणि यथा तथा पुराणे गुणा मायापदवाच्याः 'हास्यं जनोन्मादकरी च माये'ति वाक्यान् मायामयायेत्यत्र मायापदसूचितहास्यरूपेणेत्यर्थः । हास्यावतारः श्रीराम इति प्रसिद्धिः । रामतापिनीये मन्त्रसाधनमन्यमार्गपरं मतं नात्रोपयुज्यते । दण्डकारण्यवासिनामृषीणां **प्रमदाभावकारकः** प्रसिद्धम् । यत एतादृशः स्वतः प्रमदाभावकरणार्थं **प्रकटाय** तुभ्यं नम इत्यनुकर्षेणान्वयः । मर्यादापुरुषोत्तमत्वेन ग्रन्थकरणवेलायां प्रकट इति नमनं भगवदाविर्भावे माहात्म्यज्ञानपूर्वकं नमनं कर्तव्यमिति सुबोधिन्याम् । **रघुनायके**ति सम्बोधनं रघूणां नायक इति दासानां दास्ययोग्यं वरान्तरमपि ध्वनितं देयम् । मायामयायेति श्रुतौ मायापदं माङ् माने शब्दे चेति धातुपाठान्माने परिच्छिन्नपरिमाणे शब्दे चास्ति । ततः प्रत्ययः मयट् च । एवं चात्र हास्यं जनोन्मादेति वाक्योपबृंहितश्रुत्या हास्यं मायेति ।

श्रीमत्प्रभूत्सवः । श्रीकृष्णेति ।

श्रीकृष्णान्तरकृष्णास्यरवरूपविहारकृत् ।
तदर्थप्रकटः स्वीयदास्ये मामनुभावय ॥ १ ॥

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरा'विति श्वेताश्वतरश्रुतेरावश्यकः । 'आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् । न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरु'रिति भगवद्वचनात् । अत्रापि 'प्रभौ परिवृढ' इति पाणिनिसूत्रात् परिवृढसमानाधिकरणप्रभुपदोपादानम् । परिवृढाष्टके श्रीपुरुषोत्तमे परिवृढपदप्रयोगः । अतः **प्रभूत्सव** इत्युक्तम् । आचार्यत्वं च नूतनमार्गप्रवर्तकत्वं 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतेः 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति' इति स्मृतेश्च । 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सरहस्यं तदङ्गं च तमाचार्यं प्रचक्षत' इति आरणश्रुतिर्वेदमार्गाचार्यलक्षणप्रतिपादिका । 'एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यत' इति भारतात् । आरण्यकमित्यत्र स्वार्थे ष्यञ् कप्रत्ययश्च । आरणमित्यर्थः । सुबोधिन्यामपीयं श्रुतिर्विचारिता श्रीकृष्णस्यानन्दमात्रकरपादमुखोदरादेर्यो**न्तरकृष्णो** विरहदलविविधभावात्मा तस्य सूर्यात्मक**स्यास्ये** ये **रवाः** 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्' इति श्रुतेस्तद्रू**पा विहाराः** तेषां **कृत् तदर्थं** तादृशविहारार्थं यत्र श्रीकृष्णस्तत्र **प्रकटः स्वीय** आत्मीये **दास्ये** तन्निमित्तं **मां** लक्षीकृत्य **भावय** स्मर। आचार्येषु भेदबुद्धेस्त्रयस्त्रिंशदपराधेषु गणनाज्जन्माष्टम्यां यानि श्रुत्यादीनि तान्यत्रापि । यद्वा लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनेति भाष्ये उपासनात्वेन भक्तित्वेन कार्यकारणभावः सूचित इति मर्यादाभक्तौ जनयितव्यायामुपासनामपेक्षते कारणत्वेन तत्रोपासनाविषये प्राणे श्रुतिः 'प्राण आचार्य' इतीयं श्रुतिः । अप्रतीकालम्बनसूत्रम् । विभूत्यध्याये गीता 'मुनीनामप्यहं व्यास' इति । 'भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायण' इति भाष्यादाचार्याणामपि भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयत्वाद्भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयत्वगुणयोगाद्व्यासपदस्य गौणी ।

चन्दनयात्रा ।

कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यमङ्गरागमतिप्रियम् ।
श्रीकृष्ण तापशान्त्यर्थमङ्गीकुरु मदर्पितम् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । 'तानि पर' इति सूत्रम् । 'ता वां वास्तूनी'ति श्रुतिः प्रपञ्चरूपा वैकुण्ठस्थानोद्भवं मम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं वैकुण्ठस्थानादाहृत्य द्वारकायां मया प्रतिष्ठितं चन्दनं कुङ्कुमादिसहितं विष्णुचन्दनं ममाङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनाद्गोपीचन्दनं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थान्तस्थं चक्रसमायुक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवतीति श्रुतिर्गोपीचन्दनोपनिषदि । पुण्यं प्रथमाधिकारे मर्यादायां प्रेमद्वारा मुक्तिसाधनं पुष्टौ मुक्तिः कर्मसम्बन्धव्यतिरेकेण गृह एवं चतुर्विधपुरुषार्थमनुभवतो भगवदीयत्वरूपा पुष्टिमार्गीयमोक्षविवृतौ श्रीपुरुषोत्तमकृतायां विवृतेयं मुक्तिः । गीता तावद् 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति राजविद्याराजगुह्ययोगाध्याये नवमाध्याये ।

नृसिंहजयन्ती । श्रीवेति ।

श्रीवारूपं श्रीनृसिंहं स्वभक्त्यतिशयाद्यथा ।
प्रकटीकृतवान् कृष्ण तां भक्तिं वितर स्व मे ॥ १ ॥

---

१. सेवेत ।

ग्रीवया रूप्यते नृसिंहोऽयमिति व्यवह्रियत इति **ग्रीवारूपं** सर्वो हि शिरसाभिज्ञायते देवदत्तोयं विष्णुमित्रोयमित्यतो विशेषणम् । **स्वपदेन** प्रह्लादः । सप्तमस्कन्धे स्पष्टम् । **वितर स्व हे स्व** वितर । तॄ प्लवनतरणयोः भ्वादिपरस्मैपदी । नृसिंहतापिनीयेऽथैष एवाकार इत्यनेन जीवात्मैकीकृतात्मरूपाकारमनूद्यासतमार्थं आत्मन्येवेत्येवकारेण विशेषणसङ्गतैवकारेणात्ममात्रे तं बोधयित्वा नृसिंहे ब्रह्मणि वर्तत इत्यनेन श्रुत्यंशेनाकारस्यानात्मन्यव्यापकेवतार इति यावत् तमाकारं न बोधयति । अतः श्रुत्या न पुराणोदितरूपबाधः ।

ज्येष्ठाभिषेकः । अत्रापि गङ्गाजिद्दशहरा पूर्वं बोध्या । अत्रापि हरेरुत्सवः ज्येष्ठशुक्लदशम्यां प्रयागे श्रीयमुनया समागमो जात इति यमुनासखीत्वात् । पद्मपुराणे मरीचिसर्गे यमुनोवाच 'पृथग्भूत्वा गन्तव्यं हि त्वया सखी'त्यत्र सखीति सम्बोधनात् ।

प्रियेति ।

> **प्रियारतिविहारोत्थश्रमवारिसुगन्धिना ।**
> **शृङ्गाररसरूपात्मयामुनब्रह्मवारिणा ॥ १ ॥**
> **स्वरूपरसदानार्थं तापानन्तरभावनात् ।**
> **प्रियाङ्गरसनीरेण स्वभिषिक्तो भव प्रभो ॥ २ ॥**
> **स्नातस्तद्रसदानार्थं स्वसृष्टिं कारणात्मिकाम् ।**
> **सृष्ट्वा वितर सत्क्रीडां तद्दास्ये स्वीकुरुष्व माम् ॥ ३ ॥**

अत्र पद्मपुराणे मरीचिसर्गे यमुनामाहात्म्ये त्वाष्ट्री ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा सूर्यनारायणाद्यमं यमुनां च ससर्ज । तत्र द्रवरूपांशेऽचेतने ब्रह्मामृतमिश्राम्भःपरिक्लिन्नपाणिस्पर्शः विष्णुप्रवेश ईश्वरैश्वर्याधानं च देवत्रयकार्यं तत उभयोर्जातकर्मादि । ततो 'यमुनाम्बुवपुर्भूत्वा पुण्यतोयाभिगामिनी । वैष्णवीयोगमास्थाय सावतीर्यास्तपर्वतात् । अर्घादिकृतसत्कारा भित्त्वा चाम्बुनिधिं ततः । संप्राप्ता पुष्करद्वीपं पुष्करद्वीपवासिभिः । पूज्यमाना विवेशाशु क्षीराब्धिं तेन सत्कृते'ति । अत्रान्तस्तद्धर्माधिकरणे सूर्यान्तस्थः परमात्मा प्रतिपादितस्तस्य प्रिया त्वाष्ट्री 'अहं बीजप्रदः पिते'ति गीता । **प्रियायाः** क्रीडाविहाराश्च तैरुत्थेन **श्रमेण यद् वारि** तस्य **सुगन्धिना** सुगन्ध इव सुगन्धोऽस्त्यस्मिन् एतेन चन्दनादि पुष्पादि चोद्घृष्टं सुगन्धजनकं वारिण्युक्तं 'रसो यः परमाधारः सच्चिदानन्दलक्षणः । ब्रह्मेत्युपनिषद्गीतः स एव यमुना स्वयम् । पावनायास्य जगतः सरिद्भूत्वा ससार हे'ति वाक्योक्तशृङ्गाररसरूपम् । एतस्य वारिणो मधुरो रस इति चेन्न । तच्छृङ्गाररसरूपमात्मनि स्वरूपे ब्रह्मात्मके यस्य न प्रकटं भक्तेच्छातो विनाऽप्राकट्यात् । नन्वप्रकटस्य तस्य सत्त्वे कोतिग्रह इति चेच्छृणु स एव यमुनेति प्रत्यभिज्ञाशब्द एव । तच्छब्देन ब्रह्मपरामर्शात् तस्य च शृङ्गाररसत्वात् । तादृशं यामुनं ब्रह्म निर्विकल्पकज्ञानं **वारि** तेन **वारिणा** ॥ १ ॥

स्वरूपरसः फलप्रकरणे 'ततो रूपं प्रतिष्ठित'मित्युक्तः **तद्दानार्थम्** । ननु कथमेवं व्याख्यायते यतः सूर्यान्तस्थपरमात्मनो दुहितेति चेन्न । यमुनाम्बुवपुर्भूत्वेत्यनेन वपुरन्तरप्राप्तेः, भूत्वेति पदादंशतः सत्ताया अबाधकत्वात् । 'या माता सा पुनर्भार्या या भार्या जननी हि सा । यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिते'ति योगतत्त्वोपनिषच्छ्रुतेः ब्रह्मवारिणेत्युक्तेर्न कोऽपि दोषः । **स्वरूपरसदानार्थ**मित्यत्र यमुनाया इत्युच्यते कुत एतद् 'आपो वा' इत्यादिश्रुतेरवान्तरप्रलय-

विषयत्वेन सुबोधिन्यां व्यवस्थापनाद् अत्रापि स्वयं विष्णुः प्रविश्याजीवयेद्धि तदित्युक्तम् । तदि-त्यचेतनं मिथुनं यमयम्यात्मकम् । **तापे**ति स्वयं तापः सा करैस्तसेत्युक्तस्तदनन्तरं भगवत्तोषः । 'तुष्यतां मे स भगवानि'ति श्रीभागवते कालिन्दीवाक्यात् तस्य भावनाद् उत्पादनात् तापानन्तरं तोषे स्वरूपरसदानमित्युक्तम् । हे **प्रभो** परिवृढ सुष्ठु**भिषिक्तो भवे**त्यधीष्टे लोट् । यद्वा कालिन्द्यै स्वरूपरसदानार्थम् । यद्वा यामुनब्रह्मवारिणेत्यत्र कालिन्दीब्रह्मवारिणेत्यर्थः । यामुनेत्यत्र शैषिकप्रत्ययात् । यमुनया गृह्यते रूपान्तरेण कालिन्दीत्वेन तद्यामुनमेतदुभयपक्षे 'अहं देवस्य सवितु'रित्यादिसुबो-धिनीसन्दर्भे स्फुटोऽयमर्थ उत्तरार्धे । **प्रिये**त्यादि **'प्रिया** कालिन्दी सैवाङ्गं स्वयं विष्णुः प्रविश्ये'ति वाक्यात् तदेव **रसो** मधुरः तद्युक्तं **नीरं** तेन ॥ २ ॥

अभिषेकः स्नानं स्नातस्य भक्तेच्छया लीलाप्राकट्यमाहुः **स्नातस्ते**ति । **स्वसृष्टि**मात्मसृष्टिम् । **कारणात्मिकां** ब्रह्मात्मिकाम् । **सत्क्रीडा**ममृतक्रीडाम् । **तदास्ये** ब्रह्मदास्ये विस्तृतब्रह्मक्रीडाङ्गी-कृतदास्ये । **स्वीकुरु**ष्वेत्यात्मनेपदं स्वीकारफलं भजनानन्दरूपं आत्मगामि प्रतिपादयति । स्वसृष्टिः सर्वांतः स्वसृष्टिं विशिंषन्ति स्म **कारणात्मिका**मिति । कारणानि श्रीगोकुले भक्तेच्छया जातानि अथवा दहराधिकरणोक्तपरमात्मन्यवरुद्धानि कारणानि ब्रह्मजीववादनिराकरणसिद्धानि । न स्थान-तोपीत्यधिकरणे ब्रह्मस्वरूपं सिद्धम्, 'अपि संराधन' इति सूत्रे फलायितं वा, अरूपवत्सूत्रे सिद्धं वा कारणं प्रस्थानरत्नाकरस्य प्रमेयप्रकरणे 'तच्च ब्रह्म पूर्वं निराकारमेव सच्चिदानन्दात्मकं सर्वभवनसमर्थ'मित्येवं सर्वभवनसामर्थ्योक्तेः, जिज्ञासाधिकरणे निर्गुणमेव ब्रह्म कारणमिति निरुक्तेः । इमानि कारणानि आत्मा स्वरूपं यस्याः । आत्मसृष्टिस्तु वाराहे 'प्रादुर्भावोऽवताराणां मम सृष्टिरितीरिते'ति लक्षणिकोक्ता सापि व्याख्येया । सत्क्रीडायां मृत्युरूपाशननिवृत्तिस्तु न, तद्भिन्नतत्सदृशाशनाया अमृतत्वेनामृतरूपापेक्षित-भोगस्य सम्भोगप्राप्तिसूत्रे प्रसाधनात् ॥ ३ ॥

रथोत्सवः । मन इति ।

मनोरथात्मकरथे रथात्मात्मन् हरे मम ।
श्रीकृष्णस्योपवेशार्थमधिवासं कुरु प्रभो ॥ १ ॥

मनोरथो भक्तानां ब्रह्मणि प्रचरति तेनात्मा स्वरूपं यस्य तादृशे **मम रथे, हे हरे** प्रपञ्चे वर्तमानानां सर्वदुःखहर्तः । यद्वा रथो देहस्तस्मिन्नात्मा जीवात्मा तस्यात्मा स्वरूपं रथशब्दस्य देहे शक्तिः 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव त्वि'ति श्रुतौ जीवस्याक्षरात्मककरणसामर्थ्यं द्योतितम् । 'य एवास्मि स सन् यज' इति श्रुतेः । तदपि भावात्मकं तु यद्धाम तद्रूपत्वेन व्यावर्तयामासुः **प्रभो** इति परिवृढ इत्यर्थः पुरुष इति यावत् । तथा च भाष्यम् । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्वं पुरुषस्यापि तयोः परापरभावोऽभेदश्चेति अदृश्यत्वाधिकरणे । क्रियासहितसदानन्दरूप**श्रीकृष्णस्योपवेशार्थं अधि** अधिकं प्रभुत्वेन **वासम्** । यद्वा मनोरथात्मकरथविशेषणम् । **अधिवास**मिति वास इत्यर्थः वास इत्यधिवासमव्ययीभावः । **उपवेशार्थ**मुपवेशस्यार्थं प्रयोजनं फलमानन्दं **कुरु** यद्वा योग्यतां कुरु । अधीष्टे लोट् ।

मनोरथेति ।

मनोरथात्मकः कृष्ण कल्पितोयं रथस्तव ।
पूरयात्रोपसंविश्य गोपीवन्मन्मनोरथम् ॥ २ ॥

'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति रामपूर्वतापिनीयश्रुतेः **कल्पित** इत्युक्तम् । 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रिति फलप्रकरणे वाक्यान्मनोरथत्वावच्छेदेन **मन्मनोरथं पूरये**ति सत्कारपूर्वको व्यापारः ।

श्रीकृष्णेति ।

श्रीकृष्ण रथमारुह्य सरामेण सुभद्रया ।
पाहि मां भक्तिदानेन दुःखसंसारसागरात् ॥ ३ ॥

हे **श्रीकृष्ण** स पूर्वं मनोरथपूरकत्वेन भावितो **रामेण सुभद्रया** च सह त्वं **रथमारुह्य दुःखसंसारसागरान्मां पाहि** । नन्वियदवधि सेवयैवं दुःखसंसारसागरात् पा रक्षणे रक्षणं कृतमेव 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्ति'रिति सिद्धान्तमुक्तावल्याः पुनः कुतः स्मारयसीत्यत आहुः **भक्तिदानेने**ति । सर्वात्मभावोत्र भक्तिः दानपदसमभिव्याहारात् 'प्रदानवदेव तदुक्तमि'ति तार्तीयसूत्रात् । सर्वात्मभावाभावजदुःखं तिष्ठत्येवेत्यंशतोऽपि दुःखसंसारसागरात्पाहीत्यर्थः । हीनाधिकारे तामसस्कन्दोपन्यासेन । सर्वत्र प्रसिद्धरथोत्सव उत्सवप्रताने प्रतिपादित एव, भावनायां भावनापि ।

पवित्रोत्सवः । अत्रापि पूर्वं षष्ठी पूर्णिमा हिन्दोला श्रावणशुक्लतृतीया वाटिका बोध्याः । तत्र षष्ठीपूर्णिमयोर्भावने विधेये के अपि । हिन्दोलायां दोलोत्सववद् भावना । 'झूली झूली हो पियसङ्ग' इति भाषाकीर्तनाद् अन्यैः कीर्तनैश्च । अत्र तृतीयायामपि कीर्तनाद्भावना । उद्यानेऽपि उल्लासादिभिर्भावना । द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये 'प्रेङ्खं श्रिता या''''गायती'त्यत्र सुबोधिन्यां हिन्दोलोक्ता ।

अक्षरे लीनतासिद्ध्यै भृशं लक्ष्मीर्यथाकरोत् ।
दोलिकारोहणं स्वप्रियकर्म गायती तथा ॥ १ ॥

प्रतिमुखे सुखान्दोलैरक्षराद्भयं कुरु । मम कृतिरियं न मूलग्रन्थकृताम् ।

या कृतेति ।

या कृता वार्षिकी सेवा सा मूलफलदा मता ।
प्रत्यहं सूत्ररूपेण सैकीभूतानुभावनात् ॥ १ ॥

मूलं धर्मी प्रत्यहं क्रियमाणा तु तत्तद्दत्वन्तर्गततत्तद्दिनसेवाजतोषमुत्पादयन्ती प्रत्यवायाभावे पर्यवस्यति न तु मूले, प्रत्यहं सेवया प्रेमासक्तिव्यसनानां भवनात् । प्रेमत्वेन सेवात्वेन कार्यकारणभावात् । तदुक्तं 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'ति सिद्धान्तमुक्तावल्यां तट्टीकायां तदकरणे प्रत्यवायी भवतीति। 'मानसी सा परा मते'त्यस्य टीका परा फलरूपेति 'मद्भक्तेः कारणं पर'मित्येकादशे एकोनविंशे परमिति फलाव्यभिचारिकारणमतः परा फलाव्यभिचारिकारणमतो वार्षिकी सेवा प्रत्यहं क्रियमाणा सूत्ररूपा मूलफलदवार्षिकीसेवासूचनात् । 'सूचनात्सूत्रमित्याहु'रिति ब्रह्मोपनिषच्छ्रुतेः । न च यज्ञोपवीतसूत्र एवेयं प्रवर्तेत इति शङ्क्यम् । सूत्रपदादत्रापि समाख्यासत्त्वात् । एवं च प्रत्यहं सूत्ररूपेण 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकेन तृतीयाऽभेदार्थिका सूत्ररूपेणेत्यत्र तथा च सूत्ररूपा भिन्ना या सेवेत्युक्तम् । ननु सूत्रं कार्पासं सेवानुवृत्तिः क्रियेति यावत् तयोर्द्रव्यकर्मणोः कथमभेद इति चेन्न । 'क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृत'मिति ब्रह्मोपनिषदः क्रियाङ्गस्य क्रियाकत्वात् तदन्तःपातिनां सूत्राणां तद्रूपत्वात् । ननु सूत्रपदस्य कार्पाससूत्रं शक्यार्थः न क्रियातोत्र कथं सूत्ररूपा, सूत्रपदेन रूप्यत इति सूत्ररूपेति चेन्न । सूत्रपदस्याभिधेयार्थतिरस्कारेण व्यङ्ग्यर्थे तात्पर्यार्थे वा क्रियारूपे प्रवृत्तेः सूचनात्सूत्रमुच्यत इति श्रुतेः ।

सङ्ख्यातात्पर्ये वा यथा पुत्रेष्टौ । ननु षष्ट्युत्तरशतत्रयपरैः सङ्ख्यातात्पर्यं कुतो नेति चेन्न । अवाचनिकत्वाद् या सेवा व्यष्टीभूता सानुभावनाद् अनु पश्चाद् भावनमनुभावनं चानुभावनं चानुभावनं चैतेषां समाहारोनुभावनं एकवद्भावः । तस्मात्समष्टीभूतानुक्रमेणैकदा भावनाविषयीकृतैकीभूतेत्युच्यते । क्रियात्रिक्षणावस्थायिनीत्वपक्षे आहार्यज्ञानविषयत्वं बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम् । अत्र **वार्षिकी**सेवा नाकृता **मूलफलदापि** तु कृतेति **कृते**त्युक्तम् । नन्वेकं तत्पदं व्यर्थं या प्रत्यहं सूत्ररूपेण व्यष्टीभूतानुभवनादेकीभूता कृता वार्षिकी सेवा सा मूलफलदा मतेत्यन्वयादिति चेन्न । दूरान्वयस्य पूर्वतन्त्रे निषिद्धत्वाद् एवं च या प्रत्यहं सूत्ररूपेणेत्यत्र यच्छब्दानुवृत्तिर्यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाज् 'जनुषा पिपर्तने'ति ऋग्वेदश्रुत्या सा **मूलफलदा** मम ग्रन्थकर्तुर्मता । श्रीमदाचार्याणां तु एकापि सेवा सम्यक् कृता पुरुषार्थपर्यवसायिनी तथापि देहनिष्कृत्यै सम्पूर्णजन्मना पूर्तिर्युक्तं कुरुतेत्यृग्वेदश्रुतिराहेति मतम् ।

एवमेकीभूतसूत्रा वार्षिकी सेवा चैकार्थवाचिका तत्र सूत्रपदं प्रत्यहं सेवानां वार्षिकसेवासूचनरूपे ज्ञापकमित्याहुः **पवित्र**मिति ।

पवित्रं तज्ज्ञापकं हि प्रेषितं हरिणा ततः ।
अतस्तदारोपणं तु श्रीकृष्णे सन्मतं सदा ॥ २ ॥

पवित्रं षष्ट्यधिकं शतत्रयतन्त्वात्मकं तस्य प्रत्यहसेवानां वार्षिकसेवासूचनरूपस्य **ज्ञापकम्** । तदुक्तं 'तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ट्युत्तरशतत्रय'मिति । '*ये त्वां न बहु मन्यन्ते यथा सम्भावितो मया ।* जपहोमादिजं तेषां फलं त्वामेतु निश्चया'दिति कपर्दिवचनम् । ब्राह्मं च राजसं 'न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः । तस्य सांवत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम' इति । तथा चैकं सूत्रं न्यूनं चेन्न पवित्रं पूर्णं यथा तथोक्तवाक्याभ्यां पवित्रोत्सवरूपसूत्रं न्यूनं चेन्न वार्षिकी सेवा पूर्णा भवतीति प्रोक्तम् । कपर्दिनो धर्मज्ञभक्तत्वेन निश्चयार्थे **ही**त्युक्तम् । 'द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटा' इति धर्मराजवाक्याद्धर्मज्ञत्वं 'ज्ञानेन भजती'त्यथर्वशिरःश्रुतेर्भक्तत्वं कपर्दिनः । **हरी**ति **हरिणा** क्रोडरूपिणा भक्तानां स्वभावत इष्टं **प्रेषितं** कृतम् । वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये 'पूर्णिमायां ततः कुर्यात्पवित्राणां समर्पणम् । नानावर्णैः पट्टसूत्रैर्निर्मितानि समर्पयेदि'ति वचनात् **ततः** कारणा**त्पवित्रं तज्ज्ञापकम्** । श्रीकण्ठे आरोपणस्याविवक्षितत्वाच्छ्री**कृष्ण** इत्युक्तम् । श्रीकृष्णाश्रय इत्यर्थः । दशमस्याश्रयस्य विशुद्धत्वात् । **सताममृतमिच्छूनां मतम्** । **सदा** सर्वमासेषु 'मुख्यालाभे हि सर्वत्र यावन्नोत्तिष्ठते हरि'रिति विष्णुरहस्यवचनात् ।

तदेति ।

तदारोपाद्भक्तिभावा मूले सर्वे समर्पिताः ।

श्रीकृष्णाश्रये पवित्रा**रोपा**न्मूले आदिकारणे कटकादिवद् **भक्तिभावा** दशमोक्ताः । विशेषजिज्ञासायां श्रीहरिधनकृतभावनायां विमृष्टाः ।

त्वत्प्रेति ।

त्वत्प्रेषितं पवित्रं हि मूलसेवाफलात्मकम् ॥ ३ ॥
समर्पयामि तत्प्रीतः कृपयाङ्गीकुरु प्रभो ।

त्वया प्रेषितं **त्वत्प्रेषितं मूलसेवैव फल**मितरफलानपेक्षणात् । तस्य **आत्मा** स्वरूपं पूर्णं येन पवित्रेण तत्तथोक्तम् । 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व

ममार्पणं' इति गीतायामाहुः समिति । प्रीतस्तदङ्गीकुरु इति वचनव्यक्तेः प्रीतेर्ब्रह्मगामित्वा-त्कुर्विति परस्मैपदं धातोरुभयपदित्वेऽपि प्रभो इति पूर्ववत् ।

समर्पणफलमाहुस्तदिति ।

तत्समर्पणतो भावसेवायाः फलरूपता ॥ ४ ॥

भावसेवा 'भावात्मकत्वात्तद्रूपं गुणातीतं सदैव ही'त्यत्र रसो भावो देवादिविषयिण्या रत्याः स्थायिभावत्वात् 'स्थायिभावो रसः स्मृत' इति अङ्गशास्त्रे, भू सत्तायाम् भावे घञ् भावः सत्तातः सदानन्दसेवेत्यर्थः । **फलरूपते**तिवचनं प्रत्यहं सेवायाः फलरूपत्वेऽपि पुराणमत एनया सेवया वार्षिकसेवाव्यङ्गत्वपरिहारात् फलसमर्पकत्वेन भावसेवाया वार्षिक्याः फलरूपता नेतरद्ग्राहयति साधनं फलं वा ।

रक्षा । पूतनेति ।

पूतनायां संस्थितायां गोपिकाभिर्यथा कृतम् ।
तथा रक्षाबन्धनं प्रेम्णाङ्गीकुरु कृतं मया ॥ ५ ॥

ननु शरणमार्गविरुद्धं रक्षाबन्धनम् । शरणमार्गे ब्रह्मणो रक्षकत्वादत्र भक्तानां रक्षकत्वमिति रक्षाकारणधर्माणां ब्रह्मणि स्फूर्तेर्भ्रमत्वशङ्केति चेन्न । दशमस्कन्धषष्ठाध्यायटिप्पण्यां स्नेहभावे ये धर्मा भगवन्निष्ठाः स्फुरन्ति ते तत्र सन्त एव तादृगेकभक्तवेद्या एवेति प्रकथनाद्रक्षाबन्धनकारणधर्माणां भगवति स्फूर्तेर्न भ्रमत्वशङ्केति यथा रक्षा कारणधर्मप्रकारेण तथा पूर्णब्रह्मत्वरूपं फलं ब्रह्मगामीति परस्मैपदम**ङ्गीकुर्वि**ति । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति सूत्राद्रक्षाबन्धनम् ।

एतदतु हिन्दोलोत्तारणम् । पूर्णिमामुक्त्वा 'ततः परं हृषीकेशं यजेत्प्रतिपदादिषु' इति वारा-हात् । जन्माष्टमीमभिव्याप्य क्रीडनकार्पणम् । गर्भस्तुतिवत् ।

मालामणिव्यवधायकग्रन्थिवन्नित्यविध्यन्तरोत्सवाननुक्त्वा पृथगुक्तितात्पर्यमाहुः **प्रत्ती**ति ।

प्रत्यब्दमेवं करणादुत्सवानां विधानतः ।
श्रीमदाचार्यमार्गोक्तसेवायाः फलरूपता ॥ ६ ॥

स्नेहानन्तरं स्वव्यसनतः क्रियमाणोत्सवानां विधिप्रयोजकताशून्यानामकरणापत्तेः । **एवमुक्त-**परामर्शेन **विधानतः** विधानतोपीत्यर्थः । अपेरध्याहारः । विधानतो यथा । 'ततो जन्माष्टमी पुण्या ममातीव प्रिया हि सा । तस्यां निशीथे कर्तव्यं कृष्णमूर्तेः प्रपूजनमि'ति वाराहे । 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः' इति गीतायाम् । **श्रीमदि**ति । **सेवो**त्सवसेवा । कदाचिद्वक्ष्यमाणसेवायाः **फलरूपता** । नित्यसेवोत्सवान्ग्राहयत् साहचर्यग्राहणा-देवान्यद्ग्राह्यं निवारितम् ।

जनयत्याशु वैराग्यमिति विषयवैतृष्ण्यसंज्ञवैराग्योक्तेर्भक्तिफलत्वेनात्र सेवात्वेन सेवोक्त्यैव विशेष-प्रकारेण धनिकसाध्यत्वात् सेवाफलं त्रिभिः प्रपञ्चयामासुः **से**त्यादिभिः । **सा कार्ये**ति ।

सा कायवाङ्मनोभिश्च दृढप्रेम्णा कृता सती ।
दृढमूली लतावच्च वृद्धा कृष्णं फलिष्यति ॥ ७ ॥

सा सेवा **कायेन** कृता सेवा भगवत्तोषं 'यद्वृत्त्या तुष्यते हरि'रिति तृतीयस्कन्धात् परं तु कायमात्रेण सेवाऽसम्भवाद् **वाङ्मात्रेण** सेवा सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायामनुक्ता किन्तु तनुवित्ताभ्या-मुक्ताऽतः कायग्रहणं कायवाग्भ्यां सेवायाः फलं पापाभावः 'उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो

णवे'दिति निबन्धात् । कायवाङ्मनोभिः सेवायाः फलं संसारदुःखनिवृत्तिः 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्ति'-रिति सिद्धान्तमुक्तावल्याः । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थकीतनुवित्तजसेवाफलं मानसीसेवा सिद्धान्त-मुक्तावलीटीकायाः । किञ्च तपोवैराग्यसेवायाः फलं ज्ञानं साङ्ख्यं सर्वत्वज्ञानं वा 'तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति' इति निबन्धात् । अपि च तनुवित्ताभ्यां 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रफल-भोगनैराश्येनासुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्य'मिति गोपालतापिनीयोक्तमानसीसेवोक्ता, एवं च तनुवित्तजयोर्योगयोगो जातः 'परो हि योगो मनसः समाधि'रिति वाक्यात् तस्याः फलं प्रेमैं, 'योगयोगे तथा प्रेम' इति निबन्धात् । कायवाङ्मनःप्रेमभिः सेवायाः फलं ब्रह्मबोधनं 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मिति सिद्धान्तमुक्तावल्याः । भक्तिः 'ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमा' इति सप्तदशे 'परं ब्रह्माधिगच्छती'ति त्वष्टादशे वाक्याभ्यां तत इत्यस्य कायवाङ्मनोभ्यः कायवाङ्मनःप्रेमभ्य इत्यर्थात्, 'यथा भक्त्येश्वरे मनः' इति वाक्याच्छुत्युक्तमनःकल्पनस्य प्रेमसाध्यस्य ग्रहणात् कायवाङ्मनोदृढप्रेमभिः सेवायाः फलं कृतार्थता । 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि' इति भक्तिवर्धिन्याः । दृढत्वमनुक्रमेण व्यसनावस्थात्वम् । दृढत्वं र्थार्हि प्रमाणादिचतुष्टयबाधाभावस्तदापि कृतार्थता । 'श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिद्ध्यति' इति बालबोधात् । दृढत्वमत्र प्रमाणादिफलं ज्ञेयम् । दृढमूलीति दृढं मूलं श्रद्धालक्षणं यस्याः 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति' इति वाक्यात् । दृढं बलम् । 'दृढः स्थूलबलयो'रिति सूत्राद् बलं च प्रमाणादिचतुष्टयबाधाभावः । 'श्रद्धाभक्तिज्ञान-योगादवैही'ति श्रुतेश्च तस्याः फलं रतिद्वारा भक्तिः, 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्यात् । अनुवृत्त्याख्यसेवाफलं सायुज्यं 'सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति निबन्धात् । भक्तिहेतूक्त-दिशानुग्रहेण मर्यादाभक्तौ फलं भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु । अनुग्रहेण पुष्टिभक्तौ तु अलौकिक-सामर्थ्यं फलम् । पुष्टिभक्तिर्मर्यादाभक्तिश्चानुग्रहेण जातेति मूलमनुग्रहो वा साधनसाध्यत्वाद्वनलता-वद्वृद्धा मर्यादाभक्तिरानिरोधलक्षणग्रन्थोक्तनिरोधम् । पुष्टिभक्तिस्तु आसर्वात्मभावम् । 'पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः' इति 'फलमत उपपत्ते'रिति तार्तीये न्यायसूत्रात् 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' इति सूत्रेण तस्य मुख्यभक्तिरूपसर्वात्मभावस्य दानसाध्यत्वेन साधनासाध्यत्वादतः कृष्णं फलिष्यति । ब्रह्मप्राप्तेर्गौणफलरूपाया अत्र निवेश एवं वृद्धा भावैरङ्कुरिता सेवानुग्रहाभिव्यङ्ग्या सद्रूपेण पुंसु स्थिता महीमृगदृशां बीजरूपा 'बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति' इति भक्तिवर्धिन्याः भक्तिः सत्तारूपं बीजं शृङ्गारसत्तारूपं बीजं लतावद्वृद्धं यथा भावैरङ्कुरिता श्रुतिस्मृतिदृशामाकल्पमासञ्चितैः श्रद्धा कन्दलिता[1] मनोरथमयैः शाखाशतेनावृता लौल्यैः पल्लविता मुदा कुसुमिता प्रत्याशया पुष्पिता इति वृद्धा सा फलिष्यति कृष्णं लीलाभिः । चकारद्भाग्यैरङ्कुरिता महीमृगदृशामाकल्पमासिञ्चितैः प्रेम्णा कन्दलिता मनोरथमयैः शाखाशतैरावृता लौल्यैः पल्लविता मुदा कुसुमिता प्रत्याशया पुष्पिता लीलाभिः फलिता व्रजवनीशृङ्गारकल्पद्रुमरूपा 'कामादितरत्र' इत्यादिसूत्रोक्ता विहितभक्तेरितरत्र कामादिरूपा सेवा गृहीता भक्तिवर्धिन्युक्तदिशा वृद्धा प्रेमासक्तिव्यसनरूपा वा कृतार्थताफलम् ।

एतदेवाहुः व्यस्तैरिति ।

व्यस्तैस्तैः सुदृढैर्हीनमध्यमोत्तमभेदतः ।
कृता जीवैः स्वमार्गस्थैः फलिष्यत्युत्तरोत्तरम् ॥ ८ ॥

---

१. कन्दलं नवाङ्कुरमिता इतच् ।

हीनमध्यमोत्तमभेदतो **व्यस्तैस्तैः** पूर्वोक्तैः प्रकारैः **सुदृढैः** सुशोभनैराचार्याभिमतैः दृढैः स्वरुचिमननशास्त्राभ्यासकृतैः। व्यासस्तु स्वरुच्या कायवाग्भ्यां कृता हीनाधिकारिणी कायवाङ्मनोभिस्तैः सप्रेमैः कृता मध्यमाधिकारिणी तैः दृढप्रेमसहितैः दृढमूल्युत्तमाधिकारिणी लतावद्वृद्धोत्तमोत्तमाधिकारिणी, अयं भेदो नातिप्रसिद्धोऽनुग्रहसाध्य इत्युत्तमान्तर्गतमात्रो गृहीतः। 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम्' इति वाक्यादुत्तमोत्तमाधिकारिभक्तिरनुग्रहे सति ददातीति। अत्र फलं ब्राह्मेणेत्यादि-सूत्रोक्तं भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु, अलौकिकसामर्थ्यं तु 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे' इति वाक्यादत्यन्तानुग्रहे सति संपादयति । आत्मनिवेदनमात्मनिवेदनपद्धतौ द्रष्टव्यं सप्रकारम् । 'अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनव' इत्याद्याः श्रुतयः। त्रिविधं निवेदनम्। आत्मा तु ईश्वरे तस्मात्कृतात्मनिवेदनेन विहाय पुरुषोत्तमं न कोपि भजनीयः शरीरं तु गुरुपुरुषोत्तमयोः कार्ये कल्पनीयं नान्यत्र तथा सर्वं धनादिकमपि। यदा निवेदितं शरीरं गुरुर्विक्रीणाति भुनक्ति वा कथमपि करोति तदा तस्मिन् शरीरे स्वयं स्वामित्वं न करणीयम् । 'विक्रीतस्य पशोः पुत्र न कर्तव्यो यथा व्ययः । न करोति पुनः शिष्यस्तथा जीवे निवेदिते' इति काठिन्यमस्तीत्यनधिकारिणि न देयम्। 'यस्य देवे परा भक्तिः' 'स इतः प्रेत्यानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति' परं विशिष्टं चिकीर्षुं पुष्टि-भक्तत्वादिति प्रतिभाति।

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति श्वेताश्वतरन्यायादप्रकाशितानां फलानुपयोगमाशङ्क्य प्रकाशार्थं पावित्र्यद्वारा भावजनकरजोभक्ति-स्मरणात्मिकां मार्गरूपार्थप्रकाशद्वारा फलोपयोगार्थमाहुः **पित्रि**त्यादि ।

> **पितृपादरजो जातु ह्युत्तमैर्विस्मृतं न यैः।**
> **तेषामेव हि मार्गोयं फलिष्यति न चान्यथा ॥ ९ ॥**

अन्यथा पितृपादरजोविस्मृतत्वप्रकारेण वर्तमानानां च पुनर्न **फलिष्यति** तदुक्तं 'यत्पादरजसागत्य यादृग्भावः कृतो मम। तादृशेनैव तद्भावं वर्णयाम्यवशः क्वचिदि'ति भ्रमरगीत-टिप्पण्यां स्वानुभव उक्तः। एकादशे चतुर्दशाध्याये 'पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभि'रिति रजसो महदङ्घ्रिसम्बन्धिनः पावित्र्यं प्रति कारणत्वमुक्तम्।

एवं प्रवृत्त्यर्थं फलमुपपाद्य बाधकसत्त्वे प्रवृत्तिरपि निष्फलातः कालस्य बाधकत्वाभावमनुगुणत्वं विरोधदार्ढ्यं संप्रार्थ्यमपि वदन्तो नमनात्मकविरहदशायां वस्तुनिर्देशात्मकं च मङ्गलं ग्रन्थमध्येऽष्ट-श्लोक्याहुः **श्री**ति ।

> **श्रीवल्लभो जयति भक्तहितैकबन्धु-**
> **राविश्चकार तनयं किल विट्ठलं यः।**
> **तस्यैव पादयुगलं सततं नमामि**
> **प्रेम्णा तदस्तु हृदये मम सर्वदैव ॥ १ ॥**

वल्लभपदमारम्भ एव व्याख्यातम् । **भक्तानां हित**श्चासावेकबन्धुर्मुख्यबन्धुः । विशेषणप्रति-पादनार्थं ज्येष्ठभ्रातरोनुजस्य स्वनामापि गृहीतवन्तः । **विदा** ज्ञानेन **ठान्** शून्यान् **ला**तीति पितृ-प्रवर्तितपथप्रचारसुविचारक इति नाम ।

कलिकालस्याबाधकत्वमाहुः श्रीति ।

श्रीवल्लभाचार्यमार्गे स्मरणात्सेवनाद्धरेः ।
तत्कथाश्रवणाच्चापि न कालो बाधते क्वचित् ॥ २ ॥

स्मरणं सकलशास्त्रनिष्पन्नं भगवद्विषयकमात्मविषयकं च । 'कृष्णमेव विचिन्तये'दिति सिद्धान्तमुक्तावली । सेवनकथाश्रवणे संप्रदायप्रदीपे एताभ्यां हरिं सेवेतेति । **कालो न बाधत** इति कठवल्ल्यां 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः' इत्युपक्रम्य 'मृत्युर्धावति पञ्चम' इति श्रुतेः । 'कालात्मा दिनकृदि'ति ज्योतिषे । यो बिभेति स न बाधते क्वचिद्देशे ।

अनुवृत्त्याख्योत्सवसेवायां कालाबाधमुक्त्वा तत्र तस्यानुगुणत्वं तत्र करणं चाहुः **वा** इति ।

वैराग्यप्रेमयोगेन स्मरणादित्रिकात्पुनः ।
प्रसीदति हरिः शीघ्रं कालश्चानुगुणो भवेत् ॥ ३ ॥

विद्याङ्गतपआत्मकविचारेण ज्ञानं फलिष्यतीति तपो विहाय वैराग्यमात्रमुक्तम् । ततश्च **वैराग्यस्य प्रेमयोगेन** जन्यजनकभावः सम्बन्धः **वैराग्य**जनकेन **प्रेमयोगे**नेत्यर्थः । प्रेमयोग-वैराग्यात्मकं विद्यापर्वत्रयमुक्तम् । साङ्ख्यमपि चतुर्थं पर्वोक्तम् । तस्य योगत्वात् । 'साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिता' इति गीतावाक्यात् । **स्मरणादित्रिकं** प्रेमयोगात्पूर्वं कृतं पुनः स्मरणादित्रिकाद् वैराग्यप्रेमयोगेनेति प्रसादकथनात् स्मरणाद्यावृत्तिः 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दिति तत्त्वसूत्रात् । **हरिः** सर्वदुःखहर्ता । **काल** इति उक्तश्रुतेः । 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इति वाक्याच्च । अत्र कश्चित् 'तस्मादुक्तप्रकारेण दृढविश्वासतो हरिम् । भजेदन्यत्परित्यज्य ततः सिद्धिमवाप्नुयादि'ति श्लोकं लिखन्ति । तत्र हरिं मनोमयमन्यथा दैवतमिति फलश्रुतिविरोधः । सिद्धिहेतुत्वं श्रीयमुनायाः 'सकलसिद्धिहेतु'मिति यमुनाष्टकात् । भगवत्सेवान्तर्गतश्रीयमुनाजित्सेवापि वक्ष्यते समाप्तौ ग्रन्थस्य कारिकात्मकस्य । अन्नमयः प्राणमयो मनोमय इति तृतीयत्वेपि यो यस्य स तस्य दैवतमिति श्लोका-द्यमर्थ उपनिबद्धः । तथाप्यन्यत्परित्यज्येति विरुध्यते । पुरुषोत्तमभजनस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् । 'देवोऽसुरो मनुष्यो वे'ति वाक्यात् सिद्धयोऽणिमाद्याः सर्वात्मभावाद्या वा भगवच्चित्ताभिज्ञता तु साङ्ख्यप्रवचनस्य 'प्रत्ययस्य परचित्तज्ञान'मिति सूत्रात् पातञ्जले योगशास्त्रे साङ्ख्यप्रवचनसूत्रे तृतीयपादेऽस्ति । परमधिकारभेदात्फलानि व्यवस्थितानि । भक्तेः संयोगविप्रयोगाभ्यां भेदस्तत्साधारणो निरोधोऽपि करणत्वेनानुवृत्त्याख्यसेवायां निविशते आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येति छान्दोग्यसमाप्तिश्रुतेः ।

अतः श्रीमद्भागवतभक्तिवर्धिनीनवरत्नोक्तं संयोगसेवाकरणं विहाय विप्रयोगसेवाकरणनिरोध-दार्ढ्यप्रकारमाहुः व्रज इत्यादि ।

व्रजे मधुवने चापि द्वारकायां तथैव च ।
गोपीषु कुब्जादिषु च रुक्मिण्यादिषु या कृता ॥ ४ ॥
प्रकटानन्दरूपेण स्वकीया रसरूपता ।
प्रकटीकृत्य कृपया तां चेत्कारयते मयि ॥ ५ ॥
तदा निरोधः सुदृढो जायते नान्यथा क्वचित् ।

अत्र गोपालतापिनीयकृष्णोपनिषदाद्युक्ताः सर्वाः प्रकृतोपयोगिन्यः सङ्गृहीताः श्रुतयः। **द्वारकाया**-मिति गोपीचन्दनोपनिषत्स्थद्वारकायां मया प्रतिष्ठितं चन्दनमिति श्रुत्यंशीभूतद्वारकायामिति पदस्यानु

1. सेवाप्रकरणात्सेवायां संयोगनिरोधः सर्वत्रेत्याशयः ।

करणम् । तेन 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इति पाणिनीयसूत्रं न प्राप्नोति । रसरूपता दशरसरूपता, चकोरे कामवति शृङ्गाररस इव भगवति शृङ्गाररसरूपता । क्रौञ्चे वीर इव भगवति वीररसरूपता । चक्राह्वे करुण इव करुणरसरूपता । भारद्वाजेऽद्भुत इवाद्भुतरसरूपता । भारद्वाजस्य द्विजन्मत्वात् । बर्हिणि हास्यरस इव हास्यरसरूपता । व्याघ्रसिंहयोर्भयानकवद् भयानकरसरूपता । वलभद्रे संवाहनपदे भक्तिमति वीभत्सरसः हीनाद्धीनभाव उत्तमस्य वीभत्सो भवति, स भक्तिमतां प्रतीयते । वल्गत्सु भक्तेषु रौद्र इव रौद्ररसरूपता । कृतोत्सङ्गोपबर्हणेषु गोपेषु शान्तरस इव तत्र सुप्ते भगवति शान्तरसः । भगवत्पाद-संवाहकेषु भक्तेषु दास्यभक्तिरसः । तद्भगवति दास्यभक्तिरूपता यावद्रससामग्र्या ब्रह्मत्वात् 'रसो वै स' इति श्रुतेः । जीवद्वारा जीवधर्मस्य भगवद्धर्मत्वं वा । एतच्च दशमद्वादशाध्याये 'चकोरक्रौञ्चचक्राह्वे'त्यत्र सुबोधिन्यां स्पष्टम् । गोपीषु भक्तिरससंयोगविप्रयोगरसरूपता । पञ्चाध्याय्यां भ्रमरगीते विरहरसः । कुब्जायां कामरसः । आदिपदोक्तसान्दीपिनिगुरौ भक्तिरसः । रुक्मिण्यादिषु कामरसः । **तां प्रकटीकृत्य** कृपया मयि कारयते चेदित्यन्वयः । मदिच्छया प्रकटीकृत्य, भक्तेच्छायाः क्रीडाप्राकट्यं प्रति हेतुत्वाद् 'अचलत्व'मिति सूत्रभाष्यात् । **कृपया** प्रकटानन्दरूपेण **मयि** सर्वात्मभावस्य आश्रये, कृपाया आनन्दरूपप्राकट्येऽपि कारणत्वात् । कृपया विज्ञानं स्वानन्दप्राकट्ये सति भवतीति प्रथमस्य चतुर्थचरणे 'तदधीनत्वादर्थवदि'ति सूत्रे 'कृपाविष्टः साधनम्, आनन्दरूपः फल'मिति भाष्यात् । **कारयत** इति ब्रह्मणा सहाहं भक्तः कामलीलाः करोमि ब्रह्मोपाधि-भेदभिन्नं मां भक्तं कारयते कामलीला इत्यस्मच्छब्दोत्तरं द्वितीया प्राप्ता महिम्नः स्वस्याध्यात्मिकादि-त्रितयविदाश्रयत्वविवक्षया निरस्ता । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति युक्तवचनात् । ग्रामे गच्छतीतिवत् सप्तमी **मयीति** । कारयत इत्यात्मनेपदं तु 'णिचश्चे'ति सूत्रात् । लीलाकरणरूपं फलं प्रयोज्यप्रयोजककर्तृगामि भवत्येव । तदुक्तं स्वामिनीस्तोत्रे उदाहरणं तु 'प्रियतमकरपद्मस्पर्शभावे-क्षणोद्यद्रसभरजवरासामन्दमोदाकुलानाम् । प्रतिपदतलरुग्भिर्गोपसीमन्तिनीनामरुणतरहृदम्भोजन्मने मे नमोऽस्त्वि'ति । एतत्फलं निरोधसुदार्ढ्यं तच्च तदा भवति यदा निरोधः सुदृढो जायते नान्यथा, अन्ये-षूक्तनिरोधलीलाकारयितृत्वप्रकारातिरिक्तेषु सर्गादिलीलाकारयितृत्वादिषु सत्सु क्वचिदपि निरोधलीला-कारयितृविरहिते मनसि देशे तत्काले च दृढो निरोधो जायते न सुदृढः । शुद्धलीलाऽसाहित्यवद्भगव-द्विषयकत्वेन शोभनघटिकाभिपदार्थाभावादाचार्याभिमतत्वस्य शोभनपदार्थत्वस्याभावात् । एवं तु व्रज इत्यादिना रुक्मिण्यादिष्वित्यन्तेन ग्रन्थेन 'जयति जननिवासो देवकीजन्मवाद' इत्युत्तरार्धान्त्यक-श्लोकोक्तशुद्धलीलाः सङ्गृहीतास्तत्साहित्याच्छोभनघटकाभिपदार्थोऽस्त्येव ।

निरोधस्य सर्वात्मभावरूपकस्य कारणं 'प्रदानवदेवे'ति सूत्रोक्तं भगवत्कृतं प्रदानकं शक्तिस्तु सर्वोऽप्यात्मनो भावो भगवत्येवाधिकृत इति षष्ठीतत्पुरुषगर्भितकर्मधारयादात्मनि सर्वेन्द्रियप्रतिष्ठापने । फलमत्र मोदप्राप्तिः 'ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशमि'ति निरोधलक्षणवाक्यात् । सेवाफलं तु पृथक्सेवाफलोक्तम् । तत्र सेवायाश्चेतस्तत्प्रवणत्वरूपत्वात्, अत्र सेवाया अनुवृत्तिरूपत्वात् ।

एवं ज्ञानात्सुदृढनिरोधेच्छुं प्रति कृपावितरणप्रार्थनां स्मरणात्त्यागविधिं चाहुः **निरोधेत्यादि** ।

निरोधेच्छुभिरेतावदेव प्रार्थ्यं हरौ ततः ॥ ६ ॥
अक्रूरे श्रुतदेवे च विदुरेऽथोद्धवे च या ।
कृता दासार्पितकृपा तां कृपां वितर प्रभो ॥ ७ ॥

---

१. मद् भूपायां मिचू कल्कने तदा मिकेष्विति पाठः ।

श्रीमदाचार्यपादाब्जरेणोर्न स्मरणं त्यजेत् ।
तत्त्यागे महती हानिर्मानुष्यं निष्फलं भवेत् ॥ ८ ॥

ततो ज्ञानानन्तरं ज्ञानाद्धेतोर्वा हरौ, **निरोधेच्छुभिः** निरोधदार्ढ्येच्छुभिः, श्रुतावात्मनीति सप्तम्या निरोधस्यात्माभिन्नाश्रये बोधनाद्धराविति सप्तमी, युक्तं चैतत्, आश्रयस्य मुख्यत्वात् । प्रार्थ्यमिति 'प्रार्थिते वा ततः किं स्यात्स्वाम्यभिप्रायसंशयादि'ति वाक्यात्प्रार्थना विरुद्धा तथापि 'रतिप्रादुर्भावो भवतु सततमि'ति वाक्ये प्रार्थनायां लोट्स्वीकाराद्रतिप्रार्थना युक्ता । कृपाविस्तारस्य रतित्वात्, रतिः प्रीतिर्यद्यपि तथाप्यत्र रतिः क्रीडा रमु क्रीडायामिति धातुपाठात् प्रार्थ्यम् । **अक्रूरे दासार्पितकृपा** 'अप्यङ्घ्रिमूल' इति श्लोके पञ्चत्रिंशाध्याये 'मयि दया उत्पत्स्यत' इति सुबोधिन्यां कृपा सा दासार्पिता, 'प्रणतवत्सल' इत्यस्य 'नतिमात्रेणैव कृपा अभिव्यक्ता भवती'ति सुबोधिन्यां च कृपा सा दासार्पिता पञ्चचत्वारिंशाध्याये'अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः । किञ्चिच्चिकीर्षया प्रागादक्रूरप्रियकाम्यये'ति वाक्ये प्रभुपदादुक्ता । 'सर्वेषां हि स्वामी सेवकगृहेऽपि सेवकसंमाननार्थं गच्छती'ति सुबोधिन्यां श्रुतदेवे दासार्पितकृपा । उत्तरार्धे सप्तत्रिंशाध्याये मैथिलस्य गृहवासमात्रं श्रुतदेवस्य तु सन्मार्गोपदेश इति तं विहाय श्रुतदेवोपादानम् । तत्र कृपा तु'ह्यद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुष' इत्यस्य सुबोधिन्यां दर्शनं चक्षुषाद्यैव शास्त्रतस्तु यः शक्तिभिः सृष्ट्वा आत्मसत्तया प्रविष्टः स कीदृश इति मनोरथ एव स्थितः, न तु कदाचिद्दृष्टः, अद्यैव परं दृष्ट इति तद्दर्शनं तु बुद्ध्या बुद्धिगानयं पदार्थाञ्जानातीति प्रत्ययात्सा च कृपयैव भाष्यप्रामाण्याद् अतः श्रुतदेवे दर्शनानुमितबुद्ध्यनुमिता कृपा या सा दासार्पिता । 'स त्वं शाधि स्वभृत्यान्नः किं देव करवाम ते । एतदन्तो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षिगोचर' इत्यत्र सुबोधिन्यां दासत्वात् स्वामिकार्यमेव कर्तव्यमिति । अतं आज्ञापयेत्यर्थ इति कथनात् 'देवाः क्षेत्राणी'त्यादिवाक्यादर्चार्चनेऽधिकारो माभूदिति तु न सूच्यते गृहिणोपसंहाराधिकरणभाष्यविरोधाद् अतो ज्ञानिनि कृपामात्रमक्षरोत्तमदर्शनजनकबुद्धिजनकं प्रार्थनीयं प्रार्थयन्ते पुष्टिभक्ताक्रूरदृष्टान्तेन पुष्टिभक्ते कृपा पूर्वं प्रार्थिता भाष्यमर्यादार्थं कृपया विज्ञानं 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी'ति भगवद्वाक्यात् तेन दर्शनमिति । विदुरे दासार्पितकृपा तृतीयस्कन्धे चतुर्थाध्याये 'इति सह विदुरेण विश्वमूर्ते'रित्यत्रोत्तमाधिकारिणि विदुरे यथा यथा यस्मिन्नवसरे भगवान्पुष्ट्यादिलीलया स्वस्मिन्कृपां कृतवान् एवं विदुरोपि उद्धवं प्रति भगवत्कृपाकथां कथयति स्मेति सुबोधिन्यां कृपा या सा दासार्पिता । 'विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ती'ति उद्धवं प्रति विदुरवाक्यात् । परमाधिकारिणि भगवद्दर्शनजनकबुद्धिजनिका कृपा प्रार्थिता । उद्धवे दासार्पितकृपा पूर्वोक्तरीत्या स्पष्टा एकादशे च स्पष्टा भगवत्प्रवर्तितपथप्रचारसुविचारके भगवद्दर्शनजनकबुद्धिजनिका कृपा या सा प्रार्थिता । 'भक्त्या जानाति चाव्यय'मिति श्रुतौ भक्त्या ज्ञानकरणत्वेन हेतुत्वेन चोक्तेस्तस्याश्च 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यत्र व्यापारत्वेन तादृक्षज्ञानजनकबुद्धौ कारणत्वात्कृपा भगवद्दर्शने परम्परया निविशते । अर्पितपदेन श्रुतदेवे 'भगवान्भक्तभक्तिमानि'ति वाक्यात्स्नेहेन कृपावितरणे सत्कारपूर्वको व्यापारः, अधीष्टे लोट् । अत एव प्रभो भोः परिवृढ इति सम्बोधनम् । सर्वमिदं 'यस्य देव' इति श्रुतौ गुरुभक्त्यधीनं निरूपितमिति तदाहुः **श्रीति । महती हानिर्हि** ब्रह्मणः सकाशाज्जीवस्य विभागः सा 'हानौ तूपायने'ति सूत्र उक्ता सा महती ।

प्रभुमुक्तांश्च यो जीवान् सङ्गृह्णाति गुरुः खग ।
नाङ्गीकरोम्यहं मुक्तान् गुरुणा पुष्टिसेवकान् ॥

गुरौ निवेद्यते भक्तिर्यस्मिन्नात्मा निवेदितः ।
तेषामहं न गृह्णामि भक्तिं वै नवलक्षणाम् ॥
गुरोः प्रियतमो यस्तु भजनं मम शासने ।
करोति पारतन्त्र्येण तत्रावेशं करोम्यहम् ॥
नावेशो मम विज्ञेयोऽसमूर्तिर्न तु मामकी ।

अः विष्णुः समूर्तिः मूर्त्या सह । अश्चासौ समूर्तिश्च असमूर्तिः कर्मधारयः । 'विनोद्धव हरेर्भक्त्या भक्तिर्मम विडम्बनम्'[1] । 'गुरुर्भवेद्यथा तात प्रसन्नो मनसा शुभम् । तदुपायं करोत्याशु विवेकी मम वल्लभ' इत्यात्मनिवेदनकाठिन्यबोधकपुराणान्महती । निष्फलं तासां पुरां मानुषी भगवत्प्रिया तत्र तत्त्वाधिगमात् तदभावान्मानुष्यं निष्फिलम् । यतो मानुषो विष्णुर्भवति । 'नावेशो मम विज्ञेयोऽसमूर्तिर्न तु मामकी'त्युक्तवाक्यात् ।

श्रीमत्प्रभुविरचितसेवाविधिः । प्रभुपदं श्रीमदाचार्यपरं श्रीमत्प्रभूत्सव इत्याचार्योत्सवे उक्तत्वात् 'चातुर्मास्ये विशेषत' इति वाराहपुराणन्यायेनात्र विशेषत्वात्पूर्वमपुनरावृत्तिसाधकोत्सवानुक्त्वाऽदृढान्प्रति चातुर्मास्यसेवा 'यस्य शक्तिः सदा नास्ति कर्तुं मम निवेदने' इति वाक्यात् । इदानीं सदा शक्तिमतः प्रति सेवाविधिमाहुः भगवदित्यादि श्रुतिस्तावत् छान्दोग्योपनिषदन्ते 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणातिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत' इति । श्रीकृष्णवाक्यानि तावत् पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमि'त्यारभ्य

'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥'

इत्युपसंहारात् । श्रीव्याससूत्रं तावत् साधनाध्यायीयसमाप्तौ 'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार' इति । समाधिभाषा तावत् 'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे । लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम्' । सात्वतसंहिता तावत् 'श्रीभगवानुवाच । कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् । मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः । देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् । देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च । पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेन्नृत्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभि'रित्येकोनत्रिंशाध्याये ब्रह्मवादसङ्ग्रहरूपा । प्रकृतिस्तु एकादशस्कन्धैकादशाध्यायोक्ता 'लघुस्वमार्गवक्ता चे'ति पुरुषोत्तमसहस्रनाम्न्याचार्याः ब्रह्मवादसङ्ग्रहो लघुः, स्वमार्गः श्रीकृष्णमार्गः । अत्र भाष्यम् । 'भक्तिमार्गो बहुविध' इति कपिलदेववाक्यात्'केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः सेवां कुर्वन्तस्तयैव निर्वृत्ता

---

१. हरेर्मम भक्तिर्गुरुभक्त्या विना ।

मुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्त' इति । अन्यत्सर्वं तृतीयाध्याय एवोपपादितम् । एवं च 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'ति श्रुत्या वेदानुवचनेन ब्राह्मणा ज्ञात्वा वेत्तुमिच्छन्तीति वेदनं तु भक्त्या । व्यापारः कृपा । ततो जानातीच्छति यतत इति लोके न्यायविदो वचनात्कृष्णानुवृत्तिरूपा सेवोक्ता इयमंशत्रयवतीत्यन्यत्र भक्तिरत्नटीकायां विस्तरः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति छान्दोग्यश्रुत्यौपनिषदज्ञानस्य कर्मयोगाङ्गता । 'अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यमन्यथाऽऽभासत्वमेव' । एतच्च जिज्ञासाधिकरण एवोपपादितमेतच्च कर्म 'एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च । परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यत' इति वाक्याद् अगहनकर्मप्रकाशकपञ्चरात्राद्युक्तमित्यवसीयते । शैवान्प्रति तु पाशुपतशास्त्रमिति वेदान्तवेदसाङ्ख्ययोगपञ्चरात्रपशुपतिमतमिति षड्शास्त्राणां विषयाः । अत्र सेवामार्गे भगवदित्यारभ्य मां हि पालयेत्यन्ता नवश्लोकी, हरितुर्येत्यारभ्य भावमुत्तममित्यन्तं श्लोकद्वयं च श्रीमत्प्रभुविरचितसेवाविधिस्त एकादशश्लोकाः सानुपूर्व्याख्याने व्याकरिष्यन्ते । श्रीमत्प्रभुकृतसेवाश्लोकान् सानुपूर्व्या लिखामः । 'प्रातरुत्थाय सविधानं स्नात्वा इत्यादि' इत आरभ्य श्रीगोपीनाथजितां सेवाविधिकृतिरस्ति । सविधानमिति । 'यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवती'ति गोपालतापिनीये 'एवं विधिना गोपीचन्दनं यो धारयेद्यस्त्वेतदधीते वे'त्युपक्रम्य 'सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवती'ति वासुदेवोपनिषदि च श्रुतिभ्याम् । वारुणं स्नानं वेदान्तिनां कुतः प्राप्तम् । उच्यते । 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति श्रुतेर्वेदनप्राप्तीच्छुं प्रत्याचार्याज्ञाप्राधान्येन वारुणस्य स्नानस्योक्तिरुक्तं तु स्नानं सकलसाधारणम् । तदुक्तं ग्रन्थविशेषे कुम्भनदासादीन्प्रति 'मस्तके जलं निक्षिप्य स्नाया'दिति । विधानं तु भक्तिरत्नटीकायां प्रोक्तमेव परम्परागतं क्रियत एवं पञ्चरात्राद्युक्तस्नानं तु ह्युपनिषदा कर्तुर्विहितम् । एकं साङ्ख्यमिति वाक्यात् । **श्रीमदाचार्यान्स्मृत्वे**ति । अस्मन्मार्गे श्रीमदाचार्यस्मरणं विना तद्वैमनस्येन सेवा परगामिनी भवति । 'विनोद्धव गुरोर्भक्त्या भक्तिर्मम विडम्बनमि'ति वाक्यात् ।

वल्लभाष्टकेन स्मरणं भावनायां, नित्यकृत्ये तथोक्तेः । प्रार्थनादिकमाहुः **भगवद्धामे**त्यादि ।

भगवद्धाम भगवन्नमस्तेऽलङ्करोमि तत् ।
अङ्गीकुरु हरेरर्थे क्षान्त्वा पादोपस्पर्शनम् ॥ १ ॥

भगवन्मन्दिरं प्रार्थयित्वा नमस्कृत्येत्ययं ग्रन्थो हे **भगवन्** हे **भगवद्धाम** भगवद्धामत्वेन वाक्यार्थांशेन युक्तं भगवन्निति ह्यदृश्यत्वाधिकरणोक्तरीत्याऽक्षरमभेदेन संबोध्य प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ धामत्वेन तदुद्भवस्वाभाव्याद्धामत्वेन वाक्यार्थे बोधस्तदाश्रयत्वेन वक्तुरिच्छाविषयत्वात्प्रार्थना गम्यते धाम्नो भेदानुसन्धाने 'प्रार्थिते वे'त्यस्य न विरोधः । ते तुभ्यं **नमः** इति नमस्कारः । उभाभ्यां गतार्थः । वाक्यार्थबोधाश्रयत्वेन वक्तुरिच्छाविषयत्वं सम्बोधनलक्षणं प्रार्थनागमनाय ज्ञेयं ग्रन्थकर्तुः श्रीगोपीनाथजितो भक्तिमार्गीयत्वेनाग्निपुत्रत्वेऽपि 'ऋषिरग्निकुमारस्त्वि'ति वाक्याद् भ्रातुर्ग्रन्थकर्तु ऋषित्वेऽपि मन्त्रत्वं नास्ति । श्लोकानामाचार्यकर्तृत्वात् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमस्य दशमचतुर्थपादे रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति श्रुत्यां रथघोषेण उपावर्तयमिति बर्हिर्भ्यां स्तोत्रमुपाकरोतीति प्राकृतौ बर्हिर्मन्त्रौ बाध्येते एवं बाधात् प्रकृते 'स्वयं परिचरेद्भक्त्ये'ति तृतीयाश्रुत्या भक्त्यबाधात् किन्तुः भक्तित्वं तथा च भगवद्धामेत्यादिकीर्तनभक्तिरूपम्, न मन्त्ररूपम्, कारिकातिरिक्तं ग्रन्थमऽप्यत्रैव बोधाय समग्रं लिखामः ।

अलङ्कारं विवृण्वन्त एव मार्जनादिकं कुर्यादिति ग्रन्थं स्पष्टयांबभूवुः **मार्जनादिति** ।

मार्जनात्कृष्णगेहस्य मनोविक्षेपकं रजः ।
नाशमेति तदर्थं च मार्जयामि तथास्तु मे ॥ २ ॥

मार्जनमलङ्कारः । ननु 'कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थ'मित्यादित्रिश्लोकीमन्तरा कुतः सर्वोत्तम-मार्गे एकादशस्कन्धीयैकादशाध्यायस्थमार्जनादिकमूरीकुरुथेति चेन्न प्रकृतित्वात् । प्राकृतान्यङ्गानि त्रिश्लोक्यां निष्पतन्ति विकृतौ । भक्तिरत्नटीकायां प्रकृतिविकृतिभावः प्रपञ्चितः । चकारान्मानसी सेवा । 'मानसी सा परा मते'ति वाक्यात् । **तथास्तु म** इति मार्जनं मे मम मत्कर्तृकं 'कर्तृ-कर्मणोः कृती'ति सूत्रेण षष्ठी । तथा मनोरजोनाशकत्वमानसीसेवाजनकत्वाभ्यां प्रकाराभ्यामस्तु । इह कृष्णगेहमार्जनस्य कृष्णगेहस्य रजोनाशकत्वात्कुतः कृष्णगेहमार्जनत्वेन मनोरजोनाशकत्वेन कार्य-कारणभावः । उच्यते । गीतायां चतुर्दशेऽध्याये 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति वाक्ये भक्तियोगसेवात्वेन गुणात्ययत्वेन कार्यकारणभाव-द्योतनाद् यत् सामान्ययोः कार्यकारणभावस्तद्विशेषयोरपीति नैयायिकोद्घोषादुक्तकार्यकारणभाव इति ।

मार्जनादित्यत्रादिशब्दार्थमाहुः **आत्मन** इति ।

आत्मनोऽज्ञानरूपस्य दुरितस्य क्षयाय हि ।
करोमि सेकोपलेपौ त्वद्गृहे गोकुलेश्वर ॥ ३ ॥

आत्मनो जीवस्य **अज्ञानरूपं** स्वरूपाज्ञानरूपं तस्य **क्षयाय सेकलेपौ**, निबन्धे पञ्चसु विद्यापर्वसु भक्तिपर्वणा स्वरूपाज्ञाननाशोक्तेः । स्वरूपाज्ञानमविद्यायाः पञ्चमं पर्व । 'माया च तमोरूपा' इति श्रुतेः । अज्ञानं तमोगुणस्तस्य क्षयो भक्तियोगेनेत्यत्र गीता पूर्वं निर्दिष्टा ज्ञानत्वेन वा भक्तिरत्रा-ज्ञाननाशकत्वात् । यद्वा आत्मनो मनसः भक्तिस्तनुजा सेवा कार्यकारणभावः पूर्वमुक्तो गीतया तथा चैकादशे 'प्रकृतिवर्चांसि' 'उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि । सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायये'ति ।

ततः सिंहासनास्तरणं कुर्यादिति । तत इति क्रमवाचकपदम् । यद्यपि मार्जनाद्यानन्तर्यवाचकं तत इति पदं तथापि तात्पर्येण क्रमवाचकम् । क्रमस्तु पाठमनादृत्य 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य' मिति व्याससूत्रात् पश्चादुक्तमपि मार्जनादि पूर्वं कृत्वा प्रवर्तते । प्रकृतौ पूर्वं 'परिचर्यास्तुतिप्रह्वगुणकर्मानु-कीर्तन'मित्यनेनोक्ता परिचर्या पश्चात्कर्तव्या आर्थक्रमादत्र मार्जनादि परिचर्यार्थम् । 'सिंहासने समासीनं रामं' इति रामोपनिषच्छ्रुतेः सिंहासनपदम् । 'सिंहासने आस्तरणमिति सप्तमीतत्पुरुषः । अलङ्करणं सिंहासनस्य 'यथा सुन्दरतां याति वस्त्रैराभरणैरपि । अलङ्कुर्वीत सप्रेम तथा स्थानपुरः-सरम्'इति सेवाप्रकरणात् ।

अधीष्टमाहुः सिंहासने कीर्तनभक्तिरूपं **सिंहे**ति ।

सिंहासनं मद्धृत्पद्मरूपं सज्जीकरोम्यहम् ।
श्रीगोपीशोपवेशार्थं तथा तद्योग्यतां भज ॥ ४ ॥

'**तद्रूपस्थैर्यमावहे**'ति चतुर्थचरणं श्रीमत्प्रभुविरचितसेवाविधौ । **सिंहासनं** शेषरूपं 'अग्रतो भविता देव' इत्यत्र सुबोधिन्यां तथोपपादनात् । **मद्धृत्पद्मं** सर्वात्मभावबद्धृत्पद्मं तद्रूपं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणतोदो विहायैतदुपात्तम् । 'सर्वं सर्वमयं' इति तापिनीयश्रुतेः । सिंहासनस्य

हृत्पद्मत्वेन ज्ञानं न भ्रमः । हे तद्रूप हृत्पद्मरूप **स्थैर्यं** हृत्पद्मत्वेन रूपेणा**वह** प्रापय सिंहासने । पाठान्तरे हृत्पद्मत्वेन रूपेणेति तथेत्यस्यार्थः । **योग्यतां** सर्वात्मभाववद्भक्तहृदयं श्रीगोपीशोपवेशयोग्यं पाठे तु सिद्धान्तरहस्ये 'तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः । गङ्गात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना । गङ्गात्वेन निरूप्या स्यात् तद्वदत्रापि चैव ही'ति ब्रह्मतया **योग्यता** । यद्वा फलप्रकरणे 'स्वानन्दानुभवार्थं हि योग्यतापि निरूपिते'त्यस्याष्टिप्पण्युक्तदिशा भूर्भुवःसुवो जगत्तद्रूपलक्ष्मीरूपतां **भज** । लक्ष्मीतुल्यतायां हि भगवद्रमणमिति हि मर्यादेति । ततः पात्राणि सज्जीकुर्यादिति एतावानेव ग्रन्थः स्पष्टः । श्लोकान्तरं श्रीमत्प्रभुविरचितसेवाविधेर्ग्रन्थकर्तुः ।

पानीयेति ।

> **पानीयपात्रं हि तथा व्रजनाथाय कल्पितम् ।**
> **राधाधरात्मकत्वेन भूयात्तद्रूपमेव तत् ॥ ५ ॥**

अर्थः । प्रकृतौ परिचर्यापदं तत्र चान्यत्र वाराहे चातुर्मासमाहात्म्ये 'सुगन्धिशीतलं वारि ततो मह्यं निवेदयेदि'ति 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यं' इति सूत्रे लोकवल्लीलायामपि । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यत्रर्तं पिबन्ताविति श्रुत्या वारिपानस्तर्तस्य वारित्वेन सिद्ध्या 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यनया श्रीयमुनाजिदुक्त्या च स्वरूपामृतपानं प्रथमं निर्दिष्टम् । सुवर्णमयपात्रे **राधाधराकत्मत्वं** 'सर्वं सर्वमय'मिति श्रुत्या तदीयभोगोपि राधाधरात्मकत्व एव 'ऋतं पिबन्तौ' इति श्रुतेः । ऋतं परब्रह्मानन्दम् । **तद्रूपमेव तद्भू**यादित्याशीर्ब्राह्मणस्य ग्रन्थकर्तुः । तथा च भाष्यं 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्मे'ति ।

श्रीमत्प्रभुविरचितसेवाविधिश्लोकः **स्वामिनी**ति ।

> **स्वामिनीकररूपाणि भावस्वर्णमयानि वै ।**
> **श्रीकृष्णभोज्यपात्राणि सन्तु ते सत्कृतानि हि ॥ ६ ॥**

अनुभावुकानामपि श्लोको विव्रीयते । **श्रिया** सह **कृष्णः** सदानन्दः तस्य **भोज्यपात्राणि** यानि **सत्कृतानि** मया ते तुभ्यं सज्जीकृतानि धात्वादिमयानि **भावो** भावना तेन **स्वर्णमया**नि स्मरणभक्त्या सर्वमयत्वेपि स्वर्णप्रचुराणि निबन्धे 'अथवा सर्वरूपत्वात्' इत्यत्र वाङ्मात्रस्य प्रामाण्योक्तेः । अत आहु**र्वा** इति । तानि पुनः **स्वामिनीकररूपाणि** । **सन्त्व**िति सत्कारपूर्वको व्यापारः । अधीष्टे लोट् आशीर्वा । अयमर्थष्टिप्पण्यां फलप्रकरणे लक्ष्मीतुल्यतायां हि भगवद्रमणमिति मर्यादा सा च ब्रह्मानन्दरूपेति । तथा च सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मतोक्त्या तद्रूपत्वमुक्तं जातमित्युक्तमर्यादापि सम्पन्ना । तत्राप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायेनाधिकप्रवेशः । द्वादशस्वङ्गेषु कराणां पात्रत्वेन तदुक्तिः पिबत्यस्मादात्मेति पात्रं तानि **पात्राणि** ष्ट्रन् प्रत्ययः । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' इति श्रुतेर्दर्शनात् । **ही**ति निश्चयार्थकमव्ययम् ।

ततः शय्यातो विज्ञाप्योत्थापयेदिति तत इति पदं क्रमवाचकं पूर्ववत् । शय्यात इति पदेन मुक्तिसाधनीभूतवक्ष्यमाणवन्दनभक्तावपि दास्यभक्तिवच्छयनमाक्षिप्यते 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायात् । विज्ञापना भावनोक्ता लोडर्थः । तत्र श्रुतिः । 'वने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सहे'ति कृष्णोपनिषदि सा यशोदोत्थापनभावनायां गोप्युत्थापनभावनायां च प्रबोधोपि । गोपगोभिरित्यत्र गोपाश्च गोप्यश्च गोपाः 'पुमान् स्त्रिये'त्येकशेषः । **उत्थापयेदि**ति विधिः ।

वन्दनभक्तौ कीर्तनभक्तिमाहुः **उदि**ति ।

> **उदेति सविता नाथ प्रियया सह जागृहि ।**
> **अङ्गीकुरुष्व मत्सेवां स्वकीयत्वेन मां वृणु ॥ ७ ॥**

हे **नाथात्यन्तानुग्रहे** स्वैकदेशभक्तविरोधिवारक । सुबोधिन्यां स्वांशेषु कस्यानिवार्यत्वेऽप्यत्यन्तानुग्रहे वारयत्यपि । **प्रिययेति** यदा स्वामिन्युत्थापनं न यशोदाजित्कृतं तदुत्थापने तदिच्छया ब्रह्मणो बालत्वेन तां प्रति प्रियाविर्भावाभावाद् यशोदाजिद्भावनायां तस्या अपि बालात्वात् । **अङ्गीकुरुष्वेति** अधीष्टे लोट् । सेवाङ्गीकारफलं कर्तृगामीत्यात्मनेपदम् । **मत्सेवामिति** दास्यभक्तिरपि वन्दनभक्त्यन्तर्गता । वृणु वरणफलं भगवन्मार्गे रुचिः । **स्वकीयत्वेनेति** तु मुक्तेः सकाशात् तदीयत्वमेव ज्यायो भजनानन्दानुगुणत्वात् । मुक्तानां मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव न तु देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्यात् । ततः सिंहासने उपवेशयेदिति स्पष्टम् ।

महाराजोपचारः उद्धवं प्रति त्रिश्लोक्यां एकत्रिंशे एकादशे 'महाराजविभूतिभि'रिति वाक्याद् उद्धवोपचारः । क्रीडेति ।

क्रीडात्मसाधनयुत मद्धृद्धामाक्षरात्मकम् ।
आस्थाय गोकुलाधीश रमस्व कृपया मयि ॥ ८ ॥

यावत्पर्यन्तं स्वहृदये न कोऽपि भगवन्तं वेद तावन्न कोऽपि प्रतिमादौ पूजयेदिति सुबोधिन्यां प्रतिमासेवादौ पूर्वं स्वहृदयेऽधीष्टमुक्तम् । **क्रीडात्मेति** साधनविशेषणादन्यानि साधनानि व्यावर्तितानि । **अक्षरात्मके** रमणं तृतीयाध्याये 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रभाष्ये । **कृपयेत्यनेन** साधनरूपो भगवानित्युक्तं 'कृपाविष्टः साधन'मिति । सेवायां प्रवृत्तः स्वसेवोपयोगिपदार्थाभावे दुःखी भवत्यतो बुद्धिप्रेरके सत्कारव्यापारः । सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायां स्पष्टमिदम् ।

प्रकृतमाहुः **भावेति** ।

भावात्मकतया क्लृप्तस्वोत्तरीयात्मकासने ।
सिंहासने गोकुलेश कृपयोपविश प्रभो ॥ ९ ॥

व्रजभक्त**भावः** शृङ्गारात्मा भक्तिर्वा । 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः, भावः प्रोक्त' इति काव्यप्रकाशात् । **तदात्मकतयेत्यर्थः** । भक्तिशृङ्गारयोरन्तःपातिवस्तूनां भक्तित्वं शृङ्गारत्वं वा । **कृपयेति** पूर्ववत् । ततो नमस्कुर्यादिति स्पष्टम् ।

यादृश इति ।

यादृशोऽसि हरे कृष्ण तादृशाय नमो नमः ।

यादृशः भाष्यादिप्रतिपादितः । 'यतो वाच' इति श्रुतिप्रतिपादितश्च 'यस्यामतं तस्य मत'मिति श्रुतेः । **नमो नम** इति । 'भगवति जीवैर्नमनातिरिक्तं कर्तुमशक्य'मिति । 'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय । लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ती'ति निबन्धशास्त्रार्थात् । तथा च श्रुतिर्गोपालतापिनीये 'ॐ नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे । विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यादि । श्रीभागवते चादृश्यत्वाधिकरणोक्तरूपमनमच्छुकः 'नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् । निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि 'रंस्यते नम' इति । एतच्च श्रुतात्मनिवेदिना कर्तव्यम् ।

पूर्वं तावच्छरणं गतस्य आत्मनिवेदनं कर्तव्यं । नान्यस्येति 'मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजे'दिति । गोपालतापिनीयश्रुत्याहुः **यादृश** इति ।

यादृशोऽस्मि हरे कृष्ण तादृशं मां हि पालय ॥ १० ॥

यादृशः शास्त्रादौ निरूपितस्तादृशमणुं पालय त्वं रक्षको भवेत्यधीष्टे लोट् । 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'त्युक्तम् । अयं वन्दनभक्तिप्रकारः सुबोधिन्यां दशमस्याष्टमाध्याये । एवं श्रीमत्प्रभुविरचित-सेवाविधिनवश्लोक्युक्तवन्दनभक्तिरित्युक्तं न शरणमार्गः, मार्गाणां त्रित्वात् । 'मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ता' इति वाक्यात् । शरणमार्गस्तु पृथगेव 'पृथक् शरणमार्गोपदेष्टे'ति सर्वोत्तमात् । ननु कथं चतुर्थो मार्ग उक्त इति चेन्न । न्यासादेशेष्वित्यस्य विवरणे 'मदितरभजनापेक्षणं वा व्यपोढम्' धनाद्यभावे तु प्रपत्तिमार्गं वक्ष्यन्त्येवेति निबन्धटीकातः ।

'एवमनियमः सर्वासा'मिति सूत्रोक्तवन्दनादिभक्तीनां मध्ये वन्दनभक्तिर्नवश्लोक्या विवृता, अधुना दास्यभक्तिः सिद्धान्तमुक्तावल्युक्ता वितन्यते स्म । हरितुर्यप्रिय इति श्लोकद्वयं मर्यादीकृत्य ग्रन्थकर्तृभिः । तथा च द्वितीयस्कन्धचतुर्थाध्यायसुबोधिनी 'नमो नमस्त' इत्यत्र नमनमात्रेणैव स्वतः पर्यवसाने तदधीनत्वलक्षणे अधिके धर्मे सम्पन्ने स्वसेवामपि कारयतीति वन्दनानन्तरं दास्यं प्रयोजनमिति निरूपितमिति नमो नम इति ।

> **नमो नमोऽस्तु ते राधे श्रीकृष्णरमणप्रिये ।**
> **स्वपादपद्मरजसा सनाथं कुरु मच्छिरः ॥ ११ ॥**

अत्र दास्यभक्तौ वन्दनभक्तिर्नवश्लोक्युक्ता सम्बध्यते । एवं ज्ञानं नत्वा क्रियामनमत् । आरम्भे **श्रीराधे** इति श्लोके इदं प्रमेयं स्पष्टम् । तनुजा सेवेयम् ।

ततः श्रीमदाचार्यान्नमस्कुर्यादिति स्पष्टं पूर्वमुक्तप्रायम् ।

चिन्तासमिति ।

> **चिन्तासन्तानहन्तारो यत्पादाम्बुजरेणवः ।**
> **स्वीयानां तान्निजाचार्यान्प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥**

नवरत्नग्रन्थे याः परिहार्याश्चिन्ता उक्तास्तासां **सन्तानस्य हन्तारः यत्पादाम्बुज-**सम्बन्धिरेणवः पादाम्बुजापेक्षया साक्षात्सम्बद्धाः कारणानि । अन्यत्स्पष्टम् । प्रकृतौ 'परिचर्यास्तुति-प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तन'मित्यत्र प्रह्वपदेन नमस उक्तेः । णम प्रह्वत्वे शब्दे चेति धातुपाठात् । अत्र सर्वत्र यशोदागोपीगोपोद्धवादिसम्बन्धिनी सेवा महाराजोपचाराश्च ज्ञेयाः । महाराजोपचारास्तूत्तरार्ध-सुबोधिन्यां 'चामरव्यजनशङ्खातपत्रकिरीटासनशय्यामहाराजचिह्नानी'ति । तत्रोत्थापनाक्षिप्तशय्या-शङ्खनादश्च जागरणादिसमय उष्णकाले व्यजनमपि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याहेति । 'यथा सुन्दरतां याति' इत्यस्य निबन्धस्य टीकायाः । तदुक्तं 'देशकालविभागविदि'ति चतुर्थस्कन्धे । अत्रैकश्लोकपर्यन्तमुद्धवादिवत्परिचरणं 'पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये' इत्युद्धवं प्रति सप्तविंशे वाक्यात् । नन्दयशोदादीनां श्रीकृष्णे बालभावेन स्नानाद्यसम्भवोप्युन्नीयते यतः, अग्रे श्लोकद्वयोक्त-मप्युद्धवादिवत्परिचरणं प्रकृतेस्तं प्रत्युपदेशात् । क्रीडेत्याद्येकश्लोकोक्तमप्यन्यभक्तवत् । तदुत्तरश्लोकोक्त-मप्युद्धवादिवत्परिचर्यान्तर्गतत्वात् । अक्रूरवदभिवन्दनं यादृश इत्याद्युक्तम् । 'अक्रूरस्त्वभिवन्दन' इति कस्यचिद्वाक्याद् अकिञ्चनादिवच्छरणमार्गः, न्यासादेशेष्विति वाक्यात् । अग्रेऽपि वन्दन-मक्रूरवत् किञ्च गीतनृत्यादि कारयितव्यम् । मन्दिरे दर्शनाद् 'गीतनृत्यादि पर्वणि स्युरुता-न्वह'मिति वाक्यात् । भावनायां तु शृङ्गारसमये शयनभोगसमये चोक्तम् ।

ततः पात्रे सामग्रीं संस्थाप्य विज्ञाप्य समर्पयेदिति स्पष्टम् ।

विज्ञापनायाः सम्भोगप्राप्तिसूत्रानुगुणत्वाद्विज्ञापनामाहुः व्रजेति ।

व्रजस्त्रीकरयुग्मात्मयन्त्रे पात्रं च तन्मयम् ।
स्थापितं ते भोजनार्थं योग्यभोज्यान्नसम्भृतम् ॥ १३॥

व्रजस्त्रीणां करयुग्मं तदात्मके यन्त्रे, उपासनया शुद्धे चित्ते भरिति पक्षेक्ति रामतापिनीये सर्वात्मकयन्त्रस्य विभूतिविषयत्वं भक्तिहंसोक्तदिशाऽतो गोपालतापिनीयोक्तं यन्त्रं जानीयाद् ध्यानविषयीभूतं न तु रामतापिनीयोक्तं लेख्यम् । ननु दास्यभक्तौ प्रेमलक्षणाभक्तिकारणत्वात् किमनेन यन्त्रेण पाक्षिकेण सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगस्तिष्ठतीति तत्रैव श्रुतेरिति चेन्न । यन्त्रमिव यन्त्रमित्युपचारात् । एतस्योपयोगः पूर्वं 'क्रीडात्मसाधनयुतम्' इत्यत्र निरूपितः । क्रीडात्मसाधनानि यन्त्रे श्रुत्युक्तानि । तास्तु 'ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीति । तानुवाच यत्तस्य पीठं हैरण्यमष्टपलाशमम्बुजं तदन्तरालिकानलास्त्रयुगं तमनु गायत्रीं यथावद्व्यासज्य भूमण्डलं मूलवेष्टितं कृत्वा गवा वेष्टितं कृत्वाङ्गवासुदेवादिरुक्मिण्यादिस्वशक्ती इन्द्रादिवसुदेवादिपार्थ्यादीनिध्यायितं यजेत्सन्ध्यासु प्रतिभिरुपचारैस्तेनास्याखिलं भवत्यखिलं भवतीति' भक्तिमार्गे उपासनानिवेशे श्रुतिरत्रैव 'तस्यैवासौ दर्शयेदात्मरूप'मिति । आत्मरूपदर्शनं तु भक्तयैवेति भक्तिलिङ्गम् । तादृशं यन्त्रं व्रजस्त्रीकरयुग्मात्मकम् । रुक्मिण्यादीत्यत्र आदिपदार्थत्वाद् गोपालतापिनीये गोपीनां चोपलेखात् । तेन चतुष्पाद्यां व्रजस्त्रीकरयुग्मात्मकयन्त्रत्वेन भावना । भ्रमस्तु परास्तः पूर्वम् । **पात्रं च तन्मयं** परं तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदमास्थायाधाराधेयभावः । **योग्यस्य** श्रीपुरुषोत्तमस्य **भोज्यान्नैः सम्भृतम् ।**

भुङ्क्ष्वेति ।

भुङ्क्ष्व भावैकसंशुद्धदधिदुग्धादिमोदकान् ।
प्रियं ते नवनीतं च राधया सहितो हरे ॥ १४ ॥

यद्यपि 'सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः' 'नैवेद्यं तुष्टिद'मिति भोगो जात एव परं पुराणमतम्, श्रुतिस्तु 'सर्वमत्तुमध्रियत' स्मृतिश्च 'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' अन्यापि 'पत्रं पुष्पमि'त्यादि तच्छ्रौतं मतम्, अतोऽधीष्टे लोट् । **भावः** 'सर्वेषां ब्रह्मता ततः' 'निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थिति'रिति सिद्धन्तरहस्यकीर्तनोत्थः तेनैकेन शोधने मुख्येन समीचो ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वेन **शुद्धान् दध्यादिकान्** । मङ्गलभोगे दध्यादिकं स्कान्दे पञ्चदशेऽध्याये मार्गशीर्षमाहात्म्ये भगवता 'अथ श्रीमदुद्यानसंवीते'त्यादिना स्वध्यानमुक्त्वोच्यते 'सितामोदहैयङ्गवीनैश्च दध्ना विमिश्रेण दौग्धेन स प्रीणयेत्तम्' इति 'प्रातरेवार्चयेदच्युतं यो नरः प्रत्यहं शश्वदास्तिक्ययुक्तः लभेताचिरेणैव लक्ष्मीं समग्रामिह प्रेत्य शुद्धं परं धाम भूयादि'ति । सिता शर्करा, मोदा मोदकाः, विमिश्रं संधितं नूतनसत्करीरादि, दौग्धं दुग्धं प्रज्ञाघण् मलाई । दौग्धं, दुग्धेन निष्पन्नत्वात् । सामान्ये नपुंसकम् । यद्वा सिताहैयङ्गवीनदधिदुग्धानि चत्वारि चतुर्णां व्यूहानां 'नवनीतं दधि क्षीरं घनीभूतं घृतं तथा । अनिरुद्धादिमूर्तीनां चतसृणां क्रमात्प्रियम् । नारायणस्य चत्वारि सर्वेषां शर्करापि चे'ति सप्तदशे वाराहात् । चतुर्व्यूहा व्यष्टयः श्रीनारायणः समष्टिः अन्यदिष्टतमं लोके दधिदुग्धादीत्यादिपदेन मलाईसन्धितसिताः । **राधयेति** भावनाविषयीभूतया क्वचित्साक्षात् । भोजनाधीष्टं यशोदाजिहृत्परिचरणम् । भावनायां तथोक्तेः ।

भाषणमिति ।

भाषणं मा त्यज प्राणप्रिये गोपवधूपतेः ।
त्वन्मुखामोदसुरभि भोज्यं भुङ्क्ष्वेऽधिकं प्रियः ॥ १५ ॥

---

१. प्रपत्तिभिः प्रतिपत्तिभिः ।

गोपवधूपतेः प्राणप्रिये हे राधे यशोदाजिदुक्तिः । तत्र गोपवधूपतेरित्युक्तिः स्नेहेन मुक्तित्वाद्वा । 'यशोदा मुक्तिगेहिनी'ति कृष्णोपनिषच्छ्रुतेः धरात्वाद्वा 'यशोदा सा धराभवत्', इति भागवताद् धराया विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । किञ्च ग्रन्थकर्ता श्लोकानुपनिबबन्ध । श्लोकास्तु विज्ञप्त्यादिष्वेतद्ग्रन्थानां तत्कर्तुस्तूचितमेव । **गोपवधूपते**रिति पदं तदीयत्वाद् 'अहं तदीय इत्येषा तद्वार्ता रूपिता परम्' इति त्रिभङ्गललितस्तोत्रन्यायात् । तत्र हेतुमाहुः **त्वदि**त्यादि । तव **मुखस्यामोदः** सुरभिविशेषः तेन **सुरभी**त्यर्थः । **अधिक**मिति । भक्तमात्रनिवेदितमश्नाति यद्यपि तथापि नाहं भक्षितवानिति वाक्यादानन्दभुगपि ब्रह्मानन्दामोदेन **सुरभि त्वधिकं भुङ्क्ष्व** 'ऋतं पिबन्ता'विति श्रुतेः ।

तदेवाहुः **राधे**ति ।

राधाधरसुधापातुः किमन्यन्मधुरायितम् ।
यन्निवेद्यं तदप्येतन्नामसम्बन्धतो भवेत् ॥ १६ ॥

अन्यन्मधुरवदाचरितं **किम्**, न किमपीति काकुः । ध्वनेर्विकारः काकुः । **एतस्या नामसम्बन्धतो मधुरायितं भवेत्** । यथा 'व्रजस्त्रीकरयुग्मात्मयन्त्रे पात्रं च तन्मय'मिति व्रजस्त्रीनामसम्बन्धः । अयं भावः । सर्वेषां ब्रह्मत्वेऽपि पुनः 'सर्वेषां ब्रह्मता तत' इति सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मताविधानमीदृगिति । 'ऋतं पिबन्ता'विति श्रुतेः ।

एवं विज्ञाप्यात्राङ्गीकारेधीष्टमाहुः **प्रिये**ति ।

प्रियामुखाम्बुजामोदसुरभ्यन्नमतिप्रियम् ।
अङ्गीकुरुष्व गोपीश तदीयत्वान्निवेदनम् ॥ १७ ॥

ननु प्रियेत्यादिविशेषणेन पूर्वोक्तब्रह्मतानुवादस्तेनैव योग्यतया भुङ्क्ष्वेत्युपपन्नेऽङ्गीकुरुष्वेत्यङ्गीकारस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । एतादृशब्रह्मत्वेऽपि वरणरूपाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । तदुक्तं 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इति सूत्रभाष्ये 'नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधननिषेधपूर्वकं वरणस्य साधनत्वमुक्त्वे'त्यादि । **अङ्गीकुरुष्वे**त्यात्मनेपदेनाङ्गीकारफलं भक्तमनोरथपूर्तिरात्मगामिनी । **तदीयत्वा**दिति स्वस्य योग्यता । **निवेदन**मिति अर्शआद्यच्[1] निवेदितमित्यर्थः ।

'सर्वतोक्षिशिरोमुख'मित्युक्ते कस्मिन्निज आस्य इत्याकाङ्क्षायां नवलास्ये भक्तिमार्गमर्यादयाङ्गीकृतं भोज्यमन्नं भुङ्क्ष्वेत्याहुः **निजे**ति ।

निजास्यनवलास्येऽस्मिंश्चारुभोज्यं मदर्पितम् ।
भुङ्क्ष्व श्रीगोकुलाधीश स्वाधिव्याधी निवारय ॥ १८ ॥

सर्वत आस्येषु **निजे आस्ये** तत्रापि **नवं** भक्तेच्छयाधुना प्रकटं **लास्यं** यत्र तदपि प्रत्यक्षं साक्षात्कृतं तस्मिन् **भुङ्क्ष्व**, न तु धर, 'तत्तदत्तुमध्रियते'ति वृहदारण्यके सर्वाश्रयस्योक्तेः । अयं तु भक्तिमार्गाश्रयः । भक्तस्त्वाध्यात्मिकादित्रितयविदाश्रयः । अत ऊचुः **स्वाधी**ति । पूर्वोक्तभक्तेच्छया स्वस्यात्मनो निवर्तनीयत्वेन भक्तेच्छाकालिकौ **आधि**र्मनःपीडा **व्याधिः** शरीरस्य तौ **निवारय** । ननु भूम्नि तावशक्यवचनावित्यत आहुः **गवि**ति । **गोकुलस्य** पुष्टिभक्तौ स्वीकृतस्याधीशः पुष्टिरक्षकस्तस्य सम्बोधनम् । पुष्टौ क्षुत्पिपासादि ज्ञापयतीति । स्वीयानां आधिव्याधी इति वा । 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदी'ति सुबोधिनीकारिकाया वैराग्योत्कर्षवतां भक्तानां आधिव्याधी भवतः । लौकिकावाधिव्याधी वा ।

---

१. अर्शआद्यादिराकृतिगण इत्याधुनिकाः ।

दास्यसेवाया मानसीसेवा फलं तस्यै समाधये ध्यानवद्भावनास्ता आहुः **यशोदे**ति ।

यशोदारोहिणीभावाद्बलेन सह बालकैः ।
भुक्तं यथा बाल्यभावप्राकट्याद्भुङ्क्ष्व मे तथा ॥ १९ ॥

अत्र तृतीयाध्यायस्थ 'सर्वथापि त एवोभयलिङ्गादि'ति सूत्रे 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति बृहदारण्यकश्रुत्या भावनात्रयम् । तासु प्रथमं लीलाभावना **यशोदारोहिणीभावा**दिति । लीलाभावना नाम लीलास्थभक्तानामात्मनिष्ठक्रीडाभावना सप्रतियोगिकक्रीडाभावनेति यावत्, लीलास्था भक्ताः परिगणिताः क्वचिद्भावनायाम्, उभये स्वामिन्यौ, तुर्यप्रिया, श्रीगोवर्धनः, व्रजः श्रीमदाचार्याः श्रीगोस्वामिनः सप्तबालका इति । अत्र श्रीगोपीनाथजितः श्रीमल्लक्ष्मणजितः अन्येऽपि नित्यलीलाप्रविष्टा उपलक्षणविधया ग्राह्याः । **यशोदारोहिणीभावा**द्बाल्यभावप्राकट्याद् बाल्यभावेऽष्टस्वरूपाणां भावना कर्तव्या यथास्वरूपस्थितिः सा कर्तव्या कश्चिच्छ्यामः कश्चिच्छ्रीनवनीतप्रियजिदादिर्गौरः कश्चिद्गौरश्यामः केचिद्द्विभुजाः केचिच्चतुर्भुजाः । तत्र क्वचिद्भक्ताकारणक्रिया क्वचिन्नवनीतं रोटी च कर्कटीति द्विः खरबूजेति ख्याता । क्वचिच्छङ्खचक्रगदापद्मानि क्वचिच्छङ्खः सच्छिद्रः क्वचिच्छ्रीगोवर्धनः शङ्खश्च सोऽपि निश्छिद्रः क्वचिच्छ्रीहस्तोऽभयकरः क्वचिच्छ्रीहस्तो भयकरः 'अपि संराधनसूत्रा'दनुभवगम्यावित्यादिपदार्थानां भावना । अयं कीदृग्लीलाविशिष्टविग्रह इति स्वरूपभावना । इयं लीला निष्प्रतियोगिनी । 'तदेजति तन्नैजती'ति श्रुत्युक्ता स्वरूपान्तःपातिनी 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायात् । ननु बाल्यभावप्राकट्य एकरसत्वहानिः तथा च सच्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यादिति चेन्न । अस्या आशङ्काया 'व्याप्तेश्चासमञ्जसमि'ति सूत्रे परिहृतत्वात् । यशोदारोहिणीभावात्कारणाद्बाल्यभावप्राकट्यं तस्माच्च **बलेन बालकैश्च** सह यथा **भुक्तं** त्वया तथा बाल्यभावेन प्रकारेण मम नैवेद्यं **भुङ्क्ष्वे**त्यर्थः ।

नन्दादिवन्मद्गृहेऽप्यागन्तव्यमिति भक्तिमार्गमर्यादारक्षणार्थमावश्यकमागमनमित्याहुः **सेवे**ति ।

सेवार्थं दत्तगेहस्य निजदासस्य मे प्रभो ।
आगन्तव्यं भोजनार्थं श्रीकृष्ण कृपया गृहे ॥ २० ॥

दत्तगेहस्येति भगवता दत्तं गेहं पूर्वं गेहं नास्ति । ननु तथा च कुत्राश्रमेऽवस्थानं गृहिणो पसंहाराधिकरणे 'धार्मिकान्विदधदि'ति गृहस्थाश्रम उक्तः तत्र कथं तुरीयाश्रमः । सेवाप्रकारो गृहस्थस्य भक्तिवर्धिन्युक्तस्तत्र 'त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानस' इति त्यागे दास्यं कथमिति चेन्न । एकादशे एकोनत्रिंशे त्रिश्लोक्यनन्तरं ज्ञानप्रकारमुक्त्वोवाच भगवानुद्धवं प्रति । 'एतत्ते कथितः सर्वो ब्रह्मवादस्य सङ्ग्रह' इति वचनात् । ननु तथापि गृहं न ग्राह्यं तद्धि वान्ताशनवद्भवतीति चेन्न । 'ग्रासं ग्रासं भजेन्मुनि'रिति 'सर्वेषां मदुपासनमि'ति वाक्याभ्यां वान्ताशनं स्मार्तानां न ब्रह्मवादिनाम् । एकदण्डिनामित्युक्त्या ब्रह्मोपनिषदि 'आत्मविद्यातपोमूल'मिति श्रुतेः । विद्या सर्वात्मभावः 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति तत्त्वसूत्रात् । विद्यातपसी मूले कारणे प्रापिके यस्य । मूलपदं नित्यं नपुंसकम् । विद्यातपसोर्मूलं वा कारणं विषय इति यावत् । 'एतꣳह वा व न तपति किमहꣳसाधु नाकरवं किमहं पापमकरवमि'ति श्रुतेश्च । तथा चैतादृशं गृहं भगवता दत्तम् । 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता उपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति वाक्योत्तरं गीतानवमाध्याये राजविद्याराजगुह्ययोगे 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् । शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसी'ति गीतातः संन्यासानन्तरं गृहादिप्राप्तिः पूर्वमुक्ता । ननु वैराग्याभावे कथं संन्यासः सर्वेषामिति चेन्न ।

'स्ववंशे स्थापिताशेषस्वमाहात्म्य' इति सर्वोत्तमे श्रीमदाचार्यनाम्नः सर्वेषां तद्वंशजानां वैराग्यसंभवात्। कृपयेति श्रीभगवतः साधनत्वायैतत्पूर्वमुक्तम्। अत्र 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' इति यशोदानन्दादिश्रावयता देवासुरेति वाक्यार्थमनुसन्दधता श्रीकृष्ण एव संबोधितः बलस्तु गोपीवल्लभभोगापसरणानन्तरमाकार्यः।

सेवार्थं नन्दादयश्च तत्रैवाकार्यन्ते स्म देवकीति।

देवकीवसुदेवश्रीबलरोहिणीसंयुतः।
श्रीमन्नन्दयशोदाभ्यां समं मयि कृपां कुरु॥ २१॥

देवकी ब्रह्मविद्या ब्रह्मविद्योपनिषदुक्ता, सर्वात्मभावः पुरुषोत्तमविद्या, **वसुदेवः** शुद्धसत्त्वात्मकः, **श्रीबलः** शेषनागः, **रोहिणी** दया, **श्रीमद्गोकुलम्**, वनम्, वैकुण्ठम्, तत्र **नन्दः** परमानन्दः। श्रीमन्नन्द इति वा स एवार्थः। 'यशोदा मुक्तिगेहिनी' मुक्तिश्च गेहिनी मुक्तिर्भक्तिमार्गीयात्र गृह्यते अध्याश्रये आध्यात्मिकादित्रितयविदाश्रये भक्ते वा। यथायोग्यकाले **कृपां कुरु**। देवक्यादीनां स्वरूपाणि कृष्णोपनिषदि वर्तन्ते।

निःकिञ्चनस्य 'यद्यदिष्टतमं लोक' इति श्लोकोक्तमर्यादातिक्रमेऽपि ह्यधिकारस्याकिञ्चनाधिक्रियोक्तेत्यत्रोपपादनादाहुः **निःकिञ्चनेति**।

निःकिञ्चनस्य दीनस्य गुणहीनमपि प्रभो।
शुद्धान्नं तत् स्वदत्तत्वाद्भुङ्क्ष्व गोकुलनायक॥ २२॥

विकृतेः प्रकृतौ 'मच्छरणो मुनि'रिति मुनिविशेषणाच्छरणं भक्तिमार्गे प्रोक्तमतः 'पृथक् शरणमार्गोपदेष्टे'त्यस्य न विरोधः। किञ्च प्रकृतौ 'धर्मान्सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तम' इत्यत्र 'न्यासादेशेषु धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्ता कार्पण्यं वाङ्गमुक्त'मिति श्लोकोक्तप्रकारोऽसूचि। परान्नगणान्नादिभिन्नमन्नं **शुद्धान्नम्**। वाराहे 'कान्यन्नानि निषिद्धानि तद्भक्ते शोधने च किं'मिति पृथ्वीप्रश्ने श्रीवराहः 'परान्नं नैव भुञ्जीत परपक्वं विशेषतः। तथा गणान्नं शूद्रान्नं स्वयं पक्वमपि त्यजे'दिति षोडशाध्याय उवाच। **तत्** सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या ब्रह्मात्मकं **स्वदत्तं** यतिभ्यो दत्तं स्वेन पूर्वमुपपादितं 'पुष्पं पत्रं फलं तोय' मिति श्लोकोक्तमर्यादया **भुङ्क्ष्व**।

भोजनफले आहुः **भुक्त्वेति**।

भुक्त्वा दत्त्वातिप्रियेभ्यो भक्तेभ्योऽतिप्रियं सदा।
तदात्मशोधकोच्छिष्टं कृतकृत्यं च मां कुरु॥ २३॥

भुक्त्वा वैराग्योत्कर्षं मयि फलं कुरु 'उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदी'ति वाक्यात्। मानसीसेवां प्रति तनुजापूर्तिं कुरु, **तदतिप्रियं** भुक्तमात्म**शोधकोच्छिष्टं** कुरु, पुरुषोत्तमयोगाध्यायोक्तपदार्थज्ञानात्**कृतकृत्यं च मां कुरु**। 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारते'ति गीतातः। **अतिप्रिय**मात्मशोधकं **भक्तेभ्योऽतिप्रियेभ्यो दत्त्वा** च **कृतकृत्यं मां** कुरु। 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष' इति श्रुतेः।

केत्याकाङ्क्षायां श्रीविष्णुस्वामिसंप्रदायानुरोधाद्यथा तद्गृहे आगत्य भुक्तं तथा भुक्त्वा कृतार्थं कुर्वित्याहुः **श्रीति**।

श्रीकृष्णान्तरस्वरूप स्वकीयस्य गृहे मम।
आगत्य भोजनं कृत्वा कृतार्थं कुरु मां प्रभो॥ २४॥

हे **श्रिया** सहित **कृष्ण** सच्चिदानन्द हे **आनन्दस्वरूप** 'आनन्दमय आनन्दभुगि'ति नृसिंहतापिनीयश्रुतेः । यद्यपीयं तृतीयचरणनिरूपणेऽस्ति तथापि तुरीयचरणे 'नित्यानन्दं सदैकरस'मितिश्रुतेरानन्दभुक्त्वमस्त्येव सदैकरसं मन्यन्त इत्यस्य रसत्वेनानेकरसत्वप्राप्त्या तन्निषेधार्थमेकरसावबोधोक्तेः मनु अवबोध इति धातुपाठात् । तर्ह्यानन्दमयः प्राज्ञ इत्यायाति । 'प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद' इति श्रुतेः । मैवम् । 'नित्यानन्दं सदैकरस'मिति पूर्वोक्तश्रुतेः, अत एवानन्दमयाधिकरणे 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'ति श्रुतिर्मीमांसिता, नतूक्ता श्रुतिर्मीमांसिता । अत एवाहुः **स्वकीयस्येति** । मदीयजीवविशिष्टो भोगान्भुङ्क्ते यतः । एतच्च विद्यैवेति सूत्रभाष्य उक्तम् । **कृतार्थं** हृदि भगवत्प्राकट्यवन्तं **मां कुरु** । एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याहेति भाष्यात् तथा च **कृतः अर्थो** हृदि भगवत्प्राकट्यं येन स तथोक्तः । अत्र श्रुतिः 'ता वां वास्तूनि' 'वने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सह' । सूत्रं 'तानि परे तथा ह्याह' । गीतात्रयोदशाध्याये 'सर्वेन्द्रियगुणाभासम्' समाधिभाषा 'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षज' इति । अथवा श्रुत्यादयः 'सर्वथापि त एवे'त्यादिसूत्रस्थाः, समाधिभाषा तु सैव । मङ्गलभोगपर्यन्तं 'गोपगोपीसुरैः सहे'त्यतो नन्दयशोदागोपीमात्रेण सह लीलादि भावनीयम् । ततो **जलमर्पयेदिति** स्पष्टम् ।

अत्राचार्याज्ञा कुम्भनदासादीन्प्रति **प्रियेति** ।

प्रियारतिश्रमपरिमलितं वारि यामुनम् ।
समर्पयामि तत्पानं कुरु श्रीकृष्ण तापहृत् ॥ २५ ॥

वारीत्युक्तं चेदितरस्य स्यादतो यामुनमिति विशेषणं **यामुनं** सिकताद्यपीति **वारीति** । तदपि न नापि सेवमानानां भुक्तिमुक्तिदा अपि तु **प्रिया** या कदाचित् प्रत्यक्षा, तस्या **रतिः** तत्स्थब्रह्मणा एकैकस्मिन्पदार्थे दशलीलाविशिष्टो भगवान्वर्तत इति सुबोधिन्याः । तज्जन्यश्रमेण **परिमलवत्** किञ्चित्पदार्थ**मितं** प्राप्तं तारकादिभ्य इतच्, आधिदैविकसंपृक्तमिति यावत् । मल धारणे भ्वादिरात्मनेपदी सेट् । क्ते रूपमपि प्रियारतिश्रमं परिहातुं धारितमित्यर्थः । तापो ह्याधारे भक्तेच्छया वार्यपनोद्यधर्मरूपः । सर्वधर्मकत्वात् । श्रुतिस्तावत् 'ऋतं पिबन्तावि'ति । सूत्रं 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ' इति । 'पुष्पं पत्रं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन' इति गीताराजविद्याराजगुह्ययोगाध्याये । गुरुपादुकाजित्पूजनं तु पूर्वमेव कर्तव्यम् । मद्भक्तपूजाभ्यधिकेति वाक्यात् । आधिक्यं प्राथम्यम् । तथा च भाष्यम् । गुरौ तु 'शाब्दे परे चे'त्यादिगुर्वभेदेन भगवत्सेवयैव चारितार्थ्यम् । पादुकाजितां भक्तिमार्गीयं पूजनं वेदस्तुतौ वर्तते । घटिकानन्तरं कृत्यमाहुः ततः आचमनं कारयेदिति । 'दत्त्वाचमन'मिति वाक्योक्ताचमनस्य 'पाद्योपस्पर्शार्हणादीनि'त्यत्राप्यादिपदार्थत्वात् ।

कुरुष्वेति ।

कुरुष्वाचमनं कृष्ण प्रियया मुनवारिणा ।
स्नेहात्मदन्तसक्तान्यभावापाकरणात्मकम् ॥ २६ ॥

आचमनफलस्य शुद्धेः कृष्णगामित्वादात्मनेपदम् । **कुरुष्वेति** । आङ् मर्यादायां चमु अदने अदनमवधिर्यस्य भावे ल्युट् । **आचमनं** हस्तादेः प्रक्षालनम् । **कृष्ण** सदानन्द । **स्नेहात्मानो दन्तास्तेषु सक्ताः अन्यभावाः** स्नेहग्लानिकारकास्तदपाकरणरूपमाचमनम् । तदुक्तं 'स्नेहकला द्विजानी'ति द्वितीयस्कन्धे । ननु हस्तादेरपि प्रक्षालनं वर्तते किं पुनर्बालभावे सर्वाङ्गप्रक्षालनं भवति । तत्र सक्तान्यभावाः

क इति चेन्न । भक्तिमार्गे स्नेहासक्तान्यभावापाकरणस्येष्टत्वेनान्येषामत्रानिष्टत्वात् । नन्वान्यत्रिकमाचमनं किमात्मकमिति चेन्न । ब्रह्मणः फलत्वेऽपि तद्दर्शनादेरवर्जनीयस्वभावस्य फलत्ववद्दन्तप्रक्षालनेऽन्येषां[1]-मवर्जनीय[2]प्रक्षालनकत्वाद् अत एव द्वादशस्कन्धोक्तज्योत्स्नात्मकत्वं दन्तानां नोक्तम् । ननु मन्त्रात्मकत्वे विषयस्य विभूतित्वं न तु पूर्णत्वं तथा च भाष्यं स्वाध्यायस्येति सूत्रे मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि तु विभूति-रूपाणीतीति चेन्न । एतावद्बुसभाषणमात्रेण मन्त्रत्वाभावात् । 'प्रयोगकरणभूतः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवती'ति भावार्थपादभाष्ये मन्त्रलक्षणात् । नन्वयमपि भक्तिमार्गीयः प्रयोग इति चेन्न । तथा सति मन्त्राधीनत्वे पूर्णत्वं भज्येत विषयस्य । तथा च सर्वश्लोकार्थावगमानन्तरं प्रयोगः पुनः श्लोकार्थावगमानन्तरं प्रयोग इति नियमाभावः ब्राह्मणवत्प्रयोगात्पूर्वं प्रमितिजनकत्वमात्रम् । ननु साक्षाद्भक्तिर्नास्तीति द्वितीय-स्कन्धषष्ठाध्यायसुबोधिन्यां भनक्तु नाम पूर्णत्वमिति वाच्यम् । तस्याः शास्त्रार्थपरत्वात् । 'शास्त्रार्थतो यदि हरिर्भवतामभीष्टस्तत्पश्यतात्र विवृति'मिति समासौ कारिकायाः ।

नन्वयं शास्त्रार्थो न वेति चेन्न । धर्मे शास्त्रार्थपर्यवसानात् । धर्मिणि तद्वच्छास्त्रार्थत्वाभावात् । धर्मास्तु सर्गादयो दशानन्दस्य लीलात्मकाः संनियोगशिष्टन्यायेनाहुः **स्नेहादिति** ।

स्नेहाद्रतिश्रमजलप्रोञ्छद्राधाकराञ्चलम् ।
स्मृत्वानन्दभरान्नाथ कुरु श्रीमुखमार्जनम् ॥ २७ ॥

गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणपरोक्षवाद इति भाष्येणर्तं पिबन्ताविति श्रुतावातपः प्रकटानन्द आतप इति ह्यातपशब्दस्य परोक्षवादः । तद्योग्यो मुखवस्त्रे परोक्षवादः । पूर्वं यामुनं वारि मुखसम्बद्धमिदानीं स्नेहात् स्वमुखाद्धेतोस्त**द्रतिश्रमस्य** क्रीडाश्रमस्य **जलं** जातमिति परोक्षवादः । एवमग्रेऽपि । **तत्प्रोञ्छद्राधायाः करस्याञ्चलं स्मृत्वा** यथा निघण्टव इत्यत्र निगन्तव इति परोक्षवादः । निगमयितार इति प्रत्यक्षवादः निघण्टव इत्यतिपरोक्षवादो निरुक्तौ परेषाम् । एवं प्रकृते वैया-करणानामक्ष्णः श्रोत्रस्य परो वादः परोक्षवादः । या प्रीतिरविवेकानां विषयेषु सा प्रीतिः प्रत्यक्षा तादृशं शब्दान्तरं स्नेहशब्दस्थाने प्रकल्प्य ब्रह्मण्यक्ष्णः परा मुखरूपाः । भक्तानां तु परोक्षस्यापि प्रत्यक्षम् । सा स्नेहपदवाच्या सैव मुखं 'तस्य प्रियमेव शिर' इति श्रुतेः । न च प्रीतिः परोक्षा मुखं प्रत्यक्षमिति शङ्क्यम् । स्नेहपदस्य परोक्षार्थविवक्षणात् । प्रीतिस्त्वक्ष्णः परोक्षा श्रवणस्य न । रतिर्मनःप्रवणता लौकिकी, चेतस्तत्प्रवणताऽलौकिकी, सा परोक्षा क्रीडा वा । 'रमु क्रीडायाम्' इति धातुपाठात् प्रत्यक्षा, पूर्वोक्ते उभये परोक्षे । यद्यपि स्नेहो रतिरिति पर्यायोऽत्र व्याख्याने तथापि प्रपञ्चविस्मृति-पूर्वकब्रह्मासक्तिरूपा रतिः । तज्जन्यश्रमः श्रमस्य श्रम आधिदैविकः । यथा चक्षुषश्चक्षुराधिदैविकम् । तज्जन्यं जलं यमुनाजलं 'सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । अत्रापि रतिश्रमजत्वं परोक्षं, जलं प्रत्य-क्षम् । प्रोञ्छनमपि प्रोञ्छनस्य प्रोञ्छनमाधिदैविकम् । राधापि ह्यष्टसिद्धेराधिदैविकी राध संसिद्धाविति धातुपाठात् तस्याः कराञ्चलमप्याधिदैविकम् । तं स्मृत्वा स्नेहादिषु[3] तानारोप्य **स्मृत्वा** स्वस्वरूपा-नन्दस्वस्वरूपामृतपानजानन्दौ मिलित्वाऽन्येऽपि तत्कालिकानन्दा मिलिता **आनन्दभरो** भवत्यस्मा-त्कारणान्नाथ हे आतप **श्रीमुखमार्जनं कुरु** तत्सेवाफलं मद्दामि कुरु । अत्र स्वस्मिन् राधात्वारोपो भावनायां यशोदासखीत्वारोपः । तदुभयभक्तमनोरथपूरणाय सञ्जातरूपे युक्ततमम् । यथाभक्तमनो-रथमाविर्भावात् । अत्र गौण्या निर्वाहः । तदुपपादितमेव चमसवदित्यधिकरणे ।

---

१. दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनादीनाम् । २. वर्जनीयानां प्रक्षालनं वर्जनीयप्रक्षालनं न तद्येषाम् तत्कत्वात् । ३. स्नेहशब्दस्थनेयः स्नेहः तदादिषु पदार्थेषु स्नेहान्मुखस्याचमनजलं प्रोञ्छदाचमनजलं मुखवस्त्रमिति स्नेहादयः ।

उद्धवभावनया सेवामाहुः ततस्ताम्बूलमर्पयेदिति । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति व्याससूत्रार्थं भावः । इदमग्रेतनमाकृष्यते ताम्बूलमिति ।

ताम्बूलं स्वप्रियावक्त्रसौरभ्यरतिसंयुतम् ।
गृहाण गोकुलाधीश तत्कपोलाभपाण्डुरम् ॥ २८ ॥

स्वस्य सदानन्दस्य **प्रिया** भक्तियुता ब्रह्मानन्दात्मिका तस्या **वक्त्रे** तदिच्छयाविर्भूतेन **सौरभ्य**-ब्रह्मणा या **रतिः** क्रीडाव्याप्तिस्तया **संयुतम्** । **ताम्बूलं** पर्णव्यतिरिक्तमपि पर्णमात्रेऽपि प्रियावक्त्रसौरभ्याभावादेवं व्याख्यातम् । तत्कराद्याभपाण्डुरमित्यनुक्त्वा तत्कपोलाभेत्याद्युक्तं तत्तन्मुखमात्रयोग्यार्थत्वाय हस्तद्वारेति ज्ञेयम् । **गृहाणे**ति हस्तव्यापारादानात् । ग्रह उपादाने 'हस्तौ चादातव्यं चे'ति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेः । उपेति लुप्तषष्ठीकं समीपस्थानां पदार्थानां हस्तव्यापारो हस्ताभ्यामादानं यत्तदुपादानम् । **गृहाण, हे गोकुलाधीश** गोकुल एवैतल्लीलाप्रसिद्धेः ।

तत आरात्रिकं कृत्वा स्नानादिशृङ्गारार्थं विज्ञाप्य स्नानादिकं कारयेदिति । 'पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेदि'ति वाक्यात् । 'सामनीराजनादिभिरि'ति वाक्याद्वा ।

स्नानादिशृङ्गारार्थं यद्वस्त्राद्युत्तारणं तद् विज्ञापयन्ति स्म **रमणे**त्यादि ।

रमणातिभराद्रात्रौ वस्त्राण्याभूषणानि हि ।
मृगजानि च वस्त्राणि प्रसीदोत्तारयामि ते ॥ २९ ॥

रमणमत्र बालशृङ्गारयोः[1] । 'कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य' इति व्याससूत्रात् । अतोऽत्र भावनाद्वयं, यशोदा गोपिकानां च भावभेदेन । ततो बालरमणशृङ्गाररमणयोर**तिभरा**दित्यर्थः । **मृगजानि** मृगजा कस्तूरिका सास्त्येषु अर्शआद्यजित्यच् मृगजानि **वस्त्राणि** । अर्शआदित्वं नास्तीति चेन् मृगो याञ्चा सा च वैकुण्ठादागमने हिरण्यगर्भस्य, श्रीमदाचार्यजिद्गृहे भक्तानां तस्याजाविबोध्यानि अलौकिकानि । भक्तमनोरथपूरकत्वाद् मृगजैव वा वस्त्ररूपा जाता । 'यदस्ति यन्नास्ति तत्सर्वं तत्र वर्तत' इति दहराधिकरणे उक्तम् । **तवोत्तारयामि प्रसीदे**त्यर्थः । 'मदर्चां पाणिना मृजेदि'ति वाक्यात् ।

स्नानादिविज्ञापनामाहुः **प्रियेति** ।

प्रियाङ्गसङ्गसम्बन्धिगन्धसम्बन्धतो भवेत् ।
कदाचित्कस्यचिद् भावो यतः स्नानं समाचर ॥ ३० ॥

यतः प्रियाया अङ्गसङ्गस्य सम्बन्धी यो गन्धः तस्य **सम्बन्धतः कदाचित्**कस्मिंश्चित्काले **कस्यचित्** भगवत्साक्षिकस्य **कस्यचित्** यदि **भावः**[2] 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इति वेणुगीतश्लोकरीत्या श्रीगोवर्धनसत्सङ्गात् कुङ्कुमादिकृतस्मररुक्शान्त्यर्थं भगवदुपास्थितानां पुलिन्दीनां लक्ष्मीप्रवेशवद् भक्तिस्ततः **स्नानं समाचरे**त्यर्थः । ननु भक्तिर्निविशतां मुक्तो भविष्यतीति चेन्न । अयोग्ये भक्तिप्रवेशे भगवद्विषयीकरणं भक्तविद्विष्टमिति पुलिन्दीनां'गा गोपकै'रित्यत्र योग्यत्वनिरूपणाद् अयोग्यानां पुलिन्दीनामिति । 'चलसि यद्व्रजा'दित्यत्र 'शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छती'त्यनेनाऽयोग्ये शिलतृणादौ भगवत्संबन्धस्य भक्तविद्विष्टत्वम् । भक्तिमार्गमर्यादयैषा विज्ञापना । यद्वा **यत** इत्यन्तं पूर्ववत्[3] । अग्रे ततस्तस्मै भावाय **स्नानं समाचर** । स्नानप्रक्षिप्तगन्धेन भावो भवतीति । यशोदाया मुक्तित्वाज्जागरणार्थं[4] गताया बालभावाच्च न तां प्रति तत्प्रतिकूलभावजननम् । तां प्रत्यन्यभावस्य तिरोभावात् । लीलात्मकत्वाद्भावस्य ।

---

१. सर्वात्मभावभक्त्योः । २. भक्तिः । ३. चेद् यद्यर्थे मनोरमायामिदमपि क्वचिद् द्रष्टव्यम् । ४. जागरितुम् ।

८ स्नेहेति ।

स्नेहात्मगन्धतैलेन प्रियगन्धातिचारुणा ।
अभ्यक्तो मङ्गलस्नानं कुरु गोकुलनायक ॥ ३१ ॥

स्नेहो गुणस्तदात्मा गन्धो न संभवतीति स्नेहेनात्मा स्वरूपं भगवद्योग्यतारूपं यस्य **गन्ध**-युक्त**तैलस्य** तेन **तैलेन प्रियो गन्धः** प्रियागन्धः पूत्युग्रगन्धव्यतिरिक्तो वा गन्धः **प्रियगन्धस्तेन चारुणा मङ्गलदिने स्नानं कुरु ।**

स्नेहेति ।

स्नेहात्मगन्धतैलस्य लापनाद्गोकुलाधिप ।
वितरात्यन्तिकीं भक्तिं मयि स्नेहात्मिकां विभो ॥ ३२ ॥

भक्तिवर्धिन्यां तनुजासेवाया भक्तिवृद्धिवीजत्वेनोपादानाद् **वितरे**त्युक्तम् । ननु सेवायाः फलं मानसी सिद्धान्तमुक्तावल्युक्तम् । भक्तिवर्धनस्य फलत्वं कुत इति चेन्न । श्रद्धा भक्तिवीजं 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्यात् । सेवा मानसीसेवायाः कारणम् । व्यसनात्मिका तु सेवा भक्तकृतार्थतावीजमिति । **आत्यन्तिकीं भक्तिं** फलाभिसन्धानरहितां 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति वाक्यान् मुकुन्दाद्भक्तिसत्कारपूर्वको व्यापारो युक्तः । **स्नेहात्मिकां भक्तिं वितरेति । विभविति ।** मुक्तिदातुरपि भक्तिदाने सामर्थ्यं द्योतितम् ।

श्रीति ।

श्रीसुगन्धोद्वर्तनेन निशाश्रमनिवारणात् ।
उद्वर्तितः कृष्ण भक्तिदानेन कुरु मे कृपाम् ॥ ३३ ॥

चतुरसेवकैः सुगन्धयुक्तमुद्वर्तनं कृतं चेच्छ्रीयुक्तं भवतीतरथा तु कृष्णं शुभ्रं वा भवेत् । उद्वर्तनं उवटनेति लोके उच्यते । तत्करणं पुस्तकेऽस्ति । तथाहि । सठी, कचूरेति लोके तद्वस्तु सेटक-द्वयम् । कर्पूरा, कपूरकाचरीति प्रसिद्धा सा पादद्वयपरिमिताऽऽनकद्वयमिता च । ब्रह्मांस्, वरमीति लोके, तत्पादद्वयानकद्वयपरिमितम् । जटिला, भूतकेशी छडीलो इति लोके सा पादद्वयानकद्वयमिता । तालीसपत्रं तमालपत्रं वा, पत्रेति लोके तदपि पादद्वयानकद्वयम् । मुस्ता, मोथा इति लोके सापि पूर्वोक्तमाना । वेसा, वेसवनोसा इति लोके सापि सार्धसेटकैकपादा च । वालम्, वालो इति लोके तदपि सेटकद्वयम् । उक्तसर्वौषधय एकीकृत्य पक्वाः कृत्वा शुष्काः कृत्वा खण्ड्यन्ताम् । पश्चाद् रुगातुगा तवखीरेति लोके सा पादोनसेटकद्वयमिता । चन्दनं घृष्ट्वा कृताः स्थपड्यः सेटकद्वयानकद्वयाः । चन्दनचूर्णं सपादद्वयसेटकमेतानोषधीनेकीकृत्य पिष्ट्वा वस्त्रपूतान्कृत्वोद्वर्तनं कुर्यात् । 'कस्तूर्या चन्दनेनैव कुर्यादुद्वर्तनादिक'मिति स्कान्दे । **निशेति** आलस्यं स्नानेन निवर्तते श्रमस्तु 'मृत्युः श्रमो भूत्वे'ति श्रुतेर्मृत्युरूपः स उद्वर्तनेन निवर्तते । **भक्तीति** करणे ल्युट् प्रकृत्यादित्वादभेदे तृतीया । भक्तिदानकरणीभूता **कृपा** तां **कुरु** । कृपापदस्यानुग्रहे गौणी । तेनानुमानिकाधिकरणे विज्ञानकरण-त्वेऽपि भक्तिदानकरणत्वं कृपायाः । परस्मैपदार्थ उक्त एव ।

आलस्यदूरीकरणाय स्नानमाहुः **दिवेति ।**

दिवा त्वद्वनगमनस्मरणात्तापभावतः ।
गोपिकास्पर्शनोष्णेन वारिणा स्नापयाम्यहम् ॥ ३४ ॥

ननूष्णेन वारिणा स्नापयाम्यहमित्येतावता चारितार्थ्ये 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति

व्याससूत्रात् । तदुक्तं सिद्धान्तरहस्ये 'सर्वेषां ब्रह्मता तत' इति 'निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिरि'ति च । स्पर्शनान्तं तु परं किमर्थमिति चेन्न । 'ऋतं पिबन्ता'विति श्रुतौ सर्वेषां ब्रह्मतारूपप्रकारस्य प्रस्तावनाङ्गीकारात् । तदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'ति । 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः । आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तयेदि'ति । तथा च स्नानवारिणि कृष्णविचिन्तनं दिवात्मनो **वने गमनस्य स्मरणाद्** यस्तापो विरहतापः सोऽपि **भावो** भक्तिदलं ततो गोपिकास्पर्शनवदुष्णः स्पर्शो यस्य वारिण इति । ननु गोपिकास्पर्शनोष्णत्वचिन्तनं न कृष्णविचिन्तनमिति चेन्न । 'सर्वरस' इतिश्रुत्या कृष्णस्यैव सर्वरूपत्वेनास्य कृष्णविचिन्तनत्वात् । अत्र श्रीभागवतम् 'चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कमागुरुवासितैः । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सती'ति ।

स्नानेति ।

स्नानार्द्रतानिवृत्त्यर्थं प्रोञ्छिताङ्ग विभो मम ।
दूरीकुरुष्व गोपीश कृपया लौकिकार्द्रताम् ॥ ३५ ॥

प्रोञ्छितान्यङ्गानि यस्य तस्य संबोधनं **प्रोञ्छिताङ्ग** भोः **कृपया**नुमानिकाधिकरणोक्तया **लौकिकेष्वार्द्रतां** स्नेहात्मिकां **दूरीकुरुष्व** विज्ञानतननाल्लौकिकार्द्रतातननं प्राप्तम् । गीतायां ज्ञाननिरूपणे 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी'ति वाक्यात् । मयीति विश्वस्मिन् भक्तिः प्राप्ता तामन्यत्र **दूरीकुरुष्व** । आत्मनेपदं तु लौकिकस्नेहदूरीकरणरूपफलस्य 'मदन्यत्ते न जानन्ती'ति पद्योक्तान्यज्ञानाभावे साधनद्वारोक्तस्ववाक्यसत्यकरणेन भगवद्रूपकर्तृगामित्वात् ।

विप्रयोगकालेऽपि वक्ष्यमाणकीर्तनभक्तिसंप्रयोगाय संयोगशृङ्गारावसरे विप्रयुक्तब्रह्मस्वरूपशृङ्गारं वक्तुं विरहे भजनमतिदिशन्ति स्म **गोपिके**त्यादि ।

गोपिकावद्विप्रयोगे कालक्षेपाय सर्वथा ।
कृष्णमूर्तिं प्रियां कृत्वा भजेत्तत्स्वभावतः ॥ ३६ ॥

विप्रयोग इति । ननु कथं विप्रयोगो यावता निबन्धे मूर्तौ कृताः कटकाद्युपचाराः साक्षात्कृता भवन्ती'त्युक्तमिति चेन्न । कृष्णस्य मूर्तिरिति भेदनिर्देशात् । तथा च श्रुतिः 'योऽर्चयेत्प्रतिमां मां चे'ति गोपालतापिनीयस्था । तर्हि निबन्धस्य का गतिरिति चेन्न । विष्णुस्वामिमतपरत्वान्निबन्धस्य, समासौ विष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभविरचित इति दर्शनात् । तथा च शास्त्रार्थे सुबोधिनीद्वितीयस्कन्धस्य, साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येवेति, इत्थं च विष्णुस्वामिमतेन संयोगकाले प्रेमवशाद्विप्रयोगवर्तने **कालक्षेपाय** भजेत् । तदुक्तं शाण्डिल्यर्षिणा 'संयोगे वियोगवृत्तिः प्रेमे'ति सूत्रे । वृत्तिर्वर्तनम् । तद्वद्वियोगे संयोगवर्तनमपि प्रेमेति तद्भाष्यकारः । एवं संयोगे विप्रयोगस्तस्मिन् । चतस्रो घटिकाः शृङ्गारस्य संयोगे विप्रयोगे च यदा कदाचिदधिका न्यूना वा घटिका भवन्ति तदा 'अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिरि'ति वाक्यान्न चिन्ता । अत्रापि पूर्वं मधुपर्को ज्ञेयः । 'दिव्यं पयोदधिमधुघृतखण्डसमन्वितम् । मधुपर्कस्य पात्रे वै दद्यान्मे श्रद्धयार्चक' इति मार्गशीर्षमाहात्म्ये स्कान्दात् । न च स्कान्दस्य तामसत्वेनाप्रामाण्यमिति शङ्क्यम् । तदप्रामाण्यस्य ग्रन्थान्तरे खण्डनात् । बहिर्मुखमुखध्वंसाख्ये ग्रन्थे निपुणतरमुपपादनात् । विविधोपचारेषु मधुपर्कस्यापि निवेशो वा । 'मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्य' इति रामतापिनीयश्रुतेः । एवं वित्तजसेवाविप्रयोगेऽपि गोपिका यथा विप्रयोगकाले भजन्ति तथा भजेत् । प्रथमान्ताद्वतिः । ब्रजरत्ना यां काञ्चिद्धरिमूर्तिं प्रियां कृत्वा भक्तवत्यः 'आनर्चुर्नृप सैकती'मिति वाक्यात् । श्रीमदाचार्यवत् । अत्र 'कृष्णमूर्तिः

सदा ध्येया' 'दर्शनं स्पर्शनं स्पष्ट'मिति वाक्ये । अत्र प्रयोगे यत्र मूर्तिकर्मकार्चनवाक्याय **कर्तृत्वेन** प्रतिपाद्यत्वं तत्र हरिमूर्तिभक्तत्वमिति व्याप्तिः । **सर्वथेति** सर्वैः प्रकारैस्ते च 'कामादीतरत्रे'ति सूत्रोक्ता ब्रह्मत्वकामुकत्वभयानकत्वद्विष्टत्वसम्बन्धित्वस्नेहविषयत्वभक्तिविषयत्वरूपाः । अत्र द्विष्टत्व-भयानकत्वरूपौ प्रकारौ भक्तिमार्गे चिन्त्यौ । **तत्तत्स्वभावत** इति तेन श्रीविष्णुना तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य स्वभावस्तस्मात् । 'अलङ्कारप्रियो विष्णुरि'ति श्रीपुरुषोत्तमोऽप्यलङ्कारप्रियः धूमोऽ-प्रियः क्रीडनकानि प्रियाणि श्रीपुरुषोत्तमस्य । यद्वा 'इन्द्रस्य युज्यः सखे'ति श्रुतेरिन्द्रेण समानानि शीलव्यसनानि श्रीपुरुषोत्तमस्येतीन्द्रस्वभावेन श्रीपुरुषोत्तमस्वभावमनुमाय **भजे**दित्यर्थः ।

ननु 'शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता' तत्र का मूर्तिः प्रिया कार्येत्याकाङ्क्षायां मनोमयीमाहुः **भावे**त्यादि ।

भावोत्थविप्रयोगेऽपि न स्थातुं शक्यते यतः ।
अतः स्वहृद्गतैर्भावैर्भूषयेत्तं मनोमयम् ॥ ३७ ॥

मूर्तिद्वारापि प्रेमलक्षणाभक्त्युत्थ**विप्रयोगे**पीत्यर्थः । **हृद्गतै**र्मनोगतैः **भावैः** स्मरणैः स्मरण-स्यापि भक्तित्वात् । **मनोमय**मिति यथा 'तोये तोयपुरस्कृतै'स्तथा मनोमयं मनोमयै**र्भूषये**दित्यर्थः । 'मनो ब्रह्मेति व्यजानादि'ति श्रुतेः । न त्वानन्दमयं तस्य मूर्तित्वाभावेनाष्टमूर्तिष्वप्रवेशात् । विज्ञान-मयस्य जीवत्वाज् जीवे भजननिषेधात् ।

शृङ्गारे कीर्तनभक्तिमाहुः **व्रजेशे**ति ।

व्रजेश रसरूपात्मन् शृङ्गारं रचयाम्यहम् ।
स्वीकुरुष्व तदीयात्वात्स्वप्रियायत्कृतं निशि ॥ ३८ ॥

व्रजेश तव **शृङ्गारं** महाराजोपचाररूपमीशत्वाद्**रचयामि स्वीकुरुष्व** भक्ताधीनतायाः स्वीकारफलस्य ब्रह्मगामित्वादात्मनेपदम् । अन्यथा व्रजेशः कथं स्वीकुर्यात् । अत एव **तदीयत्वा**-दित्युक्तम् । तदीयत्वं प्राप्याहमित्यर्थः । अयं भक्तः शास्त्रीयोतः 'ऋतं पिबन्तौ' इति श्रुत्यनुरो-ध्यतो **निशि स्वप्रियया यत्कृत**मिति शृङ्गारविशेषणम् । **प्रिया** रमा तत्कृतशृङ्गारस्यापि ब्रह्मा-नन्दत्वात् । ननु शास्त्रीयभक्तस्य निरुक्तशृङ्गारोऽनुचितः । फलाध्याये 'सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्य' इति सूत्रस्यादिपदा'द्भगवद्वशीकरणसमर्थः स्नेहः प्रभ्वनिङ्गितार्थत्यागस्तदनुरूपं भजनं चे'ति भाष्यस्य विरोधादिति चेत्तत्र संबोधनमाहू **रसरूपात्मन्नि**ति । रसरूपमात्मनि यस्य, रसरूपः आत्मा यस्येति वा । ननु नवनीतचोरस्य शृङ्गारे कर्तव्ये कथं निशि स्वप्रियायत्कृतमिति शृङ्गारविशेषणमिति चेन्न । स्वप्रियाङ्गीकारात् । प्रिया माता वा 'आऊ गोपाल शृङ्गार बनाऊं' अस्मात्कीर्तनात् । रसरूपात्मन्नित्यत्र भक्तिरसात्मन्नित्यर्थः ।

गन्धार्पणमाहुः **कुचे**ति ।

कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यमङ्गरागमतिप्रियम् ।
श्रीकृष्ण तापशान्त्यर्थमङ्गीकुरु मदर्पितम् ॥ ३९ ॥

अङ्गरागं सुवासिततैलादि तदप्य**तिप्रियं** स्वस्य । इतरद्विशेषणं पूर्ववत् । तापोऽङ्गराग-निराकरणीयः पदार्थः । प्रियाविरहतापो वा प्रियास्मारणात् । **अङ्गीकु**र्विति परस्मैपदमङ्गीकारफलस्य प्रेम्णः परगामित्वात् । जलपात्रमपि बोध्यं ताम्बूलं च । 'वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गन्धलेपनै'रि-त्येकादशस्कन्धीयसप्तविंशाध्यायस्थवाक्यात् ।

वस्त्रार्पणमाहुः **प्रियेति** ।

प्रियाङ्गतुल्यवर्णानि वस्त्राणि व्रजनायक ।
समर्पयामि कृपया परिधेहि दयानिधे ॥ ४० ॥

प्रियाङ्गेत्यादिपूर्ववद् ब्रह्मानन्दत्वाय। ननु लोहितशुक्लनीलरूपाणि प्राप्तानि न परं पीतहरितकपिशचित्ररूपाणीति चेन्न । त्रिविधरूपभेदत्वादन्येषाम् । तथा च श्रुतिः, 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति यद् धूम्रं तद्वायोरि'त्याथर्वणीश्रुतिरित्यनन्तानि रूपाणीति प्रस्थानरत्नाकरेऽस्ति । वस्त्राणि यथाकालं 'देशकालविभागविदि'ति चतुर्थस्कन्धवाक्ये दैशिकविशेषणात् । **कृपये**त्यत्र परिधानकारणं कृपा गृह्यते न विज्ञानकारणं वाक्यं पूर्वमुक्तम् ।

अलङ्कारार्पणमाहुः **भूषणेति** ।

भूषणान्यवतारात्मकान्येतान्यर्पयामि ते ।
प्रियाङ्गतुल्यकान्तीनि प्रसीद व्रजसुन्दर ॥ ४१ ॥

अवतारात्मकानि द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां सप्तमाध्याये यथर्षभावतारो 'लसन् महारत्नहिरण्मयाङ्गद' इति 'नाभेरसावृषभ' इत्यत्र निरूपितः । हयग्रीवो हि स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलरूपः । नृसिंहो भगवान् कौस्तुभरूपः । यो हरिः स वनमाला । वामनो हि कटिमेखलारूपः । नूपुरकङ्कणादीनि मन्वन्तरावताररूपाणि । **प्रियाङ्गे**त्यादि विशेषणं पूर्ववत् । **व्रजसुन्दरे**ति संबोधनं तदनुरूपश्रृङ्गाररूपभजनार्थमुक्तभाष्यात् ।

प्रियेति ।

प्रियानासाभूषणस्थवृहन्मुक्ताफलाकृतिम् ।
समर्पयामि राधेश गुञ्जाहारमतिप्रियम् ॥ ४२ ॥

प्रियाणां नासाभूषणानि तत्स्थानि **वृहन्ति मुक्ताफला**न्यादावन्ते च येषां मणीनां ते तथोक्तास्तेषामिवा**कृति**र्यस्य हारस्य तम्। **राधेशे**ति संबोधनं तादृशहारसमर्पणे प्रभ्वनिङ्गितत्यागार्थम् ।

मिलितेति ।

मिलितान्योन्याङ्गकान्तिचाकचक्यसमं विभो ।
अङ्गीकुरुष्वोत्तमाङ्गे केकिपिच्छमतिप्रियम् ॥ ४३ ॥

मिलिता अन्योन्यस्याङ्गकान्तयः पीताङ्गकान्तिः श्यामाङ्गकान्तिश्चोभे मिलिते हरिता कान्तिः लोहिताङ्गकान्तिर्नीलाङ्गकान्तिश्चोभे मिलिते ताम्रवर्णकान्तिस्तयोः कान्त्योः शोभयोः **चाकचक्यं** भास्वरशुक्लं रूपं तेन **समम्** । चाकचक्यं लौकिकशब्दानुकरणं दीधितिवाचकम् । अमरकोशादान्यत्रिको वा शब्दः । **केकिनां** मयूराणां **पिच्छं अङ्गीकुरुष्वे**त्यात्मनेपदम्, 'मयूराश्चित्रिता येने'ति स्ववक्त्रनिःसृतमयूरचित्रश्रैष्ठ्यजवाक्यसत्यत्वरूपम्, अङ्गीकारफलस्य कर्तृब्रह्मगामित्वात् ।

गोपेति ।

गोपस्त्रीदृक्स्थितं श्रीमच्छृङ्गारात्मकमञ्जनम् ।
शोभार्थं मातृवद्दत्तमङ्गीकुरु व्रजाधिप ॥ ४४ ॥

मातृवदित्यत्र तृतीयान्ताद्वतिः मया **दत्तम्** । ननु श्रृङ्गारात्मकमञ्जनं मातृवद्दत्तमित्यनुचितमिति चेन्न । हे **व्रजाधिपे**ति संबोधनाद् व्रजस्य ग्रामीणाः स्त्रियो न चतुराः नागर्यश्चतुरास्तस्याधिप इत्यनौचित्यभावाद् अङ्गीकारफलस्य परगामित्वात्परस्मैपदम् ।

कस्तूरीति ।

कस्तूरीतिलकं भाले चित्रं चारु कपोलयोः ।
दृष्ट्वा प्रियाकृतं हृष्टस्तथा मुदमवाप्नुहि ॥ ४५ ॥

ननु बालगोपाले कथमिति चेन्न । प्रियापदस्य मातृवाचकत्वमपीति दोषाभावात् ।

मुखेति ।

मुखाब्जमकरन्दासिलोभेन रसभावतः ।
मधुपायितचित्तानि व्रजरत्नानि तानि ते ॥ ४६ ॥

मुखं भक्तिः साऽब्जं भक्तोष्मापहारित्वात् तस्य **मकरन्द आनन्दः** भजनानन्द इत्यर्थः । तस्यासेर्लोभेन । मकरन्दः पुण्यं कर्म वा दास्यमिति यावत् सौरभ्यसाम्यात् । अयमर्थः । बह्वीषु भक्तासु कस्याश्चिन्मनोरथेन मन्मथमन्मथरूपेणात्मन आविर्भावे आत्मनः कपोलरिरंसावशादूष्मणि सति कासाञ्चिद्भक्तानां वैराग्योत्कर्षवशात्तच्छान्तचित्तानां **रसभावः** रसः शृङ्गारः स च देवादिविषयो **भावः** । 'रतिर्देवादिविषये'ति काव्यप्रकाशात् तादृशरस**भावतः** पाञ्चभौतिकापगमे **मधुपायितानि** मधुपवदाचारयुक्तानि **चित्तानि** येषां व्रजरत्नानामतो 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति वाक्याद्गण्डसायुज्यालकाभिन्नसारूप्योभयातिक्रमेण मुखाब्जभक्तावुद्गतकस्तूरीरूपता । अतः कपोलयोश्चित्रं चारु कस्तूरीरूपं **ते** तव **तानि** प्रसिद्धानि **व्रजरत्नानि** तान्यपि मधुपायित-चित्तानि नान्यानि । अन्येषां भक्तानामन्यत्रालकादौ प्रवेशात् । वाक्यं तु 'वस्त्रोपवीते'त्याद्युक्तमेव । 'तथा स्थानपुरःसर'मिति च ।

मालार्पणं सुमनसामाहुः **कि**ति ।

कुसुमान्यर्पितानीश प्रसीद मयि संततम् ।
कृपासंहृष्टदृग्वृष्ट्या तदङ्गीकृतिशोभितः ॥ ४७ ॥

मालाकारेणार्पितानि 'भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या' इति निबन्धे दर्शनात् । 'नमः कमल-मालिन' इति गोपालतापिनीयश्रुतेः । तदुक्तं स्कान्दे 'जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालां सुशोभनाम्' इति । **कृपया संहृष्टानि** । यद्वा । संहृष्टानां व्रजरत्नानां **दृशि** ज्ञानानि वल्लवीनयनाम्भोजरूपाणि । यद्वा द्वितीयपक्षे नयनाम्भोजरूपाणि वल्लवीनां संहृष्टपदेनोक्तेः । तेषां ज्ञानानां **वृष्टि**र्ब्रह्मोपरि मोचनं तया तदात्मकमालाङ्गीकृत्या **शोभितः** । तदुक्तं 'वल्लवीनयनाम्भोजमालिन' इति गोपालतापिनीये ।

'वेणुवादनशीलाये'ति श्रुतेर्वेणुवादनमाहुः **प्रियेति** ।

प्रियाकारणदौत्यैकभावेनातिप्रियं सदा ।
वेणुं धृत्वाधरे कृष्ण पूरय स्वामृतस्वनैः ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् । **प्रियाणां** व्रजरत्नानामा**कारणे**, दूतत्वं तदेवैकं मुख्यं **भावो** प्रकृतिजन्यबोधे प्रकार-त्वेन । 'धूपदीपोपहाराणि दद्यान्मे श्रद्धयार्चकः' इति वाक्ये उपहारान्तर्गतो वेणुरिति भागवतमार्गः ।

आदर्शार्पणमाहुः **प्रियेति** ।

प्रियानखात्मकादर्शे विलोक्य वदनाम्बुजम् ।
व्रजाधीश प्रमुदितः कृपया मां विलोकय ॥ ४९ ॥

आदर्शविशेषणं पूर्ववत् । सेवाफलमवान्तरमभीष्टमकार्षुः । **कृपया** ज्ञानकारणभूतया **मां**

विलोकय ब्रह्मबोधनयुतं कुरु । परस्मैपदं ब्रह्मबोधनस्य परगामित्वात् । 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इति वाक्यात् स्वेच्छयाऽस्मिञ्श्लोकेऽधीष्टं कृतं ब्रह्मबोधनम् ।

एवं शृङ्गारं कृत्वा सिंहासने उपवेश्य सामग्रीमग्रे स्थाप्य व्रजस्त्रीकरेत्यादिसार्धपद्येन विज्ञाप्य भाषणमित्यादिपद्यद्वयेन विज्ञाप्यानेन पद्येन समर्पयेद् गोपिकेति ।

गोपिकाभावतः स्नेहाद्भुक्तं तासां गृहे यथा ।
मदर्पितं तथा भुङ्क्ष्व कृपया गोपिकापते ॥ ५० ॥

गुप्तरसे स्पष्टोऽस्यार्थः । 'न रोधयति मां योग' इत्यारभ्य 'यथा भक्तिर्ममोर्जिता' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्येकादशद्वादशाध्याये । अत्र श्रीभागवते मार्गे गोपीवल्लभभोगो न दृश्यते अतः सामान्यतः प्रमाणमुक्तमन्यच्च 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः' इति वाक्ये द्रव्यानियम उक्तः । तेन भक्तिहंसोक्तदिशा वेदाविरोधे स्नेहे च सर्वभोगोपपत्तेः । ततो यथावदाचमनं कारयित्वा ताम्बूलमर्पयेत् ।

ततो दुग्धफेनं दुग्धं चार्पयेत् स्वर्णेति ।

स्वर्णपात्रे पयःफेनपानव्याजेन सर्वतः ।
अभ्यस्यति प्राणनाथः प्रियाप्रत्यङ्गचुम्बनम् ॥ ५१ ॥

स्वर्णपात्रं प्रियाङ्गतुल्यकान्तित्वेन प्रियाङ्गं पयोधररूपं **पय**आधारपात्रत्वात् 'सर्वकाम' इति श्रुतेः । कस्यचित् सुकृतराशेरात्ममनोज्ञत्वे तेन प्रियाप्रत्यङ्गचुम्बनं त्वया क्रियत इत्युक्ते स्वर्णपात्रे पयःफेनपानं क्रियते मयेति स्वर्णपात्रे पयःफेनव्याजरूपं **तेन व्याजेन सर्वतः** सर्वं **प्रियाङ्गाङ्गचुम्बनम्** । वीप्सायां प्रतिः । **अभ्यस्यति** पुनः पुनः कथयति । तथा च सर्वं प्रियाप्रत्यङ्गचुम्बनं **प्राणनाथः** स्वर्णपात्रे पयःफेनव्याजेन पुनः पुनः कथयतीत्यर्थः । बालस्तु प्राणनाथः प्रियाया मातुर्भोगरूपं पयोधररूपमङ्गं तस्य चुम्बनं न पानं पानस्य दुग्धकर्मकत्वात् । दुग्धं पिबतीति प्रत्ययात् तत्स्वर्णपात्रे पयःफेनपानव्याजेनाभ्यस्यति यथा पूर्वोक्तो महानभ्यस्यति तथानुकरोति ।

एवं गुहां प्रविष्टाविति सूत्रभाष्योक्तरीत्योक्त्वा संप्रदायप्रदीपोक्तरीत्या श्रीभागवतमार्गेणेति निबन्धोक्तरीत्या श्रीहरिरायजिह्वावनयाहुः गोपेति ।

गोपार्पितपयःफेनपानं यद्भावतः कृतम् ।
मदर्पितपयःफेनपानं तद्भावतः कुरु ॥ ५२ ॥

मालामुक्तायोँक्तं समर्पणीयं **यद्भावतो** व्रजे धारोष्णदुग्धत्वेन । किंच तन्मध्ये सूक्ष्मं सुवर्णपात्रं पयोमहापात्रे ज्ञेयम् । ततः पुनराचमनं कारयित्वा ताम्बूलमर्पयेत् । अत्रापि मुखवस्त्रं योजितं देयम् । ततः पायसादिकमर्पयेदिति मूलम्, आदिपदेनोत्सवादौ भोगविशेषः पायसेन सहैव, जलपात्रं वादिपदार्थः धूपदीपतुलसीशङ्खोदकानि च ।

व्रजेति ।

व्रजस्त्रीकृतशृङ्गारानन्तरं तद्गृहे यथा ।
अभोजि पायसं ताभिः सह भुङ्क्ष्व तथैव मे ॥ ५३ ॥

---

१ वटबीजन्यायेनाह ।

स्पष्टम् । ततः पुनराचमनं कारयित्वा ताम्बूलमर्पयित्वा आरात्रिकं कुर्यात् । अत्रापि माला ।

अमङ्गलनिवृत्त्यर्थं मङ्गलावाप्तये तथा ।
कृतमारात्रिकं तेन प्रसीद पुरुषोत्तम ॥ ५४ ॥

तृतीयमारात्रिकमिदं क्वचिल्लुप्तं स दोषो नित्यत्वात्सेवायां नास्ति तदुक्तं पूर्वमीमांसायाम् । ननु स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये नृसिंहपरिचर्यायां च 'सर्वं संपूर्णतामेति कृते नीराजने सुते'ति सर्वसंपूर्णतावाप्तये 'नीराजनमिदं नाथ प्रीयतां मधुसूदने'ति प्रीत्यवाप्तये चारात्रिकस्य निरुक्तेः कथममङ्गलनिवृत्त्याद्यर्थमिति चेन्न । स्कान्दस्य तामसत्वेन 'तामसा निरयायैवे'ति वाक्यप्रसरात् । सर्वं संपूर्णतामित्यस्य मानसीपूजामन्त्रत्वात् । अतो'अचलत्वं चापेक्ष्ये'ति सूत्राभासोक्तभक्तेच्छयाऽमङ्गलनिवृत्त्याद्यर्थमारात्रिकं साधु, घण्टादीनां वादनं 'सामनीराजनादिभि'रित्यत्रादिपदार्थत्वात् । अश्रुतघटस्थापनापेक्षया पुराणादौ स्मृतस्य घण्टावादनादेर्ज्यायस्त्वात् 'सामनीराजनादिभि'रिति भागवतवाक्यात्सामश्रुतिः । सेवापूर्त्यर्थमिति स्कान्दे । स्पष्टमन्यत् ।

नवनीतचौर्यादीनां प्रेङ्खशायनमाहुः प्रेम्णेति ।

प्रेम्णा सत्प्रेङ्खशयनदोलने श्रीयशोदया ।
सिताद्यमर्पितं भुक्तं भुङ्क्ष्वेदं च तथैव मे ॥ ५५ ॥

बालानामतिमहतामप्यन्यप्रेङ्खशयनं न दोषाय । प्रेमवशत्वादात्मनस्तदाहुः **प्रेम्णा सत्प्रेङ्खे**ति । वर्तमानेन त्वयेति शेषः । **आद्यपदेन** त्वक्सहिता मज्जा शीर्षफल, वीणि, खर्जूरिका, द्राक्षादीनि खण्डशकलानि च बदाममीजी गरी चिरोंजीति लोके त्रयाणां पूर्वेषां समाख्याः । अधुना तु नवनीतथपडीस्वल्पमोदकाद्यपि । पिष्टसिताखण्डे च जलभृङ्गारः । इदं चेत्यत्र चकारः समुच्चये । पूर्वोक्तं प्रत्यक्षगमित्यर्थः । इदं सेवायाम् । पूर्वोक्तं गृहे । अन्येषां स्वरूपाणां भावनया शय्यायां शायनं श्रीयशोदादिभावनं च ।

अग्रेतनकृत्यमाहुस्ततोग्रे क्षणं क्रीडार्थमक्षादीन्निवेदयेत् ।

क्रीडारूपात्मकैरक्षैः क्रीडार्थं स्थापितैः प्रभो ।
क्रीडां कुरु महाराज गोपिकाभिश्च राधया ॥ ५६ ॥

आदिपदेन क्रीडनकानि व्याघ्रचर्करी, शतरञ्जिका । **क्रीडारूपात्मकै**रिति नव सात्त्विकादिभेदाः । सच् चिद् आनन्दाः विभावोऽनुभावः सञ्चारिभावो निर्गुण इति मिलित्वा षोडश क्रीडारूपाणि । धीरा, अधीरा, धीराधीरारूपा अक्षास्त्रयः । अक्षबिन्दवश्चतुर्दश तेषां सङ्ख्यातात्पर्यं षट् तथैकः पञ्च द्वौ च । षट् धर्माः, एको धर्मी, पञ्च महाभूतानि, जीवपरमात्मानौ द्वौ । पट्टिकाखण्डानि षण्णवतिः षोडश शृङ्गाराः पुंसः षोडश स्त्रियाः मिलित्वा द्वात्रिंशच्छृङ्गाराश्चतुःषष्टिकलाः एवं षण्णवतिः । **शतरञ्जिकाशयः** द्वात्रिंशच्छृङ्गाराः क्रीडनकरूपाः, चतुःषष्टिखण्डानि कलारूपाणि, द्वौ क्रीडाकर्तारौ, द्वौ द्रष्टारौ मिलित्वा शतं जातम् । **व्याघ्राजाशयः** विंशतिरजानां सात्त्विकादिनवैकादशेन्द्रियभेदेन । व्याघ्राश्चत्वारः पुष्टिमार्गीयधर्मार्थकाममोक्षरूपाः द्वौ चेद् धर्ममोक्षात्मकौ धर्ममोक्षरूपकोटेरर्थकामकोटेरुत्कृष्टत्वात् । द्वात्रिंशत्खण्डानि द्वात्रिंशच्छृङ्गाररूपाणि स्त्रीपुरुषभेदेन । एवं क्रीडारूपाण्यक्षादीनि भक्तेच्छया तत्र तत्र स्थिताभिर्गोपीभी राधया च । श्रीहरिरायजितां भावनया वेणुवेत्रे अपि श्रीहस्ते धर्तव्ये ।

मालामुत्तार्य राजभोगसमर्पणमाहुः ततो राजभोगं समर्पयेच्छ्रीमदिति ।

श्रीमद्राधाङ्गसौगन्ध्यागरुधूपार्पणाद्विभो ।
भावात्मकृतसामग्र्यां भोगेच्छां प्रकटीकुरु ॥ ५७ ॥

अगरुधूपार्पणस्य विशेषणं पूर्ववच्चन्दनधूपार्पणस्योपलक्षकम् । तेन मुक्तः कृतसामग्रीको भवति । 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' इति व्याससूत्रात् । धूपार्पणेन मुक्तत्वं तु तत्त्वसागरे 'कृष्णागरुसमुत्थेन धूपेन श्रीधरालयम् । धूपयेद्वैष्णवो यस्तु स मुक्तो नरकार्णवा'दिति नृसिंहपरिचर्यायाम् । भोगेच्छाकारणत्वेन भक्तान्याज्ञातुरात्मनः । सामग्रीज्ञानार्थं विशेषणम् । **भावात्मे**ति । भावो भक्तिर्दास्यरूपा तस्यामात्मा स्वरूपं यस्याः **कृतसामग्र्याः** । तथा च 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' इति वाक्ये तत्पदार्थो भक्तत्वावच्छिन्नस्तत्र भक्तत्वं भक्तिरेव । तस्यामात्मा स्वरूपं यस्या इति सामग्र्या आत्मज्ञानविषयत्वम् । ततो जानातीच्छति यतत इति प्रणाड्या **भोगेच्छां प्रकटीकुर्वि**त्युक्तम् ।

दीपः समर्पितो भोग्यरूपार्थान्नप्रदीपने ।
तद्दीपनेन चोद्दीप्तभावो भोजननाचर ॥ ५८ ॥

प्रदीपने प्रकाशने । ननु सूर्यप्रभाप्रकाशितेऽन्ने प्रकाशकान्तरदीपापेक्षाभाव इति चेन्न । भूयः प्रकाशदेशान्मन्दिर आगच्छत आत्मनः प्रथममपेक्षाभावे मानाभावात् । **उद्दीप्तभाव**स्तूद्दीप्तस्नेहः 'धूपदीपोपहाराणी'ति श्रीभागवतम् । नारदीयकल्पे तु 'सघृतं गुग्गुलं धूपं दीपं गोघृतदीपितम् । समस्तपरिवाराय हरये श्रद्धयार्पयेदि'त्युक्तम् ।

धूपदीपावुक्त्वोपहाराण्याहुः व्रजेति ।

व्रजस्त्रीकरयुग्मात्मयन्त्रे पात्रं च तन्मयम् ।
स्थापितं ते भोजनार्थं योग्यभोज्यान्नसम्भृतम् ॥ ५९ ॥

व्याख्यातम् ।

गुप्तरस इव प्रकारमाहुः स्वर्णेति ।

स्वर्णपात्रेषु दुग्धादि दध्याद्यं राजतेषु च ।
मृत्पात्रेषु रसालाद्यं भोज्यं सद्रोचकादिकम् ॥ ६० ॥
राजते नवनीतं च पात्रे हैमे सिता तथा ।
यथायोग्येषु पात्रेषु पायसव्यञ्जनादिकम् ॥ ६१ ॥
सूपौदनं पोलिकादि तथान्नं च चतुर्विधम् ।
भुङ्क्ष्व भावैकसंशुद्धं राधया सहितो हरे ॥ ६२ ॥

सद्रोचकं सन्धितं तदादिकमादिपदेन निम्ब्वार्द्रकादि । **यथायोग्यानि पात्राणि ।** श्रीपद्मपुराणे 'नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवस्य महात्मनः । हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृण्मयमेव च । पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम्' । इति नृसिंहपरिचर्यायाम् । सूपशब्देन 'दारि' इत्युच्यते लोके तद्ग्राह्यम् । **पोलिका** रोट्यः आदिपदेन वाट्यः । **चतुर्विधमन्नं** भोज्यं तण्डुलादि, लेह्यं शिखरिण्यादि, चोष्यमिक्षुदण्डादि, पेयं दुग्धादि । **भावैकसंशुद्धं** भक्त्यैकसंशुद्धं सिद्धान्तरहस्योक्तरीत्या । नवनीतप्रियजित्स्वरूपे राधाशक्तिर्बाला वा भावनीया । अत्र भावना गुप्तरसे स्फुटैव, उपहाराणीत्यत्र

श्रीभागवते उपहारान्तरमुक्तम् । 'गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान् । संयावदधिसूपांश्च नैवेद्यं सति कल्पये'दिति 'पच्यन्तां विविधाः पाका' इति श्रीगोवर्धनप्रसङ्गे ।

उपहारपदस्य नैवेद्यवदन्यत्रापि वृत्तेराहुः **कम्बिवति** ।

कम्बुनाम्नातिप्रियश्रीशङ्खान्तर्गतवारिणा ।
दृष्ट्यादिदोषाभावाय सामग्री प्रोक्षिता विभो ॥ ६३ ॥

कम्बुर्गलकस्तन्नाम्नातिप्रियः श्रीशङ्खो गलकशङ्खः । तथा च विश्वः 'कम्बुः शम्बूकगजयोर्ग्रीवागलकशङ्खयोः' अमरः 'कम्बुर्ना वलये शङ्खे' इति । कम्ब गतौ मृगय्वादिः । काम्यते वा । एकदेशान्वयः । **तदन्तर्गतवारिणा** । भक्तिमार्गानुसारेणाहुः **दृष्ट्यादिदोषेति** । आदिपदेनाज्ञातास्पृश्यतादोषः । तदुक्तं 'नाद्यं तडागजं वापि वापीकूपादिकं च यत् । गाङ्गेयं जायते सर्वं जलं शङ्खे कृतं सुत । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि मम वै याज्ञया सुत । शङ्खे तानि वसन्तीह तस्माच्छङ्खो वरः स्मृत' इति स्कान्दे । याज्ञयेत्यत्र इ आज्ञयेति छेदः । श्रीभागवते च 'अपां तत्त्वं दरवर' इति । यद्वा कम्बुर्वलयस्तन्नाम्ना कम्बुना गृहीतः शङ्खोऽतिप्रियो भवति । राधाशृङ्गारत्वाद्वलयस्यान्यत्पूर्ववत् । प्रायपाठाद् यथाव्रजस्त्रीकरयुग्मात्मेति यत्रविशेषणम् । 'व्रजस्त्रीकरयुग्मात्मयन्त्रे पात्रे च तन्मयमि'त्यत्र तथा च वलयस्मारककम्बुपदेन शङ्खाभिधानाद्दत्तं पिबन्ताविति श्रुत्युक्तस्वरूपामृतपानात्मकः शङ्खभोग आत्मनः सिद्धः । न च शङ्खभोगो न वलयभोग इति वाच्यम् । सर्वं सर्वमयमिति श्रुतेर्वलयस्य स्मारकपदप्रयोगे वलयस्यापि भोगाङ्गीकारात् ।

प्रक्षिप्तेति ।

प्रक्षिप्ता तुलसी तेऽतिप्रियगन्धा तथैव च ।
कुरुष्व तेनातितुष्टो भोजनं व्रजनायक ॥ ६४ ॥

अतिप्रियेति । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे 'तुलसीदलगन्धेन मालतीकुसुमेन च । कपिलाक्षीरदानेन सद्यस्तुष्यति केशवः' इति । राजसत्त्वेऽपि पुराणस्य समबलत्वं समोत्कर्षः समं प्रामाण्यं परेषाम् । अस्माकं बलोत्कर्षयोः साम्यासहनमिति बहिर्मुखमुखध्वंसे कल्याणरायाः । तथैव भक्तराधास्रग्गन्धस्त्वेनैवेत्यर्थः । तेनातितुष्ट इत्यत्रातिपदम् । **अतिप्रियेत्यत्रापि** । वाक्यं तु गरुडपुराणे भगवतः 'तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न करोति समार्चनम् । तस्य तां प्रतिगृह्णामि न पूजां शतवार्षिकीम्' इति । इदं सात्त्विकं पुराणम् । 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' इति श्रीभागवतम् । एवमुक्तं श्रीगरुडपुराणे 'तुलसीदलसम्मिश्रं हरेर्यच्छति यः सदा । नैवेद्य'मित्यादि 'भाषणं मा त्यजे'ति श्लोकचतुष्टयेन समर्पयेदिति मूलम् । अत्रार्घपात्रेऽर्घो ज्ञेयः । विष्णुरहस्ये 'सौवर्णे रम्यपात्रे तु मणिरत्नविभूषिते । तोयाद्यष्टाङ्गसम्पूर्णे स्वामिनेऽर्घं ददामि ते' इति वचनात् । यद्यपि नृसिंहपरिचर्यायां मानसीसेवायां पादप्रक्षालनानन्तरमनेन वाक्येनार्घ उक्तस्तथा स्कान्दे 'अर्घ्यं दद्यात्ततो वत्स पाद्यमाचमनीयकमिति पादप्रक्षालनमर्घ्यानन्तरमुक्तं तथापि प्रयोगभेदात्पाठक्रममनादृत्य क्रमान्तरेण नैवेद्यसमये बोध्यः । तदित्थम् । 'श्रद्धयोपहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि' । 'गन्धो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ।' 'भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ।' इत्येकादशसप्तविंशाध्याये भगवदुपदेशः । तत्र भक्त्या क्रमेण नैवेद्यसमयेऽर्घः । एकत्र सिद्धः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेत्यतिदेशस्य निर्बलत्वाद्भगवदुपदेशापेक्षया । पूर्वतन्त्रे पञ्चमस्यैकादशाधिकरणे आचार्येषु ह्यात्मभेदबुद्धेर्महापराधेषु गणनं यद्यपि तथापि लौकिकदृष्टिमतो भक्तस्येच्छया पादुकाजितामुत्सवेषु नित्यदा वा राजभोगसमर्पणं पादुकाजितामाहुः ततः श्रीमदाचार्येषु समर्पयेदिति ।

कीर्तनभक्तिमपि तदर्थमाहुः **स्वार्थेति** ।

स्वार्थप्रकटसेवाख्यमार्गे श्रीवल्लभप्रभो ।
निवेदितस्य मे भोज्यं स्वास्ये कुरु हुताशन ॥ ६५ ॥

'मायावादतमोनिरस्य मधुभित्सेवाख्यवर्त्माद्भुतं, श्रीमद्गोकुलनाथसङ्गमसुधासंप्रापकं तत्क्षणात् । दुःप्रापं प्रकटं चकार करुणारागातिसंमोहनः स श्रीवल्लभभानुरुल्लसति यः श्रीवल्लवीशान्तर' इति स्फुरत्कृष्णप्रेमामृतात्**स्वार्थप्रकटसेवाख्यमार्गः** । **भोज्यं** चतुर्विधान्नम् । **हुताशन** कृष्णवर्त्मन् । पानीयपात्रमपि ज्ञेयम् । घटिकाद्वयं भोगं प्रस्थाप्यानन्तरं कृत्यमाहुः । ततो यथावदाचमनं कारयित्वा ताम्बूलमर्पयेदिति, अत्र मुखवस्त्रं द्रष्टव्यम् । 'मुखवासं सुरभिमत्ताम्बूलाद्यम्' इति श्रीभागवतवाक्यात् । आचार्येभ्योऽपीति ज्ञेयम् । किञ्च 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'ति वाक्यात्ससबालकपादुकाजितामपि ताम्बूलान्तं समर्पयेत् । 'पितृदेवो भवे'ति श्रुत्वा भक्तः स्वपितृभ्योऽपि पादुकाजिद्द्वारा योग्यं कुर्यात् । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति श्रुतिः ।

ततो भोजनपात्रस्थले मार्जनं कुर्याद् **गोकुलेशेति** ।

गोकुलेश तवोच्छिष्टलेपात्पात्रप्रमार्जनात् ।
त्वत्सेवान्तरधर्मेषु रतिर्भवति निश्चला ॥ ६६ ॥

भोजनपात्राणां मार्जनं च कुर्याद् इति फक्किकार्थः । श्लोके **उच्छिष्टलेप**मालोक्य **पात्राणां** प्रकृष्टं मृदादिभि**र्मार्जनं** तस्मात् । **त्वत्सेवातो**ऽन्यधर्माः पात्रप्रमार्जनादयस्तेषु । **रतिः** पूर्वं वर्तते **सेवान्तरधर्मे**ष्वपि प्रवृत्तत्वात् । इदानीं नित्यदा करणान्**निश्चला** । **अन्तरपदं** मध्यवाचि वा ।

ततश्चरणयोस्तुलसीं समर्पयेत् **प्रियेति** ।

प्रियाङ्गगन्धसुरभितुलसीं ते पदप्रियाम् ।
समर्पयामि मे देहि हरे देहमलौकिकम् ॥ ६७ ॥

तुलसीविशेषणं पूर्ववत् । **पदप्रियाम्** 'कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये' इति वाक्यात् । **देहमिति** । तुलस्याः पदसमर्पिताया अलौकिकदेहदातृत्वं पद्मपुराणे 'सुकृती दुःकृती चापि तुलस्या योऽर्चयेद्धरिम् । देहान्ते दिव्ययानेन विष्णुभक्तैः स नीयत' इति । देहमन्तरा यानेन नयनासंभवात् ।

प्रसीदेति ।

प्रसीद पूजितो भक्त्या तुलस्या प्रियगन्धया ।
निःकिञ्चनाधीश नान्यत्कर्तुं शक्नोमि सर्वथा ॥ ६८ ॥

तुलस्याः गोविन्दचरणप्रियत्वात् **प्रसीद** । **अन्यत्**पुष्पमालादि । **सर्वथा** सर्वैः प्रकारैः देहेन मूल्येनाज्ञया वा । तादृशदेहवान् मूल्यवानाज्ञावांश्च **नास्मी**ति देहादीनां प्रकारता । ननु निःकिञ्चनस्य कथं सेवेति चेन्न । यतो **निःकिञ्चनानामधीश** 'धर्मान्सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तम' इत्येकादशस्कन्धदशमेऽध्याये । 'न्यासादेशेषु धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनाधिक्रियोक्ते'ति । ननु गीता कुतो नोक्ता 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'त्यादिः । गीतायाः प्रकृतित्वाभावात् । एकादशाध्यायस्य लघुस्वमार्गस्यैकोनत्रिंशाध्यायोक्तस्य प्रकृतित्वात् । धनी पुष्पमालाः पुष्पमण्डपादिकं कुर्यादेव । वीटिकासमर्पणमपि । ततः पादपीठादिकमर्पयेत् । आदिपदेन जलपात्रं मुखवस्त्रं दर्पणमुष्णकालश्चेन्मृत्पात्रं जलपूर्णं चन्दनपात्रं च व्यजनानि च सिंहासने उभयपार्श्वयोः स्थापनीयानि । सिंहासनखण्डास्तरणं

दन्तादिक्रीडनकानि तष्टी भूमितूलिका विष्वगास्तरणं शीतकाले, उष्णकाले लम्बतूलिकास्तरणं तूलासनद्वयं पीठकशय्याग्रयोः । वक्रवेत्रद्वयं वा चतुष्टयं वा त्रयं वा कन्दुकद्वयं तच्चतुष्टयं तत्रयं वा । 'मुखवासं सुरभिमत्ताम्बूलाद्य'मिति वाक्यीयाद्यपदात् ।

पादपीठसमर्पणे कीर्तनमाहुः हृदिति ।

हृत्पङ्कजात्मकं स्वर्णपादपीठं समर्पितम् ।
पादौ धृत्वा गोकुलेश हृत्तापं समपाकुरु ॥ ६९ ॥

सर्वात्मभाववद्भक्तानां हृत्पङ्कजात्मकं सर्वात्मभावस्य भगवत्कृतदानसाध्यत्वेनाक्षरात्मकं हृत्पद्मं वा भक्तसाधारणम् । पादयोः पङ्कजत्वेन तापापाकरणसामर्थ्यात्तापमपाकुरु । पादौ धृतौ पादपीठे हृद्भक्तनिष्ठं तस्य तापापाकरणं 'सर्वतः पाणिपादं त'दिति वाक्यात्पादयोः सर्वत्र सत्त्वात् ।

ततः आरात्रिकं कृत्वा विज्ञापयेद् **भक्तार्थे**ति ।

भक्तार्थाविर्भूतरूप कृष्ण ते चरणाब्जयोः ।
सर्वाशुभविनाशार्थं न्यस्तः पुष्पाञ्जलिः शुभः ॥ ७० ॥

पृथास्तुतौ 'भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः' 'भक्ताया भुव उद्धारो भारहारान्निरूपित' इत्यादौ **भक्तानामर्थे अविर्भूतरूपः कृष्णस्तस्य** संबोधनम् । **पुष्पाञ्जलि**रिति भक्तिमार्गानुसारेण मुख्या उपचारा इति पुष्पाणां मालास्ता उक्ताः श्रद्धालुश्चेत्करोतु कश्चित् कदाचित् ।

अनेन पुष्पाञ्जलिमर्पयेद् **अमङ्गले**ति ।

अमङ्गलनिवृत्त्यर्थं मङ्गलावाप्तये तथा ।
कृतमारात्रिकं तेन प्रसीद पुरुषोत्तम ॥ ७१ ॥

व्याकृतम् । अनुक्तमपि नमस्कारमनेन कुर्यात् । 'प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवदि'ति वाक्यात् । अत्रापि **प्रसीद पुरुषोत्तमे**ति दर्शनात् । तदुक्तं गरुडपुराणे 'अन्नं चतुर्विधं पुण्यं गुणाढ्यं चामृतोपमम् । निष्पन्नं स्वगृहे यद्वा श्रद्धया कल्पयेद्धरेः । नैवेद्यं परया भक्त्या घण्टाद्यैर्जयनिःस्वनैः । नीराजनैश्चाहरहः पश्चादापोशनं बुधः । अथ भुक्तवते दत्त्वा जनैः कर्पूरवासितैः । आचमनं च ताम्बूलं चन्दनैः करमार्जनम् । पुष्पाञ्जलिं ततः कुर्याद् भक्त्यादर्शं प्रदर्शयेत् । नीराजनं ततः कार्यं कार्पूरं विभवे सती'ति ।

नक्तंशयनार्थं विज्ञापनस्य वक्ष्यमाणत्वान् मध्याह्ने शयनार्थं विजिज्ञपुः पञ्चभिः **प्रीत** इत्यादिभिः ।

प्रीतो देहि स्वदास्यं मे पुरुषार्थात्मकं स्वतः ।
त्वद्दास्यसिद्धौ दासानां न किञ्चिदवशिष्यते ॥ ७२ ॥

'तं भजेदि'ति गोपालतापिनीये दास्यमुक्तं तस्य साधनसाध्यत्वेन दानमनुपपन्नमत उक्तं **स्वस्यात्मनो दास्यं** सर्वात्मभावरूपं निरोधलक्षणग्रन्थोक्तं तत्तु साधनासाध्यं 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम्' 'प्रदानवदेव तदुक्त'मितिस्मृतिसूत्रवाक्याभ्याम् । 'पुरुषभूषण देहि दास्यम्' इति पञ्चाध्याय्याम् । अतः **प्रीतो देहि स्वदास्यं म** इत्युक्तम् । **पुरुषार्थात्मक**मिति । तच्च 'अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च' 'तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्य' इति सूत्रद्वये साधनाध्यायोपान्त्य उपपादितम् । श्रीभागवते च 'तथैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितमपि नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेन परिसमाप्तसर्वार्थाः' इति । अत एवोत्तरार्धं 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' इति च

वाक्यम्। 'भक्तिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोर्थो हरिरेव हि। कामस्तस्य दिदृक्षैव मोक्षः कृष्णस्य चेद् ध्रुवम्' इत्याचार्यकारिका।

एतावदिति।

एतावदेव विज्ञाप्यं सर्वथा सर्वदैव मे।
त्वमीश्वरोसीङ्गितं ते क्षुद्रोऽहं न चिदामि हि॥ ७३॥

इङ्गिताज्ञाने सेवा न संभवति। भगवदीयत्वस्य च पुष्टिमार्गीयमोक्षत्वादेतावदेव विज्ञाप्यमन्यत्साधनसाध्यमिति। विप्राय गां ददातीत्यत्र स्वानुमतिप्रकाशनवत्। विज्ञापनद्वारा स्वानुमतिः प्रकाशितात्र। गोवत् सर्वात्मभावदास्यं दास्यतीति **सर्वथा** सर्वेषु साधनसाध्यतदितरेषु प्रकारेषु। **सर्वदा** सर्वकालेषु आपत्संपत्स्वपि। तत्तत्सेवाकाल **इङ्गितं** 'इङ्गितं गतिचेष्टयोः' इति विश्वात्। चेष्टायाः कालत्वात्। **क्षुद्रो**ऽल्पोंश इति यावत्। 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत्' इति विश्वात्। **विदामीति** विदधातुर्लाभे तुदाद्युभयपदी लभ इत्यर्थः। तादृशकाललाभफलं परगामीति परस्मैपदम्।

तुष्टुवुः स्तवैः **परमकारुणिक इति।**

परमकारुणिको न भवत्परः परमशोच्यतमो नहि मत्परः।
इति विचिन्त्य सदा मयि किङ्करे यदुचितं व्रजनाथ तथा चर॥ ७४॥

पूर्वश्लोकसङ्गतिस्तु प्रसादयुक्तो हि ददातीति प्रसादानन्तरं स्वदास्यदानविज्ञापनम्। स्वदास्ये इङ्गितलाभः कारणमितीङ्गितलाभविज्ञापनं तदनन्तरं वैराग्योत्कर्षात्स्वस्मिन्विचिकीर्षितमधीष्टीक्रियते 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म' इति वाक्यात्।

किञ्च **कियानिति।**

कियान्पूर्वं जीवस्तदुचितकृतिश्चापि कियती
भवान् यत्सापेक्षो निजचरणदास्ये बत भवेत्।
अतः स्वात्मानं स्वं निरुपममहत्त्वं व्रजपते
समीक्ष्यास्मन्नेत्रे शिशिरय निजास्याम्बुजरसैः॥ ७५॥

कियान्पूर्वं जीवोऽणुरित्यर्थः। अणूचितकृतिश्चापि **कियत्य**ण्वीत्यर्थः। यस्याः कृतेः सापेक्षो **यत्सापेक्षो भवान्** साधनसापेक्षो **बत** इति खेदे **भवेत्।** मर्यादायां साधनसापेक्षोऽहं भवाम्येवेत्यत आहुर्**निजचरणदास्य** इति लक्ष्मीवद्भवेदित्यर्थः। चरणदास्ये लक्ष्म्या अधिकारात्। पुष्टिफले **दास्य** इति चरणपदेन ज्ञाप्यते। व्रजभक्तभावेन भजतः फलं नित्यलीलायां प्रवेश इत्यर्थः। अतस्तादृशफलानुरूपसाधनाभावात् **स्वात्मानं** निःसाधनजनोद्धारकं 'अहृच्चाप्तमि'ति वाक्यात्। **स्वं महत्त्वं** जीवन्मुक्तेऽप्यणुत्वसमानाधिकरणमतोऽनुग्रहमात्रात् तन्निष्ठाकृतिरपि महती पुष्टिफलोपयुक्ता तु निरुपममहती **निरुपममहत्त्वं** च स्वम्। **निजास्यमेवाम्बुजं** तस्य **रसै**रास्वादनैः तदनुभवैरित्यर्थः। विरहस्य 'सेवित' इत्यनेन वक्ष्यमाणत्वाद्विरहतप्ते **नेत्रे शिशिरये**त्यधीष्टम्, अधीष्टे लोडिति।

किमित्यधीष्टीक्रियते पुष्टौ प्रवृत्त्यर्थं साधनानां विद्यमानत्वान्मर्यादायां स्थितेरुत्कर्षाद्यथाशास्त्रं साधनानि विधीयन्तामित्याशङ्कमानं प्रत्याहुर्भगवन्तं **स्वदोषानिति।**

स्वदोषान् जानामि स्वकृतिविहितैः साधनशतै-
रभेद्यांस्त्यक्तुं चापहृतरमना यद्यपि विभो।

तथापि श्रीगोपीजनपदपरागाञ्चितशिरा-
स्त्वदीयोऽस्मीति श्रीव्रजनृप न शोचामि मुदितः ॥ ७६ ॥

स्वदोषा 'गुणदोषौ शुभाशुभा'विति वाक्यादशुभाः संशोध्या अशुचित्वबाहिर्मुख्यादयस्तान् । ते च जलकूपीटयोनिश्रीभागवतानुसन्धानैः साधनैः संशोध्यन्तां इति चेत्तत्राहुः **साधनानां शतं** यत्र तादृशैः **स्वकृतिविहितैर्वस्तुभिरभेद्यान्** भेत्तुमयोग्यान् आसमन्तात् पुष्टिफलाय **पटुतरं** साधनं यथा भवति तथा तान**भेद्यांस्त्यक्तुं** च न शक्नोमि इति शेषः । ननु पुष्टावत्यन्तानुग्रहेतरसाधना-साध्यत्वात्साधनोक्तिर्विरुद्धेति चेन्न । 'संयोगे वियोगवृत्तिः प्रेमे'ति शाण्डिल्यसूत्रभाष्ये वियोगे संयोगवृत्तिरपि गृहीतेति तां वृत्तिमादाय दोषाभावात् । अपटुतरो ह्यनापद्यपीति वा पाठः । तर्हि शोचथ दोषसत्त्वे भक्त्यभावादिति चेद् 'एत९ह वा व न तपति किमह९ साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमि'ति श्रुतेर्ब्रह्मविदं शोको न तपतीत्याहुः **तथापीति** । **श्रीगोपीजना** आविद्याकलाः परि-दृश्यमानाः तासामचतुरश्रीगोपीनां **पदपरागो** धूलिस्तत्पूजित**शिराः** गोप्यो मेघवद्वर्षन्ति ह्यतस्त-द्दर्शितलीलेन शिरोधृतं रजोऽतस्**त्वदीयोऽस्मी**त्यनुमाय पुष्टिमेंय्यस्तीति दोषाणां भक्त्यप्रतिबन्धकत्वं चाज्ञाय **प्रमुदितो न शोचामि** अतः संबोधनं **व्रजनृपे**ति व्रजस्य निःसाधनस्य नृप ।

एवम्, 'आन्तरं तु परं फल'मिति 'सेवित' इति श्लोके वक्ष्यमाणपरफलार्थमपि विज्ञाप्य प्रास-ङ्गिके मध्याह्नशयनगोचारणेधीष्टेऽकार्षुः **प्रियेति** ।

प्रियासङ्केतकुञ्जीयवृक्षमूलेषु पल्लवैः ।
कृतेषु भावतल्पेषु क्रीडन् गोचारणं कुरु ॥ ७७ ॥

'मुदा चन्द्रावल्याः कुसुमशयनीयादि रचितु'मित्यादि श्रीगोस्वामिग्रन्थे । **भावतल्पेष्विति** बहुवचनेनेदानीन्तनकृतशय्यामन्दिरतल्पसङ्ग्रहः । कृतमार्जनमन्दिरवस्त्रशय्यामन्दिरे शय्यायाः कृतसेवाया यथाकालं तदुपर्याच्छादितायाः दक्षिणपार्श्वे शय्याभोगं तदधोदेशे जलपात्रं च निधाय वामपार्श्वे ताम्बूलतष्टीमालाव्यजनानि चतुष्पट्टिका सूक्ष्मसिंहासनं च स्थापयेत् । 'मुखवासं सुरभिमत्ताम्बूलाद्य'-मिति वाक्ये आदिपदात् । भावनात्रत्या श्रीहरिरायाणाम् । ततश्च 'इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादर' इति वाक्योक्तं मालाताम्बूलादि ग्राह्यम् । पुष्टिमार्गीयं विलासं हृदि स्वाधीष्टमकार्षुः ।

सेवित इति ।

सेवितोऽत्र हरे रन्तुं गृहे मद्धृदयात्मके ।
निमीलयामि दृग्द्वारं विलसैकान्तसद्मनि ॥ ७८ ॥

'तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्ये'ति फलप्रकरणे वाक्यम् ।
ततो वस्त्रप्रक्षालनादिकं कुर्याद् वस्त्रेति ।

वस्त्रप्रक्षालनाद्दुष्टसंसर्गजमनोमलम् ।
महत्सेवाबाधरूपं मम कृष्ण निवारय ॥ ७९ ॥

'अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं पर'मिति वाक्याद् **दुष्टसंसर्गजमनोमल**निवृत्तिकामनया **वस्त्रप्रक्षालनं** 'स्वयं परिचरेद्भक्त्या वस्त्रप्रक्षालना-दिभि' रिति सेवाप्रकरणे निबन्धस्य । आदिपदेन पुस्तकावलोकनमहाप्रसादग्रहणशयनव्यवहारादि ।

सायंसेवामाहुः । ततश्चतुर्थप्रहरे प्रसुप्तं प्रबोध्य फलादिकमर्पयेदिति । षड्घटिकात्मके दिने उर्वरिते प्रसुप्तं भगवन्तं प्रबोध्य गावो गोपाश्च व्रजे जिगमिषवोऽतः शीघ्रं जागृहीत्यादिभावनोक्त-प्रकारेण व्रजभक्तशब्दानुकरणेन प्रबोध्य फलमूलकन्दादिकमर्पयेदित्यर्थः ।

समर्पणे कीर्तनभक्तिमाहुर्यथेति ।

यथा गोवर्धने भुक्तं फलमूलादिकं हरे ।
रामेण सखिभिः सार्धं पुलिन्दीभिः समर्पितम् ॥ ८० ॥
तथा फलादिकं सर्वं भुङ्क्ष्व भावार्पितं मया ।
पुलिन्दीवद्भावदानात् सार्थकं जन्म मे कुरु ॥ ८१ ॥

गोवर्धने श्रीगोवर्धनसमीपे 'वटे गावः सुशेरते' इतिवत्सामीप्ये सप्तमी । **पुलिन्दीभिरिति ।** 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्र व्याख्याने ता अप्युपभुक्ता इत्युक्त्या सान्निध्यात् । 'हन्तायमद्रि'रित्यत्र कन्द-**फलमूलादिकं** पुलिन्दीभिराहृतं श्रीगोवर्धने स्थितं तदादिभिः समर्पितं प्रकरणाच्च 'उभयाकाङ्क्षा हि प्रकरणम्' प्रमाणमिति पूर्वतन्त्रकाराः । पुलिन्दीनां पूर्णत्वेन फलाद्याहार्याकाङ्क्षा फलादीनामाहारकाकाङ्क्षा एवं च साहचर्यादुभयोरङ्गाङ्गिभावः । **भावार्पितमि**त्यत्र भावः क इत्यपेक्षायामाहुः **पुलिन्दीवदि**ति । पुलिन्दीनां यथा भावो दत्तः 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्रोक्तः स्मररुग्रूपः स तुभ्यं श्रीराधाश्रीसखीभ्यां मन्थरगत्या निकुञ्जे नीताय व्रजभक्तैर्दृष्टाय व्रजतरुणीकण्ठे हस्तायोत्थापनभोगं समर्प्य यतो मम जात इति । एतावत्पर्यन्तं **जन्म** निष्फलं गृहे त्वां सेवमानस्य वने गमनाभावादपूर्णलक्षणमिदानीं तु वनभावनाया अत्र मन्दिर एव कृतत्वात् कुङ्कुमादि मुखादौ तिलकादिरूपेण लेपयित्वोपस्थितस्य स्मरण-रुक्छमनरूपं तादृशकुङ्कुमाद्यर्थेन सह वर्तमानं **सार्थकम्** । ननु कुङ्कुममिदानींतनानां कुङ्कुमतिलकरूपं वैष्णवलिङ्गं न तु तच्छमनाय लक्ष्मीप्रवेशद्वारमिति चेन्न । भावशमनार्थं धारणं भाववतामविरुद्धमिति । एतादृशं **सार्थकं मे** मम **जन्म कुरु** । अत्र किं मानमिति चेन्न । 'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वाऽपि पूजयेत्' इति निबन्धः श्रीभागवतं च 'अथार्हयेदि'ति । वाराहेपि षोडशे च 'ततः सायं प्रकुर्वीत मम पूजां तु भक्तितः । नानाविधानि खाद्यानि फलानि विविधानि च । नवनीतं दधि क्षीरं घनमाज्यं सुगन्धितम् । विकारानैक्षवांश्चापि शर्करादीन् स्वशक्तितः । निवेद्य मां सताम्बूलं दक्षिणां च स्वशक्तितः । ततो नीराजयित्वा तु प्रणम्यापि च भक्तित' इति । अत्र व्यवस्था श्रीमदाचार्याणामाज्ञया विधीयते । 'सेवाकृतिर्गुरोराज्ञा बाधनं वा हरीच्छये'ति नवरत्नात् । विष्णुरहस्ये च 'अविज्ञाय विधानोक्तां हरिपूजाविधिक्रियाम् । कुर्वन्भक्त्या समाप्नोति शतभागं विधानत' इति । शतांशं फलं शतभागम् । तत्र भगवतांश्चाचार्याणां कुम्भनदासादीन् पृच्छतः प्रत्याज्ञा । नानाविधानि खाद्यानि शयनभोगे, उत्थापन-समये तेषां दुःकरत्वाच्च । अतः फलानि विविधानि कन्दमूलफलानि समर्पणीयानि । विकारानैक्षवांश्चापि शर्करादीनपि, सन्ध्याभोगे शीतलपानकरसादिकं नार्पयेदित्याज्ञया उत्थापने समर्पणीयम् । जल-पात्रं पुनर्भर्तव्यं तदाज्ञात एव । भावनाप्यत्रास्ति महानुभावानाम् । ननु पुराणपाठक्रमो बलीयानाचार्यो-पदेशत इति पाठक्रमोऽस्तु हीति चेन्न । पुराणस्याप्राप्तविधिनापि चारितार्थ्यं श्चाचार्योपदेशस्यानुष्ठान-स्मारणायैवाभिव्यक्तस्य बाधनायासामर्थ्यात् । तदिदं पूर्वतन्त्रे पञ्चमस्य नवमाधिकरणे चिन्तितम् ।

ततो घटिकानन्तरं भोगं विसृज्याचमनमुखवस्त्रताम्बूलमालोत्थितवेणुवेत्रचतुष्पाद्यः समर्प्याः । तदनन्तरं कृत्यमाहुः । ततो व्रज आगच्छन्तं विज्ञापयेद् **बलभद्राद्य इति ।**

बलभद्रादयो गोपा गावश्चाग्रे च पृष्ठतः ।
गोपिकावेष्टितो मध्ये रणद्वेणुर्व्रजागमात् ॥ ८२ ॥
दिवा विरहजं तापं व्रजस्थानां यथाहृतम् ।
तथा मल्लोचने नाथ शिशिरीकुरु संततम् ॥ ८३ ॥

द्रागेव श्रीगोवर्धननगे वेणुं क्वणन्नारूढस्तदाज्ञया **बलभद्रादयो** बलभद्रसंघट्टिनो **गोपाः** **गावश्चाग्रे** तत्रापि गावः **पृष्ठतः** । **च** पुनरात्मनो गोपाः गवां पृष्ठतः सर्वासां स्वयमात्मा कमलहस्त एकाकी वनं दृष्ट्वा स्वगोपेष्वागत्य वने दिदृक्षुभक्तदर्शनार्थं सार्थं त्यक्त्वाऽग्रेऽग्रे गत्वा भक्तान् रहस्यस्थलं प्रदर्श्य ताभिर्गोपिकाभिर्वेष्टितो **मध्ये** रणद्वेणुर्बलभद्रादिसर्वसहितो **व्रजस्यागमात्** **दिवा विरहजं तापं व्रजस्थानां** गोगोपिकानां गृहस्थितानां गोधूलिं दृष्ट्वानेकफलहस्ताना-मनेकखाद्यहस्तानां जलपात्रचतुष्पादीमुखवस्त्रताम्बूलाभरणाचमनपात्रवस्त्रहस्तानां परस्परं दत्तकरताल-कानां सन्ध्याभोगस्वीकारेण हृतवान् । **ताप**पदस्य नपुंसकत्वे तथैव । तथा नामैवंप्रकारेण **मल्लोचने शिशिरीकुरु सन्ततं** निरन्तरम् । ततो यत्किञ्चिन्मोदकादि समर्पयेत् । ततो विज्ञापनानन्तरं मोदकादीत्यत्रादिपदेन पूर्वोक्तं व्रजभक्तहस्तगतं सर्वम् ।

कीर्तनमाहुः श्रीति ।

श्रीमन्नन्दयशोदादिप्रेम्णा भुक्तं व्रजे यथा ।
भोजनं कुरु गोपीश तथा प्रेमार्पितं हरे ॥ ८४ ॥

अत्र भावनानुरोधेनार्थाच्छ्रीमन्नन्दयशोदे **आदी** यासां व्रजभक्तानामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अत एव **गोपीशे**ति संबोधनम् । तत आरात्रिकं कृत्वा शृङ्गारोत्तारणार्थं विज्ञाप्योत्तार्य पयःफेनं पयो वा समर्पयेत् । ततो व्रजभक्तानीतत्वेन स्मृताचमनमुखवस्त्रताम्बूलसमर्पणानन्तरं सखी-बोधितपुत्रागमनत्यक्तपुत्रविरहया स्वकृतमालार्पितया स्वगृहे नीतपुत्रया पुत्रसंछादितोत्तरीयया कृता-रात्रिकं स्मृत्वारात्रिकं कृत्वा उत्तार्येति ।

अत्र कीर्तनमाहुः **राधिके**ति ।

राधिकाश्लेषान्तरायभूषणोत्तारणात् प्रभो ।
निशि तत्कृतशृङ्गाराङ्गीकारार्थं प्रसीद मे ॥ ८५ ॥

शृङ्गारोत्तारणं तु पूर्वं मुकुटोत्तारणम्, पश्चात् काछनीपदवाच्यकटिवस्त्रोत्तारणम्, एवं क्रमेण यशोदया कृतमेव । **तत्कृतशृङ्गार** उष्णीषादितिलकतन्मुक्ताफलावलियुगलोरिथतमुक्तामालानासा-भूषणचिबुकाभरणकर्णफूलकण्ठमालाकराभरणनूपुरमुद्रिकानखभूषणनीवीरचितः । पयःफेनमित्यादि ।

अत्र कीर्तनमाहुः **व्रजे**ति ।

व्रजे स्वानन्दतो दोहं बलेन सह गोपकैः ।
कृत्वा पीतं पयःफेनं तथा पिब व्रजाधिप ॥ ८६ ॥

व्रजे गोस्थाने **स्वानन्दतः** 'आनन्दभु'गिति श्रुतेः, **पीत**मित्यनेनान्वयि, स्वयं **दोहं कृत्वा गोपकैः** शृङ्गारं रात्र्युचितं कृत्वा वनसंबन्धिनीं वार्तां पृच्छन्त्या यशोदाया अभिमुखे स्थितात्मभगवन्तं धारोष्णदुग्धपानार्थं विज्ञापकैर्गोपकैस्तथानन्दद्वारकत्वेन प्रकारेण **पिब** । ननु नाहं पिबामि, आनन्दः पास्यतीति, तत्राहुः **व्रजाधिपे**ति । व्रजस्य स्वीकृतस्याधिप, अहमपि स्वीकृतः, अतः **पिब** । आचमनमुखवस्त्रताम्बूलानि ततः समर्पणीयानि । अग्रिमां व्यवस्थामाहुः । तमोदीपं निवेद्य निशि दुग्धान्नादि समर्प्य शयनार्थं विज्ञाप्य शयनं कारयेदिति ।

तमोदीपनिवेदने कीर्तनमाहुः **वासरीये**ति ।

वासरीयवियोगार्तराधिकास्यावलोकने ।
दीपार्पणाद्गोपिकेश प्रसीद करुणानिधे ॥ ८७ ॥

वासरीयवियोगार्तस्य भगवतो **राधिके**त्यादि । 'अत्रैव चोपपत्तेरूष्मे'ति व्याससूत्रात् । **राधिकाया** वियोगस्य व्रजागमात् परिहृतत्वाच्च । तमोदीपस्य यत्किञ्चिद्दिवससत्त्वेऽर्पणस्य श्रीमदाचार्याज्ञाविषयत्वेन निशीत्युत्तरान्वयि फक्किकायाम् ।

निशि दुग्धान्नादिसमर्पणे कीर्तनमाहु**र्दुग्धे**ति ।

> **दुग्धान्नादि यथा भुक्तं रोहिण्युपहृतं निशि ।**
> **व्रजनायक भोक्तव्यं तथैव हि मदर्पितम् ॥ ८८ ॥**

वाराहीयवाक्येपि विविधानि खाद्यानि भक्तसूपशाकसन्धितलवणपर्पटरूपाणि शयनभोगे वाराहीयवाक्ये 'दधि क्षीरं घनमाज्यं सुगन्धितमि'त्यस्मिन् दधि तक्रलक्षकं क्वथितचणकचूर्णादिमिश्रित तक्रलक्षकं च 'कढी'ति लोके 'क्षीरं घनमाज्यं च सुगन्धितम् । एलाकर्पूरयुतं च पेयं तदि'ति गुप्तरसात् । क्षीरं च सुगन्धितम् । तत्र दुग्धान्नं यशोदया प्रथमं भोजितमिति दुग्धान्नादीत्युक्तम् । **रोहिण्युपहृत**मिति । गोष्ठे गते भगवति यशोदा भक्तसूपादिकं शयनभोगार्थमपचत्, ततो रोहिणीं पाकरक्षार्थं निरूप्य गोपगोपबालगोपीः पृष्ट्वा गोष्ठं गत्वा भगवन्तमुक्तवती, भोज्यं सम्पाद्य मयागतम्, स्त्रियो गृहे गायन्ति, रोहिणी भोजनकालं प्रतीक्षमाणास्ते इति, ततो भगवन्तमुत्सङ्गे कृत्वा, रामं चैकहस्तेन गृहीत्वा गृहे नीतवती, तदनन्तरं बलं दक्षिणभागे उपवेश्य स्वयं वामभागे उपविवेश, सखी जलपात्रं वामभागेऽधरत्, रोहिणीजित्तु ज्ञात्वा महास्थालीमानीय भगवदग्रे धृतवती, बलं दृष्ट्वा हृष्टवती, तद् **रोहिण्युपहृतं** तथैव पूर्वोक्तरीत्या रोहिण्युपहृतभोक्तृत्वेन । यशोदाजिद् दुग्धौदनं प्रथममत्याग्रहेण मुखेऽकरोत् । धूपदीपावर्घ्यं च यथादृष्टं कर्तव्यम् । ततो घटिकानन्तरं कृत्यमाहुः । ततस्ताम्बूलाचमनादिकं विधाय, आरात्रिकं कृत्वा, शयनार्थं विज्ञाप्य, शयनं कारयेदिति । आदिपदेन मुखवस्त्रमालाचन्दनस्थलपद्मजलानि, गुलाबजलमिति लोके । 'अथार्हयेदि'ति वाक्यात् । 'उपगायन्ति'ति स्मरणाद् गानं स्वस्य अन्यस्य वा शयनार्थमित्यादिपूर्वोक्तानुवादः ।

शयनार्थं विज्ञापने कीर्तनमाहुः 'गृणन्ति'ति स्मरणाद् **भावे**ति ।

> **भावात्मकास्मद्धृदयपल्यङ्के शेषरूपके ।**
> **रमस्व राधया कृष्ण शयानो रसभावतः ॥ ८९ ॥**

रसभावान् प्राप्येति **रसभावत** इत्यस्यार्थः । तदुक्तम् 'नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् । लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधि'मिति दशमसुबोधिन्यारम्भे ।

इदं च कीर्तनीयम्, तदाहुः **अयी**ति ।

> **अयि व्रजसखि व्रज व्रजवधूकदम्बाम्बिका-**
> **समर्हणफलीभवच्चरणपङ्कजस्यान्तिकम् ।**
> **नितम्बमिलदम्बरक्वणितहेमदामाङ्गना-**
> **वृतस्य नलिनावलीप्रतिभटप्रभस्य द्रुतम् ॥ ९० ॥**

ननु श्रुतिरूपाणां वृत्तान्तं परित्यज्य ऋषिरूपाणां वृत्तान्तपरिग्रहे किं बीजमिति चेन्न । अत्र भक्तिवर्धिनीनवरत्नश्रीभागवतोक्तरीत्या सेवोपक्रान्ता, भक्तिवर्धिन्यां तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्युक्तम्, पूजायामपि 'भक्तिमार्गानुसारेण उपचारा मुख्या' इति भक्तिमार्गानुसार उक्तः । 'पत्रं पुष्प' मित्यत्र 'कुर्यात सर्वाणि कर्माणी' त्यादिपद्यत्रिके च भक्तिमार्गानुसारिणां प्रपञ्च उक्तः । अत्र च ऋषिरूपाणां वृत्तान्तप्रसक्तिः, न श्रुतिरूपाणाम् । ता

ह्यन्यपूर्वास्तासां त्यागोऽङ्गम् । एतासां तु ह्यत्यागः । 'अत्यागस्त्यागादुत्तम' इति निरूपयितुं साधनप्रकरणे व्रतचर्योक्त्येत्यादि 'हेमन्ते प्रथमे मासी' त्यादिपद्येषु । तट्टिप्पण्यादौ च स्फुटम् । अत ऋषिरूपाणां परिग्रहः । तत्र **अयीत्यनुनयः** । 'अयि प्रश्नानुनययो'रिति विश्वात् । अत्राधिकारः कृतपुण्यपुञ्जानामृषिरूपासजातीयभाववताम् । तथा चोक्तं महाकौर्मे 'अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभु'मिति । पद्मपुराणेपि 'दण्डकारण्यवासिनामृषीणां श्रीकोसलेन्द्रे रिंसाभर उक्तः । **व्रजसखीति** सम्बोधनं **व्रजवधूनां कदम्बः** सिद्धार्थस्तद्रूपमम्बिकायाः **समर्हणं तत्फलीभवद्यच्चरणपङ्कजं** तस्यान्तिकं समीपं व्रज । नितम्बो हि कटितटः स्कन्धो वा, तत्र **मिलदम्बरं तच्च क्वणितं** शब्दयुक्तं **हेमदाम** हेमरज्जुः कट्याभरणरूपं कराभरणरूपं वा । तत्र ते आलिङ्गनविशेषे । तादृशहेमदामयुक्ताङ्गना- **नितम्बमिलदम्बरक्वणितहेमदामाङ्गना** तया ताभिर्वा वृतस्य । किञ्च **नलिनानां** कमला- नाम्नावल्यस्तत्सदृशी **प्रभा** कान्तिर्यस्य पङ्क्तिसादृश्यमङ्गुलिद्वारा । क्रीडायामनेकत्वमप्येकस्या- विरुद्धं योगिवत् ।

एवमष्टविधकामान्तर्गतोऽमर्यादभोगस्तमाहुः **निर्भरमिति** ।

> **निर्भरं क्रीडतोरालि कुञ्जे विगतवाससोः ।**
> **अन्योन्यप्रभयैवासीदन्योन्यस्योचितांशुकम् ॥ ९१ ॥**

कौ जायत इति **कुञ्जः** पृषोदरादिः । **अन्योन्यप्रभया** 'कोटिसूर्यसमप्रभ' इति पुरुषोत्तम- सहस्रनाम्नि नाम्नश्चिक्रीडिषायाः प्रभानियामकत्वेन प्रभाया उचितांशुकत्वम् । नयनतेजोनुपहारकत्वं तत्तदवयवयोग्यत्वमुचितत्वम् । ततोन्योन्यप्रभयेत्यत्र 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकेनाभेदे तृतीया अन्योन्यप्रभाभिन्नमन्योन्यस्योचितांशुकमित्यर्थः ।

श्रमशयनमाहू रतीति

> **रतिश्रमशयानयोरलसलोचनाम्भोजयोः**
> **कलं किमपि कूजतोरभिमुखं मिथः सस्मितम् ।**
> **रताङ्गभरिताङ्कयोर्मिलितजानुसंवाहने**
> **पदाम्बुजतलानि मद्धृदि लुठन्तु राधेशयोः ॥ ९२ ॥**

किमप्यनिर्वचनीयम् । रता च रतश्च रतौ तौ चाङ्गभरिताङ्कौ च तयोः । अङ्को भूषणम् । एतादृशराधेशयोः **पदाम्बुजतलानि** । **मिलितानि जानूनि** तेषां **संवाहनार्थं** निमित्ते सप्तमी चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत् । **मद्धृदि लुठन्तु** लुट लुठ उपघाते भ्वादिः परस्मैपदी सेट् प्रार्थने लोट् । 'प्रार्थिते वा ततः किं स्यादि'त्यस्य रत्यतिरिक्तविषयत्वाद् 'रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढ' इत्यत्र तथा निश्चयात् । दाक्षिण्येन गच्छतु । 'उपसामर्थ्यदाक्षिण्ये'ति विश्वाद्, हन हिंसागत्योरदादिः परस्मैपद्यनिट् ।

अतिदुर्लभत्वात्सन्दिहानाः फलासौ संशयमाहुः **केलीति** ।

> **केलीश्रान्तशयानश्रीराधाश्रीशपदसरोजानि ।**
> **कृपया कृतानि मदुरसि कदानु संलालयिष्येऽहम् ॥ ९३ ॥**

अनु संशये (अनु संशये चेति) अनु पश्चाद्वा 'पश्चात् सादृश्ययोरन्वि'ति विश्वकोशे । मत्कर्तृकं संलालनं भविष्यत्कालिकं अनु संदिग्धमित्यर्थः ।

विज्ञापनामाहुः **प्रातरिति** ।

प्रातः कुञ्जगृहाद्बहिर्यदि समागत्य स्थिता त्वं भवस्य-
म्भोजाक्षि ददासि चर्वितमिदं चाकार्य हस्तेन तु ।
ताम्बूलस्य यदा पुनस्तदिह सच्छिद्रस्य मुक्त्यापि च
कार्यं किं सततं प्रसीदसि यदि त्वं स्वामिनीत्थं तदा ॥ ९४ ॥

हस्तेनाकार्य सच्छिद्रस्य मम । सत् छिद्रं जीवरूपं यस्य देहादिसङ्घस्य । पुष्टिफलस्यात्यन्तानुग्रहसाध्यस्य मुक्तजीवापेक्षाभावेपि मार्गरीत्या ज्ञानिनो मर्यादाभक्तस्य वा पुष्टिभक्त्युक्तेर्न दोषः । **मुक्त्यापि कार्यं च किम्**, न किमपीत्यर्थः । 'तदापीतेः संसारव्यपदेशा'दिति व्याससूत्राद् अपीतेर्मोक्षस्य । **त्वमित्थमहोरात्रं सततं** निरन्तरं **प्रसीदसि** । ननु सायं सेवां विधाय न किञ्चित् कृत्यम्, प्रातः पुनस्ताम्बूलचर्वितग्रहणमिति कथमहोरात्रं सततं प्रसीदसीत्युक्तमिति चेन्न रात्रौ ताम्बूलचर्वितग्रहणानन्दिना स्थितं निद्रा तु सेवायामालस्याभावायेति सततमेवेति । ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयं तत्त्वम्, तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापततीति तद्बोधकप्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमिति चेन्न 'सूक्ष्मं प्रमाणत' इत्यादिसूत्रेऽस्याः शङ्काया निरासात् ।

एतावती श्रीगोपीनाथजितां पद्धतिरूपा कृतिः ।

ननु सगुणं ब्रह्मेदम्, न तु निर्गुणमिति चेत् तत्राहुः श्रीति ।

श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमत्राव्यभिचारिहेतुः ।
प्रेमैव तस्मिन् नवधोक्तभक्तिस्तत्रोपयोगोऽखिलसाधनानाम् ॥ ९५ ॥

निर्गुणं ब्रह्माखिलसाधनान्तर्गतशमाद्युपेतस्याध्यात्मिकचित्तशुद्धिमतो ज्ञानफलमक्षरम्, सगुणं च धारणाश्रयो विराडात्मा, स च 'ततो विराडजायते'ति श्रुतेः पुरुषावतारः । 'अतो ज्यायांश्च पूरुष' इति श्रुतेः । पुरुषस्तु ततो ज्यायान् उभयव्यपदेशाधिकरणोक्तो भक्त्यैकलभ्यः 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेः । अतो निर्गताः प्राकृता गुणा यस्मात् तन् निर्गुणमितीदं निर्गुणमेव रूपम् । तदुक्तं 'मन्निष्ठो निर्गुणः स्मृतः' इति भगवन्निष्ठस्य निर्गुणत्वे भगवतो निर्गुणत्वे किमु वक्तव्यम् । यत्तु विश्वकोशे प्रकृतिपदं परमात्मनि प्रयुक्तम्, तदपि 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्र प्रकृतिपदस्य स्वरूपपरत्ववत् स्वरूपे प्रयुक्तम् । यद्वा । एतादृशफलप्राप्तिः कुतः साधनादित्याकाङ्क्षायामाहुः **श्रीति** । **फलं तत्प्राकट्यम्** । 'एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवती'त्यादि 'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते'रिति सूत्रभाष्यात् । **प्रेमैवेति** । साधनाध्यायोपान्त्ये 'श्रुतेश्चे'ति सूत्रे 'भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्य'मिति श्रुतिरुदाहृता । मनःकल्पनं प्रेमापरपर्यायमित्युक्तं प्राक् । **नवधोक्तेति** वाक्यान्वयाधिकरणे उपपादितम् । **तत्रोपयोगो** नवधाभक्तावुपयोगः । उपासनायाश्चित्तशुद्धिद्वारा भक्तावुपयोगो भाष्ये ज्ञान उपयोगेपि भक्तावेवोपयोगो भक्तेर्ज्ञानव्यापारत्वात् । एवं साङ्ख्यं योगश्च स्वतो मुक्तिसाधकौ भिन्नौ । **अखिलसाधनानां** धर्मादीनामित्यर्थः । एतच्च 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'ति सूत्रभाष्ये निरूपितम् ।

'ननूक्तं मर्यादाभक्तिफलं पुष्टिभक्तिफलं केन इत्यपेक्षायां तद्विशेषसर्वात्मभावेनेत्याहुः **तत इति** ।

ततो यदिन्दीवरसुन्दराक्षीवृतस्य वृन्दावननन्दिताङ्घ्रे[१]**ः ।**
सर्वात्मभावेन सदास्यलास्यमस्यानिशं सानु फलानुभूतिः ॥ ९६ ॥

---

१. अङ्घ्रेरितिपाठः ।

ततः प्राकट्यानन्तरं **इन्दीवरसुन्दराक्षीवृतस्य वृन्दावननन्दितांह्रेरस्य सर्वात्मभावेन अनिशं सदास्यं लास्यं यत् सानु फलानुभूतिः** । इन्दीवरं कमलं तद्वत् सुन्दरे अक्षिणी यासां ताभिः संवेष्टितस्य तापापहारिभक्तिमार्गीयज्ञानवतीसंवेष्टितस्य 'स्वामिन्यो गुरव' इति वाक्याद्गुरुसंवेष्टितस्य तस्य तापापहारिभक्तिमार्गीयज्ञानवत्त्वात् । एतादृशस्यांह्रेः भक्तिमार्गे भक्तिरूपांह्रेः सेव्यत्वात् । तदुक्तं 'विधिर्वा धारणव'दिति सूत्रभाष्ये । याभ्यां पद्भ्यां 'हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम्' समर्चताम् । तयोर्द्वयोरेकस्य वांह्रेः समर्चनद्वारेश्वरार्चनं मर्यादायाम्, पुष्टौ तु 'वृन्दा भक्ति'रिति कृष्णोपनिषत् तयोपलक्षितं वनं **वृन्दावनं** तत्र **नन्दितस्य** समृद्धितस्यांह्रेः । अयमर्थः । वृन्दावने सच्चिदानन्दो भगवान् सेव्यः, तदुक्तं गोपालतापिनीये वृन्दया वृन्दावनमिति द्वादशमं वनमुक्त्वा 'द्वादशी तु भूम्यां तिष्ठति, ता हि ये यजन्ति, ते मृत्युं तरन्ति, मुक्तिं लभन्त' इति श्रुतौ कृष्णमूर्त्युक्तेः । ननु कथं कृष्णमूर्तिलाभ इति चेन्न । तत्र हि रामस्य राममूर्तिः, प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिः, अनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्तिः, कृष्णस्य कृष्णमूर्तिरित्युक्त्वा 'वनेष्वेवं मथुरास्वेवं द्वादशमूर्तयो भवन्ती'त्यत्र तृतीयावृत्तौ द्वादशी कृष्णमूर्तिर्द्वादशमे वृन्दावने सिध्यतीति । एवं च वृन्दावनसमृद्धितोंह्रिद्वारा 'स्वे महिम्नि प्रतितिष्ठती'त्यंह्रिद्वारा वृन्दावनसमृद्धितो भगवान् सेव्यः । विशेषस्तु स्त्रीभिः समृद्धिस्तद्रूपो वेणुगीते । **अस्य** प्रत्यक्षीकृतस्य 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुज'मिति वाक्यात् । भगवद्दत्तेन सर्वात्मभावेन पुष्टौ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणोक्ते**नानिशं** सदा **सदास्यं** दासेन सह वर्तमानं **लास्यं** तौर्यकम् 'लास्यं तौर्यत्रिक' इति विश्वात् । तुर्यमेव तौर्यं तौर्यमिव यथावदज्ञातं वा तौर्यं तौर्यकं देवं 'देवस्तुर्यो विभुः स्मृत' इति मण्डूकोपनिषदः । एतादृशं दास्यं यत् **सा अनु** मर्यादाभक्तिमनु पश्चात् **फलं** भजनानन्दस्तस्या**नुभूतिः** । **सर्वात्मभावेने**त्यभेदे तृतीया । सर्वात्मभावस्वरूपं स्वस्मिन् विगाढभावात्मकमिति लिङ्गभूयस्त्वसूत्रभाष्यप्रकाशेऽस्ति । एवं च विगाढभावाभिन्नं यद्दास्यं तेन सह वर्तमानं लास्यं चेत्, लास्यविगाढभावात्मको भजनानन्दो भवत्येव । लास्यमनुभूतिर्भजनानन्दस्येति । 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'ति गीतायाः । ननु 'ततो यदिन्दीवरे' त्यादिकं मर्यादायामस्तु, कुतः पुष्टिर्व्याक्रियते इति चेन्न । **सर्वात्मभावेने**तिपदात् । नहि सर्वात्मभावः पुष्टिं विहाय भवति । मर्यादायां सर्वात्मभावो निरोधलक्षणग्रन्थोक्त इति चेत्, लास्येनेति पदादित्यस्तु । न हि सर्वात्मभावाभिन्नं लास्यं मर्यादायामस्ति । 'कामस्तस्य दिदृक्षैवे'ति वाक्यात् साधनासाध्यत्वे सति प्रदानसाध्यत्वात् सर्वात्मभावस्य । 'प्रदानवदेव तदुक्त'मिति सूत्रभाष्य एतदुक्तम् । 'यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमे'ति । एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवती'तिभाष्यम् । कृतात्मनिवेदनो हि पुष्टावधिकारी न तु श्रुतात्मनिवेदनः । अत्रानुफलानुभूतिर्भवत्विति विज्ञापना ।

पुरुषोत्तमप्रकरणे 'अज्ञात्वा पुरुषं पुष्टिमकृतात्मनिवेदनः । धर्मलोपकरो यस्तु स नरो नरकं व्रजेदि'ति वाक्यं तत्राचार्यमुखादज्ञात्वेत्यर्थादाचार्यपादाब्जभजनं कर्तव्यत्वेनाहुः श्रीति ।

श्रीमदाचार्यपादाब्जं भवेद्येषां हृदि स्थिरम् ।
सदा श्रीराधिकाकान्तस्तत्र तिष्ठति सुस्थिरः ॥ ९७ ॥
अतः पितृपदाम्भोजभजनं सर्वथा मतम् ।
उत्तमानामितो नान्या कृतिः काचन विद्यते ॥ ९८ ॥

नान्या कृतिः पौष्टिकानाम्, मार्यादिकीनां त्वन्या कृतिरुपदिष्टात् साधनादन्या कृतिः। **उत्तमाना**मिति विशेषणात्। तथास्त्विति विज्ञापना ज्ञेया।

किञ्च, विज्ञापनान्तरमाहुः **मानुष्येति**।

मानुष्यप्राप्तिसाफल्यं यत्संसारविरागिता।
सात्त्विकत्वस्य साफल्यं श्रीकृष्णस्यानुरागिता॥ ९९॥

अत्र पूर्वार्धे 'नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम्। मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महे'ति वाक्यम्। उत्तरार्धे 'सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः। भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थे निरूप्यत' इति निबन्धवाक्यम्। तथा च मनुष्याणां पूर्वार्धोक्तं सात्त्विकानां तु पूर्वग्रन्थोक्तं भवत्विति विज्ञापनात्र। सात्त्विकानामर्थे ग्रन्थकरणात्।

मध्ये विज्ञापनायाः षड्श्लोकाः स्नानायोग्यैः स्नानविज्ञापनार्थाश्चिन्त्याः। पञ्चामृतस्नानोपयोगित्वाद् व्याक्रियन्ते। पञ्चेति।

पञ्चामृतेन भावात्मरूपेणातिप्रियेण ते।
स्नापयामि ततः स्नात्वा हृदि मे सुस्थिरो भव॥ १००॥

'अकामः सर्वकामो वे' ति वाक्याद् हृदि सुस्थिरत्वार्थं कारितं स्नानं सुस्थिरत्वफलकम्। कथं लेह्यखाद्यपेयैः स्नानमिति चेत्तत्राहुः **भावात्मेति**। भावा वक्ष्यमाणास्तदात्मरूपेण। अत एव **अतिप्रियेण** 'ऋतं पिबन्ता' विति श्रुतेः।

वक्ष्यमाणभावानाहुः **प्रियेति**।

प्रियाहास्यप्रभातुल्यरूपेण पयसा गवाम्।
स्नानं समाचर विभो कम्बुस्थेन व्रजेश्वर॥ १०१॥

प्रभा श्वेतरूपा। कम्बुः शङ्खः। यद्वा। विज्ञापना आहुः षड्भिः **पञ्चेति**। शयनसमये स्नानं भक्तिमार्गविरुद्धं प्रत्यहं, ग्रहणेऽविरुद्धं तत्राहुः **प्रियेति**। प्रियेति पूर्ववत्। **गवा**मिन्द्रियाणां **पयसा** रसेनास्वादरूपेण **कम्बुर्गजस्तत्स्थेन** स्वात्तेन 'आत्तगजेन्द्रलील' इति वाक्यात्। **स्नानं** ष्णा शुद्धौ अदादिरनिट्। इन्द्रियशुद्धिं **समाचर**। श्री३राणाजिच्छ्रीभीमसिंहजिद्रूपया वाण्या प्रेरितोऽहं द्वितीयार्थकर्ता। यद्वा। जलस्थलभेदेन क्रीडा द्विधा तत्र स्थलक्रीडामुक्त्वा जलक्रीडां स्नानात्मिकामाहुः **पञ्चेति**। अत्र पक्षे ततः प्रियाभिः सह त्वां स्नापयामि, त्वं प्रियाभिः सह स्नात्वेति पूर्वश्लोके, द्वितीये च प्रियाभिः सह त्वं नीराणां नीरेण शङ्खस्थेन गाङ्गेनेति **गवां पयसा कम्बुस्थेने**ति पदत्रयार्थो विश्वकोशात् **स्नान**मितरत् समानम्।

राधिकेति।

राधिकास्यामृतकरचन्द्रिकाविशदेन वै।
सरसेन घनेनेह दध्ना स्नानं समाचर॥ १०२॥

राधिकाया आस्यं मुखं तदेवा**मृतं** चन्द्रस्तस्य **करः** प्रत्ययः किरणा वा तत्सम्बन्धिनी **चन्द्रिका** तद्वत् **विशदः** पाण्डुरस्तेन। पूर्वोक्तप्रयोजनायोक्तम्। **सरसेन** सजलेन। अम्लरससहितेन वा कम्बुस्थेनेत्यनुवर्तनीयम्। यद्वा। पूर्वार्धं पूर्ववत्। **दध्ना** श्रीनिवासेन वासेन वा शृङ्गारादिरससहितेन **घनेन** दृढेन **स्नानं** भयजनितचित्तोद्वेगस्य शुद्धिं मार्जनं **समाचर**। नात्र कम्बुस्थेनेत्यनुवर्तनीयम्। जलक्रीडापक्षे बहिःस्नाने शीतं प्रतिबन्धकं भक्तिमार्गे, अतो दध्ना वासेन हेतुना प्रियाभिः सह त्वं स्नानं समाचर। इतरत् समानम्। नात्र कम्बुस्थेनेत्यनुवर्तनीयम्।

प्रियेति ।

प्रियाधरामृतस्पन्दमधुरेण महाप्रभो ।
शङ्खस्थितेन मधुना स्नात्वा मुदमवाप्नुहि ॥ १०३ ॥

प्रियायाः अधरामृतमधरजलं तस्य **स्पन्दः** प्रस्रवस्तद्वन्**मधुरेण** मधुररसवता । उत्तरार्धं स्पष्टम् । यद्वा । पूर्वार्धं पूर्ववत् । **शङ्खस्थितेन** सुगन्धद्रव्यस्थितेन **मधुना** जलेन । चन्दनपात्रस्थितेन जलेन **स्नात्वा** कामानुद्दीपनशुद्धिं विधाय **मुदमवाप्नुहि** । जलक्रीडापक्षे शङ्खस्थितेन जलेनेत्यर्थः । स्नानयोग्यं जलमिति चेन्न 'समः प्लुषिणे'ति श्रुतेर्विस्फुलिङ्गसाम्येनोपपत्तेः । भक्तेन शङ्खस्थापितेन जलेनेति वा । स्नात्वा अङ्गशुद्धिं विधाय मुदमवाप्नुहि ।

प्रियेति ।

प्रियास्नेहैकरूपेण घृतेन व्रजनायक ।
स्नानं स्नेहात्मकं कृत्वा स्निग्धतां प्रकटीकुरु ॥ १०४ ॥

विशषणं पूर्ववत् । **स्निग्धतां** भक्तिमत्तां भक्ततां वा । सुरतान्ते स्नेहो गच्छति स्नानानन्तरं प्रकटीभवत्यत उक्तं **प्रकटीकुर्विति** । यद्वा विशेषणं पूर्ववत् । घृतेन प्रदीप्तेन निर्नाशितेन पूर्वोक्त-सुगन्धद्रव्यप्रदीप्तेन कामेन **स्नेहात्मकं** स्नेह आत्मनि मनसि यस्मात् स्नानात्तादृशं **स्नानं** सुरतान्त-वैराग्यमार्जनं विधाय **स्निग्धतां प्रकटीकुरु** । जलक्रीडापक्षे घृतेन जलेनान्यत्पूर्ववत् । तथा च विश्वः 'घृतमाद्ये प्रदीप्ते च सलिले च घृतं स्मृत'मिति ।

प्रियेति ।

प्रियाप्रत्यङ्गसौन्दर्यमाधुर्यसमतां गतम् ।
तया शर्करया स्नात्वा प्रत्यङ्गोच्छूनतां व्रज ॥ १०५ ॥

प्रियायाः प्रत्यङ्गमङ्गमङ्गं **सौन्दर्यं** स्वार्थे ष्यञ् । सुन्दरं तदेव **माधुर्यं** प्रियं तत्**समतां गतं** यथा भवति तथा त्वं **प्रत्यङ्ग**मुच्छूनतामुत्तुङ्गतां **व्रज** । कया **तया** प्रसिद्धया **शर्करया स्नात्वे**त्यर्थः । यद्वा उं शंभुं प्रति पलति गच्छति तादृशोपलारूपशर्करया स्नात्वा तच्छक्तियुक्तत्वेन केवलमन्मथमन्मथत्व-मार्जनं विधाय भक्तमाधुर्यं प्रियताख्यं तत्समतां गतं यथा भवति तथा प्रत्यङ्गमुत्तुङ्गतां **व्रज** । भक्तभक्तियोग्यं रूपं मन्मथमन्मथत्वं तिरोभाव्य प्रकटीकुरु भक्तभक्तिमात्रयोग्यं रूपम् । 'उपला शर्करापि चे'त्यमरः । जलक्रीडापक्षे **शर्करया** कर्पररूपया कर्परः कटाहोण्डकटाहः 'कर्परः स्यात्कपाले च शस्त्रभेदकटाहयो'रिति विश्वः । 'शर्करा कर्परांशेऽपी'त्यमरः । अण्डकटाहांशो गङ्गा स्वर्गङ्गया प्रियाभिः सह स्नात्वा । अन्यत्स्पष्टम् । एवं शयनार्थं विज्ञाप्य शयनं कारयेदिति ।

एवं स्त्यानानां रसरूपस्य विज्ञापनपूर्वकशायनमुक्त्वा दैन्येन हरितोषणसाधनेन नवनीतमुषं विज्ञापयन्तः संयोगे वियोगवर्तनं कुर्वन्त आत्मनः शयनस्य कारितत्वाद् आत्मनश्च गोपिकादिभ्यो निजानन्ददानार्थं तद्गृहे गोपिकाप्रार्थितस्य शयनानन्तरं गतत्वाद् विरहे विज्ञापनमाहुः हेति ।

हा नाथ हा रमण हा करुणैकसिन्धो हा कृष्ण हा पतितपावन दीनबन्धो ।
संसारसागरमहोर्मिषु मज्जमानं मामुद्धर प्रणतपालक बालकृष्ण ॥ १ ॥

हा नाथ उपतापक संयोगेपि वियोगवर्तनलक्षणप्रेम्णा, हा विषादं करोमि । 'हा विषाद' इति विश्वात् । **नाथ** नवनीतयाचक । एवमग्रेपि । **रमण** रमु क्रीडायाम् । **करुणैकसिन्धो** । पुष्टिप्राकट्यात् पुष्ट्यानेकविहाररूपरत्नप्राकट्यान् नवनीतमुद्द, करुणैकसिन्धुः, स्वरूपानन्ददानात् । **कृष्ण** सच्चिदानन्द । **पतितानामपि पावन,** किमुतास्माकम् । **दीनबन्धुश्च** । **संसारो**ऽहन्ता-

१. स्निग्धानाम् ।

ममतात्मकसंसारः **सागरो**ऽनेकभगवत्सेवोपयोगितदनुपयोगिमात्सर्यदुःखेर्ष्यादिनिधिः । गरेण नरकसाधकेन विषयेण विषेण सह वर्तमानो वा सगरः सगरस्यायं सागरः । तस्येदमित्यणिति सुधायाम् । **महोर्मयो** गुर्वाद्युपरि क्रोधात्मिका ऊर्मयो मात्सर्यदुःखेर्ष्यादिजा गुर्वाद्यतिरिक्ते क्रोधविषयनिन्दादयः तेषु **मज्जमानं** मुह्यमानं **मामुद्धर** सेवोपयोगिसंसारं स्थापय, अन्यं शोषय । किं साधनमिति चेत् तत्राहुः **प्रणते**ति । प्रणामः साधनम् । मर्यादाभक्तौ प्रेमसाधनत्वेपि वन्दनभक्तावुक्तसाधनत्वं कुरु । 'अकामः सर्वकामो वे'ति वाक्यात् । बालः कृष्णो **बालकृष्णः** । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक' इति श्रुतेः । ब्रह्माण्डपुराणे च ।

'बालाय नीलवपुषे नवकिङ्किणीकजालाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।
शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्ते' ।

इति नवनीतचोरविज्ञापना ।

रूपसेवामुक्त्वा अविशेषेण नामसेवां 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा' दिति सूत्रेणावृत्त्याख्यां विज्ञापयामासुः **श्री**ति ।

श्रीबालकृष्णेतिनाम सकलाभीष्टदं कलौ ।
जिह्वाग्रे वर्ततां तेन सदा मे कृतकृत्यता ॥ २ ॥

श्रीभिः शोभाभिर्बालोचिताभिर्युक्तो **बालः** पुरुषविधब्राह्मणोक्तोभयलिङ्गवांश्च स **कृष्णः** सच्चिदानन्द इत्यभिधायकं नाम । ननूभयलिङ्गवत्त्वं न बालस्य, किन्तु 'कारणगुणाः कार्ये समायान्ती'ति प्रवादमूलकः कार्ये एकाकिनि पुरुषे भयं ज्ञापितः पुरुषविधे भयं कारणात्मकमिति चेन्न । कार्ये भयस्य द्वितीयाभिनिवेशकृतत्वेन मायिकत्वे सत्युपपत्तेः 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य' इत्यादीनां 'भीरपि यद्बिभेती'त्यस्य च विरोधाच्च । न च भयस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमसम्भवीति शङ्क्यम् । 'अनुकृतेस्तस्य च' इति सूत्रेऽनुकृतेर्भयसत्त्वात् । न चैकरसत्वविरुद्धं बाल्यपौगण्डादिकं मुक्तसच्चिदानन्दत्वानुपपत्तिसाधकं चेति वाच्यम् । 'व्याप्तेश्च समञ्जस'मिति सूत्रे 'सर्वतः पाणिपादान्तमि'त्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकमिति भाष्यात् । एवमग्रे **सकले**ति पदम् । **कला**विति । 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्यात् । **कृतकृत्यते**ति । पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तममि'त्यत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात्पदस्यापि कृतकृत्यतासाधने निवेशेनोक्तं **कृतकृत्यते**ति 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति गीतायाः ।

एवं विज्ञाप्य धृतानां शय्यानिकटे भोग्यानांशय्या श्रीगोवर्द्धननाथजिन्नवनीतरायजिदादि भोगानां ताम्बूलमालातष्टीजलपात्रव्यजनादीनां च भोगं विज्ञापयामासुरप्रियमित्यादिपञ्चभिः ।

अप्रियं सप्रियं वापि धनहीनस्य मे प्रभो ।
मद्गृहे भोजनार्थाय ह्यागन्तव्यं महाप्रभो ॥ ३ ॥

अप्रियं सप्रियं वा आगमनं कर्तव्यम्, प्रभ्विङ्गिताज्ञानादित्यर्थः । **मे** मम मत्सम्बन्धि- **भोजनार्थाय** । ननु व्यापकोहमानन्दभुक् भुनज्म्येव गोपिकादिगृहस्थितोपीति चेत्, तत्राहुः **मद्गृह** इति । एतावत्पर्यन्तं प्रभुत्वं स्थितं मद्गृहागमनानन्तरं तु **महाप्रभु**र्जातः परिवृढोपि महान्जातः । आचार्योक्तपरिवृढाष्टकात् । तत्रत्य 'परा काष्ठा प्रेम्णः पशुपतरुणीना'मिति वाक्यात् । महत्त्वं च गृहस्थस्य मे उद्धरणसमर्थत्वम् । हे गृहस्थोद्धारक परिवृढ, हे **महाप्रभो** बालस्तु ह्यङ्गणादावपि शेते इति मद्गृहागमनविज्ञापना । 'चलसि यद्व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् । शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छती' ति न्यायेन भक्तमनःकलिलताजननात् ।

आगत्य तूष्णीं न स्थेयम्, किन्तु भक्तिमार्गत्वात् प्रीतिः क्रियतामित्याहुः येति ।

या प्रीतिर्विदुरार्पिते मुररिपो कुन्त्यर्पिते यादृशी
या गोवर्द्धनमूर्ध्नि या च पृथुके स्तन्ये यशोदार्पिते ।
भारद्वाजसमर्पिते शबरिकादत्तेऽधरे योषितां
या प्रीतिर्मुनिपत्निभक्तरचिते ह्यत्रापि तां तां कुरु ॥ ४ ॥

विदुरार्पिते सेवने विशेषानुल्लेखः श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे कथाश्रवणातिरिक्तसेवनाप्रसिद्धेः। तर्हि कथाश्रवणे **विदुरार्पित** इत्यस्तु कथाश्रवणार्पणास्मरणात्। तर्हि विदुरश्रुते इति मूलमस्तु 'इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधये'ति वाक्ये कीर्तनस्याप्युक्तेः। न च विदुरश्रवणादाविति वक्तव्यमिति शङ्क्यम्। अनर्पितस्यासाधनत्वात् । ननु विदुरमुक्त्या विदुरश्रवणादीनामर्पितत्वमनुमास्यत इति चेन्न । मूलाविरोधादोम् । न च विदुरार्पिते श्रवणादाविति वक्तव्यमिति वाच्यम् । अनुमितार्पणनिवेशे पदक्लिष्टतापत्तेः । न चानुमितार्पणविषयश्रवणादाविति वाच्यम् । शरीरगौरवात् । अतोर्पितत्वेन श्रवणादीनां ग्रहणं युक्तमेव। **कुन्त्यर्पिते**ऽखिलोदये । 'पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताखिलोदय'इति वाक्यात् । **या प्रीतिः** 'मन्दं जहास वैकुण्ठो मोहयन्निव मायये'ति वाक्यात् । महिमज्ञानेनैक्यबुद्ध्या लये प्राप्ते ऐक्यप्रतिबन्धकमायामोहेन कुलसम्बन्धजा यद्यपि तथापि भगवान् प्रक्रान्तस्वविचारितमेव मोहं दत्तवान्। अद्भुतकर्मनिरूपणे **तां तां कुर्वि**त्यत्र शाकपत्रे **या** तां पुनस्तां स्वकुलसम्बन्धजाम्। ब्रह्मबोधप्रतिबन्धानन्तरमपि सिद्धान्तमुक्तावल्युक्तो ब्रह्मबोधः। अद्भुतकर्मत्वाद्भगवतो नात्र मोहदानं विवक्ष्यते। **गोवर्द्धनमूर्ध्नि या प्रीतिः** यया हरिदासप्रीत्या गोवर्धनस्य मूर्ध्नि शिखरे व्रजस्यार्तिं मोचयन् गवां दिनतापात्मिकां चकाम। उत्थापनभोगं भुक्त्वा । **तां प्रीतिं** दासप्रीतिं कुरु। सुदाम्नः **पृथुके** चिपिटे खाद्यभेदे तन्दुले 'पृथुकः पुंसि चिपिट' इत्यमरः । 'चिपिटः खाद्यभेद' इति विश्वः। **तत्र या प्रीतिः** सख्यन्नभोजनप्रीतिः। **यशोदया अर्पिते स्तन्ये** दुग्धे जग्धप्राये सति या प्रीतिर्विश्वदर्शनेन सुविस्मयजनिका । 'विस्मयोद्भुतगर्वयोरि'ति विश्वः । 'एकदार्भकमादाये'त्यादिसन्दर्भे सप्तमेध्याये स्पष्टमेतत्। उदासीनत्वश्रुत्या स्नेहो विरुध्यते इति कथमुदासीनस्यात्मनः स्नेह इत्याकाङ्क्षायामुदासीनस्य स्नेहो विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन निरूपितः। **स्तन्ये या प्रीति**रिति वा 'भगवान्भक्तभक्तिमा'निति वाक्यात् । **भारद्वाजो** व्याघ्राटाख्यो विहङ्गमस्तदर्पिते रावेऽद्भुतरसे तद्वद्वाग्व्यापारो भगवत इति तदर्पितो रावस्तत्र या प्रीतिरद्भुतरसजन्या। अद्भुतरसस्तावत् 'चित्रं महानेष बतावतारः क्व यत्र एषोभिनवैव भङ्गिः। लोकोत्तरं यत्नमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः'। बतेति हर्षे, भङ्गिः प्रकारः, एष सर्गः भारद्वाजशब्दसर्गः । अत्र लोकोत्तरदर्शनादिर्विभावः, नेत्रविकासाद्यनुभावः, हर्षादिर्व्यभिचारी, विस्मयः स्थायिभावोद्भुतरसः । **तां प्रीतिम्** । 'चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाऽकृतसाधनत्वम्। लोकोत्तरं कार्यमनुग्रहश्च कः प्रेम को नूतन एष सर्गः' । पुष्टिमार्गस्थस्य प्रभोर्वचः। कार्यं फलम्, अनुग्रहोनुभावः। **शबरिकाः** पुलिन्द्यः शबरिका पार्वती वा तद्दत्ते कामे। पुलिन्द्यो वेणुगीते। पार्वती पुराणान्तरे । **योषितां** व्रजभक्तानामधरे। 'अधरस्तु पुमानोष्ठ' इति कोशः। स्पष्टोर्थः। तां प्रीतिं कामात्मिकाम्। **मुनिपत्निभक्तरचिते बहुगुणेन्ने** । पत्नीत्यत्र ह्रस्वो व्याकरणान्तराद् यथा परिणूताखिलोदय इत्यत्र णू स्तुतौ व्याकरणान्तरान्न तु छन्दोनुरोधेन णू स्तुताविल्यस्य दीर्घः । यद्वा 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल'मिति सूत्रे बहुलग्रहणात् संज्ञाभावेपि पत्नीशब्दस्य ह्रस्वः। **अत्र मद्गृहे** ।

यशोदा यथा शयने भगवन्तं नेष्यन्ती गोपीद्वारा शय्याभोगं धारयति रात्रिर्महती बालगोपालः

क्षुधितो भविष्यतीति शय्यानिकटे भोगं स्थापयेति गोपीमाज्ञापयन्ती तद्वारा भोगं धारयति तद्भावेन धृतभोगे प्रीतिं कुर्वित्याहुः **यशोदाया** इति ।

यशोदायाः स्तन्ये तदनु नवनीते व्रजगवां
विहारे दध्यन्ने द्विजयुवतिदत्ते बहुगुणे ।
तथा मित्रात्प्राप्ते पृथुकवरमुष्टौ मुरहरे
यथा प्रीतिस्तां मे प्रकटय सुनैवेद्यनिचये ॥ ५ ॥

पूर्वश्लोकव्याख्यानेन व्याख्यातप्रायमेतत् । **मित्रात्**सुदाम्नः **पृथुकवरमुष्टौ** पृथुकः खाद्यभेदस्तत्सम्बन्धिनी **वरा मुष्टिस्तस्याम्** । **यथे**ति यशोदादत्तत्वेन प्रकारेण उभयत्र स्ववृत्तित्वेन प्रकारेण 'वयं गोवृत्तय' इति वाक्याद् द्विजपत्निदत्तत्वेन प्रकारेण मित्रदत्तत्वेन प्रकारेण । **सुनैवेद्यं** तथा दत्तम्, तस्य **निचयः** शरदुत्सवादौ ।

प्रीतिकरणं विज्ञाप्य भोजने कृपाकरणे विज्ञापयांबभूवुः **विदुरस्येति** ।

विदुरस्य गृहे प्रीत्या यथा भुक्तं निजेच्छया ।
तथैव भुङ्क्ष्व नैवेद्यं मयि नाथ कृपां कुरु ॥ ६ ॥

व्याख्यातप्रायम् । **यथा** भक्तदत्तत्वेन प्रकारेण **निजस्य** भक्तस्येच्छया । **नैवेद्यमिति** मातृचरणैर्नैवेद्यसमर्पणस्य कारितत्वात्प्राधान्येन नैवेद्यस्य ग्रहणम् ।

ताम्बूलतष्टीमालाजलभाजनव्यजनादिभोगं प्रार्थयन्तो 'यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्मसनातनम्' इति गीतायाः भुक्तशिष्टान्नदानं स्वकीयेभ्योऽभीष्टं कुर्वन्ति स्म ।

यथा त्वं गोपिकादिभ्यो निजानन्दं प्रयच्छसि ।
तथैव भुक्तशिष्टान्नं भक्तेभ्यो यच्छ पुष्कलम् ॥ ७ ॥

यशोदया शायितः श्रीगोप्या प्रार्थितो ह्यात्मा सखीशतेन भृङ्गैरावृतो भक्तगेहादुत्थाय गच्छति । तदाभासोक्तताम्बूलादीनां भोगो भवति तद्वारा **निजानन्दं** रसस्वरूपानन्दं प्रयच्छति । आदिपदेन कर्मणि यज्ञशेषामृतभोजनाद् ब्रह्मा संसिद्धिमास्थितो गृह्यते । तथैव यज्ञशेषामृतत्वेन यज्ञशेषामृतभोगदातृत्वेन वा प्रकारेण 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति सूत्रेण धर्मात्मकयज्ञस्यापि धर्म्यात्मकत्वं मत्वोक्तम् । तथा च भाष्यम् 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वे'ति । एवं च पूजया श्रवणादिकमुक्त्वा आदिपदेनोपनिषदा श्रवणादिभिः पूजेत्युक्तम् । अधुना किञ्चिदुच्यते । ननु 'नह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव । सङ्क्षिप्तं वर्णयिष्यामी'ति प्रतिज्ञाय 'दत्त्वाचमन' मित्यादीनां वाक्यानां श्रीभागवते उक्तत्वात् तैर्दास्यप्रामाणिकीकरणमसङ्गतम्, दास्यार्चनयोर्भेदादिति चेन्न उपासनायामपि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इति 'दत्त्वाचमन-'मित्यादिवाक्यानां पाठादिक्रमानुरोधेनेदृशमर्चनं विधाय, तत्रेदृशदास्यभक्तिमार्गानुसरणम् । दास्यभक्तिमार्गानुसरणे सिद्धे दास्यभक्त्यनुसृतै'र्दत्त्वाचमन'मित्यादिवाक्यैर्दास्यप्रामाणिकीकरणं सङ्गतमेव । उभयोरेकमार्गीयत्वेनान्यापेक्षयैतद्ग्रहणस्य ज्यायस्त्वात् । ननु 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य' मिति व्याससूत्रेण प्रामाणिकीकरणं सङ्गतमिति चेन्न । 'श्रीभागवतमार्गेण स कथञ्चित् तरिष्यती'ति निबन्धाल्लोकः श्रीभागवतं गृह्यत इत्यदोषात् । न च पञ्चमस्कन्धतृतीयाध्याये 'परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिदूर्वाङ्कुरैरपि संभृतया सपर्यया किल परम परितुष्यसी'ति लोकः कुतो न गृह्यत इति वाच्यम् । स्थानलीलात्वेन शुद्धलीलात्वाभावात् । अपिपदं सङ्गृहीतपदार्थानां चानियतत्वात् । पूर्वोक्तरीत्याऽनियतत्वे तु ह्यपिपदसङ्गृहीतपदार्थानां सुकरत्वात् । किञ्च,

'आशिष आशासानानामेतदभिसंराधनमात्र'मिति । न च सप्तमेऽध्याये भगवत्परिचर्यानिरूपके 'विविधकुसुमकिशलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधन'मिति वाक्यं लोकस्तदुक्तप्रकारोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्राप्युक्तयैवैकभक्तिमार्गे पदार्थनियमसंभवात् । भक्तिमार्गस्य बहुविधत्वात् स्थानलीलात्वाच्च । वसन्तोत्सवादावस्या अप्यभिनिवेशाच्च । एवं च दास्यपूजापरिचर्याः सहैवानुष्ठिताः । 'सर्वासामविरोध' इति व्याससूत्रात् । दास्यपरिचर्ययोः पर्यायत्वेपि भक्तिमार्गस्य बहुविधत्वात् कश्चिदुपाधिराश्रीयते इति न दोषः । पादसेवनमप्यत्र, पादयोः सेवनं पूर्वं कृत्वा भगवत्सेवने कृते सति भवति । तदुक्तं चतुर्थस्कन्धे 'पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थित'मिति ध्रुवचरिते 'कारणं पादसेवन'मित्युपक्रम्य श्रवणकीर्तनस्मरणवन्दनभक्त्योऽत्र निविशन्त एव । सख्यं फलम् । आत्मनिवेदनं त्वतिकठिनं कृतं सत्, श्रुतं तु वर्तत एवात्मनिवेदनम् तथा चाविहितभक्तिपक्षे श्रवणादित्रिकेण जनितप्रेम्णा स्वतः क्रियमाणदास्यादिनवकमुक्तमिति सूत्रोक्तसामान्यपक्षोऽत्रोक्त इति भावः । नन्वपेक्षितसमर्पणं दास्यम्, 'पुराणं हृदयं स्मृतम्' इति हृदयेनोरसाऽप्रमाणेन प्रामाणिकीकरणमयुक्तमिति चेन्न । तत्र 'हृदयं मानसोरसो'रिति विश्वादर्थद्वयम्, तत् प्रकृते विरुद्धम्, अतो हृन्मनः 'अयः शुभावहो विधि'रिति कोशाद् द्वयोर्हृदययोरर्थाववधृत्य मनःशुभावहो विधिर्हृदयं पुराणं भगवन्मनः शुभावहविधिरूपेण पुराणेन प्रामाणिकीकृतं दास्यमपेक्षितसमर्पणात्मकं जातमेवेति । अथ सेवाप्रकरणे 'यद्यदिष्टतम' मिति वाक्यात् स्वापेक्षितसमर्पणं विवक्ष्यते तदपि साम्प्रतम्, वाक्यादेव । नन्वपेक्षितसमर्पणं दास्यम्, तदेकेनापीन्द्रियेण भवतीति दास्यरूपा सेवा न सर्वात्मभावरूपेति चेन्न । सर्वैरिन्द्रियैरपेक्षितसमर्पणे बाधकाभावात् सर्वात्मभावरूपा सेवा तथा च सर्वोप्यात्मनोऽन्तःकरणस्य भाव एकादशविधो मनसो वृत्तिरूपः षष्ठीगर्भितकर्मधारयेण सर्वात्मभावपदार्थोऽत्र । तथा च नवमस्कन्धे अम्बरीषप्रसङ्गे 'एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे । सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह' इति । एवं पूर्वोक्तपरामर्शेन पूर्वं तु 'स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो'रित्यादिवाक्यानि । न च सर्वत्रात्मेति भावो भावना यस्मिन् क्रियाकलाप इति बहुव्रीहिरस्तु, किं षष्ठीगर्भितकर्मधारयेणेति शङ्क्यम् । 'याहि सर्वात्मभावेने'ति वाक्ये बहुव्रीहेरसंभवात् । न चैतद्वाक्यानुरोधेन क्रियाकलापमध्याहृत्य योजनीयम्, सर्वात्मभावेन क्रियाकलापेन याहीति चेन्न । सर्वोप्यात्मनो भावो भगवत्येवाधिकृत इति 'सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षज' इत्यस्य सुबोधिन्यां क्रियाकलापानध्याहारात् । न च सर्वोपि सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिलक्षणांशेनाप्यन्यून आत्मनो भाव इति सुबोधिन्या अर्थ इति शङ्क्यम् । सर्वपदस्य सर्वात्मभावघटकत्वेन भगवत्स्फूर्तिपर्यन्तं तस्यार्थाभावात् । 'स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो' रित्यादिवाक्योक्तैकादशमनोवृत्तीनां सर्वपदार्थत्वात् । तथा च 'लिङ्गभूयस्त्वा'दिति सूत्रभाष्यम् । 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'ति । 'एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवती'ति । न च 'सर्वभूतेषु मन्मति'रित्येकादश एकोनविंशाध्याये वाक्याच्च सर्वस्मिन्नात्मभावः सर्वात्मभाव इत्यर्थोऽस्त्विति वाच्यं, प्रकृतेऽसम्भवात् । तादृश्या मतेः 'एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्ति'रिति वाक्ये प्रेमभक्तिकारणत्वेनोल्लेखात् पृथगेव कारणत्वम् । एवमनेकार्थेषु षष्ठीगर्भितकर्मधारयो गृह्यते । न च प्रकृते क्रियाकलापविशेषणत्वेन बहुव्रीहिर्गृह्यतामिति वाच्यम् ॥ स्वमते षष्ठीगर्भितकर्मधारयकस्य सर्वात्मभावस्यैव प्राधान्यात्सर्वात्मभावस्य क्रियाकलापमित्येव विशेषणमस्तु । क्रियाणां कलापः संहतं समूहो यत्रेति । 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिप' इति कारिका चतुःश्लोकीस्था तत्र

सर्वभावेन भजनं न सर्वात्मभावेनेति सेवा सर्वभावेन न सर्वात्मभावेनेति सर्वात्मभावरूपा सेवेति व्याहतमिति विचारयति **न च तस्मादिति**। न च 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः। आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तये'दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यामेतद्विचिन्तनमिति वाच्यम्। तत्र लघुस्वमार्गस्यैकादशैकोनत्रिंशाध्यायोक्तस्य ग्रहणात्। ननु 'मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम्। ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशय' इति वाक्येन बहुव्रीहिरेवास्त्विति चेत्सत्यम्। 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीय' इत्याचार्यकारिकायामपि तथात्वेपि श्रीमदाचार्यमतत्वात्। श्रीगोस्वामिनां मते तु 'सदा सर्वात्मभावेन भजनीय' इति कारिकायास्ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिरिति ह्या'त्मानन्दसमुद्रस्थ'मित्यस्य टीकायाश्च सर्वात्मभावे गोस्वामिमताङ्गीकारात्। भाष्येपि सार्धाध्याये तत्प्रणीते प्रदानवत्सूत्रे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे चैतद्विचारात्। तन्मते षष्ठीगर्भितकर्मधारयेण निर्वाहः, न तु बहुव्रीहिणा। न चाचार्यमतमस्तु गोस्वामिमतात्प्रबलत्वादिति वाच्यम्। सर्वात्मभावविषये ह्याचार्यभाष्याभावात्। भाष्यं तु 'यत्र नान्यत्पश्यती' त्याद्युक्तं षष्ठीगर्भितकर्मधारयं द्योतयति, न तु बहुव्रीहिमिति तेन भाष्येण सर्वं सुस्थम्। एतेन षष्ठीगर्भितकर्मधारयस्याचार्याङ्गीकृतस्य पुष्टिसर्वात्मभावविषयत्वम्, मर्यादायां तु बहुव्रीहिरिति कुचोद्यं निरस्तम्। नापि दासरूपा सेवा सर्वभावरूपेति वक्तुं शक्यते। लघुस्वमार्गात् पृथक् सर्वभाववचनाद् एकादशे 'मामेव सर्वभूतेष्वि'त्यादिवचनेभ्यः। तस्मात् सुष्ठु सर्वात्मभावरूपा सेवेति। न च 'आत्मानन्दसमुद्रस्थ' मित्यस्य सर्वभावानन्दसमुद्रस्थमित्यर्थोस्तु। अस्याक्षेपस्य ते त्विति टीकासम्बन्धित्वात्। तत्र ते तु व्रजरत्नात्मका इति मन्मतिरिति स्वमतित्वाच्च। उक्तार्थस्य ज्ञाने सन्निवेशाच्च। 'सर्वदा सर्वभावेने' त्यत्र करणे तृतीया **नाभेदे** 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकेनाभेदासम्भवात्। न च सिद्धान्तमुक्तावल्या आचार्यकृतत्वेन सर्वभावानुरोधेन तनुजा सेवा व्याकर्तव्येति चेन्न। सर्वात्मभावरूपसेवायाः सर्वभावाविरुद्धत्वात्। आत्मनां बाह्याभ्यन्तरपरमात्मनां आत्मोपनिषदुक्तानां निवेदनमात्मनिवेदनम्, सर्वात्मभावस्तु आन्तरमात्रात्मनिवेदनमिति भेदः।

अथ शरणमार्गः पृथगस्ति 'पृथक्शरणमार्गोपदेष्टे'ति सर्वोत्तमात्। स च विवेकधैर्याश्रय इत्याहुः स च निबन्धे सेवाप्रकरणे 'जगन्नाथे विठ्ठले च श्रीरङ्गे वैङ्कटेथवा। यत्र पूजाप्रवाहः स्यात् तत्र तिष्ठेत तत्पर' इत्यनया कारिकयोक्तः। तत्र जगन्नाथः पुरुषोत्तमः, विठ्ठलो महाविष्णुः श्रीरङ्गोपि, वैङ्कटस्तु वैकुण्ठनाथः, तन्माहात्म्येषु प्रसिद्धाः। पुष्टिमार्गीयक्रीडाविशिष्टा सन्निहिता श्रीयमुनाजित् उद्दिधीर्ष्वी 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतिप्रतिपादिता पद्मपुराणात् तत्र'ऐहिके पारलोके चे'ति वक्ष्यमाणोपसंहाराच्छरणमार्गं वक्तुं 'सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्मे'ति सर्वोपनिषदुक्तब्रह्मणो भक्तिमुक्त्वा 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुत्युक्तब्रह्मणो भक्तिं 'तत्र तिष्ठेत तत्पर' इति निबन्धोक्ततत्परपदवाच्यामुपचक्रमिरे **हरितुर्येति**। तदर्थं'प्रवृत्तं च निवृत्तं चे'त्युक्तं लघुस्वमार्गस्वरूपमुक्तम्, अधुना तु।

'यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः।
व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपि।
तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम्।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च।
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम्।
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम्।

१.-मनः। २. मया स्या अकुतोभयम्।

इत्येकादशसर्वस्वं भगवान् स्वयमुक्तवान् ।
आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यवचो मृषा'

इति सर्वनिर्णयोपान्त्ये प्रवृत्तनिवृत्तोत्सर्गेण भगवत्सङ्गजसर्वात्मभावेन 'मां याही'त्युक्ते सर्वात्मभावस्य प्रदानसाध्यत्वात् प्रवृत्तनिवृत्तोत्सर्गेण ।

'सत्सङ्गान्मामुपागता'इति श्लोकोक्तसत्सङ्गं निन्द्यत्वाभावार्थं गुरूणामाहुः वृन्देति ।

वृन्दारण्यगतं रासरसोन्मत्तमतं गजम् ।
बबन्ध गोपबालैका बहु शृङ्खलया निशि ॥ १ ॥

रासरसोन्मत्तमतं रासे रससमूहे भक्तिरसेनोन्मत्तमपि मतं पूजितं संमतम्, वा गोपालतापिनीये 'बल्लवीनयनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने नम' इति ब्राह्मणस्य 'श्रीकृष्ण रूक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर । संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो'इति च ब्राह्मणस्य । **गजं** गजमिवात्तगजेन्द्रलीलम् । **एका** मुख्या । आत्मवशीकरणसमर्थभक्तिमत्या **शृङ्खलया** प्रेम्णा 'पराकाष्ठा प्रेम्णः पशुपतरुणीना'मिति परिवृढाष्टकात् । **बहु** यथा भवति तथा पुष्टिमार्गीयसर्वात्मभावेन बहुरूपम् । मध्ये विरहाङ्गीकारात् । यद्वा । बह्वी च शृङ्खला बहुशृङ्खला तया एकत्वमविवक्षितम् । बहुविलासेन प्रेम्णा ।

हरितुर्यप्रियाभक्तिमाहुः ।

हरितुर्यप्रिये कृष्णे प्रेम्णा भोज्यं मदर्पितम् ।
अङ्गीकुरुष्व कृपया सफलं जन्म मे कुरु ॥ २ ॥

एतस्या नाम कृष्णा, तस्याः सम्बोधने **कृष्णे** इति । **भोज्यं** खाद्यलेह्यचोष्यपेयरूपं वस्त्राभरणमालाधूपदीपजलपात्राचमनमुखवस्त्रताम्बूलयमुनाष्टकपाठानामुपलक्षकम् । भक्तिदानेन वैराग्यरूपफलेन सह वर्तमानं **जन्म** मम 'जनयत्याशु वैराग्य' मिति वाक्यात् ।

वन्दनं पूजायां न निविशत इत्यत्र भक्तावपि पृथगेवाहुः **नम** इति ।

नमस्ते सच्चिदानन्दरसरूपिणि सूरजे ।
कुमारीष्विव मे देहि श्रीकृष्णे भावमुत्तमम् ॥ ३ ॥

पूर्वार्धोक्तं रूपं पद्मपुराणयमुनामाहात्म्ये 'त्रयी रसमयी सौरी ब्रह्मविद्या सुधावहा । नारायणीश्वरी ब्राह्मी धर्ममूर्तिः कृपावती'ति वाक्यात् । **सूरो** मिहिरस्तज्जे, **मे** मह्यम्, यद्यप्युत्तमं **भावं** व्यसनात्मको भावः साधनप्रकरणे 'उत्तमः फलपर्यन्त' इत्यत्र कारिकायां विवृतः, तथापि स न सूर्यजायै दत्तोऽपि तु भवाय दत्तः, अतः सूर्यजादत्तो भावः उत्तमः कुमारीषु फलसहितो भाव उत्तमस्तद्वत् फलसाहित्यं भावे देहीति । यमुनायाः कालिन्दीत्वे तु कलिं द्यतीति व्युत्पत्त्यान्योन्यकलहखण्डनं भगवता सह कलहावखण्डनं कलिकालदोषावखण्डनं च भावं देहीति । तिष्ठेतेत्यात्मनेपदेन 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चे'ति सूत्रेण लकारार्थप्रक्रियास्थेन जातेन 'गोपी कृष्णं तिष्ठत' इत्युदाहरणवत् ।

स्वाशयं प्रकाशयांबभूवुः **त्वदीये**ति ।

त्वदीयमधुसूक्तिभिर्व्रजजनेशसङ्गाशया
मनोजशरपीडिताः कथमपि स्थिता मेऽसवः ।
अतः परमये यदि प्रियतमाङ्गसङ्गो भवेत्
तदैव मम जीवितं विरहितादशाहीकरम् ॥ १ ॥

---

१. सत्सङ्गान्मामित्येकादशीयपाठः ।

'अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभु'मिति वाक्यादेवं भावः । वस्तुतस्तु साधनप्रकरणे 'प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवती'ति सुबोधिन्याः स्त्रीत्वं प्रसादमापिरे । भर्तारं धारकं पोषकं वा । कामाद्धारणमप्रच्युतं भवतीति । काम इच्छा प्रेमेच्छेति स्थितमिति सुधीभिराकलनीयम् । **कथमपि** हृदि प्रकटेनाकाशरूपानन्देन । आकाशवद्धृदिति प्रत्ययादाकाशरूपानन्दस्य प्रकारता । **अये** विषादे विरहात् । कथमपि स्थितानामसूनां स्थिति-विचारस्त्वया कर्तव्य इति ।

श्रीयमुनाजिदुक्तावाहुः **श्रीति** ।

श्रीगोकुलनाथोऽस्माकमैहिकं पारलौकिकं च ।
स्वयमेव जातोस्तीति किमस्माकं विचारणीयमस्ति ॥ २ ॥

अत्र द्वितीयतुरीयपादयोर्व्यत्ययः, आर्यान्तरत्वात् । 'यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयकेपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्ये'ति । अत्र 'स्माकमैहिकं पारलौकिकं च श्रीगोकुल-नाथः स्वयमेव जातोऽस्ती'त्यन्वयात् सखण्डब्रह्मज्ञानं सर्वस्मिन्नात्मभावो यत्र स सर्वात्मभाव इति व्युत्पत्तिकसर्वात्मभावरूपम् ।

एवं च व्रजभक्तानां भ्रमरगीते उद्धवद्वारा ज्ञानोपदेशवदत्रापि स्वयमेव ज्ञानोपदेशं कारयिष्यतीति नास्माकं विचारणीयं किमप्यस्ति । तदुक्तं स्वप्नदर्शनाख्यग्रन्थे 'एवमुरुधास्त्वत्तं विलपन्ती मूर्च्छिता-हमासं ततश्चिरेण श्रुतिपथागतप्रियवंशीनिनादैर्मन्त्रैरिव विगतमूर्च्छाहमभवमि'ति ।

तर्ह्यस्माभिः कथमपि स्थितानामसूनां स्थितिचिन्ता कार्येत्यत्र नेत्याहुः **चिन्तेति** ।

'चिन्ता कापि न कार्या, गोवर्धननाथोऽस्मत्कुल-
पतिरस्मद्धितमेव करिष्यति ॥ ३ ॥

'चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापि । भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गति' मिति नवरत्नात् ।

आशयान्तरं प्रकाशयन्ति स्म ।

किं ब्रवाणि सखि प्रेष्ठविरहानलदाहिता ।
जीवामीत्येतदेवालं निरपत्रपतास्पदम् ॥ ४ ॥

हे **सखि निरपत्रपतास्पदं** यथा भवति तथा **जीवामीति** यत् तत् तस्मै जीवनायालं 'नमःस्वस्ती'ति सूत्रेण चतुर्थी तस्याः 'अव्ययादाप्सुप' इति सूत्रेण लुक् ।

वेदान्तिनां ज्ञाननिष्ठत्वेन क्रियाकृपाप्रश्नं चक्रुः **सखीति** ।

सख्येतल्लेखनीयं त्वयातियत्नेन राधिका (कान्तः) ।
किं कृपयिष्यत्यथवा मनोरथेनैव जन्मनिर्वाहः ॥ ५ ॥

हे **सखि** यमुनाजित् । **एतद्** वक्ष्यमाणं पत्रे **लेखनीयं** प्रश्नविषयम् । राधिका क्रिया 'क्रिया सा राधिका देवी'ति वचनात् **मनोरथेन इच्छया जन्म** आत्मतया शरीरस्वीकारो **निर्वाहः** निर्गतो वाहाद् वाञ्छाया एतादृशः । 'वाहस्तु मतभेदे वृषेहयो'रिति विश्वः । 'ईहा तूद्यमवाञ्छयो' रिति च विश्वः । किमिति प्रश्ने **मनोरथेनैव जन्मनिर्वाहः** किमिति प्रश्नः । **कृपयिष्यतीत्यत्र** कृपा कृपाभावाभावरूपापि सम्भवति अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं कारणमिति ।

प्रतियोगिनं कृपाभावं व्यक्तीकुर्वन्ति स्म मदिति ।

मदन्तःस्नेहवशतो मच्छरीरव्यवस्थितिम् ।
जानन्तोपि न जानन्ति तत्तूचिततरं हि वः ॥ ६ ॥

ममान्तःस्नेहो मनोजशरपीडाजन्यविविधभावोपशामकत्वेन आत्मविषयः । **मच्छरीरव्यवस्थितिः** पूर्वोक्ता विरहसामयिकी ताम् । **जानन्तः** 'शरीरेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनां' स्त्रीत्वं भगवत्सेवाननुकूलत्वलक्षणं न सम्भवतीति भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणपुंस्त्वविशिष्टास्ता इति पुंस्त्वेन निर्देशः । यूथाभिप्रायेण वहुवचनम् । **न जानन्ति** अग्निकुमारत्वेन भर्तृभावात् ताः प्रत्यज्ञानम् । भक्तेच्छयैतादृशलीलाप्राकट्यादु**चिततरं वो** युष्माकं भगवता लीलाविशेषेऽङ्गीकृतानाम् ।

अन्यथा कुतो न लीलायां प्रविष्टो येन कृपाभावो न भवेदिति चेत्, तत्राहुः **यथेति** ।

यथा नर्तयति स्वामी वस्तुतस्त्वपराधिनम् ।
मां तथाहं तु नृत्यामि भृशं क्लिष्टोऽस्मि तेन हि ॥ ७ ॥

वेदान्तिनामस्माकं नन्दराजकुमारे नवजलदे वर्षति पूर्वोक्त इदं ब्रह्मेति सर्वात्मभावभवनादन्तर्यामिणश्च प्रत्यक्षाद् **यथा नर्तयति** गात्रविक्षेपं कारयति, **स्वामी**, 'अत एव चानन्याधिपति'रितिसूत्रोक्तः श्रीपुरुषोत्तमः । **वस्तुतस्तु** श्रीमदाचार्याज्ञया निरुद्धोऽहं सर्वात्मभावुकः सर्वेन्द्रियादीनां ब्रह्मात्मकानामन्यत्रापकर्षेपि तदाज्ञेङ्गिताकरणा**दपराधिनं माम्** । **तेन** नृत्येन **भृशं क्लिष्टोऽस्मि** तेन 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम'इति सप्तान्नब्राह्मणश्रुतेस्तानि वागादीनि, मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे, राधिकाकृपायां त्वेवं न स्यात् । 'अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनान्मृत्युर्विप्रान् जिघांसती'ति । क्रियावेदयोर्गतप्रविवेकाभावात् पदार्थेऽपि । भगवांस्त्वक्लिष्टकर्मा, अयं तु क्लिष्टकर्मा मृत्युः ।

तर्हि मृत्युकृतश्रमभयान् नात्रागन्तव्यमित्युक्तावाहुः **त्रपेति** ।

त्रपावैराग्यराहित्याद् भवदार्तिजिहीर्षया ।
पुनस्तत्रागताविच्छां करोमि स्नेहयन्त्रितः ॥ ८ ॥

'सापत्रपाऽन्यतः' सा लज्जान्यतो भवतीभ्य इति, त्रपा विरहे जीवतो मे, तादृशी लज्जा **तद्राहित्यात्**, **वैराग्यं** विषयवैतृष्ण्यं तदभावात् 'कर्मेन्द्रियाणी'ति तृतीयाध्याये मिथ्याचारत्वं गीतोक्तं परास्तम्, भक्तिमार्गाधिकारश्च सूचितः । 'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोस्य सिद्धिद' इति वाक्यात् । **पुनस्तत्रागति**फलक**मिच्छा**करणं तत्कर्ताहम् । एतेन रतिमार्गे यत्र पूजाप्रवाहो यमुनादौ तत्राविच्छिन्नस्थितिनियमो निराकृतः । नन्वन्यादृशी लीलास्मत्सम्बन्धिनी तत्र विरुद्धाभिरस्माभिः संकुलितं स्थानं तस्मिन् आगतीच्छा कथं तत्राहुः **भवदिति** । भवतामार्तिर्विरहदुःखं तस्य हरणेच्छा तया प्रकारीभूतया । ननूक्तं विरुद्धा वयं कथमस्माकमार्तिहरणेच्छावान् भवान् इत्यत आहुः **स्नेहयन्त्रित** इति । विरुद्धा भगवदिच्छया क्रीडार्थं यूयं तत्र स्नेहयन्त्रणे किं ब्रुवे यतोहं प्रकृत्या विरुद्धेष्वपि स्नेहयन्त्रितः । गीतायां पञ्चमे 'इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः । न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः' इति ।

आशयविषयं वृत्तान्तं प्रकाशयति **परमिति** ।

परं तु तदनुरूपं शरीरं नैव वर्तते ।
तथापि यदि पञ्चम्यां स्वास्थ्यं किञ्चिद्भविष्यति ॥ ९ ॥

तदा समागमिष्यामि दुःखं मा कुरुत प्रियाः ।

दुःखं विरहदुःखम् ।

वस्तुतस्तु विरहो नास्तीत्याहुः **सर्वेति** ।

सर्वेशो गोकुलाधीशे शरणा एव सर्वतः ॥ १० ॥

शरणा इत्यत्र 'शरणं गृहरक्षित्रो'रिति कोशः । 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित् । आत्मत्वाद् भक्तवश्यत्वात् सत्यवाक्त्वात् स्वभावत' इति वाक्यात् । 'रक्षतीत्येव विश्वासः षड्विधा शरणागति'रिति पञ्चरत्ने ।

अत इति ।

अतश्चिन्ता न कर्तव्या भवद्भिः कृष्णसात्कृतैः ॥ ११ ॥

उक्ताद् दृश्यमानात् सन्दर्भाच्च **चिन्ता** क्वेच्छा, ईश्वरः क्व, यथेश्वरं प्रादुर्भावित इति 'उत्कर्षेश्चापि वैराग्ये' ममेश्वरोऽङ्गीकृतवान् किमुदासीनः क्लिष्टः किं व्यापको वा क्लिष्टः क्वाहम् क्वेश्वर इत्यादि **चिन्ता न कर्तव्या कृष्णसात्कृतैः** कृत्स्ना यूयं कृष्णाः संपद्यन्ते तथा कृताः कृष्णसात्कृताः यतः । अस्मिन्मार्गे 'सच्चिदानन्दता स्वत' इति निरोधलक्षणे । किञ्च ।

श्रीगोकुलजीवनः सर्वं भद्रमेव करिष्यति ।

श्रीगोकुलस्य निःसाधनस्य **जीवनो** जीवयिता, यूयं तु कृततपस्काः कुतः सन्देहो जीवनेपि । किञ्च ।

अहं यथा शीघ्रं दर्शनं प्राप्नोमि तथा विधेयं प्रत्यहम् ॥ १२ ॥

भवन्ती भगवांश्च विसदृशीः लीलाः परित्यज्य चित्तादोषजनकलीलाः कुर्वित्यभीष्टं चित्तदोषेषु भक्त्यभावाद् दर्शनं न प्राप्स्यामि । 'अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यती'ति वाक्यात् । ततः स्वेषु चित्तदोषाजनकलीलारूपं विशेषणं विधेयमिति भावः, तदपि प्रत्यहम् ।

उपसंहरति शरणमार्गमैहिकेति ।

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ।
संपत्स्वापत्स्वपि सदा शरणं हरिरेव हि ॥ १३ ॥

स्पष्टम् ।

एवं तत्तद्रूपसन्निधानमेव तत्तत्फलदानादिप्रयोजकमित्यर्थः समासेन न तु व्यासेन ।

अथ श्रीहरिरायप्रणीतं भावनात्रयम् ।

निवेदितात्मभिर्नित्यं स्वमार्गीया तु भावना ।
भाव्याभावप्रधानत्वात् तत्प्रकारो निरूप्यते ॥

स्वरूपभावनालीलाभावनाभावभावना इति त्रिविधा भावना, तत्र **स्वरूपभावना** प्रथमदशायामननुभूते स्वरूपे श्रुतमात्रे योगिवच्चिन्तनम् । विशेषस्तु प्रभुसंदर्शनाभावजनितार्तिसाहित्येन भक्तिमार्गीयत्वं यथाऽऽद्यमहिष्याः यथा वा भगवदाविर्भावात्पूर्वं प्राप्तवराणां प्रभ्वाविर्भावमभिकाङ्क्षमाणानां श्रुत्यादिरूपव्रजस्थानामेव ।

ततोनुभूते भगवति साक्षात्तादद्वारा वा लीलासहिते हृदि प्रविष्टे तद्विप्रयोगेण प्रागनुभूत**लीलाभावना द्वितीया**, सा च किंचित्स्वास्थ्यहेतुः लीलावेशे क्षणमात्रं तदभेदेनानन्दानुभवात् । स्वरूपभावनायां तु स्वरूपानुभवाविर्भाव एव यथा 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने' इति । यथा वा लीलादिभावनां विहाय संभूय गुणगाने 'जयति तेधिकम्' इत्यादिना स्वरूपाविर्भूतये तद्भावनया कृते स्वरूपाविर्भावः 'तासामाविरभूत्' इति लीलाभावनायां तु तद्रूपतापत्तिः यथा 'क्रीडामय्य एव जाताः' एतदर्थस्तु तदासक्त्या देहादिषु सर्वत्र क्रियासु ज्ञानेषु पदार्थेष्वखिलेषु चान्येषामन्यथात्वेन प्रतीतावपि ताः प्रभुलीलामेवासक्तिभ्रमन्यायेन सर्वत्र प्रतियन्ति इति तदात्मकत्वम् । यथा वा लोकेपि—

'परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि
तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम्' इति (पञ्चदशी ध्या. दी ९४)

तेन तत्क्रियाभावनायां क्रियात्मकत्वमुक्तम् । यथा वा व्रजस्त्रीणामेव 'या दोहने' इत्यत्रोदितम् ।

भावभावना तु भावो हि भावयति नवीनतया रसपरवशं चेतः उत्पादयति स्ववासनया वासितं वा करोतीति भावः प्रेमाख्यो गूढः येन तत्स्वरूपे तल्लीलायां प्रवृत्तिः येन वा स्वरूपलीलादिसंबन्धिसुखानुभवः सर्वोपि क्षुधान्नरसानुभव इव । स भावः स्वविषयं स्वरूपं लीलां वा प्राप्य तदानन्दं शीतलं जलमिवानुभूय किञ्चिच्छान्तो भवन् न देहेन्द्रियादिकं दाहयति तदभावे देहेन्द्रियादिनूतनताभावेन पूर्णविप्रयोगात्मककेवलभावानुभवो न भवतीति । यथा संयोगतारतम्येन तत्सुखानुभूतितारतम्यं तथा तापतारतम्येन केवलभावानुभवतारतम्यं तापश्च स्वास्थ्यलेशेपि ह्रसति । भगवत्संबन्धि तु सकलं ज्ञानगुणादि तापहारकम् यथा भगवति प्रविष्टानां मुक्तानां सदा तत्संबद्धानामेव संयोगानुभवस्तथा सदा तद्भिन्नानां तदसंबद्धानामेव विप्रयोगात्मककेवलभावानुभावः । ननु विप्रयोगाग्निना तीव्रेण देहादिदाहे कथं सर्वांशेन तदनुभव इति चेन्न विप्रयोगस्यापि स्वरूपात्मकत्वेन तेनैव तद्रक्षणात् । प्रकारस्तु पूर्वदेहान् स्वतापेन शुद्धान् विधाय तत्स्थितमलादि दूरीकृत्य वह्निसंबन्धेन काष्ठमिव, तेजोमयं विधाय यथा वियोगाग्निनाशो न भवति तदात्मकत्वात् मूर्तिवदधिष्ठानत्वेन तन्निर्माय तत्र भावात्मा वहिःप्रकटसमानाकारः सर्वलीलाविशिष्टः प्रविशतीति । स च विरहात्मा दुःखेनैवानुभूयते सर्वत्र फलानुभव इयमेव व्यवस्था । यत्फलं यथानुभूतियोग्यं तथैवानुभूयते यथा ब्रह्मानन्दः आत्मनैव, स्वर्गो देहाध्यासेन, भजनानन्दोऽलौकिकदेहेन्द्रियाद्यैरपि । लोकेपि नेन्द्रियान्तर्विषयं फलमिन्द्रियान्तरैर्गृह्यते तथा च विरहस्तैवानुभूतो भवति केवलो यदा स्वरूपलीलाज्ञानगुणस्वास्थ्यवाक्यादिप्रतिबन्धकाप्रतिबद्धः केवलस्तापात्मको भावो भवति । स एव च कृष्णास्यं पुष्टिभक्तिः स्वतन्त्रभक्तिर्वा यत्र भावातिरिक्ताखिलनैरपेक्ष्यम् । तस्य च सिद्धौ न प्रकारान्तरं भाति किं तु भावनैव 'भावो भावनया सिद्धः साधनम्' इति वाक्यात् । तस्याश्चेयं रीतिः । आदौ गुरुत्वेन स्वामिनीसमाश्रयः तत्रैव भावः सिद्धः तासामेव च स्वत्वं तद्दत्त एव प्राप्यते इति दानं च न साक्षात् किं तु भावनाद्वारैव । भावना तु पूर्वं ताः स्वसर्वस्वविरहतप्ताः वह्निरूपाः स्वमनसि समानीय तास्वपि यस्तापात्मको भावो भ्रमरगीतादौ प्रोक्तो यत्र सर्वनैरपेक्ष्यं तद्धृदि विधाय स्वास्थ्यहेतु निखिलं प्रभुसंबन्ध्यपि परित्यज्य केवलं तं भावमेव भावयति न स्वरूपं न वा लीलां न वा गुणास्तदा तेन भावेन तापात्मकेन शोषणं ततस्तेनैव पल्लवता यथा वसन्ते घर्मेणैव वृक्षाणाम् । ततो भावस्य तस्य तस्मिन् नवीनदेहे स्थिरतया स्थितिः ततस्तस्य वैचित्र्यं विकलत्वमस्वास्थ्यं च तद्विधं यथा समुद्रनिमग्नस्य मज्जनोन्मज्जने तथा विरहभावरससमुद्रमग्नस्यापि विकलत्वमस्वास्थ्ये । ततश्चातिविगाढविप्रयोगे कृष्णास्ये आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपवह्नौ प्रवेशस्ततस्तद्रूपता ततः कदाचित्प्रकटीकरणं तद्भक्तिदानार्थम् । लोके तद्रूपेणैव तद्दानं संभवति ।

अथवा भक्त्यात्मकत्वात् सर्वत्र भाववद्धृदयदेशेषु तदेवास्यं प्रविष्टमस्ति तदाश्रयेणैव तद्भावनासिद्धिः इयं भावना मुख्यफलाप्तिसाधनं मुख्यं फलं तु विप्रयोगात्मकस्वरूपप्राप्तिः 'मयि ते तेषु चाप्यहम्' इतिवत् स्वस्य तद्रूपता तस्य च लीलाविशिष्टस्य स्वस्मिन् प्रवेशः यथा वह्निः काष्ठे काष्ठं वा वह्नौ तथा भावरूपेण भगवतस्तासु स्थितिस्तासां च भावात्मना भगवति स्थितिः तथा च भावरूपेणैवोतप्रोतपटवत्सततं यथासुखं स्थितिः लीलासृष्टौ भगवद्धृदये तदास्ये चैतस्य फलस्य साधनं तत्तापभावना, तस्य च सर्वत्यागः, तस्य च समर्पणम् । तेन कृतपुण्यपुञ्जानां समर्पितसर्ववस्तूनामाचार्यचरणाश्रितानां फलमुखभाग्यराशीनां सिद्धप्रेमभावानां परित्यक्ताखिलस्वास्थ्यहेतूनामेव सा सिद्ध्यतीत्यलमधिकनिरूपणेन ।

इति श्रीहरिदासविरचितं भावनात्रयम् ।

परिशिष्टविषयानुक्रमः ।

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम्।

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

चतुर्थः पादः।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ (४-४-१)

'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्य 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयके पठ्यते। तत्रेदं सन्दिह्यते किमन्तःस्थित एवाश्नुते, उत पुनर्जन्म प्राप्येति। तत्रान्त्यस्त्वनुपपन्नः। 'न स पुनरावर्तते' 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती'त्यादिश्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते,

---

भाष्यप्रकाशः।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ द्वितीये पादे सद्योमुक्तिक्रममुक्त्योः प्रकारो दर्शितः, तदनु तृतीये क्रममुक्तौ प्राप्यस्वरूपं प्राप्तिप्रकारं च दर्शयित्वा समाप्तौ ज्ञानमार्गीय-भक्तिमार्गीययोः सद्योमुक्तावप्यक्षरप्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः फले विशेषोस्तीति दर्शितम्। इदानीं तत्पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फलं कथमनुभवतीत्यतस्तत्प्रकारः, कीदृशं च पुरुषोत्तमस्य स्वरूपमित्य-तस्तत्प्रकारश्चेत्येतदस्मिन् पादे विचार्यत इत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य विचारमारभन्ते ब्रह्मविदि-त्यादि। तत्रेदं सन्दिह्यत इति। यद्यन्तःस्थितोश्नुते, तदा 'स' इति भोगस्वातन्त्र्यबोधकप्रथमा-विभक्त्यनुपपत्तिः। ब्रह्मणि लये भेदाभावात्। यदि बहिर्भूत्वा तदा आवृत्त्यापत्त्या परप्राप्ते-र्मुक्तित्वभङ्ग इत्युभयथापि दोषात् 'अश्नुत' इति विवरणं सन्दिह्यत इत्यर्थः।

पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि। तथा च ब्रह्मलोकसम्पत्तौ यत्र पुनरावृत्त्यभावः, तत्र साक्षा-द्ब्रह्मप्राप्तानां कुतस्तत्सम्भावनेत्यपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधापेक्षया विभक्त्यर्थमात्रबाधस्य स्वल्पदोषत्वा-

रश्मिः।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ कथमनुभवतीति। सफलस्याग्रिमावस्थायां पादार्थरूपायां फलतावच्छेदकं पुरुषोत्तमत्वं कथं केन प्रकारेणानन्दाविष्टपुरुषोत्तमत्वप्रकारेणोतस्वरूपस्यैव फलत्वात्पुरुषोत्तमत्वेन फलं पुरुषोत्तममुत 'न तदश्नोति कश्चन, न तदश्नोति कश्चने'ति श्रुत्या तद्भोगनिषेधात्सुधासंवलितत्वेन रूपेण तमनुभवतीत्यर्थः। भेदाभावादिति। फलप्रकरणेऽपि तादात्म्या-नुक्त्या 'ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता' इति प्रकारः सूचितः। तथेति। प्रतिवदतीत्यर्थः।

प्रतिवदति। सम्पद्य ब्रह्म सम्पद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मकभजनानन्ददित्सायां तत्कृत आविर्भावो भवत्येव। आविर्भावस्य भगवदधीनत्वज्ञापनायास्य तत्र कर्तृत्वं नोक्तम्। ननूक्तं 'न स पुनरावर्तत' इत्यादिश्रुतिविरोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह स्वेनेति। स्वशब्दोऽत्र भगवद्वाची। तथा च भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इत्यर्थः। एवं सत्युक्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविषयिणीति न विरोध इति भावः। तेषामिह प्रपञ्चे न पुनरावृत्तिरस्तीति हि श्रुतिराह। लीलायाः प्रपञ्चा-

भाष्यप्रकाशः।

दन्तरित्येव युक्तमिति प्राप्ते तथेत्यर्थः। सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति सम्पद्येत्यादि। ब्रह्म सम्पद्येति। द्वितीयपादोक्तरीत्या वागादीनां प्राणानां ब्रह्मणि लयोत्तरं, 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति', 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्या ब्रह्मणा सहैकीभावं प्राप्य। आविर्भाव इति। स्वस्य ब्रह्मभिन्नतयानुभवविषयत्वयोग्यता। अस्य तत्र कर्तृत्वं नोक्तमिति। जीवस्याविर्भावे कर्तृत्वं नोक्तम्। स्वेनेति पदमवतार्य व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि। भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इति। छान्दोग्ये भूमविद्यायां 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण' इत्याद्युपक्रम्य, 'आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्न'मित्यादिश्रावणात्तस्य ब्रह्मसम्पन्नस्यापि ब्रह्मस्वरूपबलेनैवाविर्भावः। एवं हेत्वन्तरकथनेन कर्माभावात्मकमाविर्भावबाधकं परिहृतम्। एतेनैवापुनरावृत्तिश्रुतिविरोधोऽपि परिहृत इत्याहुः एवं सतीत्यादि। न विरोध इति। विषयभेदान्न विरोधः। ननु तर्हि पुष्टिमार्गस्य मर्यादामार्गापेक्षया जघन्यत्वापत्तिरित्यत आहुः तेषामिहेत्यादि। यद्यपि 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुताविह नेति विशेषो न श्रूयते, तथापि पञ्चाग्निविद्यायामक्षिपुरुषविद्यायां च 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ती'ति, 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति च यथायथं श्रावणादस्मिन् लौकिके प्रपञ्चे पुनरावृत्त्यभावमाह, न तु नित्यायां भगवल्लीलायामपीति श्रुतिविरोधाभावाच्च पुष्टिमार्गे कथमनावृत्तिसिद्धिरित्यतो हेतुं वदती-

रश्मिः।

ब्रह्मवेदेति। आरण्ये सह वै पञ्चायामस्ति। ब्रह्मैवेति। शारीरकब्राह्मणेऽस्ति। ब्रह्मवेद अक्षरब्रह्मवित्। ब्रह्म परं ब्रह्म भक्त्या भवति तदैक्यं प्राप्नोति। मतान्तरे आवरणभङ्गद्वारा ब्रह्माक्षरमेव भवति। आत्मकामः आत्मभक्तिमान् ब्रह्मैव सन् साधनैर्जीवन्मुक्तः सन् 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दित्युक्त्वा 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त' इति भाष्योक्तगीतायाः 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति'रित्येकादशे मुक्तिलक्षणम्, तल्लक्षितः। मतान्तरे वेदान्तविज्ञानेन। अकामो निष्कामः आप्तकाम आत्मकाम इत्युक्तरूप ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति प्राप्नोति। देहाद्यावरणविच्छेदापेक्षयाप्येतीवेत्युपचर्यते। नित्यप्राप्तत्वादेवेत्यर्थः। ब्रह्मणेति। परब्रह्मणा। भाष्ये प्रभोरत्यनुग्रहेति। अनुग्रहेण भक्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्जातैव, पुनरनुग्रहो व्यर्थ इत्यतिशब्दः। 'भजतां भगवान्मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मित्यदेयभक्तिकारणमुक्तम्। स्वरूपेत्यादिनाऽदेयभक्तिरूपमानन्दफलसहितमुक्तम्। इच्छाधीनत्वज्ञापनाय दित्साशब्दः। ब्रह्मभिन्नतयेति। भेदेऽपि तादात्म्यरूपाभेदोऽस्त्येवेति न स्वगतं द्वैतम्। लक्षणन्तु विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमेव। हेत्वन्तरेति। हेतुः शब्दादिति। तदन्यो हेतुः स्वेनेति। हेतौ तृतीयेति। तस्य कथनेन। परिहृतमिति। वेदे कर्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं गुरुत्वमीश्वरत्वं चेति, 'आत्मतः प्राण' इत्यत्रात्मपदवाच्यत्वात्तस्य चोक्तत्वात्परिहृतम्। एतेनैवेति। स्वेन पदेनैव। एवं सतीत्यादीति। उक्तेति। 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतिः। विषयभेदादिति। पुष्टिमर्यादाविषयभेदात्। तर्हीति। पुष्टिमार्गस्यावृत्तिविशिष्टत्वकाले। मर्यादेति। अनावृत्ति-

तीतत्वात् तत्राविर्भावस्य निषेधाविषयत्वादपि न विरोधः। अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह शब्दादिति । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं वदति। स च न विग्रहं विना सम्भवतीति श्रुतिबलादेव तथा मन्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अत्रोपक्रमे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति वाक्येन परप्राप्तिलक्षणां मुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तद्विवृतिरेव 'सोऽश्नुत' इत्यादिना क्रियते। तेन पुष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशनस्य सिध्यति, अतोऽपि हेतोस्तदाविर्भावस्य न लौकिकत्वम्, न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्याशयेन अवतारयन्ति अत्रेत्यादि। व्याकुर्वन्ति सोऽश्नुत इत्यादि । तथा च पुरुषोत्तमे अक्षरापेक्षया परत्वस्य मुण्डके श्रावितत्वादक्षरे भगवद्धामत्वस्यापि तत्र श्रावणात् तैत्तिरीये प्रजारूपत्वस्यापि श्रावणात्तस्य लीलास्थानतायामत्रोक्तौ भोगोऽक्षरे सिध्यति । भोगश्च विग्रहमन्तरेणानुपपद्यमानो विग्रहमाक्षिपतीति भोगबोधकवाक्यरूपः शब्द एवात्र तदाविर्भावे प्रमाणमित्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ सूत्रमवतारयन्ति हेत्वन्तरमाहेति। ननु ब्रह्मसम्पत्तिरेव मुक्तिरिति सम्पन्नो मुक्तः, आविर्भावस्तु विभागे सति व्युच्चारणाद् भवति। तथा सति सृष्ट्यादाविव बन्ध एव सम्भावित इति कथमाविर्भावस्य मुक्तिकोटौ प्रवेश इत्याकाङ्क्षायां अत्र भगवतः सकाशाद्विभज्य यो जीवस्याविर्भावस्तस्यालौकिकत्वेऽनावृत्तिरूपत्वे चैतत्प्रकरणोक्तं हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि। परप्राप्तिलक्षणामिति । ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणाम्। तथा च प्रतिज्ञानादुक्तवाक्ये मुक्तेः प्रतिज्ञानाद् यस्याविर्भावः प्रतिपिपादयिषितः, स मुक्त इति सूत्रयोजना । तथा सति तस्याविर्भावस्य न लौकिकत्वम्, न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

रश्मिः ।

साधकमर्यादामार्गापेक्षया । अत्रेति । इह लोके एवानावृत्तिसिद्धिरित्यर्थः । मुण्डक इति । 'स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् उपासते यत्र पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमतिवर्तन्ति धीराः ॥' इत्यत्र यत्रेत्यस्य परमे ब्रह्मणि धाम्नीत्यर्थात्। 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर' इत्यत्र वा । परपदघटितत्वात् । पूर्वाधामत्वश्रावणे। तैत्तिरीय इति । महानारायणोपनिषदि। 'अजायमानो बहुधा विजायत' इति श्रुतेः। पूर्वैकवाक्यतया प्रजारूपः पुरुषः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २॥ हेत्वन्तरमिति । शब्दाद्धेतोरन्यत् । आप्नोति परमिति प्रतिज्ञारूपं हेतुम् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कामभोगस्य गुणसाध्यत्वात् 'सह ब्रह्मणे' त्यत्र ब्रह्मपदं सगुणतत्परम्, अतो न तस्य मुक्तिरूपत्वमित्यत आह । अत्र ब्रह्मपदेन आत्मा व्यापको मायातद्गुणसम्बन्धरहितो यः स एवोच्यते । कुतः प्रकरणात् । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रम्य तत्पाठाद् गुणातीतस्यैवैतत्प्रकरणमिति तदेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । तस्येति । ब्रह्मणा सह भोगस्य । व्याकुर्वन्ति अत्र ब्रह्मेत्यादि । तदेवेति । परपदेनोक्तं गुणातीतमेव । तथा च कार्यकथने जगत्कारणत्वेन स एव परिचायितव्य इति व्यापकत्वेपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाद्यथा सृष्ट्यादिकं स करोति, तथा तं भजनानन्ददानायाविर्भाव्य भोगमपि कारयतीति न तेन कार्येण तस्याविर्भावस्य मुक्तिकोटिगत्वभङ्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

आत्मा प्रकरणात्॥३॥ ब्रह्मणा सहेति । अस्य स्वरूपेण व्यवस्थितिरूपत्वम् । निवेदितात्मनो भगवद्दिचिकीर्षाविषयस्य स्वरूपव्यवस्थितिवत्त्वात् । एवं च 'स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणं तथे'तिगोपालतापिनीये स्वरूपमुद्दिश्य सगुणत्वं विधाय विरुद्धधर्माधारत्वाय तथा स्वरूपप्रकारेण निर्गुणत्वमित्युक्तम् । अत एव बृहद्वामनपुराणे 'नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत । सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः। ब्रह्मेति पठ्यतेस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ॥ १ ॥ वाङ्मनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥ आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदस्तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देयो वरो हि नः ॥ श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् ॥ केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमध्यग'मित्याद्युक्त्वा 'दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम्' ॥ इति सगुणनिर्गुणाभेद उक्तः । ब्रह्मत्वब्रह्मसम्बन्धावगाहिज्ञानमात्मेत्यात्मेत्युक्तम् । य इतिपदेन भाष्ये जगज्जन्मादिकर्तृत्वयुक्तः 'गौणश्चेन्नात्मशब्दा'दिति सूत्रोक्तश्चेत्युक्तस्तदभिप्रायेण सिद्धमाहुः । तथा चेति । कार्यमाविर्भावयुक्तं तस्य मुक्तस्य कथने । विरुद्धेति तेन व्यापकत्वविरुद्धसुधासंवलितत्वरूपादित्यर्थः । कार्येणेति । मुक्तरूपेण । तथा चाथर्वणे । मुण्डके 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः पर' इति चतुर्थवेदोपनिषदां प्रथमे । सर्वाथर्ववेदार्थनिर्णायके परत्वेन ब्रह्मोपादानम् । ऋग्वेदोपनिषद्यपि 'देवस्तुर्यो विभुः स्मृत' इत्यत्र व्यापकत्वेन । विर्वायुस्तस्य भवनस्थानम् । तुर्य इति फले परोक्षवादेन तुरीयत्वेन परब्रह्मोपादानम् । यजुर्वेदे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायु'रिति, तैत्तिरीये आद्यस्याकाशस्य जन्मकृदुक्तः, स परः, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्र शेषषष्ठ्यङ्गीकारात् पर उक्तोक्षरवैकुण्ठयुक्तः । सामवेदे छान्दोग्यनवमोपदेशे सत्यपदमुक्तम् । तदुपलक्षकम् । ज्ञानानन्तानन्दानामिति य उक्तः । एवं द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तार्थे स्थितिर्व्याकृता ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति भिन्नं वाक्यम्, ऋग्भिन्ना, अतो नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्याशङ्क्य, प्रतिवदति । पूर्ववाक्येन सममविभागेनैवेयं ऋक् पठिता, न तु विभागेन । कुतः । दृष्टत्वात् । 'ब्रह्मवि' दिति वाक्यानन्तरं तत्पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैषर्गुक्तेति श्रुति-दृश्यते । 'तदेषाभ्युक्ते'ति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थमधिकृत्यैवर्गुच्यत इति गुणातीत-मेव तदत्र वाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ (४–४–२)

पूर्वेण मुक्तो जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिराविर्भूतो गुणातीतेन पुरुषोत्तमेनैव सह सर्वान् कामानश्नुत इति सिद्धम् । अथ तत्रैवेदं विचार्यते । आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुङ्क्ते, उताप्राकृतेनेति । तत्र भोगस्य लौकिकत्वे तदायतनस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रत्याह ।

भाष्यप्रकाशः ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ अवतारयन्ति नन्वित्यादि । अत इति । वाक्यर्चोः परस्परापेक्षाबोधकपदाभावात् । व्याकुर्वन्ति पूर्ववाक्येनेत्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः । तथा च वाक्य-र्चोर्मध्ये तादृक्पदाभावेपि ऋक्प्रयोजनबोधके मध्यमवाक्येऽपेक्षाबोधकपदसत्त्वात्तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति प्रथमं सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ अत्र पूर्वसूत्रद्वये भगवद्दत्तेन विग्रहेण जीवस्य परप्राप्तिरूपो भोगः सिद्धः । अग्रिमसूत्रद्वये भगवतश्च परमपुरुषत्वं सिद्धम् । तत्र पूर्व-सूत्रद्वये यो विग्रहः सिद्धः, तं पूर्वं विचारयतीत्याशयेन पूर्वसूत्रद्वयसिद्धमर्थमनुवदन्तः सूत्रमव-तारयन्ति पूर्वेणेत्यादि । पूर्वेणेति । आद्यसूत्रद्वयेन । अथ तत्सिद्ध्युत्तरं तस्मिन्नेव वाक्यार्थे

रश्मिः ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ नन्वित्यादीति । अत्रेति । भिन्नायां विवरणर्चि । पूर्ववाक्येनेति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति वाक्येन । तत्रेति । पूर्ववाक्ये । तदत्रेति । तद् ब्रह्म अत्र विवरणर्चि । मध्यमेति । तदेषाभ्युक्तेति द्वयोर्मध्यमवाक्ये । अपेक्षेति । तत्तु तत्पदमुक्तार्थम् । तथेति । गुणातीतमेव तदत्रवाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

इति प्रथमं सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ अत्रेति । चतुःसूत्रेधिकरणे । आद्यसूत्रेति । परप्राप्तिरूपभोगप्रतिपादकत्वेन रूपेण यत्पूर्वसूत्रद्वयं तेन । अथेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म । अथ तदिति । आनन्तर्यमथशब्दार्थ इत्याहुः । सिद्ध्युत्तरमिति । ब्राह्मणेत्यादीति । ब्रह्म

ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया सम्पादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । तत्र हेतुः, उपन्यासादिभ्य इति । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थस्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चा क्रियते, 'सोऽश्नुत' इत्यादिना । तथा च परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गीयायास्तस्या एवंरूपत्वादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात्तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तुमुचितम्, न तु प्राकृतम् । एतद्बोधनायैवाग्रेऽन्नमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि । भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां

भाष्यप्रकाशः ।

वक्ष्यमाणविचार आरभ्यते इत्यर्थः । पूर्वपक्षार्थः स्फुटः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति ब्राह्मेणेत्यादि । ब्रह्मसम्बन्धिनेत्यस्य विवरणं ब्रह्मणेत्यादि शरीरेणेत्यन्तम् । उपन्यासादिभ्य इति । उप समीपे न्यासः कथनं विवरणमिति यावत् स आदिर्येषाम्, तद्गुणसंविज्ञानः, ते उपन्यासादयस्तेभ्यः । तदेतद्विवृण्वन्ति ब्रह्मविदित्यादि । एवंरूपत्वादिति । सर्वकामाशनरूपत्वात् । ननु ब्रह्मभावं विना मुक्त्यभावाज्जाते च तस्मिन् व्यापकत्वादिवदानन्दाविर्भाववच्च पूर्वसिद्धाकारस्याप्याविर्भाव उपन्यासश्रुतेरप्युपपत्तौ भोगार्थं ब्राह्मशरीरस्याङ्गीकारो न प्रामाणिक इत्यत आहुः एतदित्यादि । शरीरस्याक्षरात्मकत्वबोधनायैव ऋगुक्तोपन्यासानन्तरमन्नमयादीनि विभूतिरूपाणि पुरुषविधत्वेन ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वेन चोक्तानि । तस्य फलं भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां पृथिव्यादीनां गन्धादीनां च विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन कथनेन

रश्मिः ।

सम्पादयतीति ब्राह्मं शरीरम् । अन्येभ्योपीति डः । यावदिति । नितरां क्षेपः विवरणस्यैवेतिभावः । तद्गुणेति । उपन्यासादिभ्य आक्षिप्तेन ब्राह्मेण शरीरेण पुरुषोत्तमेनैव सर्वान्कामानश्नुत इति सूत्रार्थादाक्षेपे विशेष्यान्वयिन्युपन्यासस्याप्यन्वयाद्धेतुत्वेन विशेष्यान्वय्यन्वयित्वरूपतद्गुणसंविज्ञानलक्षणादिना तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । त इति । विवरणार्चि परप्राप्तिलक्षणार्थस्योपन्यासः । आदिपदोक्तं ब्रह्मणो निर्गुणत्वं विवर्यविवरकर्ग्विभागश्च उपन्यासप्रतिपादक 'मुक्त' इति सूत्रादग्रिमसूत्रद्वयाच्चोक्तास्ते उपन्यासब्रह्मनिर्गुणत्वविवर्यविवरकर्ग्विभागा इत्यर्थः । यद्वात्रायमुपलक्षितोर्थः ते उपन्यासाऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इत्यर्थः । ब्रह्मविदितीति । ब्रह्मविदित्यादीति वक्तव्ये तत्पर्यायोपन्यासोऽयम् । तेन शरीरप्राप्तेरित्यादिभाष्यस्य आक्षेपलभ्यत्वेपि शरीरप्राप्तिः मुक्तौ रूपं यस्या इत्येवं मुक्तिरूपत्वं तस्मादित्यर्थः । पूर्वसिद्धेति । 'अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः । कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृपे'ति वाक्यात् सूक्ष्मस्य । उपन्यासश्रुतेर्ब्रह्मविदाप्नोतीति श्रुतेः । ब्राह्मशरीरस्येति । सच्चिदानन्दात्मकस्य । उक्तानीति । ब्रह्मवित्प्रपाठके । भक्तशरीरइत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्य फलमिति । ब्रह्मात्मकत्वमिति । जगतो ब्रह्मात्मकत्वेपि पुनर्ब्रह्मात्मकत्वविधानमलौकिकेपि देहे 'आश्चर्यो वक्ते'ति काठकात्पृथिव्यादीनां तन्मात्राणां गन्धादीनां कथनम् । आश्चर्यं आश्चर्यवान् आश्चर्यशब्दादर्शआद्यच् । 'आश्चर्यवत्पश्यति

विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति। इदमेवादिपदेन बहुवचनेन च ज्ञाप्यते एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितम्, अतो नात्र पुनरुच्यते। यत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते, तत्रान्येषामेवमङ्गीकारे किमाश्चर्यमिति ज्ञापनाय तन्मतोपन्यासः कृतः ॥ ५॥

भाष्यप्रकाशः।

साधितं भवति। इदं श्रौतमुपपादनमेव आदिपदबहुवचनाभ्यां ज्ञाप्यत इत्यर्थः। प्रपञ्चितमिति। 'तन्निरूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्व'मित्यनेन वर्णकान्तरेण च प्रपञ्चितम्। तथा चाग्रेऽन्नमयादिनिरूपणबलादेवमुच्यते, अतः सृष्ट्यादौ यो भगवदाकारस्तिरोहितः, तस्यैवैवमाविर्भावेपि दित्सितफलानुभवयोग्यरूपेणाविर्भावादुक्तप्रकारकस्थूलरूपस्यैवाविर्भावान्नाप्रामाणिक इति भावः। इदमेव 'स्वरूपेणावतारेणे'ति सार्धेन पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थ उक्तम्। एवञ्च जीवस्य व्यापकत्वादिषु भगवद्धर्मेष्वानन्दे चाविर्भूते सच्चिदानन्दात्मके देहेऽक्षरात्मके सम्पन्ने यो लीलारसानुभवः, स निरुपम इति, स एव सेवाफले, 'महान् भोगः प्रथमे विशते सदे'त्यनेनोक्त इति ज्ञेयम्। ननु मान्त्रवर्णिकसूत्रेऽन्नमयप्राणमययोर्बाह्याभ्यन्तरलौकिकव्यवहारकारणत्वेन लोकत्वं मनोमयस्य च वेदत्वं तद्भाष्ये प्रत्यपादीति विभूतित्वादिकथनं तद्विरुद्धमिति चेत्। न। श्रुतौ परस्मादानन्दरूपात् सृष्टिः प्रक्रान्तेति सा सृष्टिरतिरोहितानन्दा भवति। कारणस्य समन्वयात्। कार्यत्वाच्चेषत्तिरोभावोपि। अन्यथा व्यवहारभङ्गेन लीलाया असिद्धेः। एवं सति तादृश्यां सृष्टौ तत्तद्व्यवहारकारणीभूतस्य विभूतिरूपस्यैवौचित्येन तल्लौकिकवैदिकव्यवहारे कारणपदेन तस्यैव सूचनाविरोधात्। मतकथनप्रयोजनमाहुर्यत्रेत्यादि ॥ ५ ॥

रश्मिः।

कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य' इति गीता। इदमेवेति भाष्यविवरणम्। इदं श्रौतमिति। आदिपदेति। सौत्राभ्याम्। एवमुच्यत इति। ब्राह्मशरीरं स्थूलमुच्यते। भगवदाकारेति। मुक्तस्य भगवता दत्त आकारः तिरोहितः। उक्तप्रकारकेति। भक्तशरीर इत्यादिभाष्योक्तप्रकारकस्थूलरूपस्य। आश्चर्यमुक्तमेव। पुष्टिप्रवाहेति। ननु पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थस्य बादरायणमतानुसारित्वाज्जैमिनिमतानुसन्धानं कुत इति चेन्न। वेदाविरुद्धमतत्वात्। 'जैमिनीये च वैयासे न विरोधोस्ति कश्चने'ति वाक्यात्। वेदविरोधो नास्तीत्यर्थः। सच्चिदिति। आनन्दोत्र गणितानन्दः अक्षरात्मक इति विशेषणात्। सेवाफल इति। आशङ्कासमाधाने पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थवत्। प्रक्रान्तेति। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इति। कारणस्येति। अतिरोहितानन्दस्य सच्चिद्भ्यामतिरोहितानन्दस्य। आनन्दमीमांसानुकारकलीलानुरोधात्फलेप्याहुः कार्यत्वादिति। ईषत्तिरोभावेऽपि समन्वयादिति पूर्वेण सम्बन्धः। व्यवहारेति। कार्यकारणव्यवहारभङ्गेनेत्यर्थः। तादृश्यामिति। नित्यलीलास्थायां शब्दसृष्टौ। लौकिकेति। मान्त्रवर्णिकसूत्रोक्तलौकिकवैदिकव्यवहारे। कारणेति। ब्राह्मेणेत्यत्र हेतौ तृतीयया ब्राह्मेणेतिपदेन। यद्वा मान्त्रवर्णिकसूत्रीयकारणपदेन। तस्यैवेति। विभूतिरूपस्यैव कार्यत्वेन सूचनेनाविरोधस्तस्मात्। यत्रेत्यादि। अन्येषामिति। बादरिकाशकृत्स्नादीनाम् ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन' इति श्रुतौ घनपदेन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यते, अन्यथा न वदेत्, प्रयोजनाभावात् । तथा च तादृशेन सह भोगकर्त्रा तादृशेनैव भाव्यमिति, चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि, तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण कामान् भुङ्क्ते, न तु विग्रहेण । श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्यानुक्तेः । पूर्णानन्दत्वाद्भगवतस्तत्सम्बन्धेन तदानन्दानुभवतीत्यर्थः सम्पद्यते । चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैसर्गिकमित्यौडुलोमिराचार्यो मनुते 'अशरीरं वा वे'तिश्रुतिरेतादृशान्यविषयिणीति ज्ञेयम् । मुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावान्न तथा । तथा चैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽस्य भवत्विति भगवदिच्छैव श्रुतौ कामशब्देनोच्यते ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ व्याकुर्वन्ति स इत्यादि । न वदेदिति । घनपदं न वदेत् । तथात्वस्येति । विग्रहवत्त्वस्य ।

अन्ये तु चितितन्मात्रेणेत्येकं पदमङ्गीकुर्वन्तश्चिन्मात्रेणाविर्भवतीत्यर्थमाहुः । तन्मते इक्प्रत्ययान्तस्य चितिपदस्य धातौ शक्तेस्तदर्थे लाक्षणिकत्वं तत्पदव्यर्थता च ।

भास्कराचार्यास्तु चैतन्यसन्मात्रेणेत्यर्थमाहुः । तन्मते तत्पदवैयर्थ्यं न भवतीति पूर्वापेक्षया तत्सम्यगिति बोध्यम् ।

नन्वशरीरस्य प्रियाप्रियभोगः श्रुत्या निषिध्यते, न तु सशरीरस्य, 'न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'ति श्रुतेस्तस्य का गतिरित्यत आहुः अशरीरमित्यादि । 'अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत' इति श्रुतिस्तु प्रियपदस्याप्रियपदसमभिव्याहाराद्देतादृशान्यविषयिणी एतादृशाद्भगवदानन्दादन्यो यो दुःखसम्भिन्न आनन्दस्तद्विषयिणीति न तद्विरोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः मुक्तीत्यादि । तदनुभवस्येति । दुःखसम्भिन्नसुखानुभवस्य । तर्हि सुखे वैजात्याभावात् 'कामानि'ति बहुवचनस्य का गतिरित्यत आहुः तथा चेत्यादि । तथा च तादृगिच्छानुभवे तदिच्छाविषयस्यानन्दस्याप्यनुभवश्चिन्मात्रेणैव रूपेण, न तु तत्र विग्रहस्याप्यपेक्षेति औडुलोमेर्मतमित्यर्थः । एतेन 'चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ'इत्यादि सारितं ज्ञेयम् ॥६॥

रश्मिः ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ इक्प्रत्ययान्तस्येति । इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति सूत्रविहितेक्प्रत्ययान्तस्य । तदर्थे इति । धात्वर्थे संज्ञाने । चिती संज्ञाने संज्ञानं धात्वर्थः । दुःखसम्भिन्नेति । दुःखमिश्रः । भाष्ये । तथेति । एतादृशान्यविषयिणी । कामानिति । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामा'निति श्रुतौ । तादृगिति । कर्मपदवाच्येच्छानुभवे । इच्छावानहमित्याकारके । इच्छायाः सविषयत्वनियमादाहुः तदिच्छेति । अनुभव इति आनन्दविषयकेच्छावानहमिति । चिन्मात्रेणेति । एवकारोऽप्यर्थे । अपरिगर्ह्यायाम् । सच्चिदानन्दत्वाद्ब्रह्मणः अंशद्वयत्यागाद् गर्हा । व्यासगृहीतत्वाद्गर्हितस्य प्रयोजनमाहुः एतेन चैत्यस्येति । प्रकृते द्वादशस्कन्धीयम् । तथा च भगवत्स्मारकैकदेशं तन्मतमिति भावः ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो बादरायणस्तु नैवं मनुते । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यस्योपन्यास एवमपि विग्रहवत्त्वेनापि कृतो यतः । तथाहि । 'यो वेद निहितं गुहाया'मित्यत्र गुहाया उक्तत्वात्तस्या विग्रह एव सम्भवात् । किञ्च । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन 'प्राप्नोती'त्युक्त्या च ब्रह्मविदः परप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं ज्ञाप्यते । तदेव 'ब्रह्मणा सहे'ति

भाष्यप्रकाशः ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति परमेत्यादि । एवमिति । औडुलोम्युक्तरीत्या । उपन्यासादिति हेतुं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मेत्यादि । तथा च यदि तन्मात्रेणैव भोगः श्रुत्यभिप्रेतः स्यात्, तदा विग्रहवत्त्वेनोपन्यासो न क्रियेत । यत एवमतो न चिन्मात्रमतं साधीय इत्यर्थः । नन्वत्र विग्रहाश्रवणात् कथं तथोपन्यासोऽङ्गीक्रियत इत्यतस्तदुपपादयन्ति तथाहीत्यादि । तस्या इति । गुहायाः । तथा चात्र ब्रह्मवित्पदेनापरोक्षब्रह्मज्ञानवानुच्यते, तस्याशरीरत्वे तद्व्याख्यानभूतर्क्पूर्वार्धे गुहापदं न वदेत् । न च तत्र साधनदशापन्नस्यैव विग्रह उच्यत इति वाच्यम् । 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्येव भवती'तिवदवस्थाभेदगमकपदाद्यभावात् । 'वेदे'ति 'अश्नुत' इति च समानकालबोधकपदविरोधापातात् कामभोगस्य विग्रहतन्त्रत्वात्तदभावे, 'सोऽश्नुत' इत्यादिनोक्तस्य फलस्य विरोधापत्तेश्च । अतो गुहापदव्याकोपात्तदुक्तो भक्तविग्रहाभावपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः । उत्तरार्धमादाय युक्त्यन्तरमाहुः किञ्च प्रथमेत्यादि । तथा चौडुलोमिमते कामपदव्याकोपाऽ-

रश्मिः ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ ब्रह्मेत्यादीति । यत इति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तस्मादुपन्यासादित्यर्थः । विग्रहवत्त्वस्याक्षेपलभ्यस्यास्पष्टत्वात्स्पष्टयन्ति स्म तथाहीत्यादि । अतो विग्रहवत्त्वमाक्षिप्यत इति भावः । तथा चात्रेति । अत्र श्रुतौ । ब्रह्मवित्पद इति सप्तम्यन्तम् । अपरोक्षब्रह्मज्ञानवान्नोच्यत इति नशब्दान्वयः । तस्य शरीरत्व इति । तस्य ब्रह्मविदः । 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मिति पाठे वृणुतेः प्रकाशार्थत्वाभावात्तस्य वृतभक्तस्य एष आत्मनोप्यात्मा तं स्वां स्वीयां तनुं तनुत्वेन वृणुते सम्भजते इत्यर्थाच्छरीरत्वे । न वदेदिति । शरीरे नित्यलीलायां निहितत्वादधिकरणान्तरं न वदेत् । तस्याशरीरत्व इति पाठे अतो ब्रह्मवित्पदेऽपरोक्षज्ञानवान्नोच्यत इति भावः । तत्रेति । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर' मित्यादिश्रुतौ । एवेति । फलदशायोगव्यवच्छेदक एवकारः । अवस्थाभेदेति । जीवदवस्थामरणावस्थाभेदगमके भवति प्रेत्यपदे दृष्टान्ते तद्वद्दार्ष्टान्तिके साधनदशाफलदशाभेदबोधकपदाद्यभावात् । आदिना वाक्यम् । समानकालेति । वर्तमानकालत्वेन समानकालस्तस्य बोधकपदयोर्विरोधस्यापातात् । विरोधापातस्तु साधनदशापन्नस्यैव ब्रह्मविदो ग्रहणे भवति । तदुक्त इति । औडुलोम्युक्तः । उत्तरार्धमिति । ऋगुत्तरार्धं सोऽश्नुत इत्यादि । युक्त्यन्तरमिति । युक्तिर्विग्रहवत्त्वे । यदि विग्रहो न स्याद्गुहोक्तिर्न स्यादिति । अन्या युक्तिः । यदि विग्रहो न स्यात्कामा न स्युरिति । इदं युक्त्यन्तरम् । किञ्च । प्रथमेत्यादीति । प्रथमान्तं ब्रह्मवित्पदं तेनोपस्थितत्वम् । ब्रह्मविदोर्थस्य तेनेत्यर्थः । स्वातन्त्र्यमिति । स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रात् । तदेवेति । स्वातन्त्र्यमेव ब्रह्मणा सह स कर्ता स्वतन्त्रः । पूर्वोक्त इति विवरणच्चोपन्यस्तम् । तेनेत्यादि । तेन सहार्थकतृतीयान्तब्रह्मपदेन स इत्युक्तभक्तवाचकपदान्वशन-

पदेनोपन्यस्तम्। तेन ब्रह्मणोपि तत्समानक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते, परन्त्वप्राधान्येन। तथा च भक्तस्यैव कामा वक्तुमुचिताः, ते च न विग्रहं विना सम्भवन्ति। किञ्च। 'विपश्चिते'ति विशेषणेन विविधं पश्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते। कामभोगोक्तिप्रस्ताव एतदुक्त्या तदुपयोग्येव सर्वं वाच्यम्। एवं सति भक्तविविधभावान् पश्यति, स्वयं भोगचतुरश्चेत्युक्तं भवति। एतेनापि भक्तविग्रहः सिध्यति। ननु विग्रहस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा भोगो विरुद्ध इत्यत आह पूर्वभावादिति। भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्दित्सितभोगानुरूपविग्रहाणां सत्त्वान्न विरोधः। किञ्च। उक्तश्रुतिसूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह भक्तस्य कामभोगो निरूपितः। स यावताऽर्थेन विना नोपपद्यते, तावान् स श्रुत्यभिमत इति मन्तव्यम्। तथा च ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव। यथानुग्रहो यस्मिन् जीवे, स तादृशं तदाविश्य भगवदानन्दमश्नुत इति सर्वमवदातम्॥ ७॥

भाष्यप्रकाशः।

निवृत्तेस्तदयुक्तमित्यर्थः। विपश्चित्पदेनापि तत् साधयन्ति किञ्चेत्यादि। एतेनेति। भक्तविग्रहाभावेऽनुपपद्यमानेन भोगचातुर्यबोधकविपश्चित्पदेन। हेत्वन्तरमवतारयन्ति नन्वित्यादि। व्याकुर्वन्ति भक्तेत्यादि। भक्तप्राप्तेरिति। भक्तस्य भगवत्प्राप्तेः। न विरोध इति। आगन्तुकत्वलौकिकत्वाभ्यां कृतोपि चिन्मात्रत्वग्राह्यशरीरवत्त्वयोर्विरोधो न। तथा चैतैर्हेतुभिर्विग्रहवत्त्वस्याविरोधं मन्यत इत्यर्थः। सिद्धमाहुः किञ्चेत्यादि। सन्त्येवेति। पुत्तलिकावद्भगवन्मन्दिरे भगवद्धर्मात्मकानि सन्त्येव। आविश्येति। अयं मम देह इत्यभिमानं कृत्वा। तथा च श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वान्नात्र सन्देह इत्यर्थः।

ननु सूत्रे एतद्बोधकपदाभावादेतस्यैतद्विषयवाक्यत्वं कथमवगन्तुं शक्यत इति चेत्।

रश्मिः।

क्रियान्वयिना ब्रह्मणोऽपि भक्तसमानाशनक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते। अप्राधान्येनेति। 'सहयुक्तेऽप्रधान' इति पाणिनिसूत्रात्। सिद्धमाहुस्तथा चेति। औडुलोमिमतेऽयुक्ते योग्यं तमाहुः तथा चेति। विग्रहं विना कामपदव्याकोपानिवृत्तेरौडुलोमिमतमयुक्तम्। तत्साधयन्तीति। शरीरं साधयन्ति। किञ्चेत्यादीति। स्वयमिति। तेन 'सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुना'त्वित्यत्र सूर्ये विपश्चित्त्वं भगवदीयं बोध्यम्। हेत्वन्तरमिति। हेतुरुपन्यासः हेत्वन्तरं पूर्वभावः। भक्तस्येति। रसान्तःपाती भक्तोऽपि भगवानिति सामर्थ्यसत्त्वान्न समासानुपपत्तिः। विरोधो नेति। आगन्तुकत्वेन चिन्मात्रत्वस्य लौकिकत्वेन ग्राह्यशरीरवत्त्वस्य यः सहानवस्थानलक्षणो विरोधः स न। तथा चैतैरिति। एते जैमिनिप्रभृतयः बादरायणश्च हेतुभिरुपन्यासादियुक्त्युपन्यासपूर्वभावैः। मन्यत इति। बादरायणो मन्यतेऽन्ये मन्यन्त इति वचनविपरिणामेनान्वयः। किञ्चेत्यादीति। स इति। सोऽर्थः। तदिति। शरीरम्। अश्नुते अश्नातीत्यर्थः। सर्वमिति। सगुणत्वेपि निर्गुणत्वम्। लीलायामात्मगुणाः सत्त्वादय इति सर्वं पूर्वोक्तं निर्दोषमित्यर्थः। सिद्धमाहुः तथा चेति। आक्षेप्यविग्रहे सिद्धे सति। ब्रह्मविन्द्भुतौ श्रुतौ यः कामभोगो गुहा चार्थस्तस्यापत्तिरापादनम्। यदि विग्रहा न स्युः कामभोगो गुहा च श्रुतौ न स्याद् यतः श्रूयन्ते विग्रहा इति श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वान्नात्राप्राकृतशरीरे सन्देहः। प्राकृतेन शरीरेण युक्तः उताप्राकृतेनेति सन्देहो नेत्यर्थः। श्रुतार्थापत्तिरुक्ता पूर्वम्। एतद्बोधकेति।

भाष्यप्रकाशः

अर्थबलादिति वदामः । तथाहि । अस्मिन् चरणे मुक्तस्य फलानुभवप्रकार उच्यते । मुक्तिस्तु न यावद्दुःखात्यन्ताभावमात्ररूपा, अपि तु निरवधिसुखात्मकब्रह्मप्राप्तिरूपा, तल्लोकादिप्राप्तिरूपा च । तैत्तिरीयोपनिषदि 'ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतामाप्नोती'ति श्रुतौ द्वयोः श्रावणात् । पुराणेपि 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमश्नुते'ति प्रकारभेदकथनाच्च । सा च यथाधिकारं सद्यः, क्रमेण वा भवति । तत्र सद्योमुक्तावात्मकाम एवाधिकारी । 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतेः । तादृशस्य ब्रह्मानुभवप्रकारश्चाग्रे । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्लोक उक्तः । स्वप्रतिज्ञानुरोधाद्याज्ञवल्क्येन सम्यङ् न विवृतः । सोऽत्र 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यस्य विवरणर्चि व्यक्तीक्रियते । अशनप्रकारस्य विवरणात् । अतः स चेदत्र न विचार्येत, तदा शास्त्रे न्यूनतैवापद्येत । विचारिते च तस्मिन् मुक्तौ निःसम्बोधताया निवृत्तेः सर्वास्वपि तादृशत्वमर्थादेव सेत्स्यतीति बुध्यस्व ।

रश्मिः ।

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्यबोधकपदाभावात् । एतस्योक्तश्रुतिवाक्यस्य एतदधिकरणविषयवाक्यत्वम् । **यावदिति** । एकविंशतिदुःखध्वंसो मोक्ष इति नैयायिकाः । **निरवधीति** । गणितानन्दनिवृत्त्यर्थं निरवधीति सुखविशेषणम् । सुखं च ब्रह्मविशेषणम् । ब्रह्मप्राप्तिर्मोक्ष इति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र स्पष्टा । **सायुज्यमित्यादि** । सायुज्यं ब्रह्मप्राप्तिः संयोगरूपा ब्रह्मजीवयोर्द्रव्यत्वात् । ज्ञानरूपगुणत्वे तूभयोर्योगमात्रम् । **सलोकतामिति** । ब्रह्मलोकप्राप्त्या भवति ब्रह्मसमानलोकता । इत्यतस्तल्लोकताप्रकारभेदः । एवं स्वरूपेण व्यवस्थितिर्मुक्तिरित्येकादशस्कन्धे । **सायुज्यं** सलोकतेति । आत्मलाभवत्स्वरूपेण व्यवस्थिती भवतः । तल्लोकादीत्यत्रादिशब्दार्थमाहुः **पुराणेपीति** । **प्रकारेति** । सालोक्यं तल्लोकप्राप्तिप्रकारेषु भेदः प्रकारः । एवं सामीप्यसारूप्ये अपि तल्लोकप्राप्तिप्रकारेषु भेदौ प्रकारौ । **सार्ष्टिरलौकिकसामर्थ्यं** परिशेषात् । **एकत्वं** सायुज्यप्रकारेषु ऐक्यमोक्षब्रह्मप्राप्तिरूपेषु भेदः प्रकारस्तेषां कथनाच्च । **आत्मकाम** इति । उपनिषदि शारीरकब्राह्मणे आप्तकाम आत्मकाम इति पाठः । **सोऽश्नुत** इति । सम्यगश्नाति ब्रह्मानुभवं करोति । ब्रह्म गौणीभावेन कर्मीभूतं बृहत्त्वादिगुणविशिष्टं सुखदुःखसाक्षात्कारविषयं करोतीत्यर्थः । **स्वप्रतिज्ञेति** । याज्ञवल्क्यप्रतिज्ञाऽथाकामयमान इति तदनुरोधात् । **व्यक्तीति** । सामान्यप्रकारस्य विशेषप्रकाराकाङ्क्षत्वात्तथा । **अशनप्रकारस्य** विशेषस्य विवरणात् । **स चेदिति** । **समश्नुत** इति सामान्यसमशनप्रकारस्योक्तत्वात् सविशेषप्रकारश्चेद् **अत्र** फलाध्याये । **शास्त्रे** मीमांसारूपोपाङ्गशास्त्रे सन्दिग्धश्रुतिसन्देहवारके । **तस्मिन्** विशेषे प्रकारे । **निःसम्बोधताया** इति । निष्क्रान्ता सम्बोधान्निःसम्बोधा तत्ताया निवृत्तेः ब्रह्मणा सहाहं सर्वकामानश्नामीति सम्बोधात् । किम्पुनः स्थूलान् जाग्रति सूक्ष्मान् स्वप्ने सुषुप्तौ आनन्दमात्रान् कामानश्नातीति । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति सूत्रात् । **सर्वास्वपीति** । मुक्तिष्वपि । **तादृशत्वमिति** । ससम्बोधत्वम् । **इति बुध्यस्वेति** । इति हेतोरेतस्यैतद् विषयवाक्यत्वं बुध्यस्व । तेनैतद्भिन्ना निःसम्बोधा । अत्र मण्डूकोपनिषद्विरोधमाशङ्क्य निषेधन्ति **स न च निःस्वमिति** । तथा च श्रुतिः ।

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरैर्व्यापिभिर्व्याप्य लोकान् ।
भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान् पुनरपि धिषणोद्भासितान् कामजन्यान् ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न च निःसम्बोधा मुक्तिरिति युक्तम् । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यत्र ब्रह्मभावोत्तरमेव मुक्तेः श्रावणात् । ब्रह्मणश्च विरुद्धधर्माश्रयताया उभयलिङ्गाद्यधिकरणेष्वेव निर्णयेन निर्विशेषवादस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । ये पुनः प्रजापतिवाक्यस्थां 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति श्रुतिं विषयवाक्यत्वेन आद्रियन्ते, तेषामपि तस्यास्तथात्वं सन्दिग्धमेव । सूत्र उपसम्पत्तिपदाभावात्, केवलस्य सम्पद्येति पदस्य 'सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह' इति सुषुप्तिविषये श्रावणात् । अत उपसम्पत्तिवाक्यस्य विषयत्वेनादरणमर्थबलादेवेति वक्तव्यम् । तथा सति तौल्यान्न पर्यनुयोगावकाशः । किञ्च 'स्वेने'ति पदस्यापि ब्रह्मवाचकत्वमेव मुख्यम् । 'स्वमपीतो भवती'-त्यादौ तथा सिद्धत्वात् । अतस्तत्रापि तथा । किञ्च । नायं नियमो यद्विषयवाक्यं सौत्र-

रश्मिः ।

पीत्वा सर्वान् विशेषान् स्वपिति मधुरभुग्मायया मोहयन्नो ।
मायासङ्ख्यात्तुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोस्मि ॥ इति

उपक्रमाज्ज्ञानमार्गीयेयम् । पुनरपीत्यादिना जाग्रदवस्थामनु स्वाप्निकीं तामाहुर्माण्डूकाः । धिषणा बुद्धिः । स्वापावस्थामाहुः पीत्वेति । स्वपिति स्वापं करोति । मधुरभुक्–आनन्दभुक् । तुरीयावस्थामाहुः माययेति । नोस्मान् मण्डूकान् । मायया त्रिगुणरूपया सङ्ख्यायते सम्प्रकथ्यते तन् मायासङ्ख्यम् । न तु स्वयम् । सोर्डा । नत इति । जात्यपेक्षयैकवचनम् । ज्ञानैकत्वादेकवचनं वा । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मभावं गतः सन् । **ब्रह्मभावोत्तरमेवेति** । न तु तूष्णीम् । एवमप्यनुवादेन मुक्तिर्निस्सम्बोधेति चेत्तत्राहुः **ब्रह्मणश्चेति** । **निर्विशेषेति** । निःसम्बोधमुक्तिसमर्पकस्य । **प्रागेवेति** । उभयलिङ्गाद्यधिकरणेष्वेव । श्रुत्यविरोधस्तु अग्रेतनश्रुत्यन्तरात् । श्रुत्यन्तरं तु ।

यो विश्वात्मा विविधविषयान्प्राप्य भोगान् स्वविष्ठान् ।
पश्चात्स्वान्यान् स्वमतिविभवान् ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ॥
सर्वानेतान् पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा ।
हित्वा सर्वान् विशेषान् विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥ इति

भक्तिमार्गीयेयम् । मायाऽश्रवणेन विश्वादीनां नित्यत्वस्फोरणात् । विश्वात्मना स्वविष्ठभोग-भुक्त्वा जाग्रति स्वप्ने 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवती'ति श्रुतेः । स्वेन ज्योतिषा स्वाप्निकान् पश्चात्स्वान्यान् पश्चात्स्वान् यान् पश्चात्स्वानन्यान् प्राप्य भोगान् । सुषुप्तौ सर्वानेतानिति । स्थापयित्वा प्राज्ञः न किञ्चन संवेत्तीत्युत्तरेणान्वयः । न इति । मण्डूकान् । मण्डूकोपनिषत्त्वादन्येषामलाभाच्च । अत्र मायाऽश्रावणाच्छ्रुत्य-न्तरत्वम् । अत्रापि निःसम्बोधमुक्त्यभाव उक्तः । 'नात्मानं नापरञ्चैव न सत्यं चापि नानृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत् सर्वदृक् सदा ॥ निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः । अद्वैतः सर्वभूतानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृत' इति ॥ तत्सर्वदृक्पदेन सर्वविषयकज्ञानोक्तेः । भक्तिमार्गस्य क्वाचित्कत्वादग्रे 'मायामात्रमिदं विश्वमद्वैतं परमार्थत' इति विश्वस्य मायामात्रत्वमुक्तम् । भक्त्याग्रहे तु । मायामात्रं– इन्द्रियमात्रम् । वैराग्यार्थमनृतं वेत्यर्थः । ये पुनरिति । शाङ्करादयः । श्रुतिस्तु छान्दोग्यसमाप्तावस्ति । तथात्वमिति । विषयवाक्यत्वम् । उपसम्पत्तीति । भावप्रत्ययान्तत्वेन पर्यायत्वम् । श्रावणादिति । छान्दोग्ये तथा । ब्रह्मेति । हेतुभूतब्रह्मवाचकत्वम् । तत्रापि तथेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

पदानुरूपमेव ग्राह्यमिति । 'अत्ता चराचरग्रहणा'दित्यादौ तथा दर्शनाभावात् । अतोऽर्थमादाय विषयवाक्यग्रहणं नानुचितमिति दिक् ॥

यत्तु शङ्कराचार्याः, सम्पद्याविर्भावाधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकृत्य, प्रथमसूत्रे 'एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादस्थां श्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य, किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेण अभिनिष्पद्यते, उतात्ममात्रेणेति संशये, मोक्षस्याफलत्वप्रसिद्धेः 'अभिनिष्पद्यत' इत्युत्पत्तिपर्यायभूतशब्दप्रयोगादात्मनश्च सर्वदा विद्यमानत्वेनाभिनिष्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्चागन्तुकेनेति पूर्वपक्षमुक्त्वा, केवलेनैवात्मना आविर्भवति, न धर्मान्तरेण । कुतः । स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात् । अन्यथा 'स्वेने'ति विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चात्मीयवाची स्वशब्द इति युक्तम् । तस्य रूपान्तरेपि तुल्यत्वेनात्र विशेषतस्तत्कथनस्य वैयर्थ्यानपायात् । अतः 'स्वेने'ति विशेषणसार्थक्यार्थं केवलेनावतिष्ठत इति सिद्धान्तं व्याख्याय, पूर्वावस्थास्विह च स्वरूपानपायसाम्ये सत्यत्र को विशेष इति शङ्कायां द्वितीये सूत्रे सर्वबन्धविनिर्मुक्तत्वरूपो विशेषः । पूर्वं जाग्रदाद्यवस्थासु, 'अन्धो भवती'ति, 'रोदितीवे'ति, 'विनाशमेवापीतो भवती'-त्यवस्थात्रयकालुष्यकथनेन बन्धाविमोकबोधनात् । तस्य मुक्तत्वं च 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'त्यवस्थात्रयविहीनस्यात्मनो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातस्याशरीरत्वाद्युपन्यासपूर्वकं 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युपसंहारात् । आख्यायिकोपक्रमे चापहतपाप्मेत्यादिमुक्तात्मविषयप्रतिज्ञानादिति व्याख्याय, तृतीयसूत्रे 'परं ज्योतिरुपसम्पद्ये'त्यनेन ज्योतिःसम्पत्तेरुक्तत्वाज्ज्योतिषश्च प्राकृतत्वात् सम्पत्तौ कथमस्य मुक्तत्वमिति शङ्कायां 'परं' 'ज्योति'रिति पदाभ्यां 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योति'रिति श्रुत्यन्तराज्ज्योतिःशब्देन परं ब्रह्मैवोच्यते, न तु प्राकृतमतस्तत्सम्पत्तौ न मुक्तत्वभङ्गः । आत्मन एव प्रकरणदर्शनादित्याहुः । ततो'ऽविभागेन दृष्टत्वा'-दित्येकसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य, किं मुक्तः परमेश्वराद्भेदेनावतिष्ठते, उताभेदेनेति शङ्कायामविभक्त एवावतिष्ठत इति सिद्धान्तयन्ति । ततो 'ब्राह्मेणे'त्यादित्रिसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, पूर्वाधिकरणे यदात्मरूपेण स्वेनाऽनागन्तुकेनावतिष्ठत इत्युक्तम्, तत् कीदृशमिति चिन्तायां जैमिनिस्तावद् यद् ब्राह्मं रूपम्, 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प'इत्यनेन प्रागुक्तम्, तथा सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च तेन रूपेणाभिनिष्पद्यत

रश्मिः ।

स्वेनेति पदेऽपि तौल्यम् । तथेति । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स' इति काठकस्थस्य विषयवाक्यस्य सौत्रपदानुरूपत्वदर्शनाभावात् । न चात्मीयेति । तदा आत्मीयेन केनचिद्विशेषेणेति स्वेन रूपेणेत्यस्यार्थः । तस्येत्यादि । तस्यात्मीयत्वस्य रूपान्तरेषु मोक्षेऽविवक्षितेषु तत्कथनस्येति । आत्मीयवाचिनः स्वेनेत्यस्य कथनस्य । इह चेति । मोक्षावस्थायां च । अपायो नाशः । अत्रेति । मुक्तौ । रोदितीवेति । स्वप्ने रोदितीव देवदत्तो न तु रोदितीति । स्वापे नाशमेवापीतोपि गतः । कालुष्यमशुद्धत्वम् । एतमिति । अवस्थात्रयविहीनम् । तत्सम्पत्तौ ज्योतिःसम्पत्तौ । तदिति । रूपम् । प्रागुक्तमिति । दहरविद्यायां प्रजापतिवाक्याद्विषयात्पूर्वमुक्तं छान्दोग्ये । तथेति । यथा प्रागुक्तं ब्राह्मं रूपम् । तथा

भाष्यप्रकाशः।

इति मन्यते। तत्र हेतुरपहतपाप्मेत्यादिनोक्त उपन्यासः, आदिपदसङ्गृहीतं 'स तत्र पर्येती'-त्यादिनोक्तं च। औडुलोमिस्तु—यद्यप्यपहतपाप्मादयः, अभेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते, तथापि शब्दविकल्पजा एवैते इति पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं तत्र गम्यते। चैतन्यमेव तस्यात्मनः स्वरूप-मिति तन्मात्रेणैव रूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता। 'एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'त्यादिश्रुत्यनुग्रहात्। सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते, सत्याः कामा अस्येति, तथाप्युपाधिसम्बन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वसम्भवः। अनेकाकारत्वप्रतिषेधात्। प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं, 'न स्थानतोऽपि परस्यो-भयलिङ्ग'मित्यत्र। अत एव जक्षणादिसङ्कीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थम्। आत्म-रतिरित्यादिवत्। न हि मुख्यान्येव रतिक्रीडामिथुनान्यात्मनिमित्तानि शक्यन्ते वर्णयितुम्। द्वितीयविषयत्वात्तेषाम्। तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधात्मनाभिनिष्पद्यत इति बादरायणस्त्वाचार्य एवमपि पारमार्थिके चैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमे व्यवहारापेक्षया पूर्वस्य पूर्वे-स्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं मन्यते इत्येवं व्याचख्युः।

तत्रेदमवधेयम्। छान्दोग्य इन्द्रप्रजापतिसंवादे, य आत्मा वेद्यत्वेन प्रकृतः, स दहर-विद्योपास्य एव, देवासुरैरनुबुध्यमाने प्रजापतिवाक्ये तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य प्रत्यभि-ज्ञानात्। इन्द्रविरोचनाभ्यामपि तस्यैव विवित्सया तथानुवादात्। अतः प्रजापतिरपि तमेव सर्वेषु पर्यायेषु बोधयति 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यादिना। परं त्विन्द्रविरोचनौ

रश्मिः।

सर्वेश्वरत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। अभेदेनेति। विशेष्यविशेषणयोरभेदान्वयो नीलो रूपमित्यादौ दृष्टमिति भावः। शब्दविकल्पेति। दर्शनेन देवदत्ते पाप्मवति पाप्मवच्छब्दवाच्येऽपहतपाप्मशब्द-प्रवृत्तौ अपहतशब्दवाच्यत्वमिति। पाप्मवच्छब्दे विकल्पो जातोऽत एतादृशशब्दविकल्पजा एवैते शब्दाः। तत्रेति देवदत्तादौ। द्वितीयेति। सप्रपञ्चविषयत्वात्। निरस्तोऽशेषप्रपञ्चो यस्मिन्। पूर्वस्य पूर्वस्येति। पूर्वभावादिति सौत्रपदार्थोऽयम्। अप्रत्याख्यानादिति, भावात्। ब्रह्मणो मुक्तात्मनः सप्रपञ्चत्वनिःप्रपञ्चत्वयोरविरोधं मन्यते। य आत्मेति। 'य आत्मापहतपाप्मा विजर' इत्यादिना। 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य' इति श्रुतेर्वेद्यत्वेन प्रकृतः। देवासुरैरिति। 'तद्धोभये देवा अनुबुबुधिर' इत्यादिना। प्रजापतिवाक्ये इति। 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वान्कामान्यस्तमनुविद्य विजानातीतीह प्रजापतिरुवाचे'ति वाक्ये। तस्यैवेति। दहरविद्योपास्यस्यैव। अष्टमप्रपाठकस्थत्वाद्दहरविद्योपास्येत्येवकारः। इन्द्रप्रजापति-संवादस्यापि अष्टमप्रपाठकस्थत्वम्। तत्तेदन्ताप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं, तस्यैव दहरोपास्यस्यैव विवित्सयेति। वेत्तुमिच्छा विवित्सा तया। तथेति। तेन प्रकारेण। 'तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यवतो वाचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्त'मित्यनुवादात्सिद्धस्य कथनात्। टीकायां सत्यवतो वचो वचनं वेदयन्ते शिष्टा इति वाच इत्यत्र वच इति पाठः शिष्टा इति कर्तुरध्याहारः। अवास्तमिति। आवां अवास्वेति लङुत्तम-पुरुषे वक्तव्येऽवास्तमिति मध्यमपुरुषाभिधानं युवां वचनप्रजापती अवास्तमिति प्रजापतिवचना-नुकर्षणमात्रम्। वस् निवासे। भ्वा॰ प॰ अनि॰ विकरणव्यत्ययः, शपः लुक्। लङ्। तमेवेति।

भाष्यप्रकाशः ।

परप्राप्तिं पुरुषार्थत्वेनावगत्य तदर्थं न प्रष्टुं प्रवृत्तौ, किन्त्वपहतपाप्मादिगुणकात्मज्ञानेन सर्वकामप्राप्त्याद्यर्थम्, अतस्तदधिकारं हीनमवगत्य चित्तशुद्ध्यर्थं तप उपदिदेश, श्लिष्टप्रयोगेण चोक्तवान् । तत्र प्रथमे पर्याये 'दृश्यत' इत्यनेनार्षमेव दर्शनमभिप्रेतम् । तदेवोपपादितं 'अन्तर उपपत्ते'रित्यत्र । परमिन्द्रेण न बुद्धमिति देहमात्मानं बुद्ध्वा भयं ददर्श, 'अस्मिन्नन्धेऽन्धो भवती'त्यादि । एवं दृश्यस्याज्ञाने पुनस्तप उपदिश्य, द्वितीयेऽपि पर्याये स्वप्नसृष्टिकर्तारमुपदिदेश, 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरती'ति । अत्रापि 'एतं त्वेवं भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'त्येतच्छब्देन स्वबुद्धिस्थस्यैव परामर्शात् । न त्विन्द्रबुद्धिस्थस्य । इन्द्रेण देहस्यैव पूर्वं बुद्धत्वादिति । परं त्विन्द्रेण द्वितीयेपि पर्याये स न बुद्धः, किन्तु देहाद्भिन्नो जीव एव स्वप्नद्रष्टोपदिश्यत इति बुद्धम् । स यद्यपि बाह्योपाधिदोषान्न दुष्यति, तथाप्यान्तरदोषाद् दुष्यतीति पुनस्तृतीये पर्याये समागत्य भयमुक्तवान् । तदा सुषुप्त्यधिकरणभूतं तमेव 'यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न

रश्मिः ।

दहरविद्योपास्यमेव । अन्यथा प्रक्रान्तविरोध इत्येवकारः । **अवगत्येति** । स सर्वा्ँश्च लोकानाप्नोतीति श्रुतेरवगत्य । **अपहतपाप्मेत्यादीति** । आप्नोति सर्वा्ँश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति श्रुतेस्तथा । **तप उपेति** । वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि इति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवासेति । **श्लिष्टेति** । निवासार्थकवसतेः प्रयोगः श्लिष्टः इष्टाकरणेन निवासे सन्तापः श्लिष्यते इति तेन तप उक्तवान् । लौकिकं दर्शनं कुतो नेत्यत आहुः **तदेवेति** यदि स्वचक्षुरधिकरणमनार्षं विवक्षितं न स्यात्तदान्तरपदं सूत्रे न ब्रूयात् । आर्षज्ञानविषयत्वादन्तरस्येति भावः । **देहमात्मानमिति** । 'तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव' इति श्रुतेर्बुध्वा । **तौ** इन्द्रविरोचनौ । भगवः भगवन् हिरण्यगर्भः आत्मानं देहम् । **भयं ददर्शेति** । अथ 'हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव स्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतः' इत्याद्युक्त्वा 'एवमेवायमस्मिन्नन्धेन्धो भवती'त्यादि अग्रे 'अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाये'ति श्रुतिः । **अयमिति** । उदशरावे देहदर्शनानन्तरं साध्वलङ्कृतसुवसनदेहस्योदशरावे दर्शनानन्तरं शरीरान्तर्बुद्ध आत्मा । **अस्मिन्नन्ध** इति शरीरेन्धे आत्मान्धः । अनु एष आत्मा । **अत्र भोग्यमिति** । छायात्मदर्शने भोग्यं फलम् । समित्पाणिरिन्द्रः ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय आगतवान् । **एवं दृश्यस्येति** । भोग्यत्वेन दृश्यस्यात्मनोऽज्ञाने । 'वसापराणि द्वात्रि्ँशतं वर्षाणी'ति श्रुतेः **पुनस्तप उपदिश्य** । **द्वितीयेति** । 'य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयं ब्रह्मे'ति द्वितीये पर्याये । **अत्रापीति** । अत्रापीत्यस्य बुद्धिस्थस्येत्यनेनान्वयः । **स्वबुद्धिस्थस्येति** । अन्तर्विद्यमानस्य । **इन्द्रबुद्धिस्थस्य** परप्राप्तिपुरुषार्थस्य । **बाह्योपाधीति** । देहस्यान्धस्रामवृक्णरूपदोषेभ्यः एकत्वमविवक्षितम् । **आन्तरेति** । अविपक्वकामक्रोधादिदोषात् । अत्राप्येकत्वमविवक्षितम् । **पुनस्तृतीय** इति । पुनः समागत्य भयमुक्तवान् इत्यन्वयः । द्वितीयपर्याय एव सहाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्शेत्यादिना समागत्य भयमुक्तवानित्यर्थः । तृतीयपर्याये तदाप्**सुषुप्त्यधिकरणभूत**मित्यादिरन्वयः । सुषुप्तिश्चापश्चाप्सुषुप्ती । अल्पाच्तरं पूर्वमित्यप्शब्दस्य पूर्वनिपातः । अयमस्मिन् शरीरे प्राणो युक्त इति श्रुतावब्धिकरणभूतमग्र उक्तम् । प्राण आपोमयः 'आपोमयः प्राण' इतिश्रुतेः । तेन लिङ्गशरीरोपादानमत्र । तेन प्राणस्य जीवाधेयत्वेपि लिङ्गरूपस्याधारत्वेन सूचितमप्सु आधारत्वमत्र ज्ञेयम् । अब्रूपत्वाल्लिङ्गस्याधारत्वेनापामाधारत्वं वा । तदा सुषुप्त्यधिकरणभूतमित्येव वा पाठः । **तमेवेति**

भाष्यप्रकाशः ।

विजानाती'त्येवमुपदिदेश । तत्रापि सुषुप्त्यधिकरणभूतं परमात्मानं न ज्ञातवान्, किन्तु सुषुप्त्यवस्थाकं शारीरमेव ज्ञात्वा, तत्राप्यज्ञानरूपं भयं 'विनाशमेवापीतो भवती'त्यन्तेन प्रदर्श्येन्द्रः पुनरुपससाद । तदा प्रजापतिस्तमेव स्वबुद्धिस्थमुपदेष्टव्यत्वेनोपक्षिप्य इन्द्रेणावगतस्य जीवस्य सर्वकामभोगयोग्यं स्वरूपं तत्सम्पत्त्या भवतीति वक्तुं 'मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीर'मित्यादिना शरीरस्य दुःखदत्वम्, अशरीराणां वाय्वादीनां परं ज्योतिरुपसम्पन्नानां स्वरूपप्राप्ति-

रश्मिः ।

स्वबुद्धिस्थमेवं । यत्र एतत्सुप्त इति तृतीयपर्यायारम्भः । क्वचित्पुस्तके तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि पाठः । समस्तः सम्यगस्तः स्वरूपे । समस्तमिति पाठे प्रागुक्तार्थं स्वप्नविशेषणम् । सम्प्रसन्नः आनन्दभुक् । **सुषुप्त्यधिकरणभूतमिति** । सुषुप्तिस्तु अकामो भगवान् । एवमकामरूपसुषुप्त्यधिकरणभूतं परमात्मानमित्यर्थः । अत्र श्रुतिः । 'स शान्तहृदयः प्रवव्राज । सहाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाहं खल्वयमेवꣳसम्प्रत्यात्मानं जानाम्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवती'ति ॥ स इन्द्रः । भयमेवाहुः । नाहमित्यादिना । नो एवेमानि भूतानि जानन्ति । विनाशमेवेति । एवकार इवार्थे । अ इवेति पदच्छेदात् । विनाशमिव अपीतः प्राप्तो भवति । सुषुप्तौ ज्ञानाभावादात्मा नष्ट इवेति भावः । **उपक्षिप्येति** । 'नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳह प्रजापतिरुवाच मघवञ्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाहं खल्वयं भगव एवꣳसम्प्रत्यात्मानं जानाम्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेव मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसापराणि पञ्चवर्षाणीति स हापराणि पञ्चवर्षाण्युवास तान्येकशतꣳ सम्पेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाचे'त्यनयोपक्षिप्य । स इन्द्रः । नो एवान्यत्रेति । एतस्यैव भूयोनुव्याख्याने हेतुरयम् । एतस्मादन्यत्र परमात्मनि नो एव स्वबुद्धिस्थत्वम् । **एकशतमिति** । तानि इन्द्रब्रह्मचर्यवर्षाणि एकीकृतानि एकाधिकशतं सम्पेदुः प्राप्तानि । द्वात्रिंशतसङ्ख्या त्रिगुणीकृता षण्णवतिः पञ्चसङ्ख्या तत्र चेदेकाधिकशतं भवति । अस्याः सङ्ख्यायाः श्रुतिः । स्वमुखेनैवेतिह्यत्वं विद्यास्तुत्यर्थमाहुः । **एतत्तद्यदाहुरिति** । यदेतद्वृत्तं तदेतदाहुः शिष्टाः । **इन्द्रेणावगतस्येति** । परमात्मरूपस्य । मामेवोपास्वेति परमात्मनः स्वात्मरूपस्येन्द्रप्रतर्दनसंवाद उपदेशात् । **तत्सम्पत्त्येति** । शरीरसम्पत्त्या । **इत्यादिनेति** । **मघवन्मर्त्यं वा** इदꣳ शरीरमात्तं मृत्युनात्तं तदस्यामृतस्य शरीरस्याशरीरस्यात्मनोधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यामित्यादिशब्दार्थः । अधिष्ठानं भोगाधिष्ठानम् । अशरीर आत्मा आत्तः । काभ्यामित्यत आह **प्रियाप्रियाभ्यामिति** । प्रियाप्रियाभ्यां आत्तो व्याप्तः । असशरीरस्य प्रियाप्रिये सम्भवतः । प्रियः प्रीतिविषयः संयोगे, अप्रीतिविषयो विप्रयोगे । एवं चासशरीर आत्मविशेषः । अकारो विष्णुः सशरीरः सन् प्रियाप्रियाभ्यां सुखदुःखाभ्यां आप्तो व्याप्तो वै प्रसिद्धम् । तथा च इत्यादिना शरीरस्य दुःखदत्वमित्यस्य प्रकाशस्य सुखदत्वोपलक्षकत्वादात्मविशेषमादायोक्तरीत्या शरीरस्य सुखदुःखदत्वम् । तदपि आत्मविशेषाय संयोगविप्रयोगदत्वम् । न च शरीरस्य दुःखदत्वमेवेति भाष्यविरोधः । श्रुत्या भाष्येप्युपलक्षणाद्दुःखदत्वमित्यंशे । **अशरीराणामिति** । 'न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतोशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त एवमेवैष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन

भाष्यप्रकाशः ।

दृष्टान्तेनास्यापि स्वव्याख्यातं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिम्, 'एवमेवैष सम्प्रसाद' इत्यादिनोक्त्वा परस्य ज्योतिषः स्वरूपमाह 'स उत्तमः पुरुष' इति । योऽयं गीतायां 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इत्यादिश्लोकद्वयेन कृतनिर्वचनः । अतः परमुपसम्पन्नस्य तल्लोके भोगं वक्तुं तत्र परमात्मनो भोगमाह 'स तत्र पर्येती'त्यादिना । तथा च 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना'मिति सप्तमस्कन्धात्तादृशानां सालोक्यादिचतुष्टयं प्राप्तानां भगवत्प्रसादरूपस्तद्दत्तो भोगो निराबाधः । अत्र विद्योपक्रमे तेषां तदर्थमेवोपासना प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । नन्वेवं स्वरूपं प्राप्तस्य तत्र भोगोपि मनसस्तु पूर्वस्यैव तत्र सत्त्वात्तेन प्राक्तनदेहस्मरणे तदीयदुःखस्यापि स्मरणात् सुखभोगोऽपि दुःखसम्भिन्न एव स्यादित्यतस्तदभावायाह 'नोपजनꣳस्मरन्निदꣳ शरीर'मिति । उप आत्मसमीपे अविद्याकामकर्मभिर्जायते इत्युपजनं इदं प्राक्तनं शरीरं न स्मरति, अतस्तदस्मरणान्न दुःखसम्भेद इत्यर्थः । नन्वस्मरणं शरीरस्य कुतः, स्वरूप आकारसद्भावेपि भोगसाधनभूतानामिन्द्रियाणामभावाद्भोगेपि कथमित्याशङ्काद्वयनिवृत्त्यर्थमाह 'स यथा प्रयोग्य' इत्यादि । 'अथ यत्रैतदाकाश'मित्यादि च । यथा प्रकर्षेण योग्योऽश्वादिराचरणे आसमन्ताच्चरणसाधने रथादौ तस्य गमनादिसाधनाय युक्तः, एवमयं पञ्चवृत्तिर्मुख्यः प्राणोऽस्मिन् शरीरे तद्यात्रासाधनाय युक्तः । तथा च मुक्तौ तस्य लये तद्वियुक्तस्य शरीरस्याप्रयोजकत्वादस्मरणमित्यर्थः । इन्द्रियाभावेपि भोगमुपपादयति 'अथ यत्रे'त्यादि । यत्र शरीरदेशे एतदाकाशमनुविषण्णं नेत्रकनीनिकोपलक्षितमाकाशमनुगतं चक्षुःशब्दवाच्यम् । तत्र स चाक्षुरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति । सम्प्रसादः जीवः ।

रश्मिः ।

अस्यापि स्वव्याख्यातमिति । सम्प्रसादस्यापि स्वेन श्रुत्या व्याख्यातं परं ज्योतिरित्यर्थः । सम्पद्यान्तं व्याख्येयं स्वेन रूपेणेत्यादि व्याख्यानम् । परं ज्योतिःस्वरूपमिति । परांशत्वात्परत्वं ज्योतिश्चित् । **परस्येति** । अंशिनः परस्य । **परम**मिति । परो मीयते ज्ञायतेनेनेति परममक्षरम् । **इत्यादिने**ति । 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳ स्मरतीदꣳ शरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्त' इति श्रुतिः । जक्षन् भक्षन् नोपजनमिति स्थूल शरीरं न स्मरति । स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसमागमाज्जायत इत्युपजनम् । यद्वा उप आत्मसामीप्येन जायत इत्युपजनम् । प्रयुज्यत इति प्रयोग्यः अश्वादिः । यथा आचरणे आचरति गच्छत्यनेनेत्याचरणो रथादिस्तस्मिन्युक्तः । एवं यथादृष्टान्तमेव । अस्मिन् स्थूलशरीरेऽयं प्राणो लिङ्गात्मा । तदुपाधिकः प्राज्ञः रथित्वेन युक्तः ईश्वरेण नियुक्तो वर्तत इत्यर्थः । **भगवत्प्रसादे**ति । 'त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोलङ्कारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही'ति वाक्यात् । गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययोत्र । **अत्र विद्ये**ति । छान्दोग्येऽक्षिपुरुषविद्यायां क्रमे तेषां देवासुराणाम् । **तदर्थं** भोगार्थम् । **उक्तत्वा**दिति । तद्धोभये देवा असुरा इत्यादिनोक्तत्वात् । **पूर्वस्यैवे**ति । 'तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्ये'ति शारीर इति वाक्यात् । **तद्यात्रे**ति । शरीरयात्रासाधनाय । 'अहमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामी'त्युक्तेः प्राणस्य । **तस्ये**ति । मुख्यप्राणस्य लये । अप्रयोजकत्वात् । दर्शनाविषयत्वात् । अनुभवे न संस्कारः तदुद्बोधे स्मरणात् । आहार्यज्ञानमविवक्षितं कादाचित्कम् । **अथ यत्रेत्यादी**ति । अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरिति श्रुतिः । **नेत्रकनीनिके**ति । नेत्रस्य कनीनिका कृष्णतारा तयोप समीपे छिद्रेणाकाशकार्येण लक्षितं ज्ञातं कारण-

भाष्यप्रकाशः ।

षश्चक्षुषि विद्यमान आत्मा दर्शनाय रूपग्रहणार्थं चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियरूपम्, एवं यो जिघ्राणीति गन्धग्रहणाय स घ्राणम्, एवं व्याहरणाय वाक्, श्रवणाय श्रोत्रं, मननाय मन' इति । एतेषु अस्य जीवात्मनो दैवं चक्षुर्मनः सर्वकार्यप्रयोजकम् । तथा च मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावेपि मनसः सत्त्वात् तस्य दैवत्वेनापूर्वत्वात्तेन दैवेन चक्षुषा मनोरूपेण ब्रह्मलोकस्थान् कामान् पश्यन् रमत इति सुखेन भोगसम्पत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वमुपपाद्यैतदुपासनाफलं निगमयन्नुपसंहरति 'तं वा एतं देवा आत्मानमुपासत' इत्यारभ्य 'प्रजापतिरुवाचे'त्यन्तेन । तथा चात्र परमात्मन एव प्रकृतत्वात् 'एवं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'ति प्रतिज्ञाया अपि परमात्मपरतया तद्विरुद्धमिन्द्रज्ञानमनुसृत्य जीवपरमात्मनोर्भेदाभावेन व्याख्यानमनुचितम् । जीवात्मनः परमात्माभेदस्य तादात्म्यरूपत्वेनैव पूर्वं सिद्धतयाभ्युपगमैकशरणत्वाच्च । तेनाख्यायिकोपक्रमेऽप्यपहतपाप्मत्वादिरूपेण परस्यैव प्रतिज्ञानम्, जीवस्तु मुक्तौ प्राप्तस्वरूपस्तथा भवतीति ब्राह्मलौकिककाम-

रश्मिः ।

साकारां अनु पश्चाल्लक्षीकृत्य **गतं** उपलब्धम्, कृष्णताराग्रवर्ति चक्षुःशब्दवाच्यम् । **आत्मेति** । केनोपनिषदुक्तः । 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यन्ति तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत' इति श्रुतिः । स चाक्षुषः स प्रकृतः शारीरः चक्षुषि भवतीति चाक्षुष इति टीकायां तदा वेदान्तपरिभाषाप्रक्रिया । पूर्वोक्तार्थोऽत्र ग्राह्यः । दर्शनायेत्युक्तेराधिदैविकमात्रविवक्षणात् । न तु भोगाश्रयपुरुषापेक्षा । **एवं य इति** । पूर्वोक्तरीत्या 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमि'ति श्रुतिः । एवं **व्येति** । 'अथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माभिव्याहाराय वा'गिति श्रुतिः । **श्रवणायेति** । 'अथ यो वेदेद ँ शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्र'मिति श्रुतिः । शृणवानीति टीकायाम् । **मननायेति** । अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मन इति श्रुतिः । 'अस्य दैवं चक्षुः स वा एष तेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामानाप्नोति सर्वा ँश्च कामा'निति श्रुतिः । अस्या अर्थमाहुः । **एतेष्विति** । **सर्वकार्य** इति ज्ञानरूपे प्रयोजकम् । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति नैयायिकप्रक्रिया । किं पुन'र्माया मनः सृजती'ति सप्तमस्कन्धे सद्वासनाप्रकरणे । **एतदुपासनेति** । अक्षिपुरुषोपासनाफलम् । सर्वलोकाप्तिः सर्वकामाप्तिः । **तं वा एतमिति** । 'तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते । तस्मादेषां सर्वे लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वांश्च लोकान् सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाचे'ति श्रुतिः । एवं सर्वमुपपाद्य सम्पाद्याविर्भावसूत्रे य एष सम्प्रसाद इत्यादौ विषयवाक्ये केवलेनैवात्मनाविर्भवतीत्युक्तम् । तद्व्याख्यानमुपक्रमविरुद्धमनुचितमित्याहुः । **तथा चेति** । उपक्रमोक्तापहतपाप्मत्वादेरपि सत्यकामत्वादिवत्स्वरूपेणैव धर्मत्वे न तु शब्दविकल्पजत्वे च धर्मान्तरेणाविर्भावे च । **इन्द्रज्ञानमिति** । मामेवात्मानं जानीहीतीन्द्रप्रतर्दनसंवादस्थमनुसृत्य ब्रह्मप्राप्त्यवगममैन्द्रमनुसृत्य । हेत्वन्तरमाहुः **जीवात्मन** इति । जीवस्येन्द्रस्य । परमात्मन अभेदो यो वर्तते स नभेदाभावरूपः निःसम्बोधमुक्तेरभावात् । किन्तु ससम्बोधरूपमुक्तेरुपपादनात्तादात्म्यरूपत्वेनेत्यर्थः । **पूर्वमिति** । अत्रैव । **अभ्युपगमेति** । भेदाभावरूपाभेदस्य । **आख्यायिकेति** । तद्धोभये देवा इत्यारभ्याख्यायिका तस्या उपक्रमे य आत्मापहतपाप्मेत्यादिरूपे । ननु अपहतपाप्मपदेन जीवोपक्रमोस्तु अभेदात् । पाप्मरूपप्रतियोगिनो ब्रह्मण्यभावाच्चेत्यत आहुः **जीवस्त्विति** । अपहतपाप्मत्वं ब्रह्मणि

1. कामानाप्नोति यस्तमिति पाठान्तरम् ।

भाष्यप्रकाशः।

भोगयोग्यत्वात्तथोच्यते। एवं सति 'अविभागेन दृष्टत्वा'दिति सूत्रेऽविभागः सोऽप्यविभक्तः, भ्रातॄणामिव भोगमात्रसाम्यादेव, न त्वभेदात्। अत एव काठके 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे'ति मुक्तस्वरूपनिरूपणपरे वाक्ये तादृगिति पदेन साम्यमेवोक्तम्, न त्वभेदः, तथा सति तदेवेति ब्रूयात्। एवं नदीसमुद्रनिदर्शनेपि भेदस्यान्याज्ञेयत्वाय नदीनां नामरूपत्यागकथनं द्रष्टव्यम्। एवं 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मासी'त्यादावपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वादंशांशिभावेनैव तादात्म्यमभिप्रेत्य जीवस्यापि ब्रह्माभेद उच्यते, न त्वभेद इत्यभिप्रायेणेत्यवगन्तव्यम्। एवं 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्यनेनोक्तो भूमान्यदर्शनाभावोऽप्यंशांशिभावावगमादेवोपपन्नतरः। 'न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त'मित्यत्रापि विभागाभावादेव द्वितीयदर्शनाभावो द्रष्टव्यः। इदं च तत्र तत्र बहुधोपपादितमिति नात्राधिकमुच्यते। अतो यदुक्तं भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते, 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नी'ति। 'आत्मरतिरात्मक्रीड' इत्यादिदर्शनादित्युक्तम्, तदप्यप्रयोजकम्। भेद-

रश्मिः।

न प्रतियोगिसापेक्षाभावरूपम्। अखण्डशब्दार्थत्वात्। मुक्तात्मा जीवस्तु मुक्तौ आवरणभङ्गेन साधनैर्वा स पाप्मानं निहत्य प्राप्तस्वरूपः तथानामापहतपाप्मा भवतीति ब्राह्मेण देहेन लौकिकैः कामैरक्षरात्मकत्वेन जीवस्य भोग्यत्वाच्चोपक्रमेऽपहतपाप्मत्वेनोच्यत इत्यर्थः। योऽविभागः अविभक्त एवावतिष्ठत इति सिद्धान्तीयः। **न** त्विति। निःसम्बोधमोक्षरूपफलाभावेन ससम्बोधमोक्षे भेदाभावरूपमोक्षाभावात्। **तादृगिति**। तमेवेमं पश्यन्ति जना इति तादृक्। **तदेवेति** तादृगेव भवतीत्यत्र तदेव भवतीति ब्रूयात्। पूर्वोक्तं दूषयित्वान्यदपि भाष्यीयं दूषयन्ति स्म **एवं नदीति**। नदी यमुनागङ्गादिरूपा समुद्रः क्षीरोदादिरूपः। तयोर्भेदः प्रसिद्धः नदीनामरूपत्यागः। न तु प्रवाहरूपस्वरूपत्यागस्तस्य कथनम्। 'ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम्। यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे' इत्यादौ द्रष्टव्यम्। **तादात्म्यमिति**। ब्रह्मत्वेन तादात्म्यम्। घटत्वेन घटतादात्म्यवत्। घटो नेति न प्रतीतिः। **न त्विति**। ननु तर्हि तत्त्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग इति चेन्न। फलाध्याये तस्या अमुख्यत्वात्। अत्र श्रुतिं प्रमाणयन्ति स्म। एवमिति। **भूमान्येति**। भूम्नोन्यस्य दर्शनस्याभावः। अंशांशिभावो भेदप्रत्ययप्रयोजकः। तादृशाभेदो यत्र नान्यत्पश्यतीत्युक्तो न भेदाभावरूपोऽपि तु तादात्म्यरूपः। **उपपन्नेति**। तमप्प्रत्ययान्तं नोक्तम्। 'युक्तयः सन्ति सर्वत्रे'ति वाक्यात्। **इत्यत्रापीति**। बृहदारण्यकेपि ज्योतिर्ब्राह्मणे **तत्र तत्रेति**। प्रथमाध्याये तृतीयपादे सुषुप्त्यधिकरणे द्विसूत्रे। लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे। **बहुधेति**। स्वपरनयैर्बहुधा। **भेद इति**। ज्योतिरुपसम्पद्य भेदनिर्देश इति। ज्योतिरुपसम्पद्येति कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदनिर्देशः। विपरीतलक्षणयाऽभेदेप्युपचर्यत इत्यर्थः। स्वे महिम्नीत्यत्राधाराधेयनिर्देशाद्भेदनिर्देशः। आत्मनि रतिर्यस्य, आत्मनि क्रीडा यस्यात्मना मिथुनं यस्येत्यत्रापि भेदनिर्देशः। तथा च स्वे महिम्नीति भेदनिर्देशस्याभेदोपचारकस्य दर्शनात्। तथात्मरतिरित्यादेर्भेदनिर्देशस्याभेदोपचारकस्य दर्शनादित्यर्थः। **भेदविरुद्धेति**। अभेद इत्यत्र विरोधो नञर्थः षट्सु नञर्थेषु। भावप्रधानो भेदविरुद्धशब्दः। भेदविरुद्धत्वं भेदविरोधः भेदविरुद्धा सम्पत् भेदविरुद्धसम्पत् तस्याः तादात्म्येन तदात्मनो भावेन ब्रह्मत्वादिना रूप्यते व्यवह्रियत इति तादात्म्यरूपस्तस्य अभेदस्य।

१. सादृश्यम्।

भाष्यप्रकाशः।

विरुद्धसम्पदस्तादात्म्यरूपस्याभेदस्याङ्गीकारेणैव दोषनिवृत्तौ उपचारेण तत्र व्याख्यानस्यानुचितत्वात्। न चांशांशिभावेन नानात्वापत्त्या, 'नेह नानास्ती'ति विरोधः शङ्क्यः। ऐच्छिकनानात्वस्य स्वरूपैक्याद्यबाधकत्वादिति प्रागेवोक्तत्वादिति। एवमौडुलोमिसूत्रव्याख्यानेऽप्यसङ्गतत्वं द्रष्टव्यम्। औडुलोमिना अपहतपाप्मत्वादीनां धर्माणां शब्दविकल्पजत्वस्य कुत्राप्यनुक्तत्वेन तथापादयितुमयुक्तत्वात्। न च चैतन्यमात्रत्वकथनादेव धर्मनिवृत्तिरिति वाच्यम्। स्वरूपमात्रकथनेपि धर्मानिवृत्तेर्मध्यन्दिने नभोमण्डले सूर्य एवास्तीत्यादिलौकिकवाक्येपि प्रभाकरादिमत एव प्रतिपादनेनादर्शनात्। श्रुतावपि 'एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'त्यत्रापि अकृत्स्नत्वबुद्ध्युत्पादकधर्माकारसत्तामास्थायैव तेषां धर्म्यनतिरिक्तत्वबोधनाय तस्य प्रज्ञानघनत्वकृत्स्नत्वयोर्बोधनात्। अन्यथा तयोः पदयोः सैन्धवदृष्टान्तस्य च वैयर्थ्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। अत एव सत्यकामादयोऽपि वास्तवा एव, नौपाधिकाः। न चानेकाकारत्वसम्भवो दोषः। 'न स्थानतोऽपी'त्यधिकरणे ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारत्वस्यैव प्रतिपादनात्। अतो न स्वकृततद्व्याख्यानुसरणेनौडुलोमिसूत्रव्याख्यानं युक्तम्। तस्य व्यासमतत्वाच्चेति। एवं बादरायणसूत्रेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्य पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं मन्यते बादरायण इति व्याख्यातम्। तत्रापि व्यवहारापेक्षयेति यदुक्तम्, तदभ्युपगमैकशरणमेव। सूत्रे पूर्वभावपदेन प्राक्कालिकसत्तामात्रस्यैव बोधनेन व्यवहारापेक्षाया

रश्मिः।

दोषेति। ज्योतिरुपसम्पद्येति कर्तृकर्मव्यपदेशाद्भेदनिर्देशरूपो यो दोषस्तस्य निवृत्तौ। कर्तृकर्मणोर्ज्योतिःसम्प्रसादयोर्भेदनिर्देशो दोषो त्वैक्यलक्षणसायुज्ये वक्तव्ये। स तु ऐक्यलक्षणसायुज्ये वक्तव्ये तस्य तादात्म्यरूपत्वेऽङ्गीकृते नास्तीति व्यर्थो भेदस्याभेद उपचार इत्येवम्। **निवृत्तौ स्वरूपैक्यादिति**। आदिनैकरसत्वम्। **प्रागेवेति**। जन्मादिसूत्रे। **औडुलोमिनेति**। तथापादयितुमित्यनेन आपादयितुमित्यनेनान्वयः। **धर्मानिवृत्तेरिति** अदर्शनादित्यनेनान्वेति। क्वेत्यत आहुः **मध्यन्दिन** इत्यादि। आदिना मध्यरात्रौ चन्द्र एवास्तीति। ननु मेघादीनामपि सत्त्वात्कथमेवकारो दीयत इत्यतः करणमाहुः **प्रभाकरादीति**। आदिना भट्टभास्करमतेऽपि कथमित्यत आहुः **प्रतिपादनेनेति**। प्रतिपादनं तु साध्यपरवेदातिरिक्तस्यार्थवादत्वात्। चाक्षुषज्ञानस्यापि प्रातिपदिकार्थे मन्त्रमय्यां देवतायां चक्षुरादिप्रवृत्तेरभावात्। **अकृत्स्नत्वेति**। अकृत्स्नत्वबुद्ध्युत्पादका धर्माः अनन्तरत्वाबाह्यत्वे तत्प्रतियोगिनी अन्तरत्वबाह्यत्वे च। साकारत्वाद्ब्रह्मणो धर्माणामाकारसत्ता। **तेषामिति**। धर्माणाम्। **तस्येति**। आत्मनः। **विरुद्धधर्मेति**। एवकारेण 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्ग'मित्यत्रानेकाकारत्वप्रतिषेधपरोक्तस्य योगस्तस्य व्यवच्छेदः क्रियते। **न स्वकृतेति**। चैतन्यमात्रेणैव रूपेणाभिनिष्पत्तियुक्तेति कृता औडुलोमिसूत्रव्याख्या। तस्या अनुसरणेनेत्यर्थः। **व्यासमतेति**। अरूपवत्सूत्रोक्तव्यासैकदेशिमतत्वात्। यद्वा भवदुक्तव्यासमतत्वात्। **पूर्वस्य पूर्वस्येति**। य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्येवमन्तेनोपन्यासेन पूर्वस्यापहतपाप्मत्वस्य विजरत्वव्यवहारापेक्षया तथा विमृत्युत्वव्यवहारापेक्षया पूर्वस्य विजरत्वस्येत्येवं पूर्वस्य पूर्वस्येत्यर्थः। **उपन्यासेति**। आदिना स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति श्रुत्युक्तधर्मसङ्ग्रहः। इदमेव ब्राह्ममैश्वर्यं रूपं तस्य। **अविरोधमिति**। ब्रह्मणो मुक्तात्मनः सप्रपञ्चत्वनिःप्रपञ्चत्वयोरविरोधम्। **अग्र इति**। स उत्तमः पुरुष इत्यस्याग्रे। **प्राक्कालिकेति**। प्राक्कालपूर्वशब्दार्थः सम्बन्धविशिष्टः

भाष्यप्रकाशः ।

अनुपलम्भादिति । एवं सति यदौडुलोमिमतमनुसृत्य मुक्तस्य मनसा सर्वान् ब्राह्मलौकिकान् कामान् पश्यतोपि विभागेनादर्शनात् सुषुप्ताविवापश्यत्त्वं सर्वैकत्वात् द्वितीयाभावेन व्याख्यातं छान्दोग्यभाष्ये, तदपि प्रकृतविरुद्धम् । 'रमत' इति रमणस्याग्रे कथनात् । न च तत्र 'रमत' इत्यस्य मुख्यार्थो नाभिप्रेत इति वाच्यम् । मानाभावात् । उपक्रमे इन्द्रादेः सर्वलोकसर्वकामप्राप्त्योरेवाभिसंहितत्वकथनेन तद्विरोधाच्च । अतोऽविभागेन दर्शनं शारीरब्राह्मणोक्तायाः सुषुप्तिश्रुतेरेवार्थः, न तु क्रममुक्तिमार्गप्राप्तब्रह्मलोकसुखप्राप्तिबोधिकाया एतच्छ्रुतेरित्यवधेयम् । न च द्वितीये मैत्रेयीब्राह्मणेपि 'न हि द्रष्टुर्दृष्टे'रित्याद्यविभक्तदर्शनश्रुतेर्विद्यमानत्वात्तस्याश्च मुक्तविषयत्वादत्र तथाङ्गीकारे को दोष इति वाच्यम् । विषयभेदात् । तत्र हि, 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति ब्रह्मणि जीवस्य लयनिरूपणेन तथा निश्चयात् । अत एव शारीरब्राह्मणे, 'अथाकामयमान' इत्युपक्रम्य, 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इत्यन्तेनाकामयमानस्यात्मनो ब्रह्मणि लय उक्त इति सायुज्यविषयं मैत्रेयीब्राह्मणवाक्यम् । अतस्तदादायात्र कामवत्प्रकरणे तथापादनं प्रकृतविरुद्धमेवेति दिक् ।

भास्कराचार्यास्तु, सम्पद्याविर्भावसूत्रे इन्द्रप्रजापतिसंवादस्थामेव श्रुतिं विषयत्वेनोपन्यस्य, सर्वाणि सूत्राणि पूर्ववदेव व्याख्याय, जीवब्रह्मणोरौपाधिकभेदः, पारमार्थिकं त्वैक्यमिति स्वीयं सिद्धान्तं चोक्त्वा, जीवस्य ब्रह्माविभागेन स्थितिं चाङ्गीकृत्य, जैमिनीयमतं च पूर्ववदेव व्याख्याय, औडुलोमिसूत्रे एवमाहुः । तथाहि । चैतन्यसन्मात्रेणाभिनिष्पद्यत इत्यौडुलोमिर्मन्यते स्म । कुतः । तदात्मकत्वात् । चैतन्यात्मकं सत्तात्मकं च ब्रह्म । तथा च श्रुतिः, 'एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'ति । तथा, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति सत्यकामादीनां तु विकल्पमात्रत्वादतत्स्वरूपतेति मन्यते । 'सुषुप्तवन्निःसम्बोधो मोक्ष'

रश्मिः ।

प्राक्कालिका सत्ता भावपदार्थः भू सत्तायामिति धातुपाठात् तन्मात्रस्य । एवकारेण व्यवहारापेक्षायोगव्यवच्छेदः क्रियते । **रमत इतीति** । रमत इति रममाण इति शब्देन रमणस्याग्रे कथनादित्यर्थः प्रतिभाति । पुस्तके रमत इति पदाभावात् । **तत्र रमत** इति । रममाण इति श्रौतशब्दस्य रमत इत्यस्य विग्रहस्य । **नाभिप्रेत** इति । ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्य धर्मत्वात् । किन्तु गौणोर्थः उत्तमः पुरुष इत्यत्र सर्वकामान्पश्यतोऽपि विभागेनादर्शनात्सुषुप्ताविवापश्यत्वरूपः । अविभागेन दर्शनं वा गौणोर्थः । **एतच्छ्रुतेरिति** । स तत्र पर्यैतीत्यादिश्रुतेः । **द्वितीय** इति । उभयत्रार्थभेदाभावाय विशेषणम् । **कामवदिति** । परप्राप्तिप्रकरणे । तथापादनमिति । उत्तमः पुरुष इत्युक्त्यनन्तरं स तत्र पर्यैतीत्यत्र रमणस्य मुख्यार्थः स्याद्ब्राह्मस्यैश्वर्यस्य धर्मः स्यादतो गौणोर्थ इत्यापादनम् । **प्रकृतेति** । उपक्रान्तार्थविरुद्धम् । मनसैतान्कामानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीत्युपसंहारादेवकारः । **औपाधिकेति** । मायोपाधिः । तत्कृतो भेदः प्रातीतिकः ब्रह्म जीवो नेति प्रतीतिः । **स्वीयं** भेदाभेदरूपम् **एवं वा अर इति** । प्रज्ञानघनोस्तीति क्रियापदं विभक्त्युत्पत्त्यर्थमावश्यकमिति चैतन्यात्मकं सत्तात्मकं च । **सत्यं ज्ञानमिति** अनन्तत्वादानन्दविशेषणं सद्धर्मरूपम् । **सत्यकामादीनामिति** सत्यकामस्यादय अपहतपाप्मादयोपि यासां ताः । सत्यकामआदिर्यस्य सत्यसङ्कल्पस्य स सत्यकादिः सत्यकामादयश्च सत्यकादिश्च सत्यकामादयस्तेषाम् । सुषुप्तवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । **विकल्पमात्रत्वादिति** कदाचित्सत्यकामादयः कदाचिदसत्यकामत्वादयः । साङ्ख्येति

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यौडुलोमेरभिप्रायः साङ्ख्यवैशेषिकादीनामिव । इदानीन्तना अपि केचिदेतदेवं दर्शनं प्रतिपन्ना इति । बादरायणसूत्रं त्वेवं व्याकुर्वन्ति । तथाहि । एवमपि चैतन्यमात्रत्वेपि पूर्वस्याप्यैश्वर्यरूपस्य भावात् । कथम् । उपन्यासात् पूर्वोक्तेन जैमिनीयेन हेतुना उभयेषां वेदवाक्यानां प्रामाण्याविशेषात् । असाधारणत्वाच्चापहतपाप्मादिगुणानां व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्वभावत्वादविरोधं भगवान् बादरायणः परिनिश्चिकाय । न च गुणगुणिनोरेकत्वानेकत्वविरोधः । यथाग्निरेकः सप्तजिह्वः प्रकाशवानूर्ध्वज्वलन उष्ण इति न नानात्वम्, यथा च उद्यद्दिनकर एकं किरणजालमवनिमण्डले प्रथयन्नानेको भवतीति ।

अत्र वैशेषिकाः प्राहुः ससम्बोधो मोक्षो नोपपद्यते सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः । दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । आनन्दादिशब्दाश्च दुःखनिवृत्तिमात्रावलम्बनाः । यदि च सुखे रागेण प्रवर्तेत, ततो बन्ध एव स्यात् । गुणस्य बन्धहेतुत्वात् । शरीरेन्द्रियमनसां निवृत्तौ विज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात् । मुक्तो निःसंज्ञः पाषाणकल्पोऽवतिष्ठते ।

साङ्ख्याः पुनश्चैतन्यस्वभाव आत्मा, तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमसम्प्रज्ञातयोगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते ।

तत्राऽभिधीयते । यत्तावदुक्तं रागो बन्धहेतुरिति । तदयुक्तम् । शास्त्रादयं विभागो गम्यते । यथा स्वदारगमनं नाधर्माय, तथा विषयविषयो रागो बन्धहेतुः, निरतिशयानन्दब्रह्मविषयो मुक्तये । न चानन्दशब्दो दुःखाभाववचनः । शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उत्कर्षापकर्षौ प्रतिपाद्य निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात् । न चाभावस्य निरुपाख्यस्योत्कर्षापकर्षौ । लोकेपि दुःखतारतम्यं सुखतारतम्यं च परस्परविलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयते । तस्मान्मुक्तः कारणात्मानमाप्तस्तद्वदेव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वात्मापि भवतीति जैमिनिबादरायणयोरभिप्रायः । ततो ये वेदबाह्या वैशेषिकाः साङ्ख्यास्तत्पक्षाऽवलम्बिनश्च, ते सर्वेऽपसिद्धान्तिनः, तर्कमात्राशरणत्वादिति । यदि च विज्ञानमात्रं ब्रह्म, तदानन्दपदमनर्थकम् । न हि चैतन्यमात्रमानन्दः । दुःखावस्थायामपि चैतन्यानुवृत्तिदर्शनात् । न च दुःखनिवृत्तिमात्रमानन्दशब्दार्थ इति युक्तम् । तस्मात् स्वयं संविदितमेव सुखं सर्वदा मुक्तस्याभ्युपेयमिति ।

रश्मिः ।

वैशेषिका नैयायिकविशेषाः । आदिना मायावादिनः तदनुसारिणः दर्शनं शास्त्रं ज्ञानं वा । आभावादितिपदच्छेदः । ऐश्वर्यरूपस्याभावादित्यत्र । **हेतुनेति** । ब्राह्मणेत्यनेन सधर्मप्रतिपादकेन । **व्यतिरिक्तेति** । 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति सूत्रात् । **परिनिश्चिकायेति** । चिञ् चयने परिनिःपूर्वकः, लिट् । **एकत्वेति** । धर्माणां धर्म्यभेदपक्षे । **सप्तजिह्व इति** । 'सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः' इति श्रुतेः । **रागेणेति** । अपहतपाप्मत्वादिधर्मैः रागेण । **एवेति** । लोके तथादर्शनादेवकारः । **तस्येति** । जीवात्मनः । **असम्प्रज्ञातेति** । असम्प्रज्ञातसमाधिनिष्पत्तौ । न संप्रज्ञातं स्वरूपं यत्र योगसूत्रमत्र । 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि'रिति सूत्रत्रयम् । **निरतिशयेति** । निरतिशयानन्दो ब्रह्म यदि भक्तिविषयः । **प्रतिपाद्येति** । तैत्तिरीये आनन्दमीमांसायां प्रतिपाद्यः **उपदेशादिति** । 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यत्र 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुत्येकवाक्यतयोपदेशात् । **निरुपाख्यस्येति** । द्वितीयाध्यायतर्कपादे नास्तिकमतोक्तौ । **लोकेपीति** । परविलक्षणं चेत्यन्वयः । **इति युक्तमिति** । 'दुःखाभावं सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मत'मिति वाक्यविरोधात् । **स्वयं संविदि-**

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र पूर्वेषां सूत्राणां शङ्कराचार्यवदेतैर्योऽर्थ उक्तः, स तु तदुत्तरेणैव दत्तोत्तरः । शेषं त्वविरुद्धत्वादनुमन्यामहे ।

रामानुजाचार्यास्तु—परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानं च प्रकृतिवियुक्तब्रह्मात्मकमुपासीनानामर्चिरादिमार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता । इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभत इति पादद्वयार्थमुक्त्वा, सम्पद्याविर्भावसूत्रे छान्दोग्यस्थप्रजापतिवाक्यगां तामेव श्रुतिं विषयत्वेनोपन्यस्य, पूर्वोक्तवदेव सर्वं सिद्धान्तपर्यन्तमुक्त्वा, अविभागेन दृष्टत्वादिति द्वितीयेऽधिकरणे, किमयं प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवति, उत तत्प्रकारतया तदविभक्तमिति संशये, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति,' 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यप्रतिपादनात् पृथग्भूतमेवानुभवतीति प्राप्ते, अनेन सूत्रेण परस्माद् ब्रह्मणोऽविभागेन स्वात्मानं मुक्तोऽनुभवतीति प्रतिपाद्यते । तत्र हेतुर्दृष्टत्वादिति । 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथातथ्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि, 'तत्त्वमसि,' 'अयमात्मा ब्रह्म,' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्,' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशैः 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्', 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनाना'मित्यादिश्रुतिभिः परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति काशकृत्स्नसूत्रे सिद्धम् । अतोऽविभागेन 'अहं ब्रह्माऽस्मी'त्येवानुभवात्तैर्वाक्यैः साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं 'तत्सम'मिति श्रुतिः प्रतिपादयति । सहश्रुतिस्त्वेवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयतीति न कश्चिद्विरोधः । 'सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः,' 'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दित्यादेश्च न विरोध इति ब्राह्मदेहेन जीवस्य तत्र भोगं परमात्मसङ्कल्पात् कर्मानधीनत्वभगवत्सृष्टपदार्थैरेव तद्भोगं स्वसृष्टपदार्थैश्च लीलारसभोगादिकमङ्गीकुर्वन्ति । तत् सिद्धान्तादविरुद्धमित्युपादेयम् ।

रश्मिः ।

त्तमिति । इदं पाषाणकल्पस्य मुक्तस्यापि ज्ञेयम् । सतः पाषाणकल्पस्यानन्दजनकत्वात् । अत्रेति भास्कराचार्यमते ।

परं ब्रह्मेति परं ब्रह्म मायारूपाचिद्विशिष्टं तस्योपासीनानां विशिष्टत्वनिरूपकाणां चिताम् । आत्मानं विशिष्टं प्रकृतिरचित्तद्वियुक्तम् । उपासीनानामिति चिताम् । विशिष्टाद्वैतं मतम् । ऐश्वर्येति । ईश्वरत्वं यज्जातं तस्य प्रकारम् । तत्प्रकारेति । ईश्वरत्वप्रकारतया श्रुतिस्मृतिभ्यामिति । द्वित्वमविवक्षितम् । श्रुतिस्मृतिभ्य इत्यर्थः । रामानुजभाष्ये तु इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति पाठः । तथा च लेखकदोषाद् द्विवचनमत्र । साहित्येति । यथाक्रमं त्रिषु वाक्येषु बोध्यम् । इत्यादि सामानाधिकरण्येति । सामानाधिकरण्यं, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्वम् । तत् तत्त्वमित्यत्र 'अयमात्मेत्यत्र' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यत्र सर्वमिदं ब्रह्मेत्यत्र सामानाधिकरण्यनिर्देशास्तैः । अन्तर्यामिब्राह्मणे परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतम् । आत्मशरीरः परमात्मेति । तत्सममिति साम्यश्रुतिः । न विरोध इति । अधिकसूत्रोक्ते ब्रह्मणो जगत आधिक्येपि सङ्कल्पसूत्रोक्तपरमात्मसङ्कल्पाद्भोग इति न विरोध इति हेतोः । तत्रेति । चिदचिद्विशिष्टे । कर्मानधीति । कर्मानधीनत्वेन रूपेण यो भगवान् जीवीयकर्माननुरोधी भगवानित्युक्तम् । तेन सृष्टैः पदार्थैः तद्भोगं जीवकर्मकं भोगम् । स्वसृष्टेति । आत्मसृष्टपदार्थैः । ली-

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

एवं परप्राप्तिः केषाञ्चिदेव भवति । तत्र हेत्वपेक्षायामाह । भजनानन्दं दातुं यमेव सङ्कल्पविषयीकरोति, स एवैवं प्राप्नोतीति भगवत्सङ्कल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः 'नायमात्मे' त्युपक्रम्य, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिः श्रूयते, अतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिनिषेधः कृत इत्यत्राप्येवकार उक्तः । चकारात्तज्जनितैवैतदनुरूपा परमार्तिः संगृह्यते ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

शैवस्तु—तन्मतस्यैव चौरः शैवीः श्रुतिस्मृतीरुपन्यस्य स्वं मतं ततो भिनत्ति । तत्र शिवपदस्य नारायणादिपदवत् परब्रह्मवाचकताया वाराहपुराणे उक्तत्वात् स्वरूपभेदकत्वाभावे कोपि न विरोधः । रूपभेदकत्वे तु नृसिंहपूर्वतापिनीयोक्तादिरीत्या तत्रोत्कर्षविश्रान्त्यभावस्य प्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितत्वान्न तस्मिन् परत्वमिति न तदर्थमधिकं किञ्चिदुच्यते ।

माध्वास्तु—कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे, देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्च द्वितीयपादे फलम्, मार्गो गम्यं च तृतीये पादे फलम् । एवं त्रयं पूर्वमुक्त्वा चतुर्मुखेन सह परं ब्रह्म प्राप्तानां यस्तत्र भोगः क्रमप्राप्तः, तमत्र पादे वदतीति पादार्थमुक्त्वा, 'सम्पद्याविर्भाव' इत्यत्र 'सम्पद्याविहाये'ति पाठमङ्गीकुर्वन्तोऽविभागसूत्रपर्यन्तं प्रतिसूत्रमधिकरणभेदमङ्गीकुर्वन्तः प्रथमे मुक्तस्य ब्रह्मानतिक्रमेण भोगम्, द्वितीये ब्रह्मप्राप्तस्य मुक्तत्वम्, तृतीये मुक्तप्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः परमात्मत्वम्, चतुर्थे च ब्रह्मप्राप्तिं सायुज्यादिरूपामुक्त्वा, तेषां ब्रह्ममुक्तबहिष्ठभोगभोक्तृत्वं प्रतिपादयन्ति । 'ब्राह्मेणे'ति त्रिसूत्रेऽधिकरणे च चिन्मात्रदेहानां भगवत्सायुज्यं प्राप्तानां ब्रह्माङ्गानुगृहीतैः स्वाङ्गैर्भोगं प्रतिपादयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति एवं परेत्यादि । व्याकुर्वन्ति भजनेत्यादि । स एवेति । वरणरूपः सङ्कल्पः । अत्रापीति । सूत्रेपि ॥ ८ ॥

रश्मिः ।

लारसेति । आदिना ससम्बोधो मोक्षस्तम् । शैव इति । भगवान् शैवः । नृसिंहेति । आदिनाथर्वशिर आदिस्तत्र ज्ञानेन भक्तेति शिवविशेषणात्तदुक्तरीत्या । भजनीये उत्कर्षविश्रान्त्या । तत्र शिवे । वाद इति द्वितीये वादे । तस्मिन्निति शिवे । तदर्थमिति शिवमतनिवृत्तये । अनतिक्रमेणेत्यविहायेत्यस्यार्थः । तेषामिति । मुक्तानाम् । ब्रह्माङ्गेति । ब्रह्माङ्गं कारणं कारणमनु पश्चात् कार्याणीव गृहीतैः स्वाङ्गैः मुक्तानामङ्गैः । उदासीना इति । पूर्ववद्व्याख्यानम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ भाष्ये । वरणं सङ्कल्पः । वृङ् सम्भक्तौ । तथा च । प्रमेयबलं सङ्कल्पः । क्लृप् सामर्थ्ये । बलं सामर्थ्यम् । सामर्थ्येन वरणमिति सङ्कल्पकार्ये सङ्कल्पपदं लाक्षणिकम् । बलं भक्तिरिति भाष्यम् । सङ्कल्पविषयो भक्तः विषयविषयिभावः । फलकर्मणोः सम्बन्धः तदनुकूलो व्यापारो भगवन्निष्ठः । एतद्यमेव सङ्कल्पविषयं करोतीति भाष्येणोक्तम् । एवं च पुष्टिभक्तिजभगवदावेशे पूर्वसूत्रोक्ते सङ्कल्पो हेतुः । तत्र चतुर्षु आद्य आर्तोऽधिकारी । तदुक्तं 'विरहातुरात्मे'त्युद्धववाक्यं तृतीयस्कन्धे । 'ममार्तायाः सखे दर्शय सन्निधि'मिति पञ्चाध्याय्याम् । तदेतदाहुः । चकारादिति । अनुक्तसमुच्चयार्थकात् । वरणजनितैव । एवकारेण लौकिकविषयालब्धिजनितत्वयोगव्यवच्छेदः क्रियते । तदनुरूपेति । भगवदानन्दाशनानुरूपा न तु तूष्णीं दुःखरूपा तस्या निषेधात् । 'नोत दुःखता'मिति श्रुतौ । दुःखतां दुःखसत्तां पश्यतीत्यन्वयः । परमार्तिरधिकारः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव, नान्योऽतो हेतोस्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति, नान्यः, तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः करोति, अतः 'सर्वस्याधिपति'रिति-श्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः । चकारात्, 'मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'ति भगवद्वाक्यं सङ्गृह्यते । अन्यथा सर्वज्ञस्याकुण्ठितज्ञानशक्तेरेवं कथनमयुक्तं स्यात् । अतः पुष्टिमार्गोऽनुग्रहैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणः, तत्र विश्वासश्च तथेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥९॥ व्याकुर्वन्ति यत इत्यादि । **यतो हेतोः** पुष्टिमार्गीयाणां वरणादिरूपं साधनं स्वस्वरूपात्मकं फलं च स्वयमेवातस्तथेत्यर्थः । 'सर्वस्य वशी'त्यादि-श्रुतिविरोधपरिहारायाहुः अन्यत्रेत्यादि । शेषं स्फुटम् । विश्वासस्तथेति । अनुग्रहैकसाध्यः ।

अत्रान्ये मुक्तसङ्कल्पं व्याकुर्वन्ति । 'अनन्याधिपति'रित्यत्र च जीवस्य स्वाधीनताम् । तद्यदि, 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति'रिति श्रुतिं नोपरुन्ध्यात्तदोपादेयम्, अन्यथा तूपेक्ष्यम् ॥ ९ ॥

रश्मिः ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥ साधनमिति । आदिना सङ्कल्पो वरणजनकः । **स्वस्वरूपेति ।** वृतस्य भक्तस्य शरीरात्मनोरभेदा'त्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मित्यत्र लभ्यविवरणे वृतनिवेशात् स्वस्वरूपं स्वं आत्मा तस्य स्वरूपं वृतभक्तनिष्ठं वरणादि तत् आत्मनि शरीरे लभ्यविवरण-शरीरे यस्य साधनस्य तत्स्वस्वरूपात्मकम् । फलं लभ्यपदोक्तम् । **तथेति ।** पूर्वसूत्रोक्तरीत्या स्वयमेवेत्यादिः । **अनन्या इति ।** न अन्यत् फलभिन्नं साधनादि हृदि येषां ते अनन्याः । तादात्म्याधिपत्यमुक्तम् । भेद आधिपत्यमाहुरित्याशयेनाहुः **सर्वस्येति ।** विरोधस्तु मुक्तौ भेदाभावात् प्रशासनस्य भेदाधीनत्वात् । **अन्यत्रेत्यादीति ।** मायाभेदविशिष्टे जगति । **विभूतीति ।** ब्रह्मादिभिः । **तदभीति ।** विभूत्यभिप्रायेण । पुरुषोत्तमस्य भक्तैः सह निगूढभावकरणातिरिक्तस्वक्रीडाभावादेवकारस्तद्योगं व्यवच्छिनत्ति । **अनुग्रहेति ।** विश्वासस्य पुष्ट्यन्तर्गतत्वात्तथा । **मुक्तसङ्कल्पेति ।** दहरविद्यायां 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येता९ँसत्यान् कामा९ँस्तेषा९ँसर्वेषु कामचारो भवती'ति । आत्मानुवेदिनो मुक्तास्तेषां सङ्कल्पा अव्यवहितोत्तरश्रुतिषु 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिषु । एकत्वमविवक्षितम् । **स्वाधीनतामिति ।** नान्योऽधिपतिर्यस्येति । अत एवेत्यस्यावन्ध्यसङ्कल्पादेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १० ॥

मुक्तोऽपि जीवः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतो भगवद्दत्तं विग्रहं प्राप्य भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धम्। अत्र प्रत्यवतिष्ठते। बादरिराचार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते। तत्र हेतुराह ह्येवमिति। ब्रह्मविदो हि मुक्तिरुच्यते। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'त्याद्युक्त्वा, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये' दित्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः। तथा च तस्य कामभोगवार्ता दूरतरेति, तदाक्षेप्यदेहोपि तथा॥ १०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते। तत्र हेतुः विकल्पेत्यादि। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते। 'नायमात्मे'ति श्रुत्या तु वरणमात्रप्राप्यत्वम्। 'सोऽश्नुत' इत्यादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते। 'इहैव समवनीयन्ते' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येती'ति च पठ्यते। एवं सति मिथो विरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः, पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु 'सोऽश्नुत' इत्यनेनोक्ता परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्प एव श्रुत्यभिमत इति ज्ञायते। तेन, 'नायमात्मे'ति

भाष्यप्रकाशः।

अभावं बादरिराह ह्येवम्॥ १०॥ अत्रेत्यादि। अस्मिन्नर्थे निःसम्बोधनिरानन्दमुक्तिवादी प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः। तत्र हेतुः। बादरिरित्यादि। शेषं स्फुटम्॥ १०॥

एतन्मते कामाशनबोधकश्रुत्यादयः पूर्वकक्षाविश्रान्ताः जैमिनिस्तु पूर्वकक्षाविश्रान्तौ मानाभावात् ब्रह्मविद्वृत्तान्तकथनस्योभयत्र तुल्यत्वान्मार्गभेदेनाधिकारिभेदमङ्गीकृत्योभयव्यवस्थामाह।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥ विकल्पामननादिति। विरुद्धाः कल्पाः पक्षाः विकल्पाः श्रुतिषूच्यमानाः, तेषां आमननात् आसमन्तान्मननाद् विचारात्। तथा च ज्ञानप्राप्यत्वविरुद्धं वरणैकलभ्यत्वं कामाशनविरुद्धश्चाप्यय इति साधनयोः फलस्वरूपयोश्च मिथो विरुद्धत्वे सति तदभावायाधिकारिभेद आस्थेय इति ज्ञानमात्रात् साधनात् ब्रह्मभावे तत्र लयः,

रश्मिः।

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०॥ निःसम्बोधेति। अर्थबलाच्छन्दोप्यन्यथा नेय इति मत्येदृशो भवति। भाष्ये। तथेति दूरतरः॥ १०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्॥ ११॥ एवं सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति। इति

श्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी । 'इहैवे' त्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यम् । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निष्प्रत्यूहं सिध्यति । 'तत् केन कं पश्ये' दित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं व्यवस्थामाह, न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य भूतजन्यत्वव्याप्यत्वात्तदभावेनाशरीररूपम्, तद्भोगायतनत्वेन शरीररूपमपीति बादरायण आचार्यो मन्यते । अत्र हेतुः, अत इति । तथाविधश्रुतेरित्यर्थः । तथाहि । 'भूमैव विजिज्ञासितव्य'इत्युक्त्वा, तत्स्वरूपमाह 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युपक्रम्य,

भाष्यप्रकाशः ।

वरणसहकृतात्तु तल्लाभः स्वाधीनतया स्वरूपानुभावात्मक इति श्रुत्यभिप्रेतस्य व्यवस्थितविकल्पस्य सम्यग्विचारात् तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ भगवान् व्यासस्तु जैमिन्युक्तव्यवस्थां बादर्युक्तं द्वैतदर्शननिषेधं चाङ्गीकृत्य जैमिन्युक्तात् कश्चिद्विशेषमाहेत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मणा सहेत्यादि । एवमधिकारिभेदमार्गभेदाभ्यां मुक्तस्य देहसत्तायास्तदभावस्य च प्राप्तौ यस्य शरीरं प्राप्तम्, तत् कीदृशमित्यपेक्षायां तच्छरीरं उभयविधम्, केनचिद्धर्मेण शरीररूपम्, केनचिद्धर्मान्तरेण अशरीररूपमित्येवं द्विविधमिति बादरायण आचार्यो मन्यत इत्यर्थः । हेतुबोधिका श्रुतिः कुत्रास्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः तथाहीत्यादि । तथा तत्प्रकारकं हि यतो हेतोः, 'भूमैव विजिज्ञासितव्य' इत्याद्युक्त्वा तस्य शरीरस्य स्वरूपमाह । तथा च छान्दोग्ये भूमविद्यायामस्तीत्यर्थः । ननु तत्र भूम्नः स्वरूपमुच्यते, न शरीरस्येत्यत आहुः यो वा इत्यादि । सत्यं भूम्नः स्वरूपमुच्यते, तथापि तस्य सुखरूपत्वमुपक्रम्याग्रे सुखरूपतया तदुच्यते, इत्येवं

रश्मिः ।

साधनयोरित्यादि । **वरणसहकृतादिति** । अनुग्रहजपुष्टिभक्तिरूपात्साधनात् । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यादाहुः । **स्वाधीनतयेति** । तथा च एवमपि उपन्यासादिति सूत्रभाष्यं भगवदानन्दमश्नुत इति । **तथेति** । ज्ञायत इत्यर्थः । **शेषमिति** । तेन नायमात्मेत्यादि भाष्यं स्फुटम् । तथाहि । **मर्यादामार्गीयविषयिणीति** । मर्यादामार्गीयसद्योमुक्तिविषयिणी । **ब्रह्मज्ञानसामयिकीमिति** । गीताष्टादशाध्यायोक्तसात्त्विकज्ञानसामयिकीमिति ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ **ब्रह्मणा सहेत्यादीति** । **भूतजन्यत्वेति** । भूतजन्यं शरीरत्वात् । देवदत्तशरीरवत् । **तदभावेन** भूतजन्यत्वाभावेन । तदिति भिन्नं पदम् । **एवमधीति** । बादरिरर्थार्थी अधिकारी । जैमिनिरार्त्तोऽधिकारीत्यधिकारिभेदः । अधिकारभेदे तत्कृतो मार्गभेदः ताभ्याम् । **केनचिदिति** । भोगायतनत्वेन धर्मेणेत्यर्थः । **केनचिदिति** । भूतजन्यत्वाभावेन धर्मान्तरेण । अशरीररूपमित्यत्राभावज्ञानं शरीररूपप्रतियोगिज्ञानाधीनमिति भाष्यविपरीतक्रमः । भाष्यं तु सूत्रे अनुरुणद्धीत्यदोषः । सूत्रयोस्तु शरीराभावः । द्वितीये तु शरीराभावाभावरूपं शरीरमित्यदोषः । **तदुच्यते** । भूमस्वरूपमुच्यते इत्येवं

अग्र उच्यते 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'त्यनेन केवलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभाववतो भक्तस्य विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह 'स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्ता'दित्यादिना । ततः, 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजान'न्निति पूर्वावस्थामनूद्य, संयोगावस्थामाह 'आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द' इति वाक्येन, 'सोऽश्नुत' इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्त्वा, भक्तस्वरूपमाह 'तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण' इत्युपक्रम्य, 'आत्मत एवेदꣳ सर्व'मिति । तेनाशरीरत्वं सिध्यति । अव्ययप्रयोगेणाविकृतादेव पुरुषोत्तमात् प्राणाद्याविर्भाव उच्यते । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । पूर्वं विरहदशायां प्राणादयो भगवत्येव लीना आसन्, ततस्तत्प्राकट्ये तत एव प्राणादयोपि सम्पन्ना इति तत्प्राप्तेर्निमित्तत्वम् यतो, विभूतिरूपाणामपि पुरुषोत्तमे लयो नानुपपन्नः ।

भाष्यप्रकाशः ।

गृहीत्वा विभजन्ते । यत्र नान्यदित्यादि, सर्वमितीत्यन्तम् । तथा चात्र नित्यनिरवधिसुखात्मकं भूमानमुपक्रम्य तस्माद् भूम्न आत्मनः सकाशात् प्राणादिसर्वान्तानां देहान्तःस्थानामाविर्भाव उक्तः । तेन तस्य भूताजन्यत्वादशरीरत्वम् । 'आत्मरति'रित्यादिना भोगस्योक्तत्वात्तदायतनत्वेन शरीरत्वमतस्तथेत्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सकाशादेव तैत्तिरीयादावपि सृष्टेरुक्तत्वात् कोऽत्र विशेष इत्यत आहुः अव्ययेत्यादि । अत्रेति । 'आत्मत' इति शब्दे । तथा च तत्राकाशवाय्वादिभावापन्नात् सोच्यते, अत्र तु भूमरूपादेवेति विशेष इत्यर्थः । नन्वत्र भक्तस्यैव व्यवस्थोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः पूर्वमित्यादि । तथा च यत इदमवस्थाद्वयं क्रमेणोक्त्वा भगवद्दर्शनोत्तरं प्राणाद्याविर्भावं वदतीति भगवत्प्राप्त्यनन्तरभावित्वकथनमेव तद्गमकमित्यर्थः । नन्वानन्दमयाधिकरणे विषयश्रुतौ एवंविदो भक्तस्य एतल्लोकत्यागः, 'असा-

रश्मिः ।

गृहीत्वेति । इत्येवं शरीरपर्यन्तं गृहीत्वा । **विभजन्त इति** विभागं कुर्वते । शब्दार्थान् । **तस्येति** । वृतभक्तस्य । **तथेत्यर्थ** इति । शरीरस्य स्वरूपमुच्यत इत्यर्थः । तेनाशरीरत्वं सिध्यतीति भाष्ये शरीरत्वमप्युपलक्षणविधया ज्ञेयम् । आत्मरतिरित्यादि वक्ष्यमाणभाष्यं त्वनुवादकमिति भावः । **तैत्तिरीयादाविति** । छान्दोग्यमादिशब्देन । 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दिति । **आत्मत** इति **शब्द** इति । आत्मानं प्राप्य प्राणादयो भवन्तीत्यर्थः । **भूमरूपादिति** । तेन सदेवेत्यत्राप्यानन्दानुक्तेस्ततोऽपि विशेषः । **पूर्वमित्यादीति** । भगवति लीत्वा प्राणादयः प्रकटन्तीत्यर्थः । **ततस्तत्प्राकट्य** इति । भक्तेच्छातः । आत्मनः प्राकट्ये सति । तत एव आत्मत एव प्राणादयोऽपि शरीरे सम्पन्ना आक्षिप्ते । **तत्प्राप्तेः** भगवति लयरूपायाः । **निमित्तत्वमिति** । 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति गीतायास्तथा । ततः किमित्यत आहुः । **तथा** चेत्यादि । यस्य भगवतो विरहेण लयाख्यप्राप्त्यनन्तरभावित्वकथनं मुक्तस्य तदेव भक्तस्य व्यवस्थाया गमकमित्यर्थः । तथा च छान्दोग्यश्रुतिः मधुब्राह्मणे । 'तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ती'ति । वसवः सर्वात्मभाववन्तः अग्निरूपाः मुखं आचार्याः सर्वात्मभाववन्त इति । तथा चोक्तभाष्येपि भक्त इत्यर्थः । **विषय**-

भाष्यप्रकाशः ।

ल्लोकात् प्रेत्ये'त्यनेनोक्तः, सोऽत्र 'वाङ्मनसी'त्यादिना, 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य' इत्यन्तेन व्युत्पादितः । या पुनस्तदग्र 'एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामती'त्यादिना विभूतिरूपाणां प्राप्तिरुक्ता फलानुभवोपयोगिनी, सात्र सम्पद्याविर्भावादिसूत्राभ्यामुक्त्वा, 'ब्राह्मेणे'त्यादि'द्वादशाह'सूत्रान्तैर्व्युत्पाद्यते । फलानुभवस्त्वतिविगाढभावेन सर्वात्मभावे सत्येव भवतीति तद्बोधनार्थं या पूर्वं विरहदशा, सा तत्र ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतौ 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यारभ्य, 'उभे ह्येवैष एते आत्मान९ स्पृणुत' इत्यन्तेन भृगुप्रपाठके च, 'हा३वु हा३वु' इत्यारभ्य, 'अहं विश्वं

रश्मिः ।

श्रुताविति । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्या'दितिश्रुतौ । इत्यन्तेन सूत्रग्रन्थेन व्युत्पादितः । तदग्र इति । विषयश्रुत्यग्रे तैत्तिरीये । फलानुभवेति । 'अलौकिको महान् भोगः प्रथमे विशते सदे'ति सेवाफलग्रन्थोक्तं फलं तदनुभवोपयोगिनी । अतिविगाढेति । विरहे भवति । 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचने'त्यत्रातिकृच्छ्रशब्दाद्विगाढः 'ता नाविदन्नि'ति वाक्योक्तो भावो विरहः रसैकदेशः अव्यवहितोत्तरप्राप्तिसाधनत्वात् । सर्वात्मभावः सर्वोऽप्यात्मनो भावः । या पूर्वमिति । भाष्ये पूर्वं विरहदशायामित्यादिनोक्ता । सा तत्रेति । तैत्तिरीये उपसंहारे अर्थनिर्णायके'अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामती'त्यादिविभूतिप्राप्त्यनन्तरं तत्सङ्ग्रहश्लोकं तदप्येष श्लोको भवतीत्यनयोक्त्वा ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतावुच्यते । 'उभे ह्येवैष एते' इति । भक्तिमार्गीयज्ञानमार्गीयौ भक्तज्ञानिनौ विशेषतोऽनुग्रहवन्तौ । सामान्ये नपुंसकं श्रुतौ । स्पृणुते प्रीणीतः । एकवचनं छान्दसम् । ज्ञानी भक्तः स्पृणुत इत्येकवचनम् । स्पृ प्रीतौ । ननु सर्वात्मभावो भक्तिमार्ग इति उभे इति कथमिति चेन्न । ज्ञानेन भक्तेति श्रुतेः शिवे ज्ञानिनि 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति श्रुतेः सर्वात्मभावदर्शनात् । ननु ज्ञानी तैत्तिरीये कुत्रेति चेन्न । उभे ह्येवैष इत्यस्याः पूर्वश्रुतौ 'एत९ह वा व न तपति किमह९साधु नाकरवं किमहं पापमकरव'मिति । 'स एवं विद्वानेते आत्मान९स्पृणुत' इत्यस्यां विद्वानित्यनेन ज्ञान्युक्तेः । एते तात्पर्यार्थभक्तोऽपि विद्वानित्यस्यार्थः अतो द्विवचनम् । स्पृणुते स्पृणाते । भृगुप्रपाठके चेत्यादीति । पूर्वम् 'एतत्साम गायन्नास्ते' इत्यत्र किमेतत्साम समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्यरूपं गायन् । कथम् । हा ३वु३ अहो इत्यस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्यापनार्थाः । मार्गत्रय आश्चर्यमिति वारत्रयम् । कथमद्वैत आत्मा निरञ्जनः रज उपाधिः ब्रह्मा भक्त्युपाधिः मार्गत्रयेऽपि सन् । अहमेवान्नम् । मार्गत्रये भक्तिमार्गप्राधान्यायान्नस्य त्रिरुक्तिः । 'पृथिवी वा अन्न'मिति श्रुतेः । पृथ्वी भार्या स्त्रीभावे तदभेदः उक्तः । अहमेवान्नमिति । तत एव ज्ञानमार्गेऽप्यन्यद्विहायान्नाभेदः । कर्ममार्गे हिरण्यगर्भमुक्तौ पृथिव्यभेदः जगदाश्रयत्वादुभयोर्गौणः । 'कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गति'रिति कर्मज्ञो ब्रह्मा उच्यते नान्यः । यद्वा कर्मणा चित्तशुद्धौ भक्त्या मोक्षो ब्रह्मणः । पुनर्विस्मयः । भक्तिमार्गी सर्वात्मभाववान् नान्नमत्ति । उक्तमधुब्राह्मणश्रुतेः । ज्ञानी तु सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यन्नात्ति किन्त्वानन्दो भुनक्तीति मन्यते । कर्ममार्गी तु न भुनक्ति । 'पयोव्रतेन व्रतयतीति' श्रुतेः । ज्ञानं क्रियेति पञ्चरात्र इति पूर्ववन्नात्तीति वा । किञ्चाहमेव श्लोककृत् । अन्नान्नादयोः सङ्घातकर्ता त्रिरुक्तिर्विस्मयख्यापनार्था । श्लोकृसङ्घाते । 'अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येत्यादि' । अहमस्मि भवामि प्रथमजा सोऽर्वा प्रथमोत्पन्नः नित्यक्रीडास्थः । नित्यक्रीडास्था द्विविधाः । सनातनाः कृत्रिमाश्च तत्र नित्यक्रीडास्थाः कृत्रिमा इमे इत्याह । ऋतस्येति । ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्यास्य जगतः

'आत्मरति'रित्यादिना, 'सोऽश्नुत' इत्यनेन च शरीरत्वम्। जैमिनिरप्यत एव 'ब्राह्मेणे'ति मनुते। एकस्य विरुद्धोभयधर्मवत्त्वममन्वानं प्रति वैदिकं दृष्टान्तमाह द्वादशाहवदिति। 'यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेते'ति चोदनया 'द्विरात्रेण यजेते' त्यादिवन्नियतकर्तृकत्वेनाहीनत्वं गम्यते द्वादशाहस्य। 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः। य एवं विद्वाꣳसः सत्रमुपयन्ती'ति श्रुत्या च सत्रत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते। एवमेव द्वादशाङ्गशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मभिरश्नुत इति सत्रतुल्यत्वम्। वस्तुतो भगवद्विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मत्वेनैकरूपत्वम्, अतो द्वादशाहवदुभयविधम्। सत्रे प्रत्येकं चेतनानां यजमानानां फलभागित्ववदत्रापि तादृग्भक्तदेहादीनामपि ब्रह्मात्मकत्वात्। चेतनत्वमेवेत्यप्यनेन

भाष्यप्रकाशः।

भुवनमभ्यभवां सुवर्णज्योती'रित्यन्तेनोक्ता। तथा सति यस्तादृशः स आनन्दमयं ब्रह्मस्वरूपमात्मादेशोक्तप्रकारेणाहङ्कारादेशोक्तप्रकारेण वानुभवतीति सिध्यति, अतो विभूतिरूपाणां प्राणादीनां लयाङ्गीकारोऽनुपपन्न इत्यत आहुः विभूतीत्यादि। अहङ्कारादेशे आत्मादेशे च सर्वस्मिन् स्वाभेदस्यात्माभेदस्य च भानोक्त्या लयस्यार्थादेव बोधितत्वात्। अथ तत्र तेषां भक्तानां पार्थक्येन प्राणाद्यभावनमेवाभिप्रेतम्, न सर्वात्मना लय इत्युच्यते, तदापि तस्यां दशायां ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनरूपस्य 'आत्मरति'रित्यादिनोक्तस्यानुभवस्याभावात् फलतः-

रश्मिः।

देवेभ्यश्च पूर्वम्। तेन नित्यलीलानुकूलजगत्कर्तृभ्यः कृत्रिमः। ऋता३स्येत्यत्र प्लुतोकारः। अमृतस्य नाभा इति। नाभौ मध्ये मुख्ये वा तत्संस्थम्। अमृतत्वं प्राप्तानां 'ई' आश्चर्ये। यद्वा नाभा ई नाभिमध्यं तत्संस्थममृतत्वं प्राप्तानाम्। रासस्थसुधाप्राप्तानाम्। समानवायुप्राप्तानां वा। समानस्य नाभिसंस्थितत्वात्। 'समानो नाभिसंस्थित' इति वाक्यात्। आचार्यपूजनं नित्यक्रीडायामाह। यो मा ददाति स इदेव मा३वा हेति। यः कश्चिदाचार्यः मां अन्नं अर्थार्थिभ्यो ददाति। अन्नात्मना ब्रवीति कथाद्वारा। यथा 'आत्मना प्रथमा क्रीडे'ति पञ्चाध्याय्याम्। स इत् इत्थं एवमविनष्टं यथाभूतं मा मां वाह अचतीत्यर्थः। अञ्चुगतिपूजनयोः 'अच' इत्येके। अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मीति। यः पुनरन्यो मामदत्वार्थिभ्यः काले प्राप्तेऽन्नमभितोऽदन्तं अहमन्नमेव सम्प्रत्यद्मि। अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुवर्णज्योतीरिति। अहं विश्वं समस्तं भुवनमभ्यभवाम्। अभिपरेणेश्वरेण। सुवर्णम् सुवरादित्यो नकार उपमार्थः। आदित्य इव सकृद्विभातमस्मदीयज्योतिःप्रकाशः। प्रकृतमनुसरामः। **तादृश** इति। विरहदशायां प्राप्तभूमः। भगवति लीनः पुनः प्रकटः सभूमचरमवृत्त्यानुभवतीत्याहुः। **आत्मादेशोक्तेति**। आत्मा ब्रह्म तत्पदवाच्यः। अयं व्यष्टिप्रकारः सपुष्टिप्रकारमाहुः। **अहङ्कारादेशोक्तेति**। भक्तसंवलित आत्मेति पुष्टिफलम्। चकारोऽनुक्तसमुच्चये। आत्मादेशोक्तप्रकारेण च। **लयाङ्गीकार** इति। प्राणादयो भगवत्येव लीना इत्युक्तभाष्योक्तलयाङ्गीकारः। **स्वाभेदस्येति** जीवाभेदस्य। अथातोहङ्कारादेश इत्युपक्रमादात्मधर्माणामुपरिष्टात्त्वादीनामहङ्कारेणाध्यासक इति। अत्र बोध्यम्। तादात्म्यरूपाद्वैतात्। **लयस्यार्थादेवेति**। लयमन्तराऽभेदभानासम्भवात्तथा। फलाध्याये तादात्म्यरूपाभेदविवक्षणादाहुः। **अथ तत्रेति**। **तस्यामिति**। पूर्वोक्तायां दशायां विरहदशायामिति यावत्। **अभावादिति**। प्राणादीनां लयेनाभावात्। **तौल्यमिति**। सर्वात्मना लयेन तौल्यम्। 'आन्तरन्तु परं फल'मिति सुबो-

भाष्यप्रकाशः ।

तौल्यमेव । वस्तुतस्तु तदग्रे 'तस्य ह वा एतस्ये'त्यादिना आत्मतः प्राणादीनामाविर्भावश्रावणात्तदन्यथानुपपत्त्यैव लयाङ्गीकारः, अतो नानुपपन्न इत्यर्थः । एवमशरीरत्वबोधिकां श्रुतिं व्याख्याय शरीरत्वसाधिकां श्रुतिमाहुः **आत्मरतिरित्यादि** । तेन तैत्तिरीयसमाप्तौ यां दशोक्ता, सा फलानुभवस्य प्रथमावस्थेति बोधितम् । स्वोक्ते पूर्वसूत्रसम्मतिमाहुः **जैमिनिरित्यादि** । एवं हेतुं व्युत्पाद्य दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति **एकस्येत्यादि** । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति **एवमेवेत्यादि** । तेन, 'ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यत' इति साधितम् । तथा च भक्तानामेव भोगरूपकार्यबलेन सत्रतुल्यत्वम्, अन्येषां तु तदभावादहीनतुल्यत्वमिति भक्ताभक्तव्यवस्थाबोधनादभक्तस्य बादरेः पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वात्तदुक्तमपि युक्तम् । जैमिनेस्तु सर्वत्र दृष्ट्या उत्तरकक्षाविश्रान्तत्वात्तदुक्तमपि युक्तमिति तस्य तस्य तथात्वबोधनायैव स्वमतकथनमित्यर्थः । मर्यादामार्गीया अपि भगवल्लोक एतादृशदेहेनैव यथाधिकारं चतुर्विधमुक्तिभाजस्तिष्ठन्ति । ज्ञापनेनापि पूर्वोक्तं साध-

रश्मिः ।

धिन्याम् । तस्यां दशायां ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनस्यात्मरतिरित्यादिनोक्तस्यानुभवस्य सूक्ष्मरूपैर्भावात्तौल्यं नेत्यरुच्या वस्तुतस्तु पक्षमाहुः । **वस्तुतस्त्विति** । **तदग्र** इति । अहङ्कारादेशस्याग्रे । **तदन्यथेति** । आविर्भावो लीनस्येत्याविर्भावान्यथानुपपत्त्या । अन्यथानुपपत्तिरत्र पूर्वमीमांसोक्ता प्रस्थानरत्नाकरेऽङ्गीकृता ग्राह्या । **अनुपपन्न** इति । लयाङ्गीकारो नानुपपन्नः । **तैत्तिरीयेति** । सामगायनेन । **यादृशोक्तेति**[1] । यादृश्युक्तेत्यपि । **प्रथमावस्थेति** । भूमविद्यारूपा । **स्वोक्त** इति । गोस्वाम्युक्ते आचार्योक्ते वा भाष्ये ब्राह्मेणेति पूर्वसूत्रसम्मतिमाहुः । **हेतुमिति** । **अत** इति सौत्रं हेतुम् । तथा च बादरायण उभयविधं शरीरमतः भाष्योपपादनादिति सूत्रार्थः । **एकस्येत्यादीति** । विहितोभयधर्मौ शरीराशरीरत्वे । **आहेति** । व्यासो भगवान् । **नियतेति** । एककर्तृकत्वेन । एकत्वविवक्षणात् । **उपेयुरिति** । उप समीपे ईयुः गच्छेयुः कुर्युः आधिदैविकं प्रकटमीयुः । आधिभौतिकं कुर्युः । **उपयन्ति** उपगच्छन्ति कुर्वन्ति । **सत्रत्वमिति** सत्रत्वमुक्तमिति । **बहुकर्तृकस्य** द्वादशाहीनस्य । बहुकर्तृकत्वं सत्रत्वमिति सत्रलक्षणात् । **एवमेवेत्यादीति** । पादौ गुल्फौ जङ्घे स्तनौ करौ शिरः हृदिति द्वादशाङ्गशरीरे । **आत्मा** जीवः । **एकरूपत्वमिति** । तादात्म्यरूपाभेदादेकरूपत्वम् । **उभयेति** । शरीराशरीरत्वे विधेयस्य शरीरस्य तदुभयविधं शरीरम् । **तेनेति** । श्रीभागवते एकादशे सप्तदशेऽध्याये ब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमाभ्यामध्यायं समाप्याष्टादशाध्याये आश्रमद्वयमुक्तम् । तस्मादाश्रमद्वयं गार्हस्थ्यं सन्न्यासश्च मुख्याावितरौ गौणौ । एवं च तेनेत्यस्य द्वयोराश्रमयोर्मुख्यत्वेन तत्रापि ज्ञानिनो भक्तत्वेन ब्रह्मभावाद्भक्तविशेषत्वेनेत्यर्थः । **ब्रह्मभावाद्** भूमविद्याविष्टानन्दानुभवात्पूर्वोक्तात् साधनरूपात् तिरोहितस्याविर्भावे ब्रह्मभावः । सन्न्यासाश्रमाद्वा । गृहाणां बन्धकत्वाद्भक्तानामिति विशेषणम् । 'मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मता' इति वाक्याद्गृहस्य पुंस्त्वं स्मार्तम् । **विशिष्यत** इति । यथानुग्रहो यस्मिन् जीवे स तादृशं तदाविश्य भगवदानन्दमश्नुत इति । एवमप्युपन्याससूत्रभाष्यात् । एवं पुष्टिमार्गीयाणां फलकथनेन स्मृतेर्मर्यादामार्गीयशरीरस्य शरीराशरीरत्वे आहुः । **मर्यादेति** । **एतादृशेनेति** । अक्षरात्मकेन । परंत्वेष विशेषः । ज्ञानिनो लोके मर्यादाभक्तास्तु चरणात्मकेऽक्षर इति । कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार इत्यत्राप्युक्तम् । अत एव गीतायां मुक्तौ पारिभाषिकत्यागसन्न्यासौ गृहस्थस्यापि सम्भवतः ब्रह्मचर्यं च । **चतुर्विधेति** । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यरूपचतुर्विधमुक्तिभाजः । सायुज्यसार्ष्टिसामीप्यानि

१. यादृशोक्तेति रश्मौ ।

दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना'मिति गीयते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं ब्राह्मेणेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ (४-४-३)

अथेदं चिन्त्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इवावस्था दृश्यन्ते तत्कालीनैः

भाष्यप्रकाशः ।

यितुमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च यत्र जयविजयादीनामप्येवम्, तत्र पुष्टिमार्गीयस्य का वार्तेत्यर्थः । एवं प्रसङ्गेन भगवल्लोकप्राप्तिरूपं फलमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु बादरिसूत्रे, 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमत' इति श्रुतौ 'मनसे'ति विशेषनिर्देशबलान्मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावम्, जैमिनिसूत्रे च 'स एकधा भवती'त्यादिविकल्पामननाद्देहेन्द्रियसद्भावम्, बादरायणसूत्रे, उभयश्रुत्यनुरोधान्मुक्तस्य सङ्कल्पेन कदाचित्तदभावं कदाचित्सद्भावं च व्याकुर्वन्ति । तत्र मुक्तसङ्कल्पो यदि परमेश्वरसङ्कल्पानुसारी, तदा तद्व्यापारभूतः, यदि तद्विरुद्धः, तदा अकिञ्चित्करत्वादप्रयोजक इति ध्येयम् ॥ १२ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मेणेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ एवमत्र फलानुभवप्रकारमध्ये देहरूपः प्रकारो विचारितः । अथ 'आत्मा प्रकरणा'दित्यादिसूत्रद्वयोक्तस्य फलस्य प्रकारं विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति अथेत्यादि । एवमष्टसूत्र्या पूर्वसूत्रद्वयोक्तदेहस्वरूपनिरूपणोत्तरं इदमग्रिमसूत्रद्वयोक्तं भगवत्स्वरूपमनेन प्रकारेण विचार्यते । यद्यपि गुणोपसंहारे भगवतो निर्दोषत्वम्,

रश्मिः ।

सेवाफलत्वे नित्यलीलायामप्याविर्भवन्ति सेवाफलग्रन्थोक्तानि । अत एवेत्यादीति । शरीरस्योभयविधत्वादेव । 'देहेन्द्रियासुहीनाना'मित्यशरीरत्वं शरीरस्य पुरवासिनामिति शरीरत्वम् । जयेति । आदिनाऽऽनन्दादयः । एवमिति । शरीराणां शरीरत्वाशरीरत्वे । जयविजययोर्वैकुण्ठात्पातस्तु प्रश्नोपनिषद्यस्ति । पितृयाणेन याताः पुनरावर्तन्त इति सुबोधिन्यां तृतीयस्य स्पष्टम् । प्रसङ्गेनेति । ब्रह्मप्राप्तिनिरूपणेन स्मृतं भगवल्लोकप्राप्तिरूपं फलं उपेक्षानर्हमिति स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गत्वेन । स एकधेति । छान्दोग्ये भूमविद्यायाम् । तदभावं शरीराभावम् । तत्सद्भावं शरीरसद्भावम् । परमेश्वरेति । मायोपाधिकसङ्कल्पानुसारी तद्व्यापारभूतः सगुणव्यापारः सगुणो न तु मुक्तनिर्गुणस्य । अकिञ्चित्कर इति । आविद्यकत्वादिति भावः । मुक्तनिष्ठाविद्ययोपमर्द्योपमर्दकभावो न परेषाम् । विद्ययाऽविद्यानाशात् । मुक्तसङ्कल्पो मायिकोऽन्येषामाचार्याणामिति न न्यूनता ग्रन्थे । भास्करभाष्ये मनसैतानिति श्रुतिरस्ति, रामानुजभाष्ये तु नास्ति । 'न ह वा सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'त्यस्ति । सैतच्छ्रुतेरुपलक्षिकेति ज्ञेयम् । एवमन्यभाष्येषूह्यम् ॥ १२ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मेणेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ फलस्येति । ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तस्य गुणातीतस्य ब्रह्मरूपस्य । अष्टसूत्र्येति । ब्राह्मेणेत्याद्यष्टसूत्र्या । पूर्वसूत्रेति । 'सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्' 'मुक्तः प्रतिज्ञाना'दिति पूर्वसूत्रद्वयेत्यर्थः । अग्रिमेति । 'आत्मा प्रकरणात्' । 'अविभागेन दृष्टत्वा'दित्य-

पुम्भिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोपपत्तिमाह । तद्दर्शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पूर्वपक्षव्युदासाय तुशब्दः । तत् प्राकृततुल्यतादर्शनं अभावे तथात्वस्याभाव एव भवति, न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति । नन्वविद्यमानानामर्थानां कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह सन्ध्यवदिति । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां दर्शनं भवति, तथा भगवदिच्छावशात् तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शनस्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेयमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च

भाष्यप्रकाशः ।

वेधाद्यधिकरणे, अनन्तगुणपूर्णत्वादिकं च, 'व्याप्तेश्च समञ्जस'मित्यवान्तराधिकरणे विचारितम्, तथापि तदेव स्वरूपं फलरूपमिति तत्र न विचारितम् । साधनप्रकरणत्वात् । अतः फलरूपमन्यद्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय तदेवात्र फलमिति बोधनार्थमवसरसङ्गत्या पुनः परामृश्यते । तथा चात्र फलत्वेन प्रतिपाद्यमानं भगवत्स्वरूपं प्रकृतिसम्बन्धविशिष्टम्, न वेति संशयः । अवस्थादर्शनादाद्यमिति पूर्वपक्षः । तद्दर्शनस्य भ्रान्तत्वान्नेति सिद्धान्त इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति भग-

रश्मिः ।

ग्रिमसूत्रद्वयोक्तम् । अवस्थेति । कृष्णावतारे भीष्मप्रसङ्गे रुधिरक्षतादिप्राकृतबाल्यपौगण्डाद्यवस्थादर्शनात् ॥ भाष्ये । आहेति । छान्दोग्यीयश्वेतकेतूपाख्यानस्य द्वितीयोपदेशप्रकारेण व्यास आहेत्यर्थः ॥ प्रकृते ॥ तद्दर्शनस्येत्यादीति । उक्तप्राकृतधर्माणां दर्शनस्य । तथात्वस्येति । प्राकृतत्वस्य । सन्ध्यं तृतीयमिति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं चेति सन्ध्यं तृतीय'मित्यादिः पूर्वश्रुतिः । अर्थस्तु तस्य वै प्रसिद्धस्यैतस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतो न न्यूने । के ते इदं च प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं जन्मैकं द्वितीयं तु परलोक एव स्थानम् । परलोकस्थानं भावि जन्म । एतयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं तृतीयं त्रयाणां पूरणं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन् वर्तमानः सन्निदं च परलोकस्थानं चेत्येते उभे स्थाने पश्यति । किमाश्रितः केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यत आह । अथेति । यथाक्रमः आक्रमत्यनेनेत्याक्रमः, आश्रयोऽवष्टम्भः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणः । यादृश आक्रमो यस्य सोयं यथाक्रमोयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यादृशेनाक्रमेण संयुक्तो भवति । तमाक्रमं बीजभूतमाक्रम्यावष्टभ्योभयान्पाप्मनः पापफलानि दुःखानि आनन्दांश्च धर्मफलभूतान् सुखविशेषान् पश्यत्येवंप्रकारेण । धर्माद्दैवताप्रसादाद्वान्त्ये वयसि यदिहासम्भाव्यमानं पश्यति स्वप्ने तत्पारलौकिकमेवेत्यर्थः । स खल्वात्मा बाह्यैर्ज्योतिर्भिरसंस्पृष्टः स्वयमेव यथा ज्योतिर्भवति, तथेदं स्वयंज्योतिष्ट्वं साक्षादवष्टम्भेनाह स इति । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन् काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वप्नमनुभवति तदा किमाश्रयः केन प्रकारेण च स्वयं प्रतिपद्यते इत्याकाङ्क्षायामाह । अस्येति । दृष्टस्य जागरितलक्षणस्य देहस्य । कथम्भूतस्य । सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ताः अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्त इति सर्वावान् तस्य सर्वावतो मात्रामंशं वासनात्मकमुपादाय गृहीत्वा स्वयमात्मैव अनादित्यादिर्जाग्रद्देहं विहत्य निःसम्बोधमापाद्य स्वयमेव स्वकर्मानुसारि स्वज्योतिषाऽलुप्तदृक् स्वभावेन निर्मितं वस्तु विषयीकुर्वन् प्रस्वपिति । अत्रास्यां स्वापावस्थायामयं पुरुष आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्भवति । तदादित्यादेरभावादिन्द्रियाणां चोपसंहृतत्वान्मनसश्च विषयाकारेणैवोपक्षयात् । यद्वा परलोकदर्शनार्थं करणत्वेन सङ्ग्रहादिति परिशेषादित्यर्थः । ननु स्वप्नेपि

परलोकस्थानं च। अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति। स यत्रायं प्रस्वपिती'त्युपक्रम्य, 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती'त्यादिरूपा। एवमेव भगवानासुराणां प्राकृतगुणे तमस्येव दुःखात्मके लयं चिकीर्षुः स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिसंपादनाय तादृशीमिव लीलां दर्शयति, अतो न प्राकृतत्वशङ्कागन्धोऽप्यत्र। अत एव भगवतोक्तं, 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका' इत्युपक्रम्य, 'ततो यान्त्यधमां गति'मिति। तेषामासुरत्वेन मुक्त्यनधिकारित्वात् तथाकरणम्। अतः सुष्ठूक्तं सन्ध्यवदुपपत्तेरिति ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

लौकिकवद्भासमाने लीलापदार्थे यद्दर्शनं भक्तानाम्, तत् तु भावे विषये विद्यमाने सति भवति। अत्र दृष्टान्तमाह। जाग्रद्वत्। यथा मोहाभाववतः पुंसः सत एवार्थस्य दर्शनं तथेति।

भाष्यप्रकाशः।

वदित्यादि। तत्रेति। प्राकृतावस्थादर्शने। व्याकुर्वन्ति तद्दर्शनस्येत्यादि। श्रुतिस्तु बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे। दार्ष्टान्तिके योजयन्ति एवमित्यादि। अभ्यसूयका इति। गुणेषु दोषारोपकाः। इयमेवोपपत्तिर्ब्रह्माण्डपुराणेऽप्युक्ता, शिवतत्त्वविवेकेऽनूदिता। तथाहि। 'निर्दोषश्चेत् कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते। चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुग्दृश्यते कथम्। एवं मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पित' इति नारदप्रश्ने 'स्त्रीपुंमलानुपङ्गात्मा देहो नास्य विजायते। किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम्। प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा। तथाप्यसुरमोहार्थं परेषां च क्वचित् क्वचित्। दुःखाज्ञानश्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः। क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणे। दौर्लभ्याचैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः। कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोपि त्यक्तदेहस्य देहवत्। लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम्' इति ब्रह्मणोक्तम् ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४॥ एवं दोषदर्शने उपपत्तिमुक्त्वा गुणदर्शने उपपत्तिमाहेत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति लौकिकवदित्यादि। अत्र पूर्वसूत्रात् 'उपपत्ते'रिति पदमनुवर्तते। अर्थस्तु स्पष्टः। तथा च गुणोपसंहारपादे, 'व्याप्तेश्च समञ्जसम्', 'सर्वाभेदादन्यत्रेमे' इति सूत्रद्वये

रश्मिः।

सर्वस्यादित्यादेर्दृश्यमानत्वात्कथं परिशेषात्स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरित्याशङ्कायां तस्य सर्वस्य वासनानिर्मितत्वादित्याह। नेति। तत्र स्वप्ने रथाः प्रसिद्धाः रथैर्युज्यन्त इति रथयोगाः अश्वादयः पन्थानो मार्गा न भवन्तीति प्रत्येकं नञाभिसम्बध्यते न सन्ति। अथो अपि रथान् रथयोगान्पथः सृजते वासनात्मकान् मायिकान्। तादृशीमिति। व्रणक्षतादिभिर्लौकिकीमिव लीलां छान्दोग्ये द्वितीयोपदेशोक्तां मधुरूपदशविधधर्मरूपाम्। प्रकृतमनुसरामः। तथाकरणमिति। असत्त्वेन व्रणादीनां करणम्। स्वरूपेति। स्वरूपसदृशीमाकृतिं त्यक्तदेहस्य देहवद्दर्शयामास ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ गुणोपसंहारेति। तृतीयाध्याये तृतीये पादे। दोषेति। व्रणादिदर्शने। गुणेति। 'यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके। तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत'

एताभ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुत्या भक्तकामपूरणाय भगवाँल्लीलां करोतीति गम्यते। यद्दर्शनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति, तादृशीमपि तां करोतीति श्रूयते। यथा सौभयुद्धे मोहवचनानि, हस्तादायुधच्युतिः, प्रभासीयलीला च। उक्तरीत्या, 'सोऽश्नुत' इति श्रुत्या परब्रह्मत्वमवगम्यते। उक्तलीलया तद्वैपरीत्यं च। एवं सत्येकस्या वास्तवत्वम्, अन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यम्। 'ते ते धामान्युश्मसि' 'विष्णोः कर्माणि पश्यत', 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'तद्विप्रासो विपन्यव' इत्यादिश्रुतिभिः, 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम्। विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं

भाष्यप्रकाशः।

'व्यापकस्य रसरूपस्यैव भगवतो भक्तानां तत्तद्रसानुभावनाय तथा तथा मायाप्रसारणेन तत्तत्परिमाणादिप्राकट्येन बाल्यपौगण्डाद्यनुभावनात् तेषां विद्यमानानामेवार्थानामनुभव' इत्युपपादनात्तथोपपत्तेरित्यर्थः।

एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय सूत्रद्वयोक्तिप्रयोजनमाहुः एताभ्यामित्यादि।

रश्मिः।

इति गीतावाक्यात्कृष्णाश्रये मधुनीव पृथगग्राह्याः दृष्टानुसारिणः सर्वत आकृष्टाः गुणास्तेषां दर्शने। यथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्युक्तस्य कृष्णाश्रये यावन्तो धर्माः दृष्टानुसारिणः तज्जन्यत्वेनापृथग्भूताः सर्वतः शास्त्रेभ्य आकृष्टाः मया दृष्टाः योगेश्वरे कृपया प्रकटास्तेन दर्शिताः। पित्तलघण्टागोलकः निर्दण्डः सच्छिद्रः छिद्रे कृष्णा दोरकाः सूक्ष्मा बहवः। तत्र मन्त्रौ। ॐसच्चिदालिङ्गनप्रसू ॐसच्चिदालिङ्गनप्रसो इति। ताभ्यां घण्टागोलके दण्डभ्रामणेन गोलकः घोषवान् सूत्रे प्रोतमणिगणशब्दवाँश्च। समस्यया तदभाववान् घण्टागोलकः। अत्र गीतावाक्यात्सर्वेषु वेदेषु ब्रह्मोपनिषदि घण्टागोलकः। तैत्तिरीये आकाशशरीरं ब्रह्मेत्यतो घोषः। 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे'त्यत्र सूत्रे प्रोतमणिगणशब्दः समस्या आचार्यशास्त्रे 'आत्मा यावत्प्रपन्नोभूत्तावद्धे रमते हरिः। सोन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधत्ते हरिश्च सं' इत्यत्र प्रपत्तितदभावौ। 'मन्त्रस्यापि विधानत' इति भक्तिमार्गे मन्त्रावपि। दण्ड औषधिविद्यारूपः कालकर्मस्वभावाः सत्त्वरजस्तमांसि च योज्यानि तृतीयस्कन्धे प्रसिद्धानि ॥१॥ वेदे शास्त्रे 'कृष्णाजिनं ब्रह्मे'ति संहिता। 'स सर्पानसृजते'ति संहिता, आत्मनेति ज्ञेयम्। कृष्णाजिनं ब्रह्म भवतीत्यर्थः। कालकर्मादिकं योज्यम् ॥२॥ 'स वयांस्यसृजते'ति संहिता। वंशपात्रे इत्यत्र वेदे वंशपात्रमत्र योज्यम् ॥३॥ औषधिविद्या तत्र 'तासां मे पौरुषी प्रिये'ति श्रीभागवते स देहो योज्यः क्रियाधर्मौ योज्यः। रामेण बाणेन हतो मृग इति दृष्टं मया ॥ ४ ॥ **लौकिकवदित्यादीति**। अत्रापि 'यावानर्थ उदपाने' इति द्रष्टव्यम्। तेन 'जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्म'मिति दशमस्कन्धलीलोपसंहारश्लोकोक्तो यावानर्थोत्र लौकिकवत्सिध्यति। **बाल्येति**। बाल्यपौगण्डादिलोकवद्ग्राह्याणि। न तु प्राकृतानि। तस्यानुभावनात्। **तथोपपत्तेरिति**। स्वाभाविकधर्मोपपत्तेः[1]। **भाष्ये**। **भक्तकामेति**। स इति प्रथमया स्वातन्त्र्याद्भक्तस्येति भावः। **तां करोतीति**। स्वस्मिन्ननुवृत्तिवृत्तये। 'विपदः सन्तु नः शश्वत्' इति पृथावाक्यात्। **उक्तरीत्येति**। 'समान एवं चाभेदा'दिति सूत्रादारभ्येयदवध्यवतारकविषयरीत्येत्यर्थः। **उक्तेति**। अत्रैवोक्तया भक्तदुःखदया। **तद्वैपरीत्यं** प्राकृतत्वम्।

---

१. सत एव धर्मस्योपपत्तेः।

पद्म्। विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्। विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युत'मित्यादिभिश्च शुद्धब्रह्मणस्तद्विपरीतदर्शनेऽवश्यं हेतुर्वाच्यः। स त्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः। भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायेन या लीलाः करोति, यथा रिङ्गणादिलीला भगवतो नैसर्गिकधर्मरूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमाना एव, ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम्। अत एव लीलाया अनेकरूपत्वाद् ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीति शङ्कानिरासाय 'कैवल्य'मित्युक्तम्। 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यादिश्रुतिषु याऽन्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलतोक्ता, सा लीलात्मिकैव, लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म, न कदाचित् तद्रहितमित्यर्थः पर्यवस्यति। तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वम्। एतद् विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम्। अथवा। लीलैव कैवल्यम्, जीवानां मुक्तिरूपम्। तत्र प्रवेशः परमा मुक्तिरिति यावदित्यर्थः॥ १४॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं तत्त्वभावाधिकरणम्॥ ३॥

भाष्यप्रकाशः।

इत्यादिभिश्चेति। लीलानां भगवतश्च नित्यत्वं शुद्धब्रह्मत्वं चावगम्यत इति शेषः।

अत्र, 'ते त' इतिश्रुतिरग्रे व्याख्येया। 'विष्णोः कर्माणी'त्यादयस्तु विद्वन्मण्डने सम्यग्व्याख्याताः। ताश्च पूर्वकाण्डस्था इत्यतः 'सहस्रशीर्ष'मिति तैत्तिरीयाणां महानारायणोपनिषत्स्थानुवाकीया उक्ताः। एवं द्विविधा लीलास्तासां नित्यत्वं च प्रामाणिकमिति प्रतिपाद्य पूर्वसूत्रप्रयोजनं स्फुटीकुर्वन्ति। शुद्धेत्यादि। तथा च तदर्थानां लीलानां आसुरव्यामोहकत्वेनैव रूपेण नित्यत्वम्, न तु प्रतीयमानन रूपेणेत्यर्थः। द्वितीयस्यार्थमाहुः भक्तेभ्य इत्यादि। एवं द्वितीयस्य तात्पर्यमुक्त्वा लीलानां स्वरूपात्मकत्वं निगमयितुं लीलाकैवल्यसूत्रार्थं स्फुटमनुवदन्ति अत एवेत्यादि। एतस्य सूत्रार्थस्योपपादनसापेक्षत्वात् प्रकारान्तरेणार्थमाहुः। अथवेत्यादि। एवं फलरूपस्य भगवतः स्वरूपं सूत्रद्वयेन विचारितम्।

रश्मिः।

एवं द्विधेति। आरोपितानारोपितभेदेन द्विधापि सप्रतियोगिनीत्वाप्रतियोगिनीत्वाभ्यां चतुर्धा। प्रामाणिकमिति। फलाध्याये फलश्रुत्या प्रमाणेन प्रतिपाद्यत इति प्रामाणिकम्। शैषिकप्रत्ययः। अत एवेत्यादीति। सैन्धवेति। सैन्धवदृष्टान्तेन ब्रह्मण एकरसत्वं मैत्रेयीब्राह्मणे तेन श्वेतकेतूपाख्यानेप्येकरसत्वख्यापनाय षष्ठोपदेशः। विद्वन्मण्डन इति। नित्यक्रीडावादे। 'रसो वै स' इति श्रुतेर्दशरससामग्री यावती तावत्प्रत्येकरसरूपमेकमिति तथा। भक्तिमार्तण्डे सुवर्णसूत्रेण सह नित्यलीलावादः सङ्गृहीतः। उपपादनेति। तथाहि। शुद्धब्रह्मेत्यादि पूर्वभाष्ये। शुद्धब्रह्मेति। धर्मरहितं ब्रह्म। तद्धर्मलीला इति न सम्भवति। तदर्थं लीलासु कैवल्यविधिः। धर्मसहितः केवल इति शास्त्रदृष्टिः कार्या। अग्रे या केवलतोक्ता सा लीलात्मिकैवेत्युक्तम्। तत्र केवलता सत्यत्वाद्यात्मिका नेत्यत्रोपपत्तिः केति। तेनेत्यादि। तेन केवलतारूपत्वेन। तस्याः स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्यतीति प्रकाशाश्रयवत्सूत्रं प्रवर्तते न वेति सन्देहः। अत्रोपपादनम्। उपपत्तिः केत्यत्र विनिगमनाविरहात्केवलतायाः सत्यत्वाद्यात्मकत्ववल्लीलात्मकत्वं किं न स्यादिति। सूत्रप्रवृत्तिसन्देहे त्वधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिरिति न्यायात्तत्सन्देहनिवृत्तिः। एवमुपपादनसापेक्षत्वात्। अथवेत्यादीति। मुक्तिरूपमिति। न त्वीश्वरो मुक्तिरूपो न तद्धर्म-

भाष्यप्रकाशः ।

अत्र सर्वेपि पूर्वसूत्रे, तन्वभाव इति पाठमङ्गीकृत्यैवं व्याकुर्वन्ति । 'सङ्कल्पादेवे'ति सूत्रे पित्रादिसमुत्थानमुक्तसङ्कल्पादुक्तम् । स एव सङ्कल्पो द्वादशाहसूत्रेऽतःशब्देन परामृश्यते । तेन मुक्तो द्वादशाहवदशरीरः सशरीरश्च सिध्यति । तत्राशरीरस्य यो भोगः, स तन्वभावेपि ब्रह्मसृष्टैरेव पदार्थैः सन्ध्यवत् स्वाप्निकपदार्थभोगवत् सिध्यति । तनुसद्भावपक्षे तु लीलार्थमीश्वरेण सृष्टैर्मुक्तेन वा स्वसङ्कल्पादेव सृष्टैर्जाग्रद्वत् बहिर्भुङ्क्त इति ।

तन्नास्माकं रोचते । 'एवमप्युपन्यासा'दिति सूत्रेऽपहतपाप्मादिसत्यसङ्कल्पान्तानां धर्माणां मुक्तेऽप्यङ्गीकारेण तत्सङ्कल्पादेव तदनुरूपभोगोपपत्तेर्विशेषतस्तदुपपादनप्रयोजनाभावेनैतत्सूत्रद्वयस्यानतिप्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । अथ सूत्रे तथा पाठ इति तदनुरोधेन तथा व्याख्यानमित्युच्यते, तदा तु सूत्रे 'तन्वभाव' इत्यत्र तनुशब्दस्याभावशब्देन समासेऽनचि चेति वैकल्पिकं नकारस्य द्वित्वं, तथा तत् तु अभाव इति पदच्छेदेपि, यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति नकारद्वित्वमिति तत्त्वभावपदस्य सैद्धान्तिकोऽर्थ एव युक्तः । द्वित्वाभावश्चेत्, तदा 'तन्वभाव' इत्यत्र सप्तमीसमासमङ्गीकृत्य भगवत्तनौ तदभाव इत्यर्थो वक्तव्यः । भगवता स्वस्वरूप आसुराणामन्यथाभानस्य कारणेन तद्भानस्यावश्यमुपपादनीयत्वात् । अन्यथा आसुरदृष्टेषु सत्यत्वबुद्धौ दैवानां मोक्षप्रतिबन्धापत्तेरिति । तदेतत् प्रागेव ब्रह्माण्डवाक्योपन्यासपूर्वकं विचारितमित्युपरम्यते ।

ये मायावादिनो मोक्षे भोगं नाङ्गीकुर्वन्ति, तान् प्रति भास्कराचार्यैरेवं दूषणमुच्यते । ससम्बोधं मोक्षं श्रुतिसिद्धमाश्रित्याचार्येणायं विभागो दर्शितः श्रोतॄणामनुग्रहाय, न नास्तिक्यमवलम्ब्य भ्रान्त्या वा सूत्राणामन्यथार्थत्वं कल्पनीयम् । श्रुतीनां नार्थवादत्वम् । सर्वत्रार्थवादत्वप्रसङ्गात् । निःसम्बोधे तु मोक्षे न प्रेक्षापूर्वकारी प्रवर्तते । संसारावस्थायां तावद्देवलोकादिषु पर्यायेण सुखतारतम्यं लभते, मुक्तः पुनः सुषुप्तवन्न किञ्चित् । स्वरूपचैतन्यं तु विद्यमानमप्यसत्समसेव । न हि तच्चैतन्यान्तरेण संवेद्यते । तस्यैवाभावात् । न च स्वचैतन्यतः संविदस्तु चैतन्यव्यतिरिक्तसंवित्त्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च भेदप्रसङ्गान्मायावादहानिः स्यादेव । ससंबोधे

रश्मिः ।

रूपलीला इति चेन्न । ईश्वरस्याधोक्षजत्वेनेदमित्थतया मुक्तिशब्दाभिधाप्रवृत्तेर्भाष्ये लीलैव कैवल्यं मुक्तिरूपमित्युक्तम् । 'भक्त्या मामभिजानाती'ति वाक्यादधोक्षजत्वेपि मोक्षत्वमिदमित्थतया भवति ज्ञातम् । तथाप्यन्यशिष्याधिकारेणोक्तं लीलानां मुक्तिरूपत्वम् । मुक्तिलीलावैचित्र्यमाहुः । **तत्र प्रवेश इति** । व्रजभक्तभावेन सेवायाः फलं नित्यलीलाप्रवेशः इत्यर्थः । **सशरीर इति** । पित्रादिसमशरीरः । तथा पाठ इति । तन्वभाव इति पाठे । सैद्धान्तिकेति । नापि तत्त्वत्वे तत्त्वभाव इत्यस्यार्थः । पूर्वापरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । त्वान्तात्त्वप्रत्ययाभाववत् तत्त्वभाव इति विग्रहवाक्यं न स्यात् । **तदभाव इति** । मुक्ततन्वभावः । **तद्भानस्येति** । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे तत्स्वरूपगोपनाय शुद्धमुक्तदेहभानस्य । **असुरेति** । देहादिषु । **मोक्षप्रतिबन्धेति** । 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न कृतं पाप'मिति श्रुतेः । पापसम्भवान् मोक्षप्रतिबन्धापत्तेः । पापाभावस्य मोक्षकारणत्वात् । **प्रागेवेति** । तत्त्वभावसूत्रे । **प्रेक्षेति** । युक्तिः । युक्तिः पूर्वा यस्येति युक्तिपूर्वः कारः करणमस्यास्तीति युक्तपूर्वकारी । **लभत इति** । आनन्दमीमांसया लभते । **चैतन्यव्यतिरिक्तेति** ।

१. समशरीर इति प्रत्नपुस्तके रश्मौ च पाठः ।

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ (४-४-४)

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपपन्नमित्याशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह। न हि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तथा भोक्तुं शक्तो भवति, किन्तु भगवाँस्तस्मिन्नाविशति यदा, तदायमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते। एतदेवाह प्रदीपवदिति। यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति, स्नेहाधीनस्थितिश्च भवति स्वयम्, तथात्रापीत्यर्थः। अत्र प्रमाणमाह। तथाहि दर्शयति श्रुतिः। 'भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति, एको देवो बहुधा निविष्ट' इति। 'सर्वान् कामा'नित्युक्तत्वात् यस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति भवति तत्र तथा तदा निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः। अयं निवेशो नान्तर्यामित्वेन, तस्यैकधैव प्रवेशात्। निसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भवत्येव प्रभुर्यद्यपि, तथापि यं स्वीयत्वेन वृणुते, तस्य विवाहितः पतिरिव भर्ता सन्, वरणजस्नेहातिशयेन भक्तेनापि भ्रियमाणः सन्, स इव स्वयमपि तं स्वस्मिन् बिभर्ति। अत एव स्नेहराहित्येनायोगोलकादिकं विहाय प्रदीपं दृष्टान्त-

---

भाष्यप्रकाशः।

पुनर्मोक्षे सर्वमुत्पन्नं सल्लक्षणं बोधस्य रूपम्। मनः सर्वज्ञं सर्वशक्तिभिन्नाभिन्नरूपं हि। तेनास्तु तदवगतिर्नातोऽन्यथेति ॥ १४ ॥

इति तृतीयं तत्त्वभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ एवमधिकरणत्रयेण फलप्राप्त्युपकरणं फलस्वरूपं च विचार्य फलानुभवोपकरणं विचारयति। तत्र भगवद्भोगरूपोऽनुभवो जीवस्य सम्भवति, न वेति संशयः। भक्तस्य सतोऽसामर्थ्यं भोगश्रुतिश्च संशयबीजम्। तदेतन्मनसिकृत्य सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। व्याकुर्वन्ति नहीत्यादि। नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यामिति। मुक्तौ भगवत्कृपयाभिव्यक्ताभ्यां 'हानौ तूपायने'ति सूत्रे व्युत्पादिताभ्यां जैवाभ्यां ताभ्याम्। 'भर्ता स'न्निति श्रुतिस्तु तैत्तिरीयारण्यके पुरुषसूक्तोत्तरनारायणानन्तरं भर्तृसूक्तारम्भेऽस्ति। एवं तां विवृण्वन्ति। सर्वान् कामानित्यारभ्य गतिष्विनीत्यन्तम्। ननु भर्तृसूक्ते

रश्मिः।

चैतन्यव्यतिरिक्तायाः संवित्तेरनभ्युपगमात्। रूपमिति। विषयः। भिन्नाभिन्नेति। कारणात्मनाऽभिन्नं कार्यात्मना भिन्नम्। यथा सुवर्णं कटकं न। कटकं सुवर्णमिति प्रतीतिः। तेनास्त्विति। मनसा बोधविषया गतिरस्तु न मनसोन्यथाऽन्यप्रकारेणेत्यर्थः। तेनैतेषां मते न निःसम्बोधो मोक्षः स्वमते त्वधिकारिभेदे नास्तीति बोध्यम् ॥ १४ ॥

इति तृतीयं तत्त्वभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ फलप्राप्त्युपकरणमिति। देहादिकम्। सम्पद्याविर्भावब्राह्मेणेत्यधिकरणयोः। तत्त्वभावाधिकरणे। फलस्वरूपं भगवान् तत्प्राप्तिः, नित्यलीलाप्रवेशश्च। फलानुभवोपकरणम्, अलौकिकसामर्थ्यम्। संशयेति। प्रथमकोटौ प्रथमं बीजं द्वितीयस्यां द्वितीयम्। नन्वित्यादीति। पूर्णज्ञानेति। सोऽश्नुत इत्यत्र विपश्चितेति पदार्थः। **प्रधानेति**। सह ब्रह्मणेत्यप्रधानतृतीयया भक्तस्य प्रधानभावं प्राप्येत्यर्थः। **प्राचीन** इति। प्राचीनायां

मुक्तवान् व्यासः। अत एव देवपदमुक्तम् । स्वरूपानन्ददानाद्भावोद्दीपनात् पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद्वैकुण्ठादिस्थितेश्च । तदुक्तं निरुक्ते 'दिवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा यो देव' इति । किञ्च । भक्तानां कामभोजनार्थं क्रीडाकरणात्, क्रीडायामेव जयेच्छाकरणात्, भक्तैः सह व्यवहारकरणात्, भक्तेषु स्वमाहात्म्येच्छादिद्योतनात्, 'न पारयेऽहम्', 'न त्वादृशीं प्रणयिनी'मित्यादिभिः स्तुतिकरणात्, भक्तप्रपत्तिदर्शनेन कालीयदमनादौ मोदकरणात्, तेष्वेव भक्तिमदकरणात्, ते स्वप्नेपि प्रियमेव पश्यन्तीति स्वप्नकरणात्, तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा, तन्निकटे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्वि'ति । एवं सति युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हिशब्देनाह ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तदग्रिमानुवाकेषु च प्रभासीयलीलैव प्रायशः प्रतीयते, किं बहुना, एतद्द्युत्तरार्धेपि 'यदा भारं तन्द्रयते, स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेती'ति भारवहनालस्यं भारस्त्यागोऽस्तगमनं चोच्यते । अग्रे च, 'तमेव मृत्युममृतमाहु'रित्यादि । तत् कथमत्रैवं व्याख्यातमिति चेत् । उच्यते । पूर्वं हि पुरुषसूक्ते सृष्टिलीलोक्ता । तत उत्तरनारायणे स्थितिलीलोक्ता । तत्र, 'ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या'वित्यनेन भोगलीलां सूचयित्वा 'इष्टं मनिषाण, अमुं मनिषाण, सर्वं मनिषाणे'तिवाक्यत्रये ऐहिकामुष्मिकमिष्टं ब्रह्मविद्भिः प्रार्थितम् । ततो भर्तृसूक्तारम्भे इयमृगिति पूर्वग्रन्थे उत्तरग्रन्थे चेयमुपयुज्यते इति पूर्वसम्बद्धार्थोत्र व्याख्यातः । तृतीयस्कन्धे तु 'भर्तुः पादावनुसर'न्नित्यत्रोक्ता । अतस्तत्रोत्तरग्रन्थसम्बद्धोऽर्थ इति मया विद्वन्मण्डनव्याख्याने प्रभासलीलाप्रसङ्गे उत्तरग्रन्थानुसारेण व्याख्यातेति न दोषः । नन्वत्र मुक्तस्य यानि 'त्रिधा भवति पञ्चधे'त्यादिनोक्तानि शरीराणि सृजन्ते, तानि सात्मकानि निरात्मकानि वेति संशये, निरात्मकानि सृष्ट्वा, यथा प्रदीप एकोऽनेकभावं विकारशक्तियोगादापद्यते, तथा मुक्त एकोऽप्यनेकशरीराण्यैश्वर्ययोगादाविशतीत्युच्यते, न तु पूर्वोक्तोऽर्थ इति शङ्कायामाहुः अत एवेत्यादि । यत

रश्मिः ।

वर्त्यां प्रविश्योर्ध्वज्वलनोपेक्षितः । गतिष्वितीत्यन्तमिति । समस्तात्पदादुद्धृतम् । एवं सतीत्यादीति । श्रुत्या बहुधा निवेशे सति । तेषामिति भक्तानाम् । तथात्वमिति । स्वरूपानन्दादिदानादिभिः क्रीडाकरणादिभिश्च हेतुभिः, बहुधा भगवत्प्रविष्टत्वम् । भारवहनेति । स यदा भारं भर्तुं तन्द्रयत इति भारवहनालस्यं भारश्च निधाय भारमित्यत्र भारं निधायेति । भारत्यागः । अस्तमेतीत्यस्तगमनम् । तमेवेति । प्रभासीयलीलाकर्तारम् । एवमिति । भोगलीलापरत्वेन । पुरुषसूक्त इति । द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां स्फुटमिदम् । प्रार्थितमिति । मनिषाणेत्यत्र मनसः ईषा मनीषा तामिवाचरतीति मनीषति प्रार्थनायां लोट् मध्यमपुरुषः । इष्टविषयिणीं मनीषां कुरु । इष्टमैहिकम् । अमुं आमुष्मिकम् । सर्वमिष्टं प्रार्थितम् । न दोष इति । अत्रेति ।

ननु 'अस्थूलमनण्वह्रस्व'मित्याद्यनन्तरं पठ्यते 'न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चने'ति उक्तश्रुतौ च ब्रह्मणा सह जीवस्य भोग उच्यते । तथा च सगुणनिर्गुणभेदेन विषयभेदोऽवश्यं वाच्यो विरोधपरिहारायेत्यत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

इहायमाशयः । 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इत्याद्यधिकरणैः 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादिश्रुतिभिश्च प्राकृता एव धर्मा निषिध्यन्ते, ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्ते, अन्यथा तद्बोधनमेव न स्यान्निषेधकवाक्य एव तद्बोधनमपि न स्यात्, 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने' इत्यादिरूपम्, अतोऽचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः का वा कार्याऽक्षमता,

भाष्यप्रकाशः ।

उक्त एवार्थोऽभिप्रेतः, अत एवायं दृष्टान्त उक्तः, नायोगोलकादेरतस्तथेत्यर्थः । भर्तृसूक्तश्रुतावयमेवार्थोऽभिप्रेत इत्यत्र गमकमाहुः अत एव देवेत्यादि । तथा च देवपदार्थाञ्जस्यमेवात्र गमकमित्यर्थः । सौत्रस्य हिशब्दस्यार्थमाहुः एवं सतीत्यादि । तेन यदा भगवान् जीवस्य स्वदत्ते देहे स्वेन सह सर्वभोगकामभोगं कारयितुमिच्छति, तदा स्वयमपि तदनुगुणप्रकारेण तस्मिन् देहे आविशतीति तादृश आवेश एव भोगोपकरणम् । गुणगानगृहकार्यादिदशायां तु यथासम्भवं या रामानुजभास्कराचार्याभ्यामुक्तव्यवस्थोक्ता, सैवाभिमतेत्यर्थात् बोधितम् ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वस्थूलेत्यादि । श्रुतावश्नोतीत्यस्य विकरणव्यत्ययेन अशनमेवार्थ इति पूर्वं व्याख्यातम् । अतोत्र भोग उच्यत इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति इहायमित्यादि । निषेधिका श्रुतिरिति । भोगनिषेधिका, 'न तदश्नोती'ति श्रुतिः । अन्यतरापेक्षमित्येतदग्रे, आविष्कृतमाविष्करणं भगवत्प्राकट्यमिति यावत् । हि यतो हेतोरतो युक्तम् एतावती त्रुटिर्बोध्या । दहराधिकरणे एतत्सूत्रोपन्यासे आविष्कृतपदस्य भगवदाविर्भावार्थकताया अङ्गीकृतत्वात् ।

रश्मिः ।

छान्दोग्ये भूमविद्यायाम् भाष्यीयायां । अतस्तथेति । दृष्टान्तानुरोधात्पूर्वोक्तोर्थ इत्यर्थः । देवपदेति । देवपदार्थस्याञ्जस्यं सामञ्जस्यम् । अत्रेति । अस्मिन्सैद्धान्तिकेर्थे ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ श्रुताविति । न तदश्नोतीत्यादिश्रुतौ तदिति कर्तृ अग्रे तदिति कर्म । विकरणेति । 'श्ना' विकरणे 'श्नु' विकरणमिति श्ना विकरणव्यत्ययेन । पूर्वमिति । आनन्दमयाधिकरणे । भाष्ये । उक्तश्रुताविति । सोश्नुत इति श्रुतौ ॥ प्रकृते ॥ अत्रेति । सोश्नुत इति श्रुतौ ॥ भाष्ये ॥ ज्ञानबलेति । प्रायपाठाद्बलं भक्तिः । तथा च भाष्ये बलं भक्तिरिति । अन्यथेति । अप्राकृतानां बाधेऽप्राकृतबोधनमेव 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभिर्न स्यात् । निषेधिकेति । अस्थूलमनण्वित्यादिनिषेधकवाक्यसन्निधावेवाक्षरब्राह्मणेऽक्षरे प्रशासनबोधनमपि न स्यादित्यर्थः । तथा । 'अथात आदेशो नेति नेती'ति निषेधवाक्ये तद्बोधनं मूर्तामूर्तबोधनं न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्त्वमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्या न स्यादित्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु । नहि एतस्मात् इति न इति अन्यत् त्वं इति प्राणा वै सत्यं तेषां एष

यथा प्राकृतान् गुणानूरीकुर्यात्, अतो निर्गुणमेव सदा सर्वत्र भगवद्रूपमिति मन्तव्यम्। एवं सति, 'तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति छान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां न कश्चित् ब्रह्माश्नाति, तच्च न कश्चनेति तद्विषयिणी निषेधिका श्रुतिः, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्युक्तपरब्रह्मप्राप्तिदशाविषयिणी भोगबोधिका सेति न विरोधगन्धोपि। एतदेवाह। स्वाप्ययः प्रस्वापः, 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत' इति श्रुतेः। सम्पत्तिः ब्रह्मसम्पत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्षः। एतयोरन्यतरापेक्षमुभयश्रुत्युक्तमित्यर्थः। भगवत्कर्तृकभोगस्य लीलारूपत्वात् तस्याश्च, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मित्यत्र मुक्तित्वेन निरूपणात् तत्प्राप्तेः सरूपद्रूपत्वं युक्ततरमिति हिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं प्रदीपवदित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः।

तथा चात्रेदं सम्पद्यते। आद्ये प्रकारे यद्यपि, 'तद्यथा प्रियया स्त्रिये'त्यादिना सम्परिष्वङ्गो ब्रह्मकृतो जीवस्योक्तः, तथापि, 'न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति ज्ञानाभावशेषत्वेनोक्त इत्यस्थूलादिश्रुतौ सकलप्रापञ्चिकधर्माभावकथने प्रापञ्चिकभोगाभावोऽप्युक्तः। द्वितीयप्रकारे तु ज्ञानसद्भावाद् भोग इति विरोधाभावात् स्वरूपे सगुणनिर्गुणभेदकल्पनमसङ्गतमित्यर्थः। तदेतन्निगमयितुं हिशब्दस्यार्थमाहुः भगवत्कर्तृकेत्यादि। एवमनेनापि प्रकारेण फलस्वरूपमेव विचारितं भवति।

रश्मिः।

सत्यम्। इति पदानि। एतस्माद्ब्रह्मणो नहि उक्तो भावो व्यतिरिक्तो नहि इति न। मूर्तत्वामूर्तत्वाभाव एतस्मादन्य इत्युक्तम्। अन्यत्, निषिद्धान्मूर्तामूर्तात् अन्यत् त्यमिति। अधिकं त्यत्, इत्यर्थः। अधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रात्। किं तत्त्यं नामैकदेश इत्यत आहुः। प्राणा वै सत्यमिति तेषां प्राणानां सम्बन्धि एष गूढ आत्मा सत्यमिति। प्राकृतानिति। तामसप्रकरणादौ तु द्वितीयस्कन्धोक्तात्मगुणानूरीकृत्य सुबोधिनीति ज्ञेयम्। निर्गुणमेवेति। एवकारेण सगुणव्यवच्छेदः क्रियते। मायया दर्शितानां मिथ्यात्वादन्येषां धर्माणामभेदात्। सर्वत्रेति। अन्तर्यामिब्राह्मणेऽपि। आभासोक्तं विरोधं परिहरन्ति स्म। एवं सतीति। गुणोरीकारं विनापि कार्यक्षमत्वे सति। छान्दोग्येति। दहरविद्यास्थायाः। अर्थस्तु, तत् तत्र विद्यमानानामेवालाभे दृष्टान्तः। यथा हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञाः निधिक्षेत्रानभिज्ञाः निधेरुपरि उपरि सञ्चरन्तोऽपि निधिं न विन्देयुः। दार्ष्टान्तिकमाह। एवमेव यथा दृष्टान्तमेव। सर्वा अविद्यावत्यः अहरहः प्रत्यहम् सुषुप्तिकाले, एतद् हार्दाकाशाख्यं ब्रह्मैव लोकं ब्रह्मणो लोकं वा 'अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तम'मिति वाक्यात् यन्त्योपि प्राप्नुवन्त्योपि न विन्दन्ति न लभन्ते इति। विन्दन्तीत्यत्र परस्मैपदं छान्दसम्। प्रकृते अस्थूलेति। अक्षरब्राह्मणेऽस्ति। भाष्ये। स्वमपीतो भवतीति। स्वं अपि गतो भवतीत्यर्थः। सम्पत्तेर्मार्गत्रयसाधारण्यात्तां व्यवच्छिन्दन्ति। उक्तरीत्येति। द्वादशाहसूत्रभाष्योक्तरीत्या। प्रकृते। भवतीति। आविष्कृतं भवति। आद्य इति। सुषुप्तौ। द्वितीय इति। सम्पत्तौ भगवत्कर्तृकेत्यादीति। युक्ततरमिति। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इति श्रुतेः। 'भिद्यते हृदय-

भाष्यप्रकाशः ।

शाङ्करास्तु, मुक्तस्यानेकशरीरावेशलक्षणैश्वर्याभ्युपगमे, 'तत् केन कं विजानीया'दित्यादिश्रुतिविरोधशङ्कायां, 'तत्केन कम्', 'सलिल एक'इत्यादौ यद्विशेषविज्ञानवारणं तत् सुषुप्तिकैवल्यावस्थयोरन्यतरापेक्षम् । कुतः । आविष्कृतं हि यतो हेतोस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतम्, 'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यती'त्यनेन । 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दित्यनेन च प्रकटीकृतः । इदं तु सगुणविद्याविपाकस्थानं स्वर्गादिवदवस्थान्तरम्, यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते, अतो न दोष इत्येवं सूत्रार्थमाहुः । तेषामियं सम्पत्त्यवस्थातो हीनावस्थेत्यभिप्रायः ।

तदेतदन्ये न क्षमन्ते । तथाहुर्भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्च अत्र सम्पत्तिपदेन 'वाङ् मनसि सम्पद्यत' इत्यादिनोक्ता मरणावस्था परामृश्यते । अतः सुषुप्तौ मरणावस्थायां च विशेषविज्ञानवारणम् । 'यत्र सुप्तः', 'एतेभ्यो भूतेभ्य' इति श्रुतिभ्यां यतस्तत्रैव तदधिकारवशादाविष्कृतम् । तेन शरीरेन्द्रियविषयनिबन्धनं यद्विशेषविज्ञानं तदेव वार्यते, न तु परं भावं प्राप्तस्य विद्याकर्मसामर्थ्यात् सर्वविषयं सामान्यज्ञानमाविर्भूतं तन्न वार्यत इत्यदोषः । यत इन्द्रप्रजापतिसंवादे एव सुषुप्तौ निःसम्बोधत्वमुक्त्वा, अग्रे मुक्तमधिकृत्य, स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक' इति सर्वज्ञत्वकथनादिति । अस्मन्मते

रश्मिः ।

ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया' इति श्रुतेश्च भगवदीयत्वेपि युक्तशब्दात्तमप् न कृतः । लीलानां मुक्तित्वेऽपि विविधभावाभावात् । स्वाप्ययस्वाम्योक्तभोगाभावमालोच्याहुः । एवमनेनेति । स्वाप्ययसाम्यद्योतकप्रकारेणापि । 'अरूपवदेव ही'तिसूत्रोक्तैकदेशिमते मुक्तिफलस्वरूपं विचारितं भवति । न्यूनताख्यनिग्रहस्थानप्रहाणादेवकारः । न तु तदतिरिक्तं विचारितमिति । केन कमिति । केनेन्द्रियेण कं विषयं पश्येदिति केन कं पश्येदित्यस्यार्थः । 'सलिल एको द्रष्टेति' श्रुतिः । विशेषेणेन्द्रियविषयरूपेण यद्विज्ञानं तस्य वारणम् । हिर्हेताविल्याशयेनाहुः । यतो हेतोरिति । तत्रैवेति । स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरस्मिन्नेव । न त्वन्यत्र । यत्र सुप्त इति यस्यामवस्थायां सुप्तः । यत्र त्वस्येति । यत्र सम्पत्तौ त्वस्य भूतसमुत्थितस्य । सगुणविपाकेति । अनेकशरीरावेशे ऐश्वर्यधर्मे सति निर्गुणत्वं भविष्यतीति निर्गुणत्वप्रागभावविषयिप्रतीतिर्भवतीति सगुणविपाकस्थानम् । वृद्धिस्थानमपक्षयस्थानम् । तदनु । न दोष इति । मुक्तस्यानेकशरीरावेशप्रतिपादिकायाः स एकधेत्यादिश्रुतेस्तत्केन कमित्यादिश्रुतेश्च न विरोधरूपो दोष इत्यर्थः । तेषामियमिति । शाङ्कराणामियं सगुणविपाकावस्था । तत्रैवेति । स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरस्मिन्नेव । न तु परमिति । शरीरेन्द्रियविषयनिबन्धनकरहितकं विशेषविज्ञानं सर्वज्ञत्वलक्षणं भावम् । वार्यत इति । तत्केन कमित्यादिश्रुत्या । अदोष इति । श्रुतिविरोधरूपो दोषो न । यदिति । अव्ययम् । यत इत्यर्थः । इन्द्रेति । छान्दोग्येऽन्ते वर्तते । स वा एष इति मुक्तः । चक्षुषेति । करणत्वे कामानिति कर्मत्वेन भेद उक्तः । य एते इति ये एते कामा ब्रह्मलोके सङ्कल्पमात्रेण लभ्यास्तान् सर्वान्कामान्पश्यन्निति सर्वज्ञत्वकथनम् । शाङ्करोक्तेति 'ते तु ब्रह्मह्रदे नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता' इति पञ्चाध्याय्यां सुबोधिनी । एताभ्यां श्रुतिभ्यां 'न तदश्नाती'ति

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ (४-४-५)

ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुतम्, उत नेति संशये, तद्युतमिति पूर्वः पक्षः,तथा सति मुक्तित्वभङ्गात् पूर्वोक्तमनुपपन्नमिति प्राप्ते,आह जगदित्यादि। पूर्वोक्तस्य जगत्सम्बन्धी लौकिको यो व्यापारः कायवाङ्मनसां तद्वर्जं तद्रहितं भोगकरणम् । तत्र हेतू आह प्रकरणादसंनिहितत्वाच्चेति । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्युपक्रमेण मुक्तिप्रकरणात् तत्र लौकिकव्यापारोऽसम्भावितः । किञ्च,

भाष्यप्रकाशः ।

स्वेतावान् विशेषः । शाङ्करोक्तमुक्तावस्था प्रथमा कक्षा । एताभ्यामुक्तावस्था तु मध्यमकक्षा । भोगे भगवत्साहित्याभावादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थं प्रदीपवदित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ एवं भोगोपकरणं विचार्य भोगप्रकारं विचारयितुमधिकरणान्तरमारभत इत्याशयेन विषयसंशयपूर्वपक्षान् वदन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति ब्रह्मणा सहेत्यादि । संशयबीजं तु भोगे लौकिकव्यापारयुक्तत्वस्य लोके दर्शनम् । एतस्य भोगस्य सायुज्यमुक्त्युत्तरभावित्वं च ज्ञेयम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति पूर्वोक्तस्येत्यादि । पूर्वोक्तस्येति । प्राप्तसायुज्यस्य पुष्टिभक्तकायवाङ्मनसामित्यत्र टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वेन वैकल्पिकत्वाज्ज्ञेयः । असन्निहितत्वं व्याकुर्वन्ति किञ्चेत्यादि ।

रश्मिः ।

'तत्केन कं पश्ये'दिति च श्रुती । मध्यमावस्था । सर्वात्मभावावस्था । भोग इति । अन्तर्भोगस्य विरहे सत्त्वेपि बहिर्भोगे भगवत्साहित्याभावात् । सोश्नुत इति मुख्या कक्षा ॥ १६ ॥

इति चतुर्थं प्रदीपाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ भोगोपकरणमिति । प्रदीपवदावेशरूपं स्वाप्ययरूपं च । भोगप्रकारं भोगे लौकिकव्यापाररahित्यम् । ज्ञेयमिति यथाक्रमं ज्ञेयम् । टजभाव इति सूत्राट्टच् न प्राप्तस्तथापि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादित्यत्र समाहारे बाहुलकात्प्राप्तस्य टचोऽभावः । अन्यथा वा द्रष्टव्यः । भाष्ये । वर्जमिति । णमुलन्तम् । प्रकृते । किञ्चत्यादीति । द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये 'एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिने'ति वाक्यस्य भगवदाज्ञयैतन्मतेऽवस्थितिः कर्तव्येति सुबोधिन्यां तन्मतवाक्यानि । तदीयानि भवन्त्यत्र । 'न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुरि'ति 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इति । आदिना मृत्युः । 'मृत्युरस्मादपैती'ति वाक्यात् । एतन्मतीयश्रुतयः । 'कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छे'त्युक्तौ तेषां चिन्त्यत्वं श्वेताश्वतरे उक्तम् । 'स ईक्षाञ्चक्र' इति श्रुतौ मायास्थल ईक्षाश्रावणात्तत्र मायाभावः । बृहदारण्यके 'ते होचुः क नु सोभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येन्तरिति । सोऽयास्य आङ्गिरसोङ्गानाꣳहि रसः । सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳह्यस्या मृत्युर्भवति य एवं वेदे'त्यत्रासन्यदेवताया दूरं मृत्युरुक्तोतस्तत्र तदभावः । श्रुत्यर्थस्तु ते देवाः ह ऊचुः । असक्तेति प्रजापतिरूपेण भवनं पाप्मशत्रुपराभवं च असक्त संयोजितवान् । आस्येन्तः आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरे वर्तते । इत्यध्यवसितवन्तो वागादयः परस्परं वदन्तः अनयाख्यायिकया गुणद्वयं सिद्धमित्याह । सोयास्येति । यस्मादेवं वागादयः

लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वेन प्राकृतं जगत् दूरतरमितोपि हेतोर्न तत्सम्भवः। कदाचिल्लोके लीलाप्रकटनेच्छायां तदधिष्ठानत्वयोग्ये मथुरादिदेशेऽतिशुद्धे गोलके चक्षुरिन्द्रियमिव स्थापयित्वा लीलां करोति। तदापि लीलामध्यपातिनां न लौकिकव्यापारसम्भवः। न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं करोति। न वा तन्नाशे नश्यति। एतत्सर्वं, 'दिवीव चक्षुराततं'मिति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपश्चितम्। किञ्च। छान्दोग्ये, 'भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इत्युक्त्वा, भूम्नो लक्षणमाह 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यत् विजानाति स भूमे'ति। अत्र 'नान्यद्विजानाती'त्येतावतैव चारितार्थ्येपि यदिन्द्रियव्यापारो

भाष्यप्रकाशः।

एतेनाक्षरब्रह्मण्येव सम्भोगो बोधितः। 'निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नम' इति द्वितीयस्कन्धे तथा सिद्धत्वात्। तर्हि, 'ते ते धामानी'त्यादिश्रुतिषु भूमौ भोगः कथमुच्यत इत्यत आहुः **कदाचिदित्यादि**। कदाचिदिति। जगदुद्दिधीर्षाऽवसरे। स्थापयित्वेति। अक्षरं स्थापयित्वा। तथा च तस्मात्तथोच्यत इत्यर्थः। नन्वेवमक्षरस्य भूमौ प्रकटने तत्र स्थितानां भक्तानां भूमिसम्बन्धजगुणदोषसंसर्गाल्लौकिकव्यापारप्रसङ्गो दुर्वार इत्यत आहुः **तदापीत्यादि**। ननु प्रमाणाभावे दृष्टान्तमात्रस्याकिञ्चित्करत्वान्न भक्तानां लौकिकव्यापार-राहित्यसिद्धिरित्यत आहुः **एतदित्यादि**। प्रपश्चितमिति। 'चक्षु'रिति द्वितीयैकवचनान्तं पदमित्यादिना प्रपश्चितम्। तस्मिन् व्याख्याने आग्रहवाद इति शङ्का स्यादिति तदर्थं भूम-विद्याश्रुतिमुदाहरन्ति **किञ्च, छान्दोग्य इत्यादि**। **इन्द्रियव्यापार** इति। पश्यतिशृणोति-

रश्मिः।

प्राणमास्येन्तरिति व्याजह्रुः तस्मात्स आसन्यः अयास्य आङ्गिरसः। आस्ये इत्ययास्यः अव्ययीभावः पुंस्त्वं छान्दसम्। आङ्गिरसः अङ्गिरा ऋषिः तत्सम्बन्धी। यद्वा अङ्गानि यस्य सन्ति स अङ्गी। आ अङ्गी आङ्गी। आङ्गी चासौ रसः आङ्गिरसः। कार्यकरणानामात्मा। तत्र हेतुर्हि यस्मात्कार्यकरणानां रसस्तस्मादाङ्गिरसः इत्यर्थः। सा वेति। प्राणरूपा। अस्या इति पञ्चम्यन्तम्। देवतायाः इति। एवं **लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वे**नेत्यर्थः। **न तत्सम्भव** इति। जगद्व्यापारसंभवो न। **उच्यत** इति। 'यत्र गावो भूरिशृङ्गा' इतिपदैरुच्यते। **जगदि**ति। भक्तियोगवितानेन जगदुद्धारार्थम्। इच्छाकाले। 'भक्तियोगवितानार्थ'मिति पृथावाक्यात्। 'यदा यदा हि धर्मस्ये'ति गीताप्रपञ्चः। भक्तियोगवितानस्य धर्मत्वात्। भाष्ये **तदधी**ति। तच्छब्दो ब्रह्मवाची न तु परामर्शकः। तथा च रसरूपाधिष्ठानत्वयोग्ये गोलके चक्षुरिन्द्रियमिवेति दृष्टान्तः। अक्षरं स्थापयित्वेत्यर्थः स्थापयित्वेत्यस्यार्थः। ननु मथुरादिदेशानामक्षरात्मकत्वं स्वभावत एवेति पुनरक्षरस्थापनस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न। अक्षरानन्दात्मकलक्ष्मीं स्थापयित्वेत्यर्थात्। नन्द-यशोदादौ स्वस्वानन्दैर्लक्ष्म्यानन्दाः प्रतिबध्यन्ते। अन्यथा सोश्नुत इत्यत्र विपश्चित्पदविरोधापत्तेः। **प्रकृते**। **तस्मा**दिति। लक्ष्मीरूपाक्षरस्थापनात्। **तथोच्यत** इति। भूमौ भोग उच्यते। **तदा-पीत्यादी**ति। चक्षुरिन्द्रियमिति। कृष्णताराग्रवर्ति। केनोपनिषदधिकारिणे व्यक्तव्येति द्योतितम्। **तन्नाश** इति। गोलकनाशे नश्यतीन्द्रियम्। किंतु पश्यत्यचक्षुरिति श्रुतेस्तत्र गच्छति। **प्रपश्चित-मिति**। गोस्वामिभिः। प्रपञ्चितमित्याचार्यार्षज्ञानमुक्तम्। गोस्वामिभाष्यमिदमिति पक्षे स्पष्टम्।

निषिद्धः, तत्राप्यन्यविषयकः, तेन भगवद्विषयकः स सिद्धो भवतीति जगद्व्यापाररहित्यं सिद्धम् । तत्र तेन भगवत एव स्वतन्त्रफलत्वमुक्तं भवति । नहि सुखस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥

नन्वेतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये पठ्यते 'सर्वं ह पश्यती'ति सर्वविषयक-

---

भाष्यप्रकाशः ।

भ्यामुक्तः सः । तथा चास्यां श्रुतौ लौकिकव्यापाररहित्यस्य सिद्धत्वात्तत्र तथा व्याख्याने नाग्रहवाद इत्यर्थः । अत्र यत्पारिशेष्यात्सिद्धं तस्य फलमाहुः तेनेत्यादि । तत्र हेतुः न हीत्यादि । न हि भूमविद्यायां प्रतिपाद्यमानस्य भूमरूपस्य सुखस्य फलत्वातिरिक्तमन्यत् प्रयोजनं कथनस्यास्ति तस्मात् तथेत्यर्थः ।

यत्तु भाष्यान्तरेऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मसायुज्यं ब्रह्मसाम्यं वा प्राप्तस्य जीवस्यैश्वर्यादिकं जगत्सृष्टिव्यापाररहितमेव भवतीति विचारितम् । तदस्माकं स्मतम्, 'नेतरोऽनुपपत्ते'रित्यानन्दमयाधिकरण एव साधितमिति न काचिन्न्यूनतेति बोधितम् ।

यत्तु निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वाद् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मभावे बोधिते तस्यापि तदभेदाज्जगद्व्यापारोऽस्तु, तथा सतीदं सूत्रमवान्तरमुक्तिविषयमिति कश्चित् । तदसङ्गतम् । वेदस्तुतौ 'सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतये'ति जीवे तादृशनियन्तृत्वभावस्य ब्रह्मविदसम्मतत्वकथनेन तादृशजगत्कर्तृत्वादेरपि निरासबोधनादतः सायुज्येपि तदभावः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञेयम् । तथा च यथा भूमिसम्बन्धिनो मथुरादिदेशस्य लौकिकत्वम्, तत्र स्थापितस्य चालौकिकत्वम्, तथा तत्र स्थितानां लौकिकदेहे निविष्टत्वाल्लौकिकत्वम्, तदन्तःस्थापितानां सदेहानामेव लीलास्थानामलौकिकत्वम् । तेन लौकिकालौकिकोभयकार्यकरणं तादृशतादृशतत्तज्ज्ञानविषयत्वं नानुपपन्नम्, नापि लीलासाङ्कर्यप्रसङ्गः । चक्षुरिन्द्रियदृष्टान्तेनैवोपपादितत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥१८॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति । **नन्वि-**

रश्मिः ।

तथा च गोस्वामिभिः प्रपञ्चितमित्यर्थः । **तत्र तथेति** । विद्वन्मण्डने । 'दिवीव चक्षुराततमिति श्रुतेस्तथावर्णकभेदेन व्याख्यानम् । **भाष्ये** । **तत्रे**त्यस्य नित्यक्रीडायामित्यर्थः । **प्रकृते** । **अत्र यदिति** । पूर्वसन्दर्भे गौणमुख्यन्यायेन यत्सिद्धं कस्माद्धेतोरित्यत आहुः । **पारिशेष्यादिति** । अक्षरप्राप्तिपरप्राप्तिनित्यलीलाप्रवेशभगवद्भोगभगवत्सुरसत्वेनैकोपि भगवत एव मुख्यत्वेन पारिशेष्यादित्यर्थः । **तेनेत्यादीति** । पूर्वसन्दर्भेण । सर्वात्मभावकथनेनेति वा । **भगवत एवेति** । भूम्नोपि भूमत्वेन भगवत्येव शक्तिः सर्वात्मभावे तु सर्वात्मभावत्वेनेति सर्वात्मभावस्थायियोगव्यवच्छेदक एवकारः । ननु भूम्न एकलक्षणत्वेन कथमेवकार इति चेत्तत्राहुः । **तत्र हेतुरिति** । सर्वात्मभावस्थायिव्यवच्छेदे हेतुः । **फलत्वातिरिक्तमिति** । साधनत्वेपि 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'ति वाक्यसाफल्याय स्वयंप्रकाशत्वाय च फलत्वातिरिक्तमन्यत् स्तुत्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । **तस्मात्तथेति** । भगवत एव स्वतन्त्रफलत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः ॥ १८ ॥ नान्यत्पश्यतीति ।

प्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयकव्यापारराहित्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य, समाधत्ते आधिकारिकेत्यादिना।

अत्रेदमुच्यते। 'सोऽश्नुते', 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मित्यादिभिर्नित्यलीलामध्यपातित्वं तस्योच्यते। 'नान्यत् पश्यती'त्यादिश्रुतिवशाज् जगद्व्यापारवर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तम्।

अथेदं विचार्यते। 'नान्यत् पश्यती'ति प्रकरण एव 'सर्वं ह पश्यती'ति सर्वविषयकं दर्शनमुच्यते, तत् कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति। किञ्च। एकस्यैव

भाष्यप्रकाशः।

त्यादि। ननु भूमविद्याख्यस्य, 'नान्यत् पश्यती'त्यादिवाक्यस्य बलेन भक्तस्याक्षरे ब्रह्मणि जगद्व्यापाररहितो भोग इति यदुक्तम्, तन्नोपपद्यते। यत एतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये भक्तस्य जगद्व्यापारः पठ्यते। स को वेत्यत आहुः 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'ति। जगद्विषयकप्रत्यक्षरूपः स इत्यतस्तथेत्याशङ्क्य समाधत्त इत्यर्थः।

समाधानांशव्याख्यानाय हेत्वंशस्फुरणे तेनाशङ्कान्तरस्यापि निवृत्तिमालोच्य तमप्यर्थं संग्रहीतुं प्रकारान्तरेणावतारयन्ति अत्रेदमित्यादि। अत्र अवतरणग्रन्थे, इदं वक्ष्यमाणमधिकमुच्यते, न तु तावन्मात्रमित्यर्थः। किं तदित्याकाङ्क्षायां आक्षेप्यं विषयमाहुः सोऽश्नुत इत्यादि। तस्येति। भक्तस्य। एवं विषयमनूद्य तत्र विचारः क्रियत इत्याहुः अत्रेत्यादि। अत्रास्मिन् सूत्रे इदमुक्ताभ्यां श्रुतिभ्यां सूत्राभ्यां च यदुक्तम्, तद्विचार्यत इत्यर्थः। विचारमाहुः नान्यदित्यादि। अत्र, नान्यदित्यारभ्य पूर्वोक्तमुपपद्यत इत्यन्तेन पूर्वोक्तैवाशङ्कानूदिता। सोऽश्नुत इत्यादिविषयिणीं द्वितीयामाहुः किञ्चेत्यादि। 'सोऽश्नुते', 'स वा एष

रश्मिः।

तेन नान्यच्छृणोति नान्यत्पश्यतीत्युक्तभाष्येण यथालिखितपाठो न कर्तव्य इति सूचितं तदत्र स्फुटीकृतम्। आहुरिति। मान्यत्वाद्बहुवचनम्। तेन 'अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद' इति। श्रुतिविरोधो न। सर्वं हेति। अनेनापि प्रकाशेन यथालिखितपाठो व्यावर्तितः। शिष्याभिप्रायं वा। सनत्कुमारा नारदं प्रत्याहुरित्यर्थः। ग्रन्थकर्तुर्भक्तिं सूचयति। तथेति। अन्यविषयकव्यापारराहित्यं नोपपद्यत इति आशङ्क्येत्यर्थः। हेत्वंशेति। आधिकारिकमण्डलस्योक्तेरिति हेत्वंशस्फुरणे। तेनेति। हेत्वंशेन। आशङ्कान्तरस्य। आशङ्का सर्वविषयकदर्शनवचनेन जगव्द्यापारवर्जं कथमिति तस्याः शङ्कायाः अन्यत् स एकधेत्यादौ जीवानेकत्वं न सम्भवतीति तत्र लीलायां नित्यत्वासिद्धिरूपमाशङ्कान्तरं तस्य। तमर्थमिति। शङ्कान्तरविषयमर्थम्। प्रकारान्तरेणेति। प्रकारः सङ्क्षेपेणोक्तसूत्रार्थः तस्मादन्यद् विस्तरेण सूत्रव्याख्यानं तेन। अवतारयन्तीति। भाष्यत्वायावतारयन्तीति। स्वपदवर्णनात्। 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु'रिति भाष्यलक्षणात्। अवतरणग्रन्थ इति। विस्तरेण सूत्रे व्याख्यातव्य इति शेषः। उच्यत इति। विस्तरायोच्यते। तावन्मात्रं उक्तमात्रमवतरणम्। किं तदिति। वक्ष्यमाणमधिकम्। आक्षेप्तुं योग्यं पूर्वपक्षिणा। विषयमिति। उक्ताभ्यां श्रुतिभ्यां सूत्राभ्यां च यदुक्तं तत्। यदुक्तमिति। विषयम्। पूर्वोक्तैवेति। सङ्क्षेपेण सूत्रव्याख्यानायोक्ता। द्वितीयामिति। पूर्वोक्तायां सङ्क्षेपेण सूत्रव्याख्यानायोक्तायामाशङ्कायां विस्तरायाधिकशङ्काम्।

भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वं भवति। तच्च लीलानित्यतायां न घटते। यतस्तत्तद्देशतत्तत्कालसम्बन्धिनी सा नित्या। एवं सत्येकस्यानेकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति।

भाष्यप्रकाशः।

एवं पश्यन्' 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'त्यादिश्रुतौ श्रीभागवतादिषु च एकत्वकथनेन भक्तानामेकस्यैव रूपस्य प्रत्यक्षोपदेशादेकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वमुक्तं भवति। तच्च लीलानित्यतायां न घटते। यतस्तद्देशकालसम्बन्धिनी तत्तद्विशेषणविशिष्टैव नित्या ध्वंसाद्यप्रतियोगिनी। एवं देशकालभक्तविशिष्टाया लीलाया

रश्मिः।

प्रत्यक्षोपदेशादिति। प्रत्यक्षश्चासावुपदेशस्तस्मादिति कर्मधारयः। सर्वविषयकप्रत्यक्षे रूपस्य विषयतयान्वयासम्भवात्। **श्रीभागवतादिष्विति**। 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे' इत्यत्र भक्तस्य एकत्वकथनेन। आदिना गीतायां 'ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना। श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत' इति 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति संहिता। यद्वा 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः' इत्यत्र भक्तस्यैकत्वकथनेन एकस्यैव रूपस्य यत्सर्वविषयकं प्रत्यक्षं तस्योपदेशात्। आदिना गीतायां 'स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते'त्यत्र तथा। एवमन्यत्र। 'सोऽश्नुत' इत्यत्र सर्वकामान् जानातीच्छति यततेऽश्नातीति एकस्यैव रूपस्य सर्वकामविषयकं प्रत्यक्षं तस्योपदेशात्। 'स वा एवं पश्य'न्नित्यत्र एवमात्मादेशमहङ्कारादेशं पश्यन्नित्यर्थादात्मविषयकमहङ्कारविषयकं यत्प्रत्यक्षं तस्योपदेशात्। 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'त्यत्र सर्वविषयकं प्रत्यक्षं तस्योपदेशादित्यर्थौ यद्यपि सम्भवति तथापि, **रूपस्य प्रत्यक्षोपदेशादि**त्यत्र रूपस्य विषयितया प्रत्यक्षरूपैकदेशे रूपान्वयो भाति स विरुद्धः रूपस्याऽप्रत्यक्षात्किन्तु सर्वकामादीनामतः प्रत्यक्षश्चासौ उपदेशस्तस्मादिति कर्मधारयोत्र व्याख्येयः। एवं विस्तरपक्षे सौत्राशङ्काग्रन्थं व्याख्याय हेतुभाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म। **एकस्यैव भक्तस्येति**। 'तदेजति तन्नैजती'ति निःप्रतियोगिनी क्रीडा स्फुटा। ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वात्। सप्रतियोगिनी तु क्रीडा भक्तसम्बन्धिनीति तत्राशङ्कते। **एकस्यैव भक्तस्येति**। पुष्टिफले भक्तस्यावश्यकत्वं भक्तसंवलितो भगवान्पुष्टिमार्गे फलति यतः। **देशो** वृन्दावनादिः। **कालः** श्वस्त्वह्नह आयास्य इत्यादिवाक्येषु श्वः ह्यः वर्तमानश्च। **क्रियमाणानेके**ति। दशमस्कन्धप्रसिद्धाः क्रियमाणानेकलीलास्तासाम्। क्रियमाणा अनेकलीलासम्बन्धित्वं इति पाठे संहिताया अविवक्षणान्न समासे 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यस्य प्राप्तिः। आलस्याद्वाऽसन्धिः। रभसाद्वा। **उक्तं भवतीति**। सोऽश्नुत इत्यादिश्रुतिषु भागवतादिवाक्येषु चोक्तं भवति। **तच्चेति**। भाष्यविवरणम्। तच्चेत्यादि। **तच्चेति** क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वम्। **न घटत** इति। भक्तं प्रत्येकस्या लीलायास्त्रिक्षणावस्थायिन्या अनुवृत्तेरनित्यत्वादिति भावः। भक्तोऽनेकलीलामनोरथः। अय'मात्मत आविर्भावतिरोभावा'विति श्रुतावाविर्भावाद्यर्थ उत्पत्तिविनाशौ मन्यते। यत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म। **यत** इत्यादि। **तत्तद्देशकाले**ति। यथाचार्येषु वृन्दावनादिदेशे, एकादश्यां महानिशि काले, साक्षाद्भगवत्प्रवचनलीला निरोधरूपा तत्तत्सम्बन्धिन्याचार्यसम्बन्धिनी। सम्बन्धश्च स्वस्वामिभावः। 'इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः। चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजे'दिति वाक्यात् **तत्तद्विशेषणविशिष्टा** विशेषणं यथा। लीला त्रिक्षणावस्थायिन्यनित्या सती यथासम्भवं कर्तुरनित्यत्वं सम्पादयेत्तत्र प्रभ्वाचार्यसम्बन्धिनीक्रीडाविशेषणं, वर्तमानप्रभ्वाचार्यसम्बन्धिनी क्रीडा। वर्तमानत्वं 'आचार्यं मां विजानीया'दिति वाक्यात्। 'नित्यो नित्याना'मिति

तत्रोच्यते। श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते, किन्तु यस्यां यस्यां लीलायां

भाष्यप्रकाशः।

नित्यत्वे सति देशकालयोरन्यान्यत्ववद्भक्तस्याप्यनेकरूपत्वं वाच्यम्। तच्चानुक्तत्वाज्जीवस्य न सम्भवतीति। एवं विशेषणविघटने तस्या लीलाया **नित्यत्वमपि न सिध्यतीत्यतो न** घटत इत्यर्थः। प्रत्यक्षोपदेशादित्यत्र प्रथमपक्षे षष्ठीतत्पुरुषो द्वितीयपक्षे च कर्मधारयो ज्ञेयः।

एवमाशङ्कांशं द्वेधा व्याख्याय समाधानांशं व्याकुर्वन्ति **तत्रोच्यत** इत्यादि। तथा-

रश्मिः।

च। स्वरूपतः सम्बन्ध्यनित्यत्वमप्येतेन विशेषणेनापास्तम्। प्रमाणाभावस्तु प्रमाणसिद्धवर्तमानप्रभ्वाचार्यसम्बन्धिनीक्रीडेति विशेषणात्। अन्यानि विशेषणानि विद्वन्मण्डनसुवर्णसूत्रमिश्रीभावेन कर्तव्यानि। भक्तिमार्तण्डे तु स्पष्टीकृतानि मत्कृते। एवं गोपालतापिनीये 'वेणुवादनशीलाये'ति श्रुतेर्गोपीमाधवसम्बन्धिनीक्रीडाविशेषणम्। वर्तमानगोपीमाधवसम्बन्धिनी क्रीडा। वर्तमानत्वं निरोधस्कन्धलीलासमाप्तिश्लोकात् स च 'जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम्। स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्धयन् कामदेव'मित्यत्र जयतीति वर्तमानप्रयोगात्तथा। अस्यन् वर्धयन्निति च। लीला त्रिक्षणावस्थायिन्यनित्या सती यथासंभवं कर्तुरनित्यत्वं सम्पादयेदिति दोषे विशेषणमुक्तम्। गोपीमाधवयोर्विशेषणं वर्तमानेति विशेषणम्। स्वरूपतः सम्बन्ध्यनित्यत्वदोषोऽप्येतेन विशेषणेनापास्तः। प्रमाणाभावरूपस्तृतीयदोषस्तु प्रमाणसिद्धवर्तमानगोपीमाधवसम्बन्धिनी क्रीडेति विशेषणादपास्तः। शेषं पूर्ववत्। **नित्येति**। पूर्वं दोषत्रयं वारितं 'जयति जननिवास' इति श्लोकोपन्यासेन। अन्ये पञ्चविंशतिर्दोषाः विद्वन्मण्डनसुवर्णसूत्रभक्तिमार्तण्डेषु वारितास्तेभ्योऽवधेया वारणीयाश्च विस्तरभिया न लिख्यन्ते। **ध्वंसादीति**। आत्मनि लीला ध्वस्ताः आत्मनि लीला भविष्यन्ति आत्मनि लीला न सन्तीति संसर्गाभावास्तेषामप्रतियोगिनीत्वाद् ध्वंसाद्यप्रतियोगिनीत्वेन ध्वंसाद्यप्रतियोगिनी। अन्योन्याभावस्तु भेदाभावरूपाद्वैताभावादस्ति। परन्तु इवार्थः स गीतायां स्वरूपे निवेशोक्तेस्तस्य भेदस्य स्वरूपे निवेशादुक्तेः। तादात्म्याद्वैतसत्त्वाच्च। एवं सतीत्यादिभाष्यविवरणम्। **एवं देशकालेति**। **अन्यान्यत्ववदिति**। वीप्सा। देशोऽन्यः कालोऽन्य इति। **अनेकरूपत्वमिति**। अयमन्योऽयमन्य इति। 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधे'त्यादिश्रुतेः। **अनुक्तत्वादिति**। जन्यत्वापत्त्या बादरिमतेन शब्दान्यथानयनेनानुक्तप्रायत्वात्। अर्थवादकः शब्द इति। यद्वा सोऽश्नुत इत्यादिष्वेकस्यैव भक्तस्योक्त्यानुक्तत्वात्। **इतीति** व्याख्येयम्। तस्य व्याख्यानं **एवं विशेषणविघटन** इति। बादरिमतेन जीवस्यानेकरूपत्वविशेषणविघटने। **तस्या** इति। अनेकजीवकर्तृकाया इत्यर्थः। **अपिना** भगवत्सम्बन्धित्वम्। **न सिध्यतीति**। क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेनानित्यत्वान्न सिध्यतीत्यर्थः। **न घटत** इति। क्रियमाणानेकलीलासम्बन्धित्वं न घटते। एकभक्तसम्बन्धिनी लीला एका। **कर्मधारय** इति। सर्वविषयकं दर्शनं न पश्यविषयकमिति न पश्यस्य प्रत्यक्षविषयतयान्वयः सूत्रे सम्भवत्यतः प्रत्यक्षश्चासौ विषय इति कर्मधारय इत्यर्थ उक्तः। **आशङ्कांशमिति**। 'प्रत्यक्षोपदेशादिति चे'दिति सौत्रमाशङ्कांशम्। **द्वेधेति**। सङ्क्षेपविस्तरप्रकारेण षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयप्रकारेण च। **तत्रोच्यत इत्यादीति**। **सर्वपदेनेति**। सङ्क्षेपपक्षे 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'त्यत्र सर्वपदेन। विस्तरपक्षे सोऽश्नुत इत्यत्र 'सोऽश्नुते सर्वान् कामा'नित्यत्र सर्वपदेन। 'स वा एष एवं पश्य'न्नित्यत्र सर्वपदं नास्ति तथाप्येवमित्यस्यात्मादेशप्रकारेणेत्यर्थादधस्तादादिदेशप्रभेदभिन्नात्मा सर्वोऽपि ग्राह्य इति सर्वपदेनार्थिकेन। 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'त्यत्र सर्वपदेन एकत्वस्य श्रुतौ भक्ते-

देशकालभेदेन क्रियमाणायामधिकृतो य एको भक्तः, तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति तान्याधिकारिकाणीत्युच्यन्ते। तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवस्तुमात्रमुच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित्। अत एवाग्रे पठ्यते 'सर्वमाप्नोति सर्वश' इति, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति। सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः। शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति'रिति। यथा मण्डलवर्तिषु पुंसु नैकस्य प्राथम्येन प्राधान्यं वक्तुं शक्यम्, तथैतेष्वपि रूपेष्विति ज्ञापनाय मण्डलपदमुक्तम् ॥ १८ ॥

भाष्यप्रकाशः।

चाधिकारोऽत्र भक्तानां लीलानुभवयोग्यतासम्बन्धाधिकारिकं तेषां मण्डलं समूहस्तत्र यत्तिष्ठति तस्योक्तेः कथनाच्छ्रुतौ तथोच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित्। श्रौतस्य दर्शनविषयवाचकस्य सर्वपदस्य सङ्कुचितवृत्तिकत्वात्तद्विषयकदर्शनेऽपि भोगस्य जगद्व्यापाररहितत्वं नानुपपन्नम्। तथा, 'सोऽश्नुत' इत्यादावेकवचनस्य भक्तस्वरूपविषयकत्वात् स भक्तस्तत्तद्देशतत्तत्कालभेदेन क्रियमाणा लीलाः आधिकारिकदेहसमूहस्थः पश्यतीति तत्तद्विशेषणविशिष्टानां लीलानां तदनुभवितुर्भक्तस्य च नित्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। ननु सर्वपदार्थसङ्कोचे भक्तरूपबाहुल्ये च किं मानमित्यत आहुः अत एवेत्यादि। अग्र इति। 'सर्वᳫं ह पश्यः पश्यती'त्यस्याग्रे। तथा च 'सर्वमाप्नोती'ति वाक्ये सर्वैः प्रकारैः सर्वप्राप्तिश्रावणात् 'सर्वं पश्यती'ति वाक्यस्थसर्वपदेन विवक्षितग्रहणस्यैव युक्तत्वात्। तथा 'स एकधे'ति वाक्ये भक्तस्य बहुधाभवनश्रावणात्, 'सोऽश्नुत' इत्यादावपि बहुभी रूपैर्भोगरूपस्य लीलानुभवस्य युक्तत्वादिति। ननु मण्डलपदेन चक्राकारेण परिणतः समूह उच्यते, न तु सामान्यसमूहः, अतः कथमेवमुच्यत इत्यतो मण्डलपदस्य तात्पर्यमाहुः यथेत्यादि। तथा चैतज्ज्ञापनाय मण्डलपदम्, न तु समूहस्य चक्राकारेण परिणतेर्ज्ञापनायेत्यर्थः ॥ १८ ॥

रश्मिः।

विवक्षणादाहुः। एको भक्त इति। तावन्तीति। फलसाधनयोरैकाधिकरण्यनियमात्। तत्सम्बन्धयाधिकारिकमिति। तत्सम्बन्धि आधाराधेयभावसम्बन्धोऽस्यास्तीति तत्सम्बन्धि। णिनिः। तथा च 'तत्र भव' इति सूत्राट्ठक्। कथनादिति। सङ्क्षेपपक्षे। 'सर्वᳫंह पश्यः पश्यती'ति श्रुतौ। विस्तरपक्षे 'सोऽश्नुते', 'स वा एवं पश्यन्', 'सर्वᳫंह पश्यः पश्यती'ति श्रुतिषु भागवतादिषु च 'भक्त्या मामभिजानाती'त्यादिषु कथनात्। उच्यत इति। नानुपपन्नं किञ्चिदिति भाष्यविवरणम्। श्रुतौ तथोच्यत इत्यादि। श्रुताविति। 'सर्वᳫंह पश्यः पश्यती'ति श्रुतौ। उपलक्षणमेतत् सोऽश्नुत इत्यादिश्रुतीनाम्। विवृतं व्याकुर्वन्ति स्म। श्रौतस्य दर्शनेति। सङ्कुचितेति आधिकारिकमण्डलस्थे तथा। तद्विषयेति सर्वविषयस्य दर्शनेऽपि। उक्तोपलक्षणविषय आहुः। तथा सोऽश्नुत इत्यादाविति। विस्तरपक्षे श्रुतय इति पृथग्विचारः। आधिकारिकदेहसमूहस्थ इति। उदाहरणं तु बहुस्त्रीकत्वानन्तरं नारददर्शितस्य रूपस्य कार्यम्। यथा विश्वामित्रस्य गौः। तत्तद्विशेषणेति। अष्टाविंशविशेषणेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टानां लीलानाम्। पश्यतीत्यस्याग्र इति इतिशब्दः प्रकारवाची पष्ठ्या लुक् पश्यतीति प्रकारो विशेषणं सर्वमाप्नोति सर्वश इत्यत्र तस्य प्रकारस्याग्रे। पश्यतीत्यस्या अग्र इति पाठो वा। कथमेवमिति केन प्रकारेण तत्स्थो जीवभक्त उच्यते ॥ १८ ॥

---

१. तत्सम्बन्ध्याधिकारिकमिति रश्मौ।

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

नन्वेवं सति 'श्वस्त्वद्गेहमायास्य' इति प्रभुणोक्ते तदाशया तत्स्थितिर्नोपपद्यते। नित्यत्वाल्लीलायास्तस्य कालस्य तदागमनस्य च तदापि वर्तमानत्वात्। तथा प्रभूक्तिरपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते। इह भगवल्लीला प्रकृतिः, तद्विरुद्धोऽर्थो विकार इत्युच्यते। तत्र न वर्तते तज्ज्ञानं तादृशं च भवति।

भाष्यप्रकाशः।

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ एवं श्रुतिविरोधं परिहृत्य लौकिकविरोधं परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वेवं सतीत्यादि। एवं सतीति तत्तल्लीलातत्तद्देशतत्तत्कालतत्तद्भक्तदेहानां नित्यत्वे सति व्याकुर्वन्ति इहेत्यादि। इहेति भगवत्सम्बन्ध्यर्थविचारे, भगवल्लीला प्रकृतिः, रसात्मकब्रह्मगुणवत्त्वात्, अनुकृत्यधिकरणसिद्धकारणत्वाद्वा। तद्विरुद्धोऽर्थो लौकिकः, स हि विकार इत्युच्यते तत्प्रतिकृतिभूतयत्किञ्चित्तद्गुणवत्त्वात्। कार्यत्वाद्वा। तत्र लौकिके विकारभूतेऽर्थे न वर्तते, तत् ब्रह्मणा सह भोगकरणमत आधिकारिकमण्डलस्थं सर्वं तदन्तःपातिज्ञानं च विकारावर्ति तादृशं तत्समानाकारं च भवति अत एवेतः पूर्वं 'आत्मत आशा आत्मत आविर्भावतिरोभावा' वित्यादि श्रावितमन्यथा तन्न वदेत्। तदेतदत्र सर्वं चकारेण सूच्यते। तथा च, 'स एकधा भवती'ति श्रुतिबलेनैकस्य भक्तस्य यान्यनेकानि रूपाण्यङ्गीकृतानि, तानि योगिकायव्यूहवन्न नानादेशवर्तीनि, किन्तु यथैकस्मिन्नेव भगवत्स्वरूपे विद्यमानानि प्रद्युम्नादिव्यूहरूपाणि तत्कार्ये

रश्मिः।

विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ लौकिकेति 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'ति सूत्राल्लौकिकवत्प्रतीयमानधर्मविरोधं परिहरतीत्यर्थः। तत्तल्लीलेति। पूर्वसूत्र उपपादितम्। पूर्वतन्त्रे यत्र सकलाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिरिति प्रकृतिलक्षणादाहुः। रसात्मकेति। उत्तरतन्त्रविचारेण प्रकृतिलक्षणमाहुः। अनुकृतीति। सर्वानुकरणार्थं कारणं तेजसः। 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः' 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति च सार्धवाक्ये। तत्त्वाद्वेत्यर्थः। तथा च प्रकृतिः स्वरूपम्। 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्र तथाव्याख्यानात्। तद्विरुद्ध इति भाष्यविवरणम्। तद्विरुद्ध इत्यादि। लौकिक इति लौकिकवत्। विकारत्वस्य त्रिषु सत्त्वात्सामान्ये नपुंसकम्। विकारजातमाहुः। तत्प्रतिकृतीति तस्याः प्रकृतेः प्रतिकृतिभूतम्। तद्गुणवत्त्वात् प्रकृतिगुणवत्त्वात्। कार्यत्वाद्वेति प्रकृतेरेव। तत्र न वर्तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म। तत्र लौकिकेति। किं न वर्तेत इत्याकाङ्क्षायां तज्ज्ञानमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म। तद्ब्रह्मणेति। तज्ज्ञानमित्यतस्तत्पदानुवृत्तिरत्र ज्ञेया। तदन्तःपातीति तस्याधिकारिकमण्डलस्थस्य सर्वस्यान्तःपाति तदन्तःपाति। तादृशमित्यस्यार्थः। तत्समानाकारमिति लौकिकविकारसमानाकारं लोकवदित्यर्थः। अत एवेति लौकिकविकारसमानाकारत्वादेव। इतः पूर्वमिति। 'सर्वं ह पश्यः पश्यती'त्यादि श्रुतेः पूर्वम्। श्रावितमिति। लौकिकविकारसमानाकारमाशादिकं श्रावितम्। अन्यथेति। आधिकारिकमण्डलस्थज्ञानाशादेर्लौकिकविकारसमानाकारत्वाभावे लौकिकत्वे च नित्यलीलायां तज्ज्ञानाशादिकम्। तदेतदिति। तज्ज्ञानं तादृशमित्यादि भाष्योक्तम्। यत्स्वरूपमित्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म। तथा चेत्यादि तादात्म्या-

यत्स्वरूपं प्रति तथा वदति, तस्य स्वगेहे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं न भवतीत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्, अतो यद्देशकालविशिष्टा यादृशी या लीला, तस्यास्तादृश्या एव तल्लीलामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं, नान्यविषयकमिति ज्ञेयम्। अत एव द्वितीयस्यापि, 'मह्यं पूर्वमुक्तमासीत्तेनागत' इत्येव ज्ञानं भवति। तदैव हि रसोदयः, अतो रसस्वरूपमध्यपातित्वाल्लीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लीलायाम् । अत्र प्रमाणमाह तथाहि स्थितिमाहेति। 'सर्वमाप्नोति सर्वश' इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वलीलारसमाप्नोतीति वदन्त्युक्तरीत्यैव लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः। अतो वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरिति भावः । अलौकिकेऽर्थे लौकिकरीत्यनुसरणं न युक्तम्, किन्त्वलौकिकरीत्यनुसरणमेव युक्तमिति हिशब्देन द्योत्यते। एतेन 'रसो वै स' इति श्रुतेर्लीलाविशिष्ट एव प्रभुस्तथेति तादृश एव परमफलमिति ज्ञापितं भवति ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः।

प्रकटीभवन्त्यपि न स्वरूपाद्भिन्नतया प्रतीयन्ते तथा भक्तशरीराण्यप्येकस्मिन्नेव वर्तमानानि तत्तत्कार्ये बहिर्भवन्ति। एवं सति यत्स्वरूपं प्रति, 'श्वस्त्वद्गृहमायास्य' इति वदति, तस्य स्वगेहे प्रथमदिने भगवत्स्थितिज्ञानं न भवति, तस्य विरहानुभवयितृ रूपं बहिर्भवति, पूर्वोक्तं चान्तः। ततो द्वितीयदिने पूर्वोक्तं बहिर्भवति विरहानुभवयितृ चान्तस्तयोरन्तर्भावबहिर्भावौ तेन न ज्ञायेते, एकमेव स्वमनुभवतीत्येवं लीलारसालत्वार्थं दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यते। वस्तुतस्तु यथा नित्यव्यापकशब्दवादिजैमिनीयमते व्यञ्जकस्य वायोर्ध्वनेर्वा अभावेन न वर्णात्मकशब्दस्य सर्वत्र सदा ज्ञानम्, यथा च नित्यव्यापकात्मवादिकाणादादिमते स्वदेहादन्यत्र तद्वृत्तिलाभस्थानभूतदेहाभावेन न स्वात्मज्ञानम्, तथात्र लीलादिव्यञ्जकभगवदिच्छाभावेन न भगवत्स्थित्यादिज्ञानं भवतीत्यर्थः। एवं सूत्रैकदेशं व्याख्याय तेनानुक्तस्यान्यस्यापि तथा सिद्धिमाहुः उपलक्षणमित्यादि। तथा च 'अचिन्त्याः खलु ये भावास्तांस्तर्केण प्रसाधयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षण'मिति मत्स्यपुराणवाक्यात्। अत एव श्रुतिमूलकतर्कादपि सर्वं सुस्थमित्यर्थः। उपपादनप्रकारस्य प्रामाणिकत्वाय सूत्रशेषमवतारयन्ति अत्रेत्यादि। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। तथा च 'नैषा तर्केणे'ति श्रुतेः, 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दिति स्मृतेश्च श्रुत्यनुसारेणैव निर्णयमिति सिद्धेस्तथेत्यर्थः॥ १९ ॥

रश्मिः।

उक्ते स्वस्वरूपपदमाहुः। यत्स्वरूपं प्रतीति। अन्यत्रेति अन्यदेहादौ। तद्वृत्तीति जीववृत्तिलाभस्थानेत्यादिः। नेति स्वगृहादौ न। तेनेति। सौत्रचकारेण। तथा सिद्धिमिति। चकारेण यथासिद्धिस्तथा तामाहुः। अत एवेति। तर्केणेत्यस्य मीमांसायुततर्केणेत्यर्थादेव। अत्रेत्यादीति। सर्वैः प्रकारैरिति। अलौकिकेऽर्थे लौकिकी व्युत्पत्तिर्न कृता सर्वान्ददातीति किन्तु सर्वे प्रकाराः सर्वश इति व्युत्पत्तिः कृता। तथा चोक्तम्। 'इत्थं लौकिकशब्दानां प्रक्रिया इह दर्शिते'ति सिद्धान्तकौमुदीसमासौ। उक्तरीत्येति अस्मिन् सूत्रे उक्तरीत्या। तथेत्यर्थ इति। वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरित्यर्थः। ननु तथापि युक्तिस्तु काचिद्वक्तव्येति चेदग्रे वक्ष्यते। भाष्ये। प्रभुस्तथेति प्रभुः प्रकृतः॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

न च लौकिकयुक्तिविरोधोऽत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः, किन्तु साधकत्वेन यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती अपि लौकिकयुक्त्यप्रसारेणालौकिके भगवत्सम्बन्धिन्यर्थेऽन्यथाभावनं निषेधति, 'नैषा तर्केण मतिरापनेया'। 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'। 'अलौकिकास्तु ये भावा न ताँस्तर्केण योजयेत्'। श्रीभागवते च 'न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर' इत्यादिवाक्यैरचिन्त्यानन्तशक्तिसत्त्वेन भगवत्स्वरूपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्श्यते। किञ्च। 'ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरी'ति ऋग्वेदे पठ्यते। किञ्चित्पाठभेदेन यजुःशाखायामपि। ता तानि वास्तूनि वां गोपीमाधवयोः सम्बन्धीनि गमध्यै प्रसाद-

---

भाष्यप्रकाशः।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ भगवत्सम्बन्धिपदार्थानां युक्त्यगम्यत्वरूपं पूर्वोक्तमर्थमेव दृढीकर्तुं सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति न चेत्यादि। भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम्। अत्र 'नैषा तर्केणे'ति काठकश्रुतेर्जीवप्रश्नोत्तरवर्तित्वेन तया भगवत्सम्बन्धिनामर्थानां तर्कागोचरत्वसाधनं न युक्तमित्याशङ्क्य, ब्रह्मप्रकरणस्थायाः 'परास्य शक्ति'रिति द्वितीयस्याः श्वेताश्वतरश्रुतेरुपन्यासः। 'अलौकिकास्त्वि'त्यस्याः स्मृतेः प्रसिद्धत्वेन विषयान्तरे चारितार्थ्यमाशङ्क्य, श्रीभागवतषष्ठस्कन्धीयस्य 'न हि विरोध'इति वाक्यस्योपन्यासः। एवमेतैः प्रमाणैर्लीलाया अलौकिकत्वं निगमयित्वा तन्मुखेनापि भगवतः फलत्वनिगमनाय किञ्चेत्यादिना शाखाद्वयस्थश्रुत्युपन्यासः। ऋक्शाखास्थश्रुतेर्यास्केन सूर्यकिरणपरतया निर्वचनात् तदर्थभ्रमनिरासाय यजुःशाखापाठस्मारणम्। तेन यास्कोक्तस्य शृङ्गादिपदनिरुक्तमात्रार्थत्वम्, न तु

रश्मिः।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ निगदेति। श्रुतिस्मृती इति। 'तं त्वौपनिषद'मिति श्रुत्याधोक्षजे प्रत्यक्षादेरसङ्गमादेवं व्याख्यातम्। ननु तर्हि स्मृतेरप्यौपनिषदत्वाभावात्स्मृतिर्न व्याख्यानमिति चेन्न। गीतास्मृतिषु इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्स्विति उपनिषत्पदप्रयोगादुपनिषत्त्वात्। ब्रह्मण आर्षमिति प्रत्यक्षमूलत्वाजन्यजनकभावसम्बन्धो लक्षणा प्रत्यक्षपदस्य श्रुतौ। अनुमीयते उत्सन्नप्रच्छन्नवेदशाखा येन तदनुमानं स्मृतिरिति वेदान्ते योगमात्रादरणात्। एवं निगदेन भाष्यव्यक्तवचनेन व्याख्यातं व्याख्यातप्रायम्। बहुवाक्योपन्यासे गौरवं मन्यमानास्तत्स्वारस्यमाहुः। अत्र नैषेति। विषयान्तरेति विषयोऽधोक्षजः। ततोन्यद् विषयो नटादौ प्रसिद्धं तद्विषयान्तरं तस्मिन्। शाखाद्वयेति। ऋग्वेद आश्वलायनशाखा। एवं यजुःशाखापि। यास्केनेति निरुक्तवक्रर्षिणा। सूर्येति। गावः किरणा उच्यन्त इत्येवं व्याख्याताः। तदर्थेति सूर्यकिरणार्थभ्रमनिरासाय। यजुःशाखेति किञ्चित्पाठभेदेनेत्यादि भाष्येण तथा। पाठभेदस्तु भूरीत्यृग्वेदे। भूरेरिति यजुःशाखायाम्। यास्कोक्तस्येति निर्वचनस्य। शृङ्गादीति। शृङ्गादि।

त्वेन प्राप्तुमुश्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्धाटयति, यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो वसन्तीति शेषः । ग्राम्यारण्यपशूपलक्षणार्थमुभयोरेव ग्रहणम् । अत्राह भूमावेव तदुरुगायस्य बहुगीयमानस्य वृष्णः भक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य पदं स्थानं वैकुण्ठम्, ततोऽपि परममधिकम्, अत्र विचित्रलीलाकरणात् । भूरि यमुनापुलिननिकुञ्ज-गोवर्धनादिरूपत्वेन बहुरूपम् । तथा च तत्रत्यानि तानि कामयामह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । एतेन लीलासम्बन्धिवस्तूनां यत्र फलत्वेन प्रार्थनम्, तत्र तल्लीलाकर्तुः परमफलत्वे किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते । 'अथ ह वा व तव महिमाऽमृतसमुद्रविप्रुषा सकृल्लीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवता' इति श्रीभागवते । एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते । फलप्रकरणत्वात्तदेवाचार्यतात्पर्यविषय इति ज्ञायते ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतोपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते । यतः, 'सोऽ-

---

भाष्यप्रकाशः ।

तत्तात्पर्यकत्वम् । ऋचो विष्णुसूक्तस्थत्वात्, तैत्तिरीयपाठे च विष्णुपदादग्रेपि 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'त्यादिमन्त्रदर्शनाच्च । एतदुपष्टम्भायैव, 'अथ ह वा वे'ति श्रीभागवतवचनोपन्यास इति । शेषं स्फुटम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रमवतारयन्ति इतोपीत्यादि । इतोपीति ।

रश्मिः ।

निरुक्तमात्रोर्थो यस्य तत्त्वम् । **तत्तात्पर्येति** । निरुक्ततात्पर्यकत्वम् । सूर्यैभिधावृत्तिसत्त्वेन तात्पर्यवृत्त्यभावात् । **विष्णुपदादिति** । वृष्ण इति पदस्थले तथा । **एतदिति** । उक्तकैमुतिकन्यायोपष्टम्भाय **स्फुटमिति** । **गूढाभिसन्धिमिति** गोकुलेन गूढस्य संवृतस्य वैकुण्ठस्याभिसन्धिं अभितः सन्धिं भग्नसङ्घट्टनमुद्धाटयतीत्यर्थः । अयमर्थः । मर्यादामार्गीयस्य हृदि व्यापिवैकुण्ठे प्रकटस्य बहिराविर्भावे तत्र प्रवेशः सद्योमुक्तिः । तदुक्तम् । 'भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनम् । वैकुण्ठं स्वर्गवासिनमिति' वीप्सा, मार्गद्वयग्रहणार्थम् । कर्ममार्गेण हिरण्यगर्भातिरिक्तस्य मुक्त्यभावात् । एवं च भूमावित्यनेन श्रीगोकुलमपि प्राप्नोति । पुष्टौ तु मर्यादातो विपरीता गतिः यतः प्रमेयबलेनैव पुष्टिस्थानां सर्वं तत्र 'अह्न्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेणे'त्युक्त्वा 'लोके विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्व'मिति विकुण्ठे श्रीगोकुलनयनम् । एवं च पुष्टिमार्गानुसारेण वैकुण्ठे गोकुलमिति गूढस्य पुष्टिमार्गीयप्राप्यगोकुलस्य अभितः सन्धिं भग्नस्य अत्यन्तानुग्रहं विना आमर्दितस्य सन्धिं सङ्घट्टनमनधिकारेपि कश्चिदुद्दिश्योद्धाटयन्तीति । **उभयोरिति** गोभूरिशृङ्गयोः । **भूमाविति** । मर्यादामार्गे श्रीगोकुलमपि । 'भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनम्' इति श्रुतेः । पुष्टिप्रकरणादाहुः । **ततोपि परममिति** । कैमुतिकन्यायेनेति पाठः । **तदेवेति** । ब्रह्मैव परं लीलाकर्तृ । एवं शेषं स्फुटमित्यर्थः ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ भाष्ये । पुरुषोत्तमस्वरूपमिति रसात्मकमिति

श्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतौ भक्तसाम्यमुच्यते । तच्च पुरुषोत्तम एव सम्भवति । यतः सख्यं दत्त्वा तत्कृतात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्नतिकरुणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयँस्तं प्रधानीकरोति । अन्यथा भक्तोऽनुभवितुं न शक्नुयाद् युक्तं चैतत् । प्राप्तं फलं स्वाधीनं भवत्येव, अन्यथा फलत्वमेव न स्यात् । तथा चास्माल्लिङ्गादपि प्रभोरेव परमफलत्वं सिध्यति । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदम् । न चात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्कनीयम् । 'आप्नोति पर'मित्येतद्व्याकृतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वाद् भोगस्य । अनुभूयमानस्यैव हि सुखस्य लोके पुरुषार्थत्वोक्तेः ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' । भोगमात्रे भोगे एव यत् साम्यम्, भक्तेन सह तौल्यम्, अस्यां श्रुतौ सहपदेन श्राव्यते, तस्माल्लिङ्गादपि । तद् व्याकुर्वन्ति यत इत्यादि । पुरुषोत्तम एवेत्येवकारेणाक्षरं व्यावर्त्यते । तत्र हेतुः यतः सख्यमित्यादि । नन्वत्र कामानामेव प्राप्तेरुक्तत्वात्तद्भोगस्यैव फलत्वमस्त्विति चेत् तत्राहुः न चेत्यादि । 'आप्नोति पर'मित्येतद्व्याकृतिरूपत्वादिति । 'आप्नोति पर'मिति यद्वाक्यं तद्व्याख्यानरूपत्वात् । ननु यदि भगवत एव फलत्वम्, तदा कामानामशनं किमिति विवरणत्वेनोच्यत इत्यत आहुः स्वरूपेत्यादि । तत्र युक्तिमाहुः अनुभूयमानस्येत्यादि । तथा च फलत्वव्युत्पादनार्थं तत्, न तु फलत्वार्थमित्यर्थः । एवमनया पञ्चसूत्र्या भोगप्रकारविचारोपि भगवतः परमफलत्वबोधनायैवेति ज्ञापितम् । इदमेवाचार्यैः पुष्टि-

रश्मिः ।

ज्ञेयम् । प्रकृते । अस्यामिति 'सोऽश्नुत' इत्यस्याम् । तौल्यमिति । ब्रह्मणो गौणत्वेऽपि कियद्गौण्यं किन्तु साम्यमिति भावः । तद्व्याकुर्वन्तीति तत् तस्मात् तमुक्तमर्थं हृदिकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । व्यावर्त्यत इति ब्रह्माहमस्मीत्यक्षरसाम्यस्य जीवन्मुक्ते सिद्धत्वेन फले तदनुपयोगाद्व्यावर्त्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुरिति साम्ये हेतुः । अक्षरव्यावर्तनापेक्षया समग्रस्य प्रधानत्वात् । यतः सख्यमित्यादीति । सख्यं दत्त्वेति सम्पद्याविर्भावाधिकरणेन सम्पद्याविर्भावात्समानशीलव्यसनवत्त्वरूपं सख्यं सिद्ध्यति । रासेष्वधाविर्भावात् । अत्र षड्धर्मैः क्रियमाणलीलासु षड्धर्मा भक्ता अधिकारिण इति सख्यं नानुपपन्नम् । सख्यात्मनिवेदने पुष्टिश्रुतीनां नाभिप्रेते इति भ्रमरगीते 'मृगयुरिव कपीन्द्र'मित्यस्य सुबोधिन्यामस्तीति न तदर्थं भक्तसाधनमत उक्तं दत्त्वेति । ब्राह्मेणेत्यधिकरणेन देहा उक्ताः तेषां निवेदनं श्रुतिरूपाणामङ्गीकुर्वन्, आत्मानो देहाः तेषां निवेदनम् । आत्मीयानां तत्राभावात् । सालोक्यमुक्तिश्रेत्सा तु उक्तभक्तिद्वये श्रुतेस्तात्पर्याभावेपि ददात्यङ्गीकरोत्यतोतिकरुणः । स्वस्वरूपेति । प्रदीपाधिकरणे सामर्थ्यमुक्तमतः स्वरूपानन्दमनुभावयन्नित्यादिः । स्वस्य स्वरूपं भक्तदेहित्वेनाङ्गीकृत्य तदानन्दमित्यादिः । अत्र 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मिति श्रुतिरनुसन्धेया । भवत्येवेति । साधनानां जीवाधीनत्वादिति भावः । 'भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदे'ति भक्तिभावास्तदभावाः साधनानि । भगवतः सर्ववशित्वादत्यन्तायोगं मत्वाऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकार उक्तः । क्रियासङ्गतैवकारोत्यन्तायोगव्यवच्छेदकः । नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रेव । तद्भोगस्येति कामभोगस्य । फलस्येति रसात्मकस्य । तदिति ब्रह्मणा सह

---

१. तौल्यम् ।

एवं भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायोत्तरं पठति।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

भाष्यप्रकाशः।

प्रवाहमर्यादायां पुष्टिफलविचारे 'भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि। गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवे'दित्यनेनोक्तं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति एवमित्यादि।

रश्मिः।

भोगकरणम्। तदित्यव्ययं वा तत्कामभोगः। न चानुभूयमानसुखस्य पुरुषार्थत्वे सुषुप्तिस्वरूपसुखसाक्षात्कारादिना ईश्वरादेः पुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। तत्तदुपासकान्प्रति तत्तद्भक्तान्प्रति तत्तदीश्वरादेः पुरुषार्थत्वादिति। 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'ति वाक्याद्ब्रह्मः सर्वात्मभावरूपस्य पुरुषार्थत्वं भक्तिमार्तण्डे उपसमास्युक्तमेवेति शुभम्। **गुणस्वरूपेति**। गुणाः ऐश्वर्यादयः स्वरूपं साक्षान्मन्मथरूपं पञ्चाध्याय्याम्। एवंप्रकारेण स्वरूपान्तरेणापि **तेषां** वैदिकानां अत्र कायिकानां पौष्टिकानां **फलं भवे**दित्यर्थः ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ एवमित्यादीति। **स्वत** इति साध्यत्वभिन्नसिद्धत्वतः। स्वशब्द आत्मीयवाची। आत्मवाचकत्वेऽपि न क्षतिः। तादात्म्याभेदात्। **उक्त्वे**ति। ननु विकारावर्तिसूत्रभाष्ये 'अतो वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्य'मित्युक्तम्। इयदवधि तदेवोक्तम्। परन्तु युक्तिस्तु काचन वक्तव्येति चेदुच्यते। उक्तरूपे तादात्म्यरूपमद्वैतम्। भेदाभावरूपस्याद्वैतस्य स्वरूपेऽभावाद् 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थित'मित्यस्य स्वरूपनिरूपणे उक्तत्वाद् गीतायां तदत्रावतार्यते फलस्य स्वरूपत्वात्। ननु लीला हि द्वेधा। सप्रतियोगिनी निःप्रतियोगिनी च तत्र निःप्रतियोगिनी 'तदेजति तन्नैजती'त्यनया श्रुत्योक्ता विरुद्धधर्माश्रये स्पष्टा भगवति, सप्रतियोगिनी तु अद्वैते कथं सम्भवेद् यतस्तत्र नन्दयशोदागोपीगोपाः प्रतियोगिनस्ते कथं ज्ञानस्वरूप एकीभवेयुरिति चेदुच्यते। 'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः। न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसे'ति सिद्धान्तवाक्ये द्वितीयस्कन्धे मायासम्बन्धः प्रतियोग्यात्मदेहार्थमुक्तस्तन्न्यायेन श्रुतौ भक्तेच्छया नित्यलीलायां देहसम्बन्धः, 'स ईक्षाञ्चक्र' इति श्रुतौ मायास्थले ईक्षाश्रावणात्। न चेयं भगवदीयेच्छा न भक्तेच्छेति वाच्यम्। भक्तभगवतोरैक्याद् ब्रह्महृदनीतत्वेन ब्रह्मत्वात् सर्वस्य लीलास्थपदार्थस्य। एवं चावस्थात्रयपक्षे सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवानतस्तद्भक्तेच्छा न सम्भवति किन्तु 'मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृगि'त्युक्तदृगपि निर्विषया। नैयायिकास्तु ज्ञानं सविषयकमेवेति सुषुप्तौ स्वरूपस्य विषयत्ववत्तुरीये त्रिषु सन्तते सायुज्ये प्राप्तजीवमनोरथकेनाविर्भूतानां नन्दादिप्रतियोगिनामात्मत्वेन तादृग्दृग्विषयत्वेन दृशो न निर्विषयत्वम्। तथा च यथा घटानां न परस्परं भेदः तादात्म्यात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावात्तथा भगवन्नन्दयशोदादीनामपि न परस्परं भेदः तादात्म्यात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावात्। शास्त्रदृष्टचात्मत्वेन तादात्म्याद्वैतसम्भवात्। सा चाद्वैते 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतिविषयत्वेन तर्कसम्भवाद्युक्तिः। तथा चोक्तरीतिर्न स्यात्तदा वस्त्वेवेदमलौकिकमीदृशं न स्यादिति युक्तिः सिद्धा। मेन इति वाक्यीयदृग्विषयनन्दादीनां तादात्म्यान्न स्वयंप्रकाशत्वहानिरिति। प्रकृतमनुसरामः। **अत्राप्यावृत्तिरि**ति स्वर्गसुखवन्निरूपितफलेऽपि।

अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनां चोच्यते । तत्र मानं शब्दः । स च 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति', 'न तेषां पुनरावृत्तिः', 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते', 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते', 'न च पुनरावर्तते' इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनां तामाह । न हि भक्तानां नाड्यादिप्रयुक्तममृतत्वम् । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह', इत्यादिवाक्येभ्यः । किन्तु 'यमेवे'ति श्रुतेर्वरणमात्रलभ्यः पुरुषोत्तमः । एवं सति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या भक्तस्य परं

भाष्यप्रकाशः ।

व्याकुर्वन्ति अनावृत्तिरित्यादि । ननूक्तः शब्दो ज्ञानिनामेव तामाहेत्यत्र गमकमाहुः न हीत्यादि । काठके ज्ञानं प्रस्तुत्य, 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इति वैराग्यं चोक्त्वा, ततः 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्य' इत्यनेनोत्क्रमस्योक्तत्वात्, बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणेपि तथात्वादन्यत्रापि तथैवेति नाड्योर्ध्वगतिहेतुभूतयोर्ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तस्य श्रेयस्करत्वाभावेऽत्रोक्तं तत्कार्यभूतनाडीगतिप्रयुक्तममृतं न शक्यं वक्तुम्, अतो ज्ञानिनामेव तेन शब्देन तदुच्यत इत्यर्थः । तर्हि भक्तस्यानावृत्तिः कुतोऽवगन्तव्येत्यत आहुः किन्त्वित्यादि । किन्तु 'यमेवे'ति श्रुतेर्वरणलभ्यः पुरुषोत्तमो भक्तानाममृतत्वम् । स च 'अक्षरात् परतः पर' इति श्रुतेः 'यस्मात् क्षरमतीतोऽह'मिति गीतावाक्याच्चाक्षरात् परः । एवं वरणलभ्यस्यात्मनोऽक्षरात् परत्वे सति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकं यद्व्याख्यानं वरणसाहित्ये सर्वकामाशनरूपो ब्रह्मस्वरूपानन्दानुभवः वरणसाहित्याभावे तु लोकत्वेनाक्षरप्राप्तौ तदानन्दानुभवोऽक्षरसायुज्यं वा यथाऽधिकारमिति पूर्वमुक्तम्, तद्रीत्या अक्षराधिष्ठातारं पुरुषोत्तमं परं ब्रह्म वरणेन प्राप्तस्य भक्तस्य निर्दोषत्वादावृत्तिहेतूनामविद्याकामकर्मणामभावात् प्रपञ्चेऽनावृत्तिः सम्भवति । तथा चात्र परशब्दे प्राप्यस्याक्षरात् परत्वप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गादनावृत्तिर्भक्तानामव-

रश्मिः ।

अनावृत्तिरित्यादीति । **तयोर्ध्वमिति** तया नाड्या । **एतेन प्रतिपद्यमाना** इति एतेनार्चिरादिमार्गेण । **ननूक्त** इति ननुराशङ्कायाम् । **उक्तः शब्दो ज्ञानिनामेव तामाहेत्यत्र** अस्यां ननु आशङ्कायाम् । **गमकमाहुरिति** योजना । यद्वा । ननूक्तः शब्दो ज्ञानिनामेव तामाहेत्यत्र किं गमकमतो गमकमाहुरिति शेषपूरणम् । शेषस्तु किं गमकमत इति । **तत्कार्येति** ज्ञानवैराग्यकार्यभूतनाडीगतिप्रयुक्तममृतत्वम् । नन्वमृतमित्येवास्त्वस्य किं प्रयोजनमिति चेन्न । तादात्म्याद्भगवन्निष्ठामृतत्ववद्भक्तानाममृतत्वमविरुद्धम् । **तदुच्यत** इति अमृतत्वमुच्यते । तामाहेत्युक्तां तां तु अग्रे विचारयिष्यन्ति । यद्वा तदित्यव्ययम् । सोच्यत इत्यर्थः । **पुरुषोत्तम** इति कस्याञ्चिल्लीलायां भक्तगौण एव सः । आश्चर्यमुक्तम् । **स चेति** परतः परस्मादक्षरात्परतः । **अक्षरात्पर** इति । परतोऽक्षरात्परः । **एवं सतीति** भाष्यं विवृण्वन्ति स्म । **एवं वरणेति** तूष्णीकम् । भाष्येऽनावृत्तौ हेत्वभाव उक्तः । प्रमाणपुरःसरं तमाहुः **तथा चात्रेति** । अत्र 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति श्रुतौ शब्दादिति हेतोः स्वाक्षिप्तनिर्दोषत्वहेतुता निर्दोषत्वस्यानावृत्तौ हेतुत्वमुक्तम् । **शब्दादिति** हेतोरविशेषान्न साक्षादनावृत्तौ हेतुत्वं किन्तु परम्परयेत्याशयेन तदपि हेतुत्वं शब्दसामर्थ्याभावे न भवतीति पूर्वसूत्रवासनया लिङ्गहेतौ निवेशितः । **शब्दादिति** सौत्रं हेतुं ल्यबन्तं हृदिकृत्याहुः **परशब्द**

ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दोषत्वादावृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चेऽनावृत्तिः सम्भवति । तादृशं प्रतीश्वरेच्छापि न तथा भवितुमर्हति । 'ये दारागारपुत्रासप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे' इति भगवद्वाक्यात् परप्राप्तिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाशसम्भावना । किञ्च यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेनानेकविधलीलासम्बन्धित्वेपि तत्तल्लीलासम्बन्धित्वमनश्वरमुच्यते, तत्र सर्वथा तदभावः कथं वक्तुं शक्यो ब्रह्मणापि । अपरञ्च । कालसाध्यो हि नश्वरः स्यात् । न हि पुरुषोत्तमे कालः प्रभवितुं शक्नोति । 'न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभु'रित्यादिवाक्येभ्यः । तथा च ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्यत्वेपि फलप्राप्तौ वैलक्षण्यात् पूर्ववाक्येन भक्तानामाहानावृत्तिम्, उत्तरवाक्येन ज्ञानिनामिति ज्ञायते । न च फलप्रकरणान्तेऽनावृत्त्युक्तेः संसाराभाव एव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायो ज्ञायत इति वाच्यम् । ब्रह्मविदः परप्राप्तिं फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्वकामभोगत्वेन श्रुत्या निरूपणात् । स च स्वस्वाधिकारानुसारेण निवेदितार्थाङ्गीकाररूप एवेति ज्ञेयम् । तेन स एव परमं फलम् । अनावृत्तिस्त्वार्थिकी, परन्त्वावृत्तौ सम्भवत्यां परमफलत्वं नोपपद्यत इति ज्ञानदुर्बलशङ्कानिरासायेयमुक्ता ।

भाष्यप्रकाशः ।

गन्तव्येत्यर्थः । ननूभयव्यामोहसूत्रे भक्तव्यामोहस्यापि क्वचिदुक्तत्वात्तादृशेच्छया कदाचिदावृत्तिः स्यादिति शङ्कायामाहुः तादृशं प्रतीत्यादि । तथा च ये सर्वात्मभावप्रपत्तिरहिता उक्तभोगात्मकस्वरूपानुभवरहिताश्च तान् प्रत्येव तथेच्छेति, नात्र तत्सम्भावनापीत्यर्थः । समूलकाषमावृत्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थं कैमुतिकेनापि तदभावं साधयन्ति किञ्चेत्यादि । ननु लीलायां देशकालसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वाल्लीलानित्यत्वोपपादनमात्रेण कथं शङ्कायाः समूलकाषं निवृत्तिरित्यतस्तत्र कालस्यासामर्थ्ये प्रमाणमाहुः अपरं चेत्यादि । एवं लीलायाः स्वरूपानुभवस्य च नित्यत्वमुपपाद्य सिद्धमाहुः तथा चेत्यादि । ज्ञानमार्गीयफलस्योत्कर्षमाशङ्क्य समादधते न चेत्यादि, इयमुक्तेत्यन्तम् । स चेति भोगश्च । स एवेति उक्तरीत्यानुभूयमानः पुरुषोत्तम एव । आर्थिकीति । परप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गात्परप्राप्तिरूपवाक्यार्थबलेन प्राप्ता । तथा च श्रुत्या समर्पितायाः परप्राप्तेरेव मुख्यत्वात्तत्रैवाचार्याभिप्रायः न तु लिङ्गिक्यामनावृत्तावित्यर्थः । यद्यपि द्विरुक्तिः समाप्ति-

रश्मिः ।

इत्यादि । लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यमिति पूर्वतन्त्रे । तादृशेति भक्तव्यामोहेच्छया । सर्वात्मभावेति । सर्वात्मभावेन शरणरहिताः । तथेच्छा व्यामोहेच्छा । नात्र तदिति नात्र भक्तिमार्गे तस्या आवृत्तेः सम्भावना । तथा च भाष्ये । तांस्त्यक्तुमुत्सहे इत्यस्य तान् भक्तान् त्यक्तुं आवर्तितुं उत्सहे इत्यर्थः । अपि तु नेति काकुः । समूलकाषमिति, मूर्धन्यपकारान्तम्, कष हिंसायाम् । भ्वा. प. से. 'निमूलसमूलयोः कष' इति सूत्रेण णमुल्, समूलकाषं कषति, कर्मणीत्येव, कर्मणीत्युपपद इत्यर्थः, द्वीपिनं समूलकषभावं हिनस्तीत्यर्थः । प्रकृते तु समूलकाषमावृत्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भाष्ये । तदभाव इति अनश्वरं लीलाभावः । प्रकृते । तदभावमिति आवृत्त्यभावम् । तथा चेत्यादि । पूर्ववाक्येनेति अनावृत्तिः शब्दादिति पूर्ववाक्येन । उत्तरेणेति द्वितीयेन तेन । ज्ञायत इति कर्ममार्गेण ब्रह्मभुक्तावप्येकदेशविकृतन्यायेनावृत्तिरेवेति ज्ञायत इत्युक्तम् । उक्तरीत्येति प्रदीपाधिकरणोक्तरीत्या । लिङ्गिक्यामिति लिङ्गिन्याम्, परप्रकाशनसामर्थ्य

पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषप्रवर्तकनिवर्तकवेणुशब्दाद्भगवन्निकटगतावऽनावृत्तिः पूर्वेणोक्ता, मर्यादामार्गीयाणां वेदरूपाच्छब्दात्तदुक्तसाधनादनावृत्तिं द्वितीयेनेत्यपि तात्पर्यविषयः श्लिष्टोऽर्थो ज्ञेयः। तथा सति परमफलमग्रे स्वत एव भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ॥ २२ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः।

बोधनार्था, तथापि तत्र श्लेषेणार्थान्तरमपि बोध्यत इत्याहुः **पुष्टीत्यादि**। 'वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्चे'ति सूत्रे तथा साधितत्वात्तथेत्यर्थः। एवमाचार्याशयः पुष्टिमार्गीयफलस्यैव मुख्यत्व इति साधितम्। एवमत्र पादे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुत्युक्तं 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुत्युक्तं च फलं सपरिकरं विचारितम्।

शङ्कराचार्यास्तु, सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं प्राप्तानां किं सावग्रहमैश्वर्यं भवति, उत निरवग्रहमिति संशये, 'आप्नोति स्वाराज्य'मिति 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिश्रुतिभ्यो निरङ्कुशमेवैश्वर्यं भवतीति प्राप्तम्। तत्र जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वैवाणिमाद्यैश्वर्यं भवतीति साङ्कुशमेव तत्। जगद्व्यापारस्तु

रश्मिः।

लिङ्गं यद्यपि शब्दे तथापि कार्यतासम्बन्धेनानावृत्तावपीति लिङ्गिन्यामनावृत्तावित्युक्तम्। **द्विरुक्तिः समाप्त्यर्थेति**। विरहसामयिकी परमतभाषाप्येकदेशिमते पुष्टौ न प्रतिबन्धिकेति भ्रमरगीतवत्तामाहुः **पुष्टीति**। भक्तविशेषोत्र 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्येकदेशिमतश्रद्धालुः श्रुतिरूपान्तर्गतवेणुशब्दोत्र साधारणो ज्ञेयो न त्वसाधारणः। एकदेशिमतश्रुतिरूपत्वात्। **भगवन्निकटगतावि**ति सामीप्यसप्तमी भगवन्निकटगतिसमीपे ब्रह्मलोकेऽवान्तरस्थितिरनावृत्तिः। भाष्य उक्तं तदविरोधायाहुः **यद्यपीति**। **श्लेषेणेति** तात्पर्येण। **पुष्टीत्यादीति**। **अनावृत्तिरिति** आवृत्तिहेत्वभावादनावृत्तिः। यतो भगवानेवैवं सम्पादयति। 'नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तय' इति भगवद्वाक्यात्। अनुवृत्तिः सेवा सा चानेकधा धातूनामनेकार्थत्वे षिवु सेवायामिति धातुपाठो मानमतः प्रेमपूर्वकानुवृत्तिरत्र। **पूर्वेणेति** अनावृत्तिः शब्दादित्यनेन। **द्वितीयेनेति** द्वितीयेनानावृत्तिः शब्दादित्यनेन भगवान्व्यास आहेत्यर्थः। **श्लिष्ट** इति अभिधेयार्थेनालिङ्गितस्तात्पर्यार्थः। **परमफलमिति**। 'ज्ञात्वात्मानमधोक्षज'मिति भ्रमरगीतवाक्यात्। 'आन्तरं तु परं फल'मिति सुबोधिन्याम्। 'तदध्यासोऽपि सिध्यती'ति निरोधलक्षणग्रन्थे। 'सच्चिदानन्दता तत' इति च तत्रैव। अत्रावतारावतारिसाङ्कर्यं न दोषाय। 'समान एवं चाभेदा'दिति सूत्रात्। सुबोधिन्यां च 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्वव'दिति। **अलं विस्तरेणेति** विस्तरः अष्टाविंशद्दोषास्तदुद्धारश्च तेनालम्। निषेधेऽलम्। विस्तरेण कथनस्य निषेधः गौरवप्रसङ्गादित्यर्थः। **ब्रह्मैवेति**। हृदि प्रकटे ब्रह्मणि जीवो ब्रह्मैव सन् बहिःप्रकटेऽपि गतो भवति सद्योमुक्तो भवतीत्यर्थः। **विचारितमिति**। सन्दिग्धत्वादिति भावः। यद्यपि 'आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचि'दिति मतान्तराक्षेपो न युक्तस्तथापि ब्राह्मणगत्यभिधानादाहुः **शङ्कराचार्यास्त्विति**। तथा चैकादशे वाक्यम् 'नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा। एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्ययाः' इति। **सावग्रहमिति** साङ्कुशम्। **निरवग्रहं** निरङ्कुशम्। **तदित्यैश्वर्यं**

भाष्यप्रकाशः ।

नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्येति सिद्धान्तीक्रियते । तत्र हेतुः प्रकरणमितरेषामसन्निहितत्वं च । यत्र हि 'सदेव सोम्येदमग्र' इत्यादौ जगद्व्यापारः श्रूयते, तत्र परमेश्वर एव प्रकृतः, नेतरेषां सन्निधानम्, तस्मात् । न च 'आप्नोति स्वाराज्य'मिति प्रत्यक्षोपदेशविरोधः । एतदग्रे 'आप्नोति मनसस्पति'मित्यनेन आधिकारिको यः सवितृमण्डलादिषु विशेषायतनेष्ववस्थित ईश्वरः पूर्वसिद्धः सर्वमनसां पतिस्तत्प्राप्तिश्रावणात्तदायत्तैव स्वाराज्यप्राप्तिरिति बोधनात् तदग्रे, 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः एतत्ततो भवती'ति फलस्य तत एव श्रावणाच्च । एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय विकारावर्तिसूत्रे त्वेवं वदन्ति । परमेश्वररूपं विकारावर्ति च । 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुष'इत्याम्नायो यतस्तस्य परमेश्वरस्य द्विरूपां स्थितिमाह । तच्च निर्विकारं रूपं विकारालम्बना न प्राप्नुवन्ति । अतत्क्रतुत्वात् । अतो यथा द्विरूपं परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण एवावतिष्ठन्ते । एवं सगुणेपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रहाय एवावतिष्ठन्त इति । अग्रिमसूत्रे च 'न तत्र सूर्यो भाती'ति प्रत्यक्षा श्रुतिः 'न तद्भासयते सूर्य' इति गीतास्मृतिश्च परमेश्वरस्य विकारावर्तित्वं दर्शयतः । तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्राय इति । अग्रे तु भोगमात्रसाम्येनैश्वर्यस्य सावग्रहत्वं व्याख्याय, तेन सातिशयत्वे प्राप्ते शब्दादनावृत्तिं व्याहृत्य, सम्यग्दर्शनानां विध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः, तदाश्रयणेनैव सगुणशरीराणामनावृत्तिसिद्धेरिति कैमुतिकमुक्त्वा समापयन्ति ।

तन्मते विकारावर्त्यादिसूत्रद्वयमनतिप्रयोजनम् । जीवस्य सावग्रहैश्वर्यसाधने रूपद्वयबोधकयोस्तयोरनुपयोगात् । न च दृष्टान्तार्थमुपयोगः । विकारावर्तिनोऽप्राप्तौ अतत्क्रतुत्वस्य हेतोरिवात्र सावग्रहैश्वर्ये हेतोरकथनेन दृष्टान्तमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । न च वाचस्पतिना निरव-

रश्मिः ।

वदन्तीति क्रियापदम् । **सिद्धान्तीयत** इति सिद्धान्त इवाचर्यते शङ्कराचार्यैरित्यर्थः । सिद्धान्तीक्रियत इति वा पाठः । **इतरेषामिति** प्रकृत्यादीनाम् । प्रत्यक्षोपदेशसूत्रार्थमाहुः । **स्वाराज्यमिति** निरङ्कुशं स्वाराज्यं परमेश्वरवत् । **पूर्वसिद्ध** इति अन्तस्तद्धर्मोपदेशाद्यधिकरणसिद्धः । **तत** इति विशेषायतनस्थितेश्वरात् । **अतत्क्रत्विति** । अतत्क्रतुत्वात्तेषाम् । **अतत्क्रतुबाधा**दिति पाठश्च । तेषां विकारालम्बनानां विकारोपासकानां तत्क्रतुत्वस्य निर्विकारक्रतुत्वस्याभावात् । द्वितीयपाठे तस्य विकारस्य क्रतुः तत्क्रतुः तत्क्रतोर्बाधः तत्क्रतुबाधः न तत्क्रतुबाधः अतत्क्रतुबाधः तस्मादित्यर्थः तत्क्रतुबाधाभावात् । **एवं सगुण** इति यथा सगुणे स्थितं निर्गुणं विकारालम्बना **अनवाप्य** विकारालम्बना **एवावतिष्ठन्ते** एवं सगुण इत्यादि । तच्चेति सगुणे ब्रह्मणि विकारावर्ति च निर्गुणं स्वरूपमस्ति तत् । **समापयन्तीत्य**धिकरणं समापयन्ति । **जीवस्येति** । जीवस्य सगुणोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं प्राप्तस्य । निरङ्कुशैश्वर्यासाधनेन सावग्रहस्यास्वतन्त्रस्याणिमाद्यैश्वर्यसाधने रूपद्वयं सगुणे ब्रह्मणि निर्गुणं ब्रह्मेति रूपद्वयम् । तस्य बोधकयोर्यथा सगुणब्रह्मस्थनिर्गुणब्रह्माप्राप्तिः सगुणब्रह्मोपासकस्येति दृष्टान्तः । दार्ष्टान्तिकस्तु, तथा सगुणोपासकस्य सगुणब्रह्मस्थनिरवग्रहजगद्व्यापारसहिताणिमाद्यैश्वर्याप्राप्तिरिति सावग्रहाणिमाद्यैश्वर्यसाधनार्थम् । **तयो**रिति सूत्रयोः । **दृष्टान्तार्थ**मिति उक्तरीत्या । **विकारावर्तिन** इति विकारः कार्यं तदवर्तिनो निर्गुणस्य । न विकारावर्तिनः क्रतुत्वं निश्चयत्वमध्यवसायित्वं यस्मिन् सगुणब्रह्मोपासने तस्मात् । **अत्र सावग्रहैश्वर्य** इति निरवग्रहैश्वर्यप्राप्तौ हेतोरकथनेनेत्युक्तौ निरवग्रहैश्वर्यप्राप्तिप्रसङ्ग इति सावग्रहै-

भाष्यप्रकाशः।

ग्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वादुपासके तदक्रतुत्वस्य समर्थिततया अतत्क्रतुत्वस्यैव तत्रापि हेतुत्वमुक्तप्रायमेवेति वाच्यम्। 'मनोमयः प्राणशरीर' इति हार्दोपासनवाक्ये 'सर्वकर्मे'ति विशेषणस्य सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्य 'स सर्वकर्मा स हि सर्वस्य कर्ते'तिश्रुतेरित्येवं शङ्कराचार्यैरेव व्याख्याततया निरवग्रहत्वस्य विध्यगोचरताया वक्तुमशक्यत्वात्। न चोपासनासु पुरुषस्य विध्यधीनत्वेनास्वातन्त्र्यात् फलदशायां तथात्वमिति युक्तम्। पूर्वावस्थाधर्मस्य तदानीमुपगमे बद्धत्वस्यापि तदा प्राप्त्यापत्त्या मुक्तिविप्लवस्यैवापत्तेः। यच्च स्वातन्त्र्ये प्रातिभत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्, तत्र नवनवोल्लासशालिनी बुद्धिः प्रतिभा, तत्सम्बन्धित्वमिति यदि, तदा तु 'स यदि पितृलोककामो भवती'त्यादिना नवनवबुद्धीनां श्रुत्यैव सूचनात्तत्प्रातिभत्वे स्वातन्त्र्यस्य दुरपोहताया एव सिद्धेः। तथा च

युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो दृढान् दोषान्।
वाचस्पतिरपि भाष्यव्याख्याव्याजेन दूषणं वक्ति। इत्येव सिद्धम्।

न चैवं सिद्धान्तेपि मनोमयवाक्योक्तोपासकस्य तथात्वापत्त्या जगद्व्यापारापत्तिरिति शङ्क-

रश्मिः।

श्वर्य इत्युक्तम्। दृष्टान्तमात्रस्येति। यथा निर्गुणब्रह्मप्राप्तिस्तथा न स्वतन्त्राणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिरिति दृष्टान्तमात्रस्याप्रयोजकत्वम्। श्यामे मित्रातनयदृष्टान्तेन मित्रातनयान्तरे श्यामत्वप्रसाधने यथा तथेत्यर्थः। **निरवग्रहत्वस्येति** सगुणब्रह्मधर्मस्य। सगुणब्रह्मोपासने तद्धर्ममन्तरा कथमुपासके तत्क्रतुत्वाभावस्य सोऽक्रतुर्यस्येति तदक्रतुरुपासकः तस्य भावस्तदक्रतुत्वं तस्य सिद्धिरत आहुः। **समर्थिततयेति**। **तत्रापीति** सावग्रहैश्वर्येपि। **सर्वमिति**। **विश्वमिति** व्याख्यानम्। **क्रियत** इति। **तेन क्रियत** इति कर्मेतिप्रत्यय इति बोधितम्। **स सर्वकर्मेति** स निरङ्कुशसर्वकर्मेति ज्ञातव्यम्। एवं निरवग्रहत्वनिरङ्कुशत्वमेतदुपासनविधिगोचरम्। तथा **सर्वस्य कर्तेत्यत्र** निरङ्कुशकर्तृत्वविशिष्टः कर्ता। **व्याख्याततयेति** निरवग्रहत्वस्योपासनविधिगोचरतया व्याख्याततया। **निरवग्रहत्वस्येति** निरङ्कुशत्वस्य। 'स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर' इति छान्दोग्यीयविधे**रगोचरतायाः**। नन्वगोचरतायाः वक्तुं शक्यत्वं क्रतोर्विधिविषयत्वेन निरङ्कुशत्वस्याविषयत्वादिति चेन्न। **हार्दोपासनवाक्य** इति कथनान्न लिङ्गमात्रार्थं विवक्षणं किन्तु विधिवाक्यार्थविवक्षणात्। तथा च गीता 'करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रह' इति। 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः। सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर' इति श्रीभागवते। अनपेक्षकस्य विधिगोचरत्व एव तन्निषेध इति। विध्यधीनत्वं विधिं विनाऽप्रवृत्तेः पुरुषस्य। **फलदशायामिति** अविधिगोचरजीवन्मुक्तदशायाम्। **तथात्वम**विध्यगोचरत्वम्। **पूर्वावस्थेति** मुक्तिपूर्वावस्था जीवन्मुक्तावस्था तस्याः धर्मो विध्यगोचरत्वं तस्य। **तदानीमिति** जीवन्मुक्तिकाले। **मुक्तिविप्लवस्येति** बद्धत्वभोजककर्मान्तरानबद्धत्वमिति मुक्तिप्रतिबन्धककर्मापत्त्या तथा। **स्वातन्त्र्य** इति जीवस्याणिमाद्यैश्वर्ये स्वातन्त्र्ये निरवग्रहत्वे। **सूचनादिति**। स इत्यादीनां स सोभिधेयार्थः। **दूषणं वक्तीति** सावग्रहैश्वर्ये हेतोः कथनेन दूषणमिव वक्तीत्यर्थः। एतावत्पर्यन्तं साधारणं जगज्जन्मादिकर्तृत्वमादाय जगद्व्यापाराराहित्यं विचारितम्। अधुना छान्दोग्यीयवाक्ये जगज्जन्मादिकं जगद्व्यापाराराहित्येन सहैव विद्यमानं विचारयन्ति स्म **न चैवमित्यादिना**। **मनोमयवाक्य** इति छान्दोग्ये 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्येकं वाक्यम्। एकतिङ् वाक्यमिति वैयाकरणाः। 'अर्थैकत्वा-

भाष्यप्रकाशः ।

नीयम् । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुत्या तादृशस्य फलस्य ततो व्यभिचारणात् । 'यथा क्रतु'रिति पुरुषविशेषणबोधके पदे प्रकारांशे पुरुषाधिकारस्यापि निविष्टत्वात् समत्वाद्याकाङ्क्षायाश्च, 'तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं क' इति, 'उषति ह वै स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषती'ति श्रुतिभ्यां निषिद्धत्वेन तादृशोपासनेऽधिकारस्य निवृत्तेश्च । न चायमेव समाधिः शाङ्करेपि मतेऽस्त्विति वाच्यम् । तन्मते निर्गुणस्य रूपस्य सर्वाभ्यधिकत्वेन सगुणेऽभ्यधिकराहित्याभावेनाधिकसाहित्ये प्राप्ते उक्तरीत्या समसाहित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया तद्राहित्यस्यापि दुरुपपादत्वेनैतच्छ्रुतिविषयतायास्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । समाभ्यधिकनिषेधावधिकतया निर्गुणबोधकत्वे च सगुणे समसाहित्यस्यै-

रश्मिः ।

देकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति द्वितीयाध्यायसूत्रे पूर्वमीमांसायां वाक्यलक्षणम् । 'अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती'ति द्वितीयं वाक्यम् । 'स क्रतुं कुर्वीते'ति तृतीयम् । अग्रे 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यादि क्रतुस्वरूपम् । तत्र मनोमयवाक्योक्तोपासकस्येत्यर्थः । **तथात्वापत्त्येति** ब्रह्मणो मननोपदेशे मननरूपोपासनायां सर्वकर्मेतिविशेषणस्यापि सत्त्वेन जीवन्मुक्तदशायां संशयाभावरूपे फले स्वातन्त्र्यापत्त्या इत्यर्थः । **जगद्व्यापारेति** जगद्व्यापारो जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणस्तस्यापत्तिः । स्वातन्त्र्ये निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वस्य नियतत्वात् । 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति पाणिनीयसूत्रादित्यर्थः । **तादृशस्येति** जगद्व्यापाररहितस्य 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति' इति तत्रोक्तश्रुत्युक्तसंशयाभावरूपस्य फलस्य । **तत इति** समाभ्यधिकजगद्व्यापारसहितप्रपञ्चाद्व्यभिचारणात् । व्यभिचारोत्र समाभ्यधिकफलवत्त्वाभावाभावस्य । जगद्व्यापारसहितप्रपञ्चत्वासमानाधिकरण्यं व्यभिचारस्तादृशफले । 'यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्ये'ति छान्दोग्ये । **प्रकारांश** इति थाल् प्रत्ययार्थः प्रकारस्तदंशे । अधिकारस्यापि प्रकारत्वान् निविष्टत्वं तस्मात् । **समत्वादीति** । आदिनाधिकत्वम् । **स्पर्धितुमिति** स्पर्ध सङ्घर्षे । सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा पराभवेष्टुम् । **क इति** न कोपीति । समत्वाकाङ्क्षाया निषिद्धत्वम् । **उषति** उष् दाहे दहति । **स** आत्मा । **बुभूषतीति** भवितुमिच्छतीति बुभूषति भू सत्तायामिच्छार्थे सन् सनि द्वित्वम् । अनयाधिक्याकाङ्क्षाया निषिद्धत्वम् । आधिक्यं पूर्वत्वम् । 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'त्यत्राधिक्यं प्राथम्यमिति व्याख्यानात् । **तादृशेति** मनोमयवाक्योक्ते ब्रह्मणो मननोपदेशे मननरूपोपासने । **अधिकारस्येति** 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'त्युक्ते सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासने स्पष्टनिरवग्रहोपासनाधिकारस्य । **अयमेव समाधिरिति** यथाक्रतुरिति पुरुषविशेषणबोधके पदे प्रकारांशे पुरुषाधिकारस्यापि निविष्टत्वान्निर्गुणफलाप्राप्तिः सगुणोपासकस्य सावग्रहाणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिश्च न निरवग्रहैश्वर्यप्राप्तिरिति समाधिरेव । **शाङ्करेपि मते** सगुणोपासकस्य न निर्गुणप्राप्तिः, सगुणप्राप्तावपि न निरवग्रहाणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः किन्तु सावग्रहाणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिरित्यस्मिन्मते । **उक्तरीत्येति** अव्यवहितोक्तरीत्या । तथाहि । निर्गुणस्य रूपस्य सर्वासाम्येन सगुणे साम्यराहित्याभावेन समसाहित्ये प्राप्ते इति रीत्या । **तद्राहित्यस्येति** समाभ्यधिकराहित्यस्य । **एतच्छ्रुतीति** 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्चे'ति श्रुतिविषयतायाः । **तत्र** शाङ्करे मते । **समाभ्यधिकेति** समाभ्यधिकयोर्निषेधस्तस्यावधिकतया श्रुतेर्निर्गुणस्य बोधकत्वे च । **समसाहित्यस्येति** श्रुतौ तदित्यव्ययं लुप्तपञ्चमीकम्, निर्गुणाद् अवधेः समाभ्यधिकनिषेधेऽधिकधर्मादेर्मायिकत्वेनाधिक्यसाहित्याप्राप्त्या समसाहित्यस्यैवेत्यर्थः । विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति नैया-

भाष्यप्रकाशः ।

वापत्तेश्च । अधिकारविचारेणातत्क्रतुत्वसाधने च निरवग्रहताया: प्राप्तेरेवाभावेन स्वातन्त्र्यशङ्काया एवानुदयात् स्वातन्त्र्ये प्रातिभत्वप्रसङ्गस्यैवाभावादिति दिक् ।

भास्कराचार्यास्तु, सिद्धान्ते 'अविभागेन दृष्टत्वा'दित्यारभ्य परमकारणे सायुज्यं गतानां निरवधिकमैश्वर्यमिति स्थितम् । ये पुनर्वेदान्ते द्वैतवादिनो मन्यन्ते, मुक्ताः पृथगवतिष्ठन्त इति, तन्मतमभ्युपगम्य, सावधिकमैश्वर्यं तेषामपि प्रतिपादयितुं जगद्व्यापारवर्जाधिकरणमारभत इत्युक्त्वा, जगद्व्यापारादिसूत्रं पूर्ववदेव व्याख्याय, विकारावर्तिसूत्रे, पारमेश्वरं पुनरैश्वर्यं नित्यसिद्धं विकारावर्ति,स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात्, 'तावानस्य महिमे'ति श्रुतेः । कार्यब्रह्मलोकवर्तिनां मुक्तानां 'सङ्कल्पादेवे'ति श्रुतेः । 'तदैरम्मदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवन' इति बहुविधमैश्वर्यं प्रकीर्त्य तत्रेश्वरायत्तमित्युपपन्नम् । 'दर्शयत' इति सूत्रे, परस्य ज्योतिषो विकारावर्तित्वं विकारानुग्राहकत्वं च 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिस्मृती दर्शयत इत्युक्तवन्तः ।

तन्मते विकारावर्त्यादिसूत्रयोर्यद्यपि न वैयर्थ्यम्, तथापि दहरविद्योक्तब्रह्मलोकस्य कार्यत्वं यदङ्गीकृतमेतैरन्यैश्च तच्चिन्त्यम् । तत्कार्यत्वबोधकप्रमाणानुपलम्भात् । न च प्रभुविमितं हिरण्मयमिति वेश्मविशेषणे विमितमितिपदे निर्मितत्वकथनादेकदेशस्य कार्यत्वे सर्वस्य तथात्वं शङ्क्यम् । विमितपदस्य विशेषेण मितं ज्ञातमित्यर्थकतयापि नेतुं शक्यत्वेन ततो निर्णयाभावात् । नापि, 'तृतीयस्यामितो दिवी'ति ब्रह्माण्डान्तर्वर्तित्वश्रावणात्तन्नाशे एतन्नाशात्कार्यत्वमिति वाच्यम् । 'नास्य जरयैतज्जीर्यती'त्यादिना आत्मरूपताबोधनेनास्याः शङ्कायाः प्रागेव निरस्तत्वात् । न च तदन्यदेव, नेदमिति वाच्यम् । एकप्रकरणगतत्वेन पूर्वं 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'-

रश्मिः ।

यिकोद्घोषात् । आपत्तिस्तु न तत्सम इति निषेधाद्बोध्या । **अधिकारेति** यत्र यस्याधिकारस्तस्य तत्क्रतुत्वं अन्यस्यातत्क्रतुत्वस्य साधने । **निरवग्रहताया** इति निरङ्कुशतायाः । **स्वातन्त्र्येति** निरङ्कुशतायाः । **इत्युक्त्वेति** भेदाभेदवादादित्युक्त्वा । **सङ्कल्पादिति** छान्दोग्ये 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'ति दहरविद्यायाम् । **ऐरमिति** इराया वारिणः सम्बन्धि न शुष्कम् । 'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु प्रयुज्यत' इति विश्वः । इरान्नं तन्मय ऐरः मण्डस्तेन पूर्णमैरं **सरः मदीयं** तदुपयोगिनां हर्षोत्पादकमिति टीकायाम् । **सोमसवन** इति सोमं सूत इति सोमसवनः । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । सोमं स्रवतीति सोमसवन इति टीकायाम् । 'सवनं यजने स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि चे'ति विश्वः । तेन स्रवतीत्यस्य निर्दलतीत्यर्थः । दल विशरणे भ्वा. प. से. । **तत्रेति** छान्दोग्ये । **ईश्वरायत्तमिति** ऐश्वर्यम् । 'आत्मानमनुविद्य व्रजन्ती'ति पूर्वश्रुत्या स यदीत्यत्र स इत्यस्यात्मानुविदित्यर्थात् । **न वैयर्थ्यमिति** दृष्टान्तार्थत्वाभावान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । **एकदेशस्येति** हिरण्मयस्य । **तथात्वं** कार्यत्वम् । **तृतीयस्यामिति** छान्दोग्ये 'अथ यदिद'मित्यारम्भके प्रपाठकेऽस्ति । **इतो** भूलोकादारभ्यान्तरिक्षं चापेक्ष्य तृतीयस्यां तृतीयत्वेन व्यवस्थितायां **दिवि** द्युलोकाख्ये ब्रह्मलोके अरश्चेत्यादिरस्ति । **प्रागेवेति** दहराधिकरणे । 'जगद्व्यापारवर्जा'धिकरणे । तृतीयचरणे 'कार्यं बादरि'रित्यधिकरणे च । **न च तदिति** छान्दोग्यीयं दहरविद्योक्तम् । **नेदमिति** न 'तृतीयस्यामितो दिवी'त्यनया श्रुत्योक्तम् । तथा च 'नास्य जरये'त्यादिहेतुना तृतीयस्यामित्युक्ते नाशनिवृत्तिरिति भावः । **एकप्रकरणेति** मन्दाधिकारिप्रकरणगतत्वेन टीकायां स्पष्टम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मित्यनेनोक्तस्य ब्रह्मपुरस्य, 'तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके' इत्यादिना परिकरपूर्वकं तत्प्रपञ्चनस्यैव भासमानतया भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उपबृंहितं चैतद् वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये क्षीरसमुद्रं प्रकृत्य ।

'तन्मध्ये मम लोकस्तु परितो वलयाकृतिः ।
योजनानां तु लक्षाणि विंशतिस्तस्य विस्तृतिः ।
श्वेतद्वीप इति ख्यातः प्रलयेऽपि न नश्यति' ॥

इत्युक्त्वा, तत्र श्रीभूदुर्गात्मकभागत्रयं तत्परिमाणं संस्थां चोक्त्वा, तत्र भूदुर्गाभागयोस्तत्स्थानां चावान्तरप्रलये नाशाभावमुक्त्वा,

'तस्मिन् स्थाने लयं याते प्रविशन्त्युदरे मम' ।

इति ब्रह्मणो लये भूदुर्गाभागस्थानां स्वोदरे स्थितिमुक्त्वा

'श्रीभागे संस्थिता ये तु न तेषां प्रलये भयम् ।
शाश्वतः स तु मे लोको न नश्येद् ब्रह्मणो लये ॥
मुक्ता एव तु मां तत्र वीक्षन्ते सर्वदैव तु ।
कल्पान्तप्रभवो वह्निर्जलं वा भूमिदुर्गयोः ॥
भागौ न स्पृशते तौ हि चक्रेण परिरक्षितौ ।
तत्रस्थास्तु जनाः सर्वे मोदन्ते सर्वदैव तु ॥
कल्पान्तप्रभवां बाधां न ते जानन्ति जातुचित् ।
श्वेतद्वीपादधस्तात्तु पृथ्वी तिष्ठति पीठवत् ॥
सृष्टौ स्पृशति तद्वीपं प्रलये तु वियुज्यते ।
मम शक्त्यैव स द्वीपः सदा तिष्ठति शाश्वतः ॥
भूमिश्रीभागयोर्मध्ये लक्षयोजनविस्तृतः ।
अरनामा सुधाम्भोधिर्मुक्तामुक्तनिषेवितः ॥
अर्धं तस्य तु भूभागः श्रीभागस्यार्धमेव च ।
लक्षयोजनमध्ये तु द्वीपाकारोऽस्ति तत्तटम् ॥
दशयोजनसाहस्रं विस्तृतिस्तस्य कीर्तिता ।
अर्धनाशो भवेत्तस्य प्रलये च पुनः पुनः ॥
अर्धो भागस्तु मुक्तानां क्रीडास्थानं न नश्यति ।
दुर्गाश्रीभागयोर्मध्ये ण्यनामामृतसागरः ॥

रश्मिः ।

तदर इति अरश्च ण्यश्च ह वै प्रसिद्धौ अर्णवौ समुद्रौ वर्तेते इत्यर्थः । तदिति पूर्वान्वयि । ब्रह्मचर्यमेव तदित्यर्थः । **इत्यादिनेति** आदिना 'तृतीयस्यामितो दिवि' 'तदैरम्मदीयꣳसर' इत्यादि । **तत्प्रपञ्चनस्येति** 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'मित्यनयोक्तब्रह्मपुरप्रपञ्चनस्य । **भेदस्येति** 'तृतीयस्यामितो दिवी'त्युक्तस्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनो 'नास्य जरये'त्यनयोक्तस्य सत्यब्रह्मपुरस्य च भेदस्य । **तन्मध्य इति** क्षीरसमुद्रमध्ये । **वलयेति** वलयवद्वर्तुलाकृतिः । योजनं चतुःक्रोशी । 'योजनं तु चतुःक्रोश्यां योगे च परमात्मनी'ति विश्वः । **विंशतिर्लक्षाणि** अशीतिलक्षक्रोशपरिमिता विस्तृतिः । **कल्पान्तः** ब्रह्मदिनान्तः । **दशेति** चत्वारिंशत्सहस्रक्रोशपरिमिता ।

भाष्यप्रकाशः ।

तस्याप्येवं विभागोऽस्ति नित्यानित्यविभेदतः ।
अरण्याख्यौ सुधासिन्धू धूमलोकत्रयेपि च ॥
वर्तेते मम भक्तानां क्रीडायै सर्वकामदौ' ।
इति लोकत्रयं तु वैकुण्ठानन्तासनश्वेतद्वीपभेदेन तत्रैवोक्तम् ।

तेषु छान्दोग्योक्तो वैकुण्ठाख्यो ज्ञेयः । 'तृतीयस्यामितो दिवी'ति विशेषणेन उच्चस्थत्वबोधनादिति । अतः स लोको न कार्यः, किन्तु नित्य एवेति निश्चयः । लोकस्य ब्रह्मरूपत्वादेव च न तत्प्रभोरपि स्वप्रतिष्ठत्वहानिरिति सर्वमनवद्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादिपरमपुरुषासाधारणम्, उत तद्रहितं केवलपरमपुरुषानुभवविषयमिति संशये, जगदीश्वरत्वमपीति पूर्वः पक्षः । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतेर्मुक्तस्य सङ्कल्पत्वश्रुतेश्च । तत्र सिद्धान्तस्तु जगद्व्यापारवर्जं मुक्तैश्वर्यं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य मुक्तस्य निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपमैश्वर्यम् । तत्र हेतुः 'प्रकरणा'दित्यादि । अर्थस्तु पूर्ववदेव । श्रुतयः परं बह्वय उपन्यस्ताः । अग्रिमसूत्रे च, 'स स्वराड् भवती'त्यादिभिर्जगन्नियमनरूपं व्यापारमाशङ्क्य, 'आधिकारिकमण्डलस्थोक्ते'रित्यस्य अधिकारे नियुक्ता ये हिरण्यगर्भादयो मण्डलं तेषां लोकाः तत्स्था भोगा मुक्तस्याकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थः 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिनोच्यते । तथा च कर्माप्रतिहताज्ञानो मुक्तो विकारिलोकान् ब्रह्मभूताननुभवतीत्यनेन वाक्येनोच्यते, न जगद्व्यापार इत्युक्त्वा, अग्रिमसूत्रेषु मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वं परमपुरुषसाम्यं च परमपुरुषासाधारणनिखिलजगन्नियमनश्रुत्यानुगुण्येन वर्णनीयमिति साधयन्ति । तेन तन्मतं सिद्धान्ताद् अविरुद्धमित्युपरम्यते ।

तन्मतचौरस्तु, रामानुजाचार्यवदेव सूत्राणि व्याख्याय शिवलोकस्य सर्वतः परत्वं परब्रह्मणः शिवाकारत्वं चोक्तवान् । तत्तु तदुपन्यस्तेन्द्रप्रजापतिसंवादश्रुतेरपि विरुध्यते । तत्र 'स उत्तमः पुरुष' इत्यनेन परज्योतिषः पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादनात् । अग्रे च 'श्यामाच्छबलं

रश्मिः ।

धूमेति धूमादिमार्गप्राप्यलोकत्रयेपि । **जगत्सृष्ट्यादीति** ऐश्वर्यविशेषणम् । **परमपुरुषेति** सर्वेश्वरत्वम् । **तद्रहितमिति** परमपुरुषासाधारण्यरहितं सर्वेश्वरत्वरहितमित्यर्थः । **केवलं** परमपुरुषसंसर्गजम् । **परमपुरुषेति** साधारणमित्यर्थः । केवलपरमपुरुषेत्यादिसमस्तपाठोऽपि । **सङ्कल्पत्वेति** सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेरित्यर्थः । सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेश्चेति रामानुजभाष्यात् । **अग्रिमेति** प्रत्यक्षोपदेशसूत्रे । **व्यापारमिति** प्रत्यक्षोपदेशादित्यनेनोक्तप्रत्यक्षोपदिष्टम् । **मण्डलं तेषामिति** तेषां मण्डलं लोका इत्यर्थः । **अनेन वाक्येनेति** 'स स्वराड् भवती'ति वाक्येन । **जगद्व्यापार** इति जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणः । **अग्रिमसूत्रेष्विति** चतुर्षु । **मुक्तस्येति** तदीयं भाष्यकमिदम् । त्रिसूत्र्यन्ते परमपुरुषसाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वमिति पाठो भाष्येऽत्र तु विपरीत इति प्रकाशो भाष्यमिवेतीदं व्याख्यानं भाष्यकमित्युक्तम् । अग्रेनावृत्तिसूत्रम् । **परमेति** कतिपयगुणैर्बोध्यम् । तेन जगद्व्यापारवर्जमेव मुक्तैश्वर्यमीश्वरायत्तं च । **साधयन्तीति** त्रिसूत्र्यामेव साधयन्ति । चतुर्थे तु सूत्रे ईश्वरस्य स्वातन्त्र्येपि न तत्सङ्कल्पाद्भक्तावृत्तिमाहुः **सिद्धान्तादविरुद्धमिति** । तथा च तैरेवोक्तम् 'ब्रह्माभेदोपासनाज्ज्ञानतो वा ब्रह्मात्मैक्येप्यङ्गतामत्यजन्तः । यस्यैश्वर्यादासते यन्नियम्यास्तं श्रीकृष्णं देवदेवं नमामी'ति भेदाभेदवादे भेद इव शब्दार्थोत्र । **तन्मतेति** भगवाञ्छैवाचार्यः । **इन्द्रप्रजापतीति** छान्दोग्ये समाप्तिकेस्ति । **अग्रे**

भाष्यप्रकाशः।

प्रपद्ये' इत्यादिना श्यामवर्णश्रावणाच्च। लोकोपि ततः पूर्वं दहरविद्योक्त एव सन्निहितः। स चारण्याख्यार्णवद्वयन्यासो वाराहपुराणवाक्यैर्भगवल्लोकत्वेन निश्चितः। अथर्वशिरःशिखाद्याश्च विद्याः भगवद्विद्यानां न तुल्याः। 'अथर्वशिरःशिखाध्यायिशतमेकमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत् सम'मिति नृसिंहपूर्वतापनीये श्रावणात्। अतस्तत्प्रतिपाद्यस्य रूपस्य न भगवत्तुल्यत्वम्। वेद्योत्कर्षत एव विद्योत्कर्षसिद्धेरिति। एतत् सर्वं पूर्वमपि किञ्चिदुक्तं प्रहस्ताख्ये वादे च मया निपुणतरमुपपादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते।

माध्वास्तु, जगद्व्यापारसूत्रे, 'सर्वान् कामानाप्त्वा अमृतः समभव'दिति काञ्चन श्रुतिं लिखित्वा, तस्या जीवप्रकरणगतत्वाज्जीवानां जगज्जननादिसामर्थ्यविदूरत्वाच्च सृष्ट्यादिभ्योऽन्यानेव कामानाप्नोतीत्युक्त्वा, 'स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्याप्टतिष्वपि। मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान् कामाँस्तु भुञ्जते। तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित् क्वापि विद्यते। न चायोग्यं विमुक्तोपि प्राप्नुयान्न च कामये'दिति वाराहवचनं लिखन्ति। अग्रिमसूत्रे च, 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति श्रुत्या ब्रह्मविदि जगदैश्वर्यमस्तीत्याशङ्क्य, तत्र आधिकारिकमण्डलस्थ आधिकारिकसमूहाधिपतिर्ब्रह्मा, तत्रोच्यत इत्युक्त्वा, 'आत्मेत्येवं परं देवमुपास्य हरिमव्ययम्। केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन। अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे च केचन। केचित् स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे। केचित् सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम्। तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात् समीपगाः। सालोक्यं स्वस्वरूपत्वं सामीप्यं योग एव च। इमामारभ्य

रश्मिः।

चेति छान्दोग्ये दहरादिविद्याङ्गभूतजपादिविधानार्थं मन्त्रोयम्। **श्यामाच्छ्ङ्गाराच्छबलं** आकाशशवलमाकाशशरीरं ब्रह्मलोकं **प्रपद्ये** गच्छामि। शबलाच्छ्यामिति व्यतिहारः। **इत्यादिने**त्यादिना 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवाम्यभिसम्भवामीती'ति। अर्थस्तु तत्प्राप्तिमनेकदृष्टान्तेनाह अश्व इवेति। यथा अश्वो रोमाणि विधूय कम्पनेन श्रमं पार्श्वादि च रोमतोपनीय निर्मलो भवति तथा हार्दब्रह्मज्ञानेनोपासको ह शरीरं धूत्वा पापं धर्माधर्माख्यं विधूयापनीय निर्मलः सन्, चन्द्र इवेति यथा राहुग्रस्तश्चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति विद्यमानस्वस्वरूपो भवत्येवमुपासको ह शरीरं धूत्वा इहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः सन् अहमकृतं ब्रह्मलोकं नित्यं अभि अभितः मार्गभेदेन सम्भवामि प्राप्नोमि। द्विरुक्तिः कर्माभिप्राया। ज्ञानिनामक्षरे लयान्न नित्यब्रह्मलोकप्राप्तिः। इतिशब्दो ध्यातुर्ध्यानसमाप्त्यर्थः। अभ्यासो मन्त्रसमाप्त्यर्थोपि। आकाशशरीरं कथं ब्रह्मलोक इत्याकाङ्क्षायामग्र आह छान्दोग्य एव 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते'त्यादिना लोकप्रयोजकत्वमाकाशस्योक्तम्। **अरण्याख्ये**ति अरश्च ण्यश्च अरण्यौ, अल्पाक्षरं पूर्वमित्यस्य छन्दसि विकल्पः, तौ आख्या यस्यार्णवद्वयस्य तेन न्यासः। **विद्या** इति शिवविद्याः। **भगवद्विद्याना**मिति भगवद्विद्याभिरित्यर्थः। कर्मादीनामपि सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्येवेति। **पूर्वमिति** द्वितीयाधिकरणे 'एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायण' इति सूत्रभाष्ये। **समभव**दिति उपासको भक्तो वा। **तद्योग्यते**ति सृष्ट्यादिव्याप्टतियोग्यता। **सर्वेऽस्मा** इति अस्मै नित्यक्रीडायुक्ताय ब्रह्मणे। **इत्याशङ्क्ये**ति 'प्रत्यक्षोपदेशा'दिति सूत्रांशेनाशङ्क्य। **तपसी**ति तपोलोके। **मुच्यन्त** इति सद्योमुक्तिं कुर्वते। **नोत्क्रामन्ती**ति देहेभ्यो नोत्क्रामन्ति। **अत्रे**ति भूलोके। **क्रमयोगेने**ति क्रममानेनेत्यपि पाठः। **योग एवे**ति 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं योगेनैव योजये'दित्युक्तम्। **इमामि**ति

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र यावत्सु क्षीरसागरम् । पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः । क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चराः । आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः । नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च । सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् । पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्याप्तिस्तेषां पूर्ववत् समुदीरिता । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः । चिद्रूपान् प्राकृताँश्चापि विना भोगांस्तु काँश्चन । भुञ्जते मुक्तिरेवं ते विस्पष्टं समुदाहृते'ति गारुडवाक्यानि लिखन्ति ।

तेन तन्मते मुक्तानां मुक्तेश्च तारतम्यं सिध्यति ।

विकारावर्तिसूत्रे च 'स्वाधिकारेण वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् । बलिं हरन्ति मुक्ताय विरञ्चाय च पूर्ववत् । सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवेऽत्र विशेषतः । न विकाराधिकारास्तु मुक्तानामन्य एव तु । विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुने'ति वाराहवचनं लिखन्ति ।

तेन तन्मते मनुष्यादीनां चतुर्मुखान्तानां स्वस्वव्यापारकरणं तत्राधिकारश्च सिध्यति ।

कश्चित्तु, मुक्तौ तारतम्यमस्ति, न वेति सन्देहे तारतम्ये प्रमाणाभावात्तदङ्गीकरणे च 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतिविरोधान्मुक्तेः स्वर्गसंसारसाम्यापत्तेर्मुक्तानां स्वसमाभ्यधिकदर्शने दुःखेर्ष्यादिप्रसङ्गाच्च न मुक्तेस्तारतम्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु तैत्तिरीये, 'सैषानन्दस्य मीमाꣳसा भवति ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाऽकामहतस्ये'त्यादिश्रुत्या मनुष्यगन्धर्वप्रभृतिब्रह्मान्तानां श्रोत्रियत्वमकामहतत्वं च श्रावितम् । वाजसनेयके च, 'अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानजानां देवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' इत्यादिश्रुत्याजानजानारभ्य ब्रह्मलोकस्यानन्दपर्यन्तमकामहतत्वमवृजिनत्वं च श्रावितम् । अकामहतत्वं च कामकृतोपद्रवरहितत्वम्, न त्वकामत्वं हतशब्दवैयर्थ्यात् । अवृजिनत्वं च पापरहितत्वं दुःखरहितत्वं वा । अवृजिनत्वाकामहत-

रश्मिः ।

भूमिम् । यावत्सु वस्तुषु । क्षीरसागरं लक्षीकृत्य । चिरा[1]: पुराणाः । शचीपतिरिन्द्रः । स्वजगदिति तृणारणिमणिन्यायेन तत्तद्ब्रह्माण्डान्तरेष्वियं बोध्या । पूर्ववदिति ब्रह्मवत् । ते समुदीरिताः । सयुज इति सह युनक्तीति सयुक् जसि सयुजः । चिद्रूपान् रौद्रान् । 'वेदः शिवः शिवो वेद' इति श्रुतेः । सदानन्दः कृष्णः चिच्छब्दः 'नामचिद्धिवक्तने'त्यृग्वेदश्रुतेः । प्राकृतान्मायिकान् मानसान् 'माया मनः सृजती'ति श्रीभागवतात् । विनायोगे द्वितीया मानसान्प्राकृतान् भोगान् विना । त इति । अर्थो गरुडपुराणाज्ज्ञातव्यः । पूर्ववदिति चतुर्थ्यन्ताद्वतिः । ब्रह्मवत् । 'विकारावर्ति चे'ति सूत्रार्थः । न विकाराधीति ते न विकारावर्तिनः किन्तु मुक्तानां मध्येन्ये तरतममुक्तिं प्राप्ता एवेत्यर्थः । 'तथाहि स्थितिमाहे'ति सूत्रांशार्थः विकाराधीति । नियुक्ता इति आज्ञाद्वारा वैधे नियुक्ताः । कश्चित्त्विति माध्वा इत्येव । सिद्धान्तस्त्विति वदन्तीत्यग्रेन्वयः । श्रोत्रियत्वमिति श्रोत्रियश्छन्दोधीते यः सः । अवृजिनत्वेति मुक्तलिङ्गत्वमित्यनेनान्वयः ।

१. चरा इति प्रकाशपाठः ।

भाष्यप्रकाशः ।

त्वयोश्च 'यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधी'ति श्रुत्या, 'स हि मुक्तोऽकामहत' इति ब्रह्माण्डवाक्येन च मुक्तलिङ्गत्वम् । न चैतयोरपरोक्षज्ञानिलिङ्गत्वमिति शङ्क्यम् । प्रारब्धपापतत्कार्यदुःखयोस्तस्मिन्नपि सत्त्वात् । श्रोत्रियत्वमपि मुक्तस्यैव मुख्यम् । 'प्राप्तश्रुतिफलत्वात्तु श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिणः । ते एव चाप्तकामत्वात् तथाऽकामहता मता' इति भारतोक्तेः । एवं सत्येतेषां मुक्तलिङ्गत्वम् । एवं सत्येतयोः श्रुत्योरुत्तरोत्तरमानन्दाधिक्यकथनं मुक्तितारतम्ये पर्यवसाति । किञ्च 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वऽसमा बभूवु'रित्यादितैत्तिरीयश्रुतौ मनोवेगे सर्वेषामसाम्यकथनात्, 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः स दुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने' इति श्रीभागवतवाक्ये, 'मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु परो ह्येकान्तभक्तिमा'निति पुराणान्तरवाक्ये, 'अन्ये त्वेवमजानन्त' इति, 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा' इति गीतावाक्ये च साधनतारतम्येन फलतारतम्यप्रतिपादनात्, 'अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'ति वाक्ये चाल्पभक्तिसाध्यमुक्तितोऽधिकभक्तिसाध्यमुक्तेराधिक्यप्रतिपादनात्, अस्मदादिमुक्तभोगो, मुक्तचतुर्मुखभोगान्निकृष्टः, अस्मदादिभोगत्वात्, संसारस्थास्मदादिभोगवदित्यनुमानादपि मुक्तौ तारतम्यमेव पर्यवस्यतीति प्रमाणाभावरूपो हेतुरसिद्धः । दुःखाभावसत्यकामत्वादिना सरःसागरयोरिव स्वयोग्यानन्दपूर्त्या च मुक्तानां ब्रह्मसाम्ये साम्यश्रुत्युपपत्तेस्तद्विरोधरूपो हेतुरप्यसिद्धः । बहुजन्मभिर्गतदोषत्वे ब्रह्मापरोक्षाद् द्वेषेर्ष्यादिसम्भावनाया एवाभाव इति सोऽप्यसिद्धः । अतो मुक्तितारतम्यं निष्प्रत्यूहमिति वदन्ति ।

तत्र यदि मुक्तेस्तारतम्यम्, तदापि मुक्तिं प्रति तत्तदुपासनाया भक्तेर्वा तदनुरूपाया एव कारणत्वमिति तत्क्रतुन्यायादेव तारतम्यक्रमादिसिद्धिरिति किमनेन विचारेणेति प्रकृतानुपयोगात्तदनुचिन्तनप्रयोजनस्याप्यनुपलब्धेश्च तत्र वयमुदासीनाः ।

प्रकृतमनुसरामः । अत्रैतत् सिद्धम् । ज्ञानमार्गीयाणां तद्रीत्याऽदृश्यत्वादिगुणकाक्षरोपासने तत्क्रतुन्यायेन तादृशेऽक्षरे 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येती'तिश्रुत्युक्तो लयः । अक्षरस्य,

रश्मिः ।

एतयोरिति अवृजिनत्वाकामहतत्वयोः । **तस्मिन्निति** ज्ञानिनि । **प्राप्तमोक्षिणो** मुक्ताः । **एतेषामिति** श्रोत्रियत्वाकामहतत्वावृजिनत्वानाम् । **एतयोरिति** तैत्तिरीयवाजसनेयकयोः । **सर्वेषामिति** अक्षण्वतां कर्णवतां सखीनाम् । **अन्ये त्वेवमिति** 'ज्ञात्वान्येभ्य उपासत' इति द्वितीयचरणः । **प्रमाणाभावेति** इमे हेतवः क्वचित्त्वित्यादिनोक्ताः । **असिद्ध इति** मुक्तिः तारतम्याभाववती तारतम्ये प्रमाणाभावाच्छ्रुतिविरोधाद्दुःखेर्ष्यादिप्रसङ्गाज् जनकवद् व्यतिरेके जयविजयवत् । मुक्तिस्तारतम्यवती प्रमाणसत्त्वाच्छ्रुतिविरोधाभावाद् दुःखेर्ष्यादिप्रसङ्गाभावादुक्तभक्तवद् व्यतिरेके ज्ञानिवद् इति सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि स्वरूपासिद्धः । सिद्धान्तवाक्यैः झटिति स्वरूपासिद्धिबोधात् । द्वितीये हेतुसम्बन्धिविचारमाहुः **दुःखाभावेति । सोपीति** दुःखेर्ष्यादिप्रसङ्गरूपो हेतुरपि ।

तत्क्रतुन्यायेनेति अप्रतीकालम्बनसूत्रोक्तेन । **तादृश इति** ज्ञानिनामक्षरत्वेनोपस्थितेऽक्षरे । **ब्रह्मैव सन्निति** सामीप्यमुक्त्या ब्रह्मैव सन् बहिःप्रकटे निर्विशति सद्योमुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थे भक्तिमार्गे, ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ सायुज्याद्ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युपचर्यते । यद्वा । मुक्तः सन् भक्तिलाभे ब्रह्माप्येति परब्रह्मसामीप्यमप्येति गच्छति ज्ञानीत्यर्थः । अक्षरत्वेनोपस्थितिमुक्त्वा

१. श्रुत्वा ।

भाष्यप्रकाशः।

'तद्धाम परमं ममे'ति वाक्योक्तभगवद्धामत्वज्ञानपूर्वकं नित्यभगवल्लोकत्वेन भगवदभिन्नत्वेन दहराद्युक्तरीत्योपासने यथाधिकारं सालोक्यादिचतुष्टयप्राप्तिः। आदित्याद्युपासनानामङ्गोपासनात्वात् पञ्चाग्न्युपासनाया अपि तत्रैव प्रवेशस्योपपादितत्वादर्चिरादिक्रमेण गत्वाऽमानवेन पुरुषेण भगवल्लोकप्राप्तिरैश्वर्यादिभोगश्च। उपासनायां मर्यादाभक्तिसाहित्ये तु वैकुण्ठादिलोकेषु भगवत्सेवकत्वमधिकम्। तदा रामानुजभाष्योक्तरीत्या भगवदनुभवः। तत्रापि भक्तेरुत्कर्षे तु भगवच्चरणे कौस्तुभादौ वा प्रवेशेन भगवत्सायुज्यम्। अनुग्रहविशेषेण पुष्टिभक्तौ तु, 'भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्तरीत्या स्वस्मिन् प्रवेश्य भूमविद्योक्तरीत्या पुनः प्रथममाविर्भाव्य भजनानन्दानुभावने 'सोऽश्नुत' इति श्रुत्युक्तरीतिकं भोगं कारयतीति ॥ २२ ॥

इति पञ्चमं जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

रश्मिः।

भक्तिमार्गेऽक्षरस्य भगवद्धामत्वेनोपस्थितौ या मुक्तिस्तामाहुः। **अक्षरस्येति**। **नित्यभगवल्लोकत्वेनेति** न त्वक्षरत्वेन। **दहरादीति** तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या। आदिनात्मबोधोपनिषत्। तट्टीका मयापि कृता। **सालोक्यादीति** सालोक्यानन्तरमक्षरात्मकदेहे सार्ष्टिः भगवत्समाना ऋष्टिः गतिरलौकिकसामर्थ्यम्, तया सामीप्यम्, ततः सारूप्यमलकादिषु लयः। सालोक्यमुक्तिविशेषत्वात्। एतच्चानावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सौत्रवीप्सया स्मृतम्। चतुर्णां पादानां विचारितार्थानाहुः **आदित्याद्युपासनानामिति**। **उपपादितत्वादिति** तत्रैव भाष्यप्रकाश उपपादितत्वात्। एवं प्रथमपादविचारितार्थमुक्त्वा द्वितीयपादविचारितार्थमाहुः **अर्चिरादिक्रमेणेति**। तृतीयपादविचारितार्थमाहुः **अमानवेनेति**। चतुर्थपादविचारितार्थमाहुः **उपासनायामिति**। उपासनयाधिदैविकचित्तशुद्ध्या जाताया मर्यादायाः साहित्ये तु सा च वेदोक्तातिविस्तरे तु स्कन्दपुराणीयचातुर्मास्यमाहात्म्योक्ता विस्तृता। विस्तृतायामप्यनधिकारे श्रीभागवतैकादशस्कन्धैकोनविंशोक्ता श्रुतात्मनिवेदने श्रवणादिसरणिरूपा। 'श्रीकृष्णः शरणं मम' इति शरणमन्त्रस्तु ज्ञानमार्गे सकामे, ब्रह्माहमस्मीति मन्त्रवत्। भक्तिमार्गेऽभेदाभावादक्षरस्य चाभावात् सच्चिदानन्दः श्रीकृष्णः ममाक्षरात्मकस्य सेवकस्य स्वामी शरणं रक्षिता इत्यनुसन्धानं कर्तव्यम्। तदुक्तम् 'तस्मात्सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम। वदद्भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मति'रिति परमार्थविदाचार्यैः। **तत्रापीत्यादि** मर्यादाभक्तावपि। **उत्कटत्वे** व्यसनात्मकत्वे। **भगवच्चरणे** इति मर्यादापुरुषोत्तमचरण इति साधनभक्तिविचारेणोक्तं भक्त्यात्मकचरणप्रवेशेनेति। जीवविचारेण त्वाहुः **कौस्तुभादाविति** 'जीवस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ' इति वाक्यात्। आदिना चैद्यज्योतिषो मुक्तिस्थलम्। 'वृत्रदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविश'दिति वृत्रमुक्तिस्थानं च। 'यतो वाच' इति श्रुत्या पुष्टिस्थस्याविषयत्वाद् वाग्विषयो व्याख्यातः। 'अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम्' इति वाक्यात्। वासुदेवस्याक्षरत्वं वेदप्रतिपाद्यत्वात्। 'वासुदेवः परं ब्रह्म एष छन्दसि पठ्यत' इति ज्योतिर्ग्रन्थवाक्यात्। पुरुषोत्तमस्तु भक्तैः सह निगूढभावकरणं करोति। तस्य स्वरूपात्मकहास्यचरणादौ वा। पुरुषोत्तमविचारेण त्वाहुः **अनुग्रहेति**। **स्वस्मिन्निति** चरणे कौस्तुभादौ वा प्रवेश्य। **भूमविद्येति** छान्दोग्ये नारदसनत्कुमारसंवादेऽस्ति। **पुनरिति**। 'तस्य वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशे'त्यादिना तथा। भोगाक्षेप्याविर्भावादिरिति चेत्तर्हि पुनःपदेनाक्षेप्याविर्भावतिरोभावापेक्षया पुनः पृथगाविर्भाव उच्यत इत्यदोषः ॥ २२ ॥ **इति पञ्चमं जगद्व्यापाराधिकरणम्** ॥ ५ ॥

जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
तदन्यदिति ये प्राहुरासुराँस्तानहो बुधाः ॥ १ ॥

नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो
वेदान्तहृत्पद्मविकासने पटुः ।
आविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यभास्करो
मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु ॥ २ ॥

पुरन्दरमदोद्भवप्रचुरवृष्टिसम्पीडित-
स्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लीलया ।
स्मितामृतसुवृष्टिभिः परिपुपोष तान् यो गिरिं
दधार च स एव हि श्रुतिशिरस्सु संराजते ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सर्वं शास्त्रं व्याख्याय स्वीयशिक्षार्थं सङ्क्षेपेण तदर्थमुपदिशन्ति **जानीते**त्यादि । **तद-न्यदिति** । **तत् परमं तत्त्वम्** । **अन्यत् यावद्धर्मशून्यम्** ॥ १ ॥

भाष्यविभावनार्थमुपदिशन्ति **नाने**त्यादि ॥ २ ॥

अत्रोक्तस्य फलस्य भगवत्कृपाधीनत्वाद्भगवतः कृपालुत्वं स्वीयरक्षकत्वेन स्फुटीकुर्वन्ति **पुरन्दरे**त्यादि । **हिर्हेतौ** ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

शास्त्रमिति उपाङ्गमीमांसाशास्त्रम् । अवयवेष्वपि शास्त्रत्वमविरुद्धम् । षट् शास्त्राणि । **सङ्क्षेपे-णे**ति सन्दिग्धवाक्यानां मीमांसाविषयत्वाद्विस्तरे बुद्ध्यनिवेशाच्च सङ्क्षेपेण शास्त्रार्थम् । **जानीतेत्यादी**ति । फलाध्याये प्रतिपादितं सन्दिग्धफलमु**पदिशन्ति** आज्ञापयन्ति यथा स्वमार्गीयैः स्वार्थान्न नश्येत् । आचार्याज्ञोल्लङ्घनं महापराध इति । **तत् परमं तत्त्वम्** । **अन्यत्** यशोदोत्सङ्गलालितादन्यत् भिन्नं **यावद्धर्मशून्यम्** । हे **बुधा आसुरान्** तामसान् अभिन्ने भिन्नत्वबुद्धीन् **तान्** जानीतेत्युपदेशः ॥ १ ॥ **नानेत्यादी**ति । नानामतानि अन्यभाष्यीयाणि ज्ञेयानि । नानामतैर्ध्वान्तः सूत्रार्थाप्रकाशस्तस्य विनाशने **क्षमः** समर्थः । भावे ल्युट् विनाशन इत्यत्र, क्षम इत्यत्र पचाद्यच् । **वेदान्ते**ति । उपनिष-त्सिद्धान्तविकाशने । **भाष्ये**ति **अणुभाष्यभास्करः** । नामैकदेशग्रहणम् । भास्करपदेन ब्रह्मज्ञाने-धिकारि अणुभाष्यमिति द्योतितम् । **धावते**ति । भाष्यविभावनार्थमुपदेशः आज्ञा । फलानन्तरं भाष्य-विभावनोक्त्या ज्ञापयन्ति । आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव भाष्येण विचिन्तयेदिति । तदुक्तं सिद्धा-न्तमुक्तावल्यां 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः । आत्मानन्द समुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तये'-दिति ॥ २ ॥ **भगवत्कृपे**ति । कृपा प्रथमचतुर्थचरणे 'सूक्ष्मं तु तदर्हत्वा'दिति सूत्रभाष्ये महतः परं निवेशिता । 'कृपाविष्टः साधनं' भगवान् तत्कृपा 'तदन्तरप्रतिपत्ता'वित्याद्युक्तसाधने ब्रह्मात्मके परम्परया वर्तत इत्याशयेन कृपालुत्वम् । भगवत्कृपया भाष्यं कृतमिति । 'इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृत'मिति न्यायेन । 'दत्त्वाज्ञां च कृपावलोकनपटु'रिति प्रथमसुबोधिन्याम् । पुष्टिमार्गीयत्वेन स्वेषामाहुः **स्वीयरक्षकत्वेने**ति । **गिरिं दधारेति** पदतात्पर्यार्थः । पदद्वयार्थानुसन्धाने वीजमग्रे वाच्यम् । **पुरन्दरेत्यादी**ति । **स्मितामृते**ति स्मितं श्रीरामचन्द्रः हास्यरूपत्वाद्, अमृतमानन्दः तयोः **सुवृष्टिभिः** दानेन । **तान्** पुष्टभक्तान् । गिरिं दधारेति । ननु गोपाल-

श्रीकृष्णकृपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते ।
तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरेर्नृणाम् ॥ ४ ॥
भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।
निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्वेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

भाष्यविभावनयार्थस्फुरणेपि भगवत्कृपाया एव कारणत्वम्, न पाण्डित्यादेरित्याशयेनाहुः श्रीकृष्णेत्यादि ॥ ४ ॥

गुणोपसंहारपादमारभ्य सार्धाध्यायस्य स्वयं करणात्तदाचार्येषु निवेदयन्तः समाप्तौ मङ्गलं कर्तव्यमिति शिष्टाचारं च शिक्षयन्त आचार्याणां प्रसादमाशासते भाष्येत्यादि । अर्थस्तु श्लोकानां स्फुट इति शुभम् ॥ ५ ॥

क्रीडन् श्रीबालकृष्णः परमकरुणया मन्मनः प्रेरयित्वा
भाष्यार्थं योऽतिगूढं प्रकटितमकरोत् सम्प्रदाये निवृत्ते ।
तं नित्याकुण्ठशक्तिं वृतनिखिलनिजाज्ञानसंसारहारं
स्मृत्वा स्मृत्वोपकारं प्रमुदितमुदितः स्वप्रभुं सन्नमामि ॥ १ ॥

रश्मिः ।

तापिनीये 'गोपिकानयनाम्भोजमालिने नृत्यशालिने' इति नमनं फलात्मकस्योक्त्वा यद्यपि गिरिधराय चेति साधनरूपमुक्तम् । तथापि 'नमः प्रणतपालाये'त्यस्यानुक्तौ बीजं स्वरूपमर्यादां परित्यज्य भक्तमनोरथपूरकत्वेनोपकारस्मरणम् । पादसेवनवत् । **श्रुतिशिरःस्विति** वेदान्तेषु । 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोथर्वणां मुण्डमुण्ड'मिति वाक्यात् । **संराजत** इत्यपि श्रद्धाविशेषात् । प्रथमं पादसेवनं पश्चादन्याङ्गसेवनमिति ॥३॥ **श्रीकृष्णेत्यादीति** । **तेन** सिद्धान्तेनाधिकं **वरीवर्ति** तथापि **हरेर्नृणां** नृभिर्न **वक्तव्यम्** । यत एतावतैव परमार्थसिद्धेऽधिकवचने गौरवादिति भावः ॥४॥ **निवेदयन्त** इति यत्करोषीति स्मृतेः । **कर्तव्यमिति** ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते कृतमङ्गलानि शास्त्राणि प्रथन्त इति सदाचारात्कर्तव्यम् । **प्रसादमिति** तोषम् तेन 'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते । तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात्परमात्मन' इति श्रुत्युक्तसाधनसम्पत्तिम् । **स्फुट** इति । **श्रीमदाचार्येति** श्रीमन्त आचार्याः श्रीमदाचार्याः व्यासचरणाः । आचार्यभाष्यपक्षे । श्रीमद्गोस्वामिभाष्यपक्षे श्रीमदाचार्याः श्रीवल्लभाचार्या इति सर्वं **शुभम्** ॥ ५ ॥

स्वयं मङ्गलश्लोकान्निबध्नन्ति स्म **क्रीडन्नित्यादिना** । प्रकृतिजातिः । 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धराकीर्तितेयम्' । बालश्चासौ **कृष्णः** सदानन्दः 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्वव'दिति सुबोधिन्या 'समान एवं चाभेदा'दिति सूत्रेणावतारिवदवतारेपि मङ्गलघटकत्वेपि स्वसेव्यस्वरूपनमनात्मकमपि मङ्गलमिदम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

मायावादादिवादैर्व्यवहितमिव तं ब्रह्मवादं प्रकाश्य
श्रीमत्कृष्णाज्ञया तद्रतिपथ उदितो दैवजीवावनार्थम् ।
यैस्तान् श्रीकृष्णरूपान् प्रथितगुणगणान् श्रीमदाचार्यवर्यान्
ध्यायं ध्यायं नमामि स्वहितमवहितस्तत्कृपादृष्टिवृष्ट्या ॥ २ ॥
श्रीविट्ठलेशाङ्घ्रिसरोजयुग्मं नमामि यैर्दासजनावनाय ।
पुष्टिप्रकारः श्रुतिगूढ आविष्कृतो निरस्तोन्मदमायिवादः ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

भाष्योक्तबालत्वात् तस्य तुरीयत्वात् सोबिभेदिति श्रुतिलिङ्गात् । तदुक्तम् 'व्रजे स बालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तम' इति श्रुतेः । किञ्च एकादशस्कन्धविंशाध्याये 'यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया । मदर्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मन' इति वाक्य ईश्वरवाक्ये मदर्चोपासनायां योग्यस्मारकत्वपर्यवसानात् । यथा 'शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मण' इत्यत्र तप्तायसे निषेधपर्यवसानं तद्वत् । न च तप्तायसेन शङ्खचक्रादिकृतौ निषेधपर्यवसानमिति वाच्यम् । निषेधोस्तु तत्पर्यवसानं तु दुर्घटमिति । एवं स्वसेव्यस्वरूपेन्यत्रापि बोध्यम् । **अतिगूढमिति** 'गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय' इति तृतीयस्कन्धात् सोश्नुते सर्वान्कामानित्यतिगूढम् । **निवृत्त** इति ननु 'तदुक्तमपि दुर्बोधं सुबोधं स्याद्यथा तथा । तन्नामाष्टोत्तरशतं प्रवक्ष्याम्यखिलाघहृ'दिति तच्छरणानां कथं सम्प्रदायनिवृत्तिरिति चेन्न, श्रवणादिसरणिरूपसाधनसत्त्वेपि निःसन्देहसाधननिवृत्तेः निःसन्देहसाधनसहिते सम्प्रदाये निवृत्त इत्यर्थः । विशेषणनिवृत्तिरत्र शिखी ध्वस्त इत्यत्र शिखामात्रध्वंसे शिखिनि ध्वस्त इति प्रयोगवत् । समन्वयोपदेशेन नित्याकुण्ठशक्तित्वं सिध्यति। अविरोधोपदेशेन वृतानां निखिलानां निजानामज्ञानेन, अत्र सेवासंसाराऽज्ञानमपि निविष्टम्। यः संसारोऽहन्ताममतात्मकः सेवासम्बन्धशून्यः तस्य हरमेव **हारम्** । साधनोपदेशेन **उपकारं स्मृत्वा** । फलोपदेशेन **प्रमुदितमुदितः स्वप्रभुमात्मसहितं** श्रीमदाचार्यं सप्तस्वरूपिणम् ॥१॥ इत्येकेन श्लोकेन मङ्गलसिद्धौ प्रचुरतरविघ्ननिवारणाय श्लोकान्तराण्याहुः । **मायावादादीति** । आदिना सप्तवादा अन्ये । शङ्करभास्करमाध्वविज्ञानेन्द्रभिक्षुरामानुजशैवनिम्बार्काचार्यप्रणीताः । **इवेति** । इव वर्तमानम् । **प्रकाश्येति** भगवदाज्ञया सृष्ट्यर्थं भगवत्सङ्गोपने शङ्कराचार्यादिभिः कृते भगवदाज्ञया यदा रामानुजमाध्वाभ्यां भगवत्सङ्गोपनेऽवृत्ते स्वयं मुखारविन्दरूप आविर्भूय 'नृप स्वात्मैव वल्लभ' इति वल्लभाचार्यः, भगवत्सङ्गोपननिवारकं ब्रह्मवादं प्रकाश्येत्यर्थः । **रतिपथमिति** भक्तिमार्गे 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्ये भक्तिरुक्ता सा त्वानन्दधर्मो न मार्गः । मार्गत्वार्थमन्यसम्मेलने प्राप्ते भूमौ श्रद्धा तस्यां प्रेमलक्षणभक्तिसम्बन्धे आध्यात्मिकरतिपथं यथा भवति तथोदितः स्वहितं अग्निरूपम् । 'नास्ति वह्निसमं मित्रं' इति वाक्यात् । **तत्कृपादृष्टिर्ज्ञानेन्द्रियं तद्वृष्ट्या** तत्सम्पादितज्ञानैः । प्रकृतिजातिः । स्रग्धराछन्दः ॥२॥ 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति प्रभुनमनेनैव श्रीगोपीनाथजिन्नमनसिद्धौ श्रीगोस्वामिनो नमन्ति **श्रीविट्ठलेशेति** । उपजातिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । **पुष्टिप्रकार** इति । यद्यपि विद्वन्मण्डने मर्यादायामेव स्थेयमित्युक्तम् । भक्तिहंसे च भक्तिमार्गः श्रवणादिसरणिरूप इत्युक्तम् । तथापि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति ज्ञापितम् । **श्रुतिगूढ** इति । 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्रमो-

१. रश्मावेकत्र रतिपथमिति क्रियाविशेषणमन्यत्र रतिपथ उदित इति पाठद्वयमादृतम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्रीविट्ठलेशपादाब्जप्रसादवरलाभतः ।
प्रकाशमणुभाष्यस्य वितन्वन् पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥
तदीयचरणद्वन्द्वे निवेद्य कुसुमाञ्जलिम् ।
तदीयदास्यलाभाय प्रसादमभिवाञ्छति ॥ ५ ॥
यदत्र सदसद्वापि जीवबुद्ध्या मयोदितम् ।
तत् क्षमन्त्वपराधं मे कृपया दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥
प्रलयजलदवृष्टेर्गोव्रजस्यावनाय
स्वमृदुकरनखाग्रन्यस्तगोवर्धनाद्रिः ।
वदनविधुमयूखैर्नेत्रतापं निजाना-
मपनयतु हृदीशः स्थापयन् पादपद्मम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयमध्यायः सम्पूर्णश्चायं भाष्यप्रकाशः ।

रश्मिः ।

षी'रित्यत्र गूढः । श्रुत्यर्थस्तु तत् तस्मात् त्वा त्वां यामि पद्भ्यां सेवे ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण वन्द्यमानः अमः सुः, वन्द्यमानम् । मानसीसेवापूर्त्यै । मानसीसेवां ब्रह्मा प्रत्यहं करोतीति यजमानो दैशिकस्तत् तच्छब्दार्थमाशास्ते हविर्भिः मदर्चोपासनासम्बन्धिभिः अहेडमानोऽनादरकर्ता न छान्दसः अनात्मनिवेदीति । न अनादरकारयिता । आत्मनिवेदनं गुरुणानादरेण कार्यत इति । हे वरुण इह भूमौ बोधी ज्ञानी उरु बहु शंसमानः कथकः आयुरन्नं प्रमोषीः चोरय । मा क्लेदय । वर्णलोपः । यद्वा शंस त्वं कथय नोऽस्माकं आयुर्मा प्रमोषीरिति । 'नायमात्मा प्रवचनेने'ति **श्रुतौ गूढः** । येन **आविष्कृतः । निरस्तेति** निरस्त **उन्मदमायिवादः** येन स निरस्तोन्मदमायिवादो भवतीत्येव ॥ २ ॥ **श्रीविट्ठलेशेति** । अनुष्टुप्जातिश्छन्दस्तु वितानं वितानमाभ्यां यदन्यत्पदाभ्यां समानिकाप्रमाणिकाभ्यां अन्यत् तद्वृत्तं वितानं नाम, स्तुतो विद्युन्मालादिभ्योखिलेभ्यो यदतिरिक्तमनुष्टुप् वृत्तं तदेवं वितानं वृत्तं बोध्यम् । पितृदेवो भवेति श्रुतेर्गोस्वामिमात्रो विषयः । यद्वा श्रीविट्ठलेशाश्च पादा आचार्यपादाश्च अब्जश्चन्द्रः तुरीयश्च श्रीविट्ठलेशपादाब्जाः तयोस्तेषां वा प्रसादवरः ग्रन्थकरणप्रतिभा तस्य लाभतः ॥ ४ ॥ **तदीयेति । तदीयदास्येति** । कीर्तनभक्तेः श्रेष्ठत्वेपि रतिपथ उदित इति कथनात्पथि स्थित्यर्थमुक्तम् । 'भवाम दास' इति पञ्चाध्यायीवाक्यात् । **प्रसादमिति** । प्रसादं दास्यफलम् । 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाये'ति वाक्यात् । 'भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यत' इति । तेषु प्रसादे स्ववाञ्छोक्ता । वाछि इच्छायां भ्वा. प. से. अनुष्टुप्जातिः छन्दस्तु वितानम् । उक्तलक्षणम् ॥ ५ ॥ **यदत्रेति** । **अत्रेति** भाष्यप्रकाशे । **जीवबुद्ध्येति** जीवन्मुक्तजीवबुद्ध्या । **क्षमन्त्विति** । आचार्यादयः बालास्तद्वंशीया वा । ग्रहणधारणापटुर्बालः न तु स्तनन्धयः ॥ ६ ॥ **प्रलयजलदेति** । अतिशक्करीजातिः । छन्दस्तु मालिनी । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' । **स्वमृदुकरेति** । विद्वन्मण्डनानुसारेण । यत्तु 'इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् । दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालक' इति वाक्ये **स्वमृदुकराग्रन्यस्तगोवर्धना-**

रश्मिः ।

द्विरुक्तस्तत्र नखगुणो विहितः । **वदनं विधुश्चन्द्रः** तस्य **मयूखैः** किरणैः । **नेत्रतापं** नेत्राभ्यां दृष्टानामन्यथाकरणेन शब्दबलविचारकाणामस्माकं यो नेत्राभ्यां **तापः तमीशः हृदि पादपद्मं स्थापयन्नपनय**त्वित्यर्थः । उपकारस्मरणेन पादसेवार्थमुक्तम् ॥ ७ ॥ इति

श्रीविठ्ठलेशपादाब्जप्रसादवरलाभतः ।
रश्मिं प्रकाशे व्यतनोत्सचमत्कृतिमीश्वरः ॥ १ ॥
पौनःपुन्यं च रभसो भ्रमादिः क्रीडया कृतः ।
सोढव्यः कृपया सद्भिर्गूढत्वात्सेश्वरादपि ॥ २ ॥
ब्रह्मज्ञः कृतकृत्यश्च हृदीश्वरज्ञ एव च ।
कृतार्थश्च प्रमाणज्ञस्तत्कृतिं ज्ञातुपश्यत[1] ॥ ३ ॥
एतेनास्मत्कुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
श्रीमदाचार्यवर्यश्च नित्यलीलास्थतज्जनः ॥ ४ ॥
प्रीतो भवतु ज्ञात्वा मामाचार्यकुलसम्भवम् ।
श्रीदामोदरजित्पुत्रौ द्वौ श्रीविठ्ठलरायजित् ॥ ५ ॥
श्रीगिरिधारिजिच्चैव तत्पुत्रो (श्री)रघुनाथजित् ।
श्रीगोविन्दरायजित् तत्पुत्रो (श्री)विठ्ठलरायजित् ॥ ६ ॥
श्रीगोकुलोत्सवो भ्राता श्रीगोपेश्वरजिदहम् ।
तत्पुत्रस्तु प्रकाशेस्मिन्नश्मिं तु वितनोमि ह ॥ ७ ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीदामोदरजिद्भ्रात्रीयेण श्रीगोविन्दरायजित्पौत्रेण सम्पूर्णवेत्रा विठ्ठलरायजिद्भ्रात्रीय-गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरजिता कृते भाष्यप्रकाशस्य रश्मौ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः सम्पूर्णतामगमत् ॥ ४ ॥ ४ ॥

समाप्तोयमध्यायः। समाप्तश्च रश्मिः । सेवानवसरे दैवीजीववाचनार्थमयं ग्रन्थः स्वयं गोपेश्वरेण लिखितः श्रीगोवर्धननाथद्वारे । श्रीरस्तु । मिति चैत्रशुक्लत्रयोदशी । संवत् १८९७ । मङ्गलवारे । लेख-कपाठकयोर्दीर्घायुः । मङ्गलमस्तु । एतावतो ग्रन्थस्य श्लोकसङ्ख्या ८४२४ अष्टसहस्रचतुःशतचतुर्विंशा । अध्यायचतुष्टयस्य श्लोकसङ्ख्या ४२६६६ द्विचत्वारिंशत्सहस्रषट्शतषट्षष्टिः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

---

१. द्रष्टुपश्यत इति पूर्वमासीत्, पश्चादेवं संस्कृतं हस्ताक्षरेषु ।

INTRODUCTION.

By the Grace of God we are able to put before the public the third and the fourth pādas of the Fourth Adhyâya, together with the charming रश्मिपरिशिष्ट of भक्तिमार्गीय रूपसन्निधान and फलदानादि on 3. 3. 16, revealing how God (रसो वै सः) becomes manifest before His भक्त in पुष्टिमार्ग, and what sort of फल the भक्त gets. Unfortunately seven pages of the manuscript are missing, and hence we have lost the description of some of the subjects mentioned in the contents.

The delay in the publication of this Volume is chiefly due to the extreme difficulty of deciphering the परिशिष्ट, in which additions and interlineations have been made by the author on almost all the pages and on all the sides of the margin so closely, that it is almost impossible to read them and to put them in their proper places; and in spite of our devoting as much labour as we could, we had unavoidably to leave out some words which could not be deciphered.

Shastri Kalyanji Kanji has rendered us very valuable assistance in carrying this edition through the press and has often solved knotty points for which our hearty thanks are due to him. We have also to thank Prof. Maganlal Ganpatiram Shastri, M. A., of the Deccan College, Poona for the willing co-operation and help in the solution of difficulties.

Both the साधन and the फल अध्यायs are now before the public, and in order that the reader may get a clear view of both, he must acquaint himself with some of the षोडश ग्रन्थाः of श्रीवल्लभाचार्य, such as सिद्धान्तमुक्तावली, भक्तिवर्धिनी, निरोधलक्षण, सेवाफल, and पुष्टिप्रवाहमर्यादा. He will get very valuable help in understanding the subject by a clear grasp of these small works. As श्रीपुरुषोत्तमजी's अधिकरणमाला gives a beautiful summary of all the अधिकरणs, we refrain from repeating the same.

Attention of the reader has already been drawn in our note to the previous volume (४ अ. १. २. पा.) to the difference in the interpretation of some सूत्रs as between श्रीमद्वल्लभाचार्य and श्रीविट्ठलेश्वर. This difference will be found in विद्वन्मण्डन also, where the interpretation of the सूत्रs quoted differs from that of श्रीवल्लभाचार्य. This may perhaps be due to the आधिभौतिक standpoint taken up by श्रीवल्लभाचार्य following वेदव्यास, and आधिदैविक standpoint taken up by श्रीविट्ठलेश्वर. This idea is suggested to us by the very lengthy and beautiful addition to the आनन्दमयाधिकरण made by श्रीविट्ठलेश्वर, giving the आधिदैविक interpretation. The रश्मिकार श्रीगोपेश्वरजी states in 2-3-50 as under:—

अत्र ऋतेर्थं यत् प्रतीयेतेति भागवतोक्तमायापक्षो नास्ति, तस्य लक्ष्मणभट्टात्मजवल्लभविरचितत्वेन **आधिदैविकमतत्वात्**। अस्य वेदव्यासमतवर्तिवल्लभाचार्यमतत्वेन **आधिभौतिकत्वात्**। एतेन अपरितोषे श्रीभागवतकरणात्। निबन्धे **आध्यात्मिकमतम्**, विष्णुस्वामिमतवर्तिवल्लभाचार्यविरचितत्वात्। यमुनाष्टकादि तु स्वमतम्, **निर्गुणम्**, युक्त्या परमार्थः तत्प्रतिपादकम्, मुख्यं च। स्वनाम्ना तु मुख्यत्वमित्यभियुक्तोक्तेः। 'इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितं यमुनाष्टकं सम्पूर्ण'मितीतिश्रीकथनात्। रश्मि २-३-५०.

We invite the scholars of the सम्प्रदाय as well as others to study these works with devotion, and with a view to approach the Presence of God, for which they have been intended. The generality of people go in the wrong direction because पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः, तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्, and because मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये. It is only in this भारतवर्ष that people were engrossed so much in religion, for which men like Emerson, Carlyle, Max Muller and many others have lavished praises over it; but here also काल has been rapidly doing its work, and the contact with materialism and आसुरत्व of the West has hastened this change. We have therefore to be very careful, and in all our religious studies we should never miss the goal viz. the Presence of God. We are thankful to many Western Oriental Scholars for the vast amount of labour devoted by them to the study of Sanskrit literature, Vedic and modern. They have approached the subject also very sympathetically, but partly on account of their being strangers unacquainted with our manners and customs with their roots buried in the hoary past, partly on account of partiality for their own Christian religion, partly due to the Doctrine of Evolution which looks upon ancient things in quite a different light, partly on account of want of श्रद्धा, and finally on account of a difference in the idea of civilisation,—the west being generally engrossed in finding fresh means of material comforts and gratification of the senses, and not caring for the vision of God, Who lies deeply buried in the heart,–we have to be very cautious in accepting their premises and their conclusions. Even a sympathetic man like Prof. Max Muller, after his lifelong study of Sanskrit literature opined that writing was unknown to Vedic ऋषिs. Again वेद means knowledge from विद् to know and ऋषि means a seer, from ऋष् to see. Do they implicitly believe that वेद contains true knowledge and that ऋषिs were Seers? If not, it can well be questioned whether the true meaning underlying these writings will ever be revealed to them. They only see the worship of the Sun and the Moon and elements such as Fire, Water etc. in these writings, and they imagine terror to be the root cause of this worship. We are inclined to ask them as to how many Saints and Sages of भारतवर्ष they believe to have got a vision of God, from Vedic Revelation up to the modern times.

One writer after another has written about श्रीवल्लभाचार्य and his System, and has condemned outright the sect of Maharajas. But both श्रीवल्लभाचार्य and श्रीविट्ठलेश्वर were so holy and learned that they were worshipped, as gods upon the Earth. At that very time another divine personage श्रीकृष्णचैतन्य was similarly worshipped in Bengal. They were all called महाप्रभुs, because they had साक्षात्कार of God, their mind was in tune with the Infinite and they were able to lead their followers into the Presence of God. Millions of men in Gujarat, Kathiawar, Sind, Rajputana, Muttra and Madras, including several princes, are followers of श्रीवल्लभाचार्य, and millions in Bengal and elsewhere are followers of श्रीकृष्णचैतन्य. Many of the descendents of श्रीवल्लभाचार्य have been great devotees and inspired authors, who have kept the torch of Hinduism burning for these four dark centuries. The latest of them पंडित गट्टूलाल—

blind from infancy, was the greatest scholar in वेदान्त of his age, had a wonderful mastery over मीमांसा, न्याय, व्याकरण, अलंकार and all kindred important subjects, was an extempore poet, a शतावधानी, and was the recipient of the title of भारतमार्तण्ड in the holy city of Benares, only about 40 years ago. The reader of these volumes can easily find out for himself the vastness and depth of learning of योगी श्रीगोपेश्वरजी who lived about a hundred years ago, in all branches of learning—वेद, वेदान्त, पूर्वमीमांसा, व्याकरण, न्याय, अलंकार, etc., who was deeply reverential to his ancestors, and calls himself पूर्णज्ञ, कृतकृत्य and हृदीश्वरज्ञ. None of the critics of the सम्प्रदाय ever read सुबोधिनी or निबन्ध, अणुभाष्य or विद्वन्मण्डन; भाष्यप्रकाश–that balanced criticism of all the available भाष्यs–they never heard of; and of the wonderful रश्मि they never dreamt. They never cared to inquire as to how the best among these महाराजs spent their lives in निरोध (प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्ति *i. e.* forgetfulness of the world and devotion to God only), and what their divine experiences were. They denounced one and all in the same strain, attributing to them all concievable vices and no virtue.

Now what is the फल in श्रीवल्लभाचार्य's doctrine? It is in a nutshell भगवत्प्राकट्य. In पुष्टिप्रवाहमर्यादा he says "भगवानेव हि फलं, स यथाविर्भवेद्भुवि." In निरोधलक्षण he says "क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत्, तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः". In सन्यासनिर्णय he says "बहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा वह्निवत् प्रविशेद्यदि, तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा." His son श्रीविट्ठलेश्वर says

श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यं, अत्राव्यभिचारिहेतुः।
प्रेमैव तस्मिन् नवधोक्तभक्तिः, तत्रोपयोगोखिलसाधनानाम्॥

Not to talk of सूक्तs which are prayers to various manifestations of God, the उपनिषत्s also clearly speak about दर्शन of God in आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानं ऐक्षत्, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम् परमे व्योमन् सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता. ब्रह्मसूत्रs also are very clear on this point. In **आसीनः संभवात्** (4-1-7) it is stated उत्कटस्नेहात्मकसाधनस्य संभवात् तदधीनः संस्तदग्रे आसीनो भगवान् भवति. In **ध्यानाच्च** (4-1-8)...ध्यानादपि हृदि प्रकटः सन्नासीनो भवति. **प्रदीपवदि**त्यधिकरणे (4-4-4) 'भगवानपि स्वदत्ते मुक्तदेहे जीवेन सह प्रविश्य तं देहं स्वभोगरूपकार्यक्षमं करोति। यतो भर्ता सन्निति भर्तृसूक्तारम्भमन्त्रे भगवतः क्रीडार्थं बहुधा आवेश उक्तः। तेन एवं ज्ञायते क्रीडोपयोगिभगवदावेश एव फलानुभवोपकरणमिति (अधिकरणमाला). गीता also clearly mentions भगवत्प्राकट्यं, *e. g.*, संभवामि युगे युगे, दर्शयामास परमं रूपं, आत्मानं सृजाम्यहम्. And भागवत is the invaluable treasure-house of भगवदवतारs. In this holy land of भरत, there have been so many भक्तs at various times and places with varied experiences about प्रभुप्राकट्य, that for a genuine seeker after truth, the evidence is simply overwhelming. नृसिंहमेहेता and मीराबाई in the West, ज्ञानदेव, तुकाराम and रामदास in the South, कृष्णचैतन्य in the East and many others had all experienced प्रभुप्राकट्य in one form or another. The reader may refer to भक्तमाल and such other works in this respect. There are many anecdotes in this पुष्टिसम्प्रदाय about भगवत्साक्षात्कार, and the large mass of कीर्तन literature, yet unpublished, and the lives of भक्तs like सूरदास, कुंभनदास, चतुर्भुजदास, परमानन्ददास and others leave no doubt about भगवत्प्राकट्य right up to the modern times.

That this प्राकट्य is of रसो वै सः and it is not simply an emotion of the mind is clear from the following :—

श्रुतौ हि 'असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत, तदात्मानं स्वयमकुरुत, तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति यद्वै तत्सुकृतम्, रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'त्येवं पूर्वसृष्टेरसाधुत्वं, ततः सृष्ट्यन्तरस्य साधुत्वम्, साधुत्वे स्वात्मरूपत्वरूपं हेतुः, तस्य सुकृतत्वं, सुकृतस्य रसत्वं, रसस्यानन्दरूपता च बोधिता । तत्र यद्युद्बोधकादिप्रनाडी न विवक्षिता स्यात्, आत्मकरणं न वदेत्, यदि वा सर्वसामान्या स्यात्, पूर्वसृष्टेरसाधुत्वमनेवंरूपतां च न वदेत् । **यदि च रसस्य मनोविकारत्वं लौकिकत्वं वा विवक्षितं स्यात्, तदाप्यात्मकरणं आनन्दरूपत्वं च न वदेत्** । अत उद्बोधकादिवैशिष्ट्यं श्रुतिसिद्धम् । तदेतदुक्तं **तत्स्वरूपस्यैव तथात्वादि**त्यन्तेन । तथा च प्रनाड्यङ्गीकारेपि न भगवद्रूपत्वहानिरित्यर्थः । किञ्च, अनुकृत्यधिकरणे सर्वस्य भगवदनुकारित्वं 'तमेव भान्तमनु भाति विश्व'मिति विषयवाक्येन प्रतिपादितम्, अतः प्रकृतेपि यदि लौकिको रसः प्रतिपाद्यते, तदापि मूलरसानुकारितयैव तत्स्वरूपं सिध्यतीत्येतदृष्टान्तेन सोपि रसोनुमीयताम् । अयं लौकिकः परिच्छिन्नो, मात्रोपजीवनश्रुतेः, स त्वपरिच्छिन्नो, भूमत्वात् । तथा च लोकेऽनुकरणमात्रेण तदाभासस्यैव प्राकट्यम्, न तु तस्येति न जीवस्य तत्करणेपि न तद्रससम्बन्धलेशः । शास्त्रप्रणयनं तु दूरतस्तस्यैव परिचायनायेति तत्रैव स्फुटम् । वस्तुतस्तु पाद्मे पातालखण्डे रामाश्वमेधे शेषवात्स्यायनसंवादादस्यैवैष्णवत्वमवगम्यते । एवं भरतस्यापि, नाट्यशास्त्रज्ञातुर्मोक्षकथनात् । किञ्च, आञ्जनेयोपि प्रणेता नाट्यशास्त्रस्य । स च परमभक्तो जनकतनयाप्राणनाथस्य । अतस्तादृशां य एतावान् प्रयासः स न त्रिवर्गोपयोगितया जीवार्थः, अपि तूक्तरीत्या मोक्षसाधनतापर्यन्ततया । किञ्च, वात्स्यायनेन सांप्रयोगिकाधिकरणे 'ऋचां दशतयीनां चतुःषष्टिसंज्ञितत्वादिहापि तदर्थसम्बन्धात्पाञ्चालसम्बन्धाच्च बहुचैरेषा पूजार्थं संज्ञा प्रवर्तितेत्येक' इति सूत्रयता संप्रयोगाङ्गचुम्बनादीनामृगर्थत्वं प्रदर्शितम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां वेदस्य भगवत्परत्वं सिद्धम् । एवं सत्यस्य शास्त्रस्य तत्सामानाधिकरण्ये वेदवत् परोक्षवादेन लीलासहितभगवत्प्रतिपादकत्वं युक्तमेव । गान्धर्वस्य सामवेदोपवेदतया च । अत एवमर्थाज्ञातॄणां जीवानां भ्रान्तिरित्येतदाद्यभिसन्धायोक्तं **तच्चेत्यादि, बुद्ध्यस्वेत्यन्तम्** । तस्मान्न कोपि शङ्कालेश इति दिक् ।

(प्रकाश on भा. १०. ३०.१)

That this प्राकट्य is of परब्रह्म in पुष्टिमार्ग is clear from the three लीलाs, viz., जृम्भालीला, मृत्स्नाभक्षणलीला and दामोदरलीला. We may study various systems of religions from a historical point of view, we may try to fix exact dates of the various teachers and their systems, we may try to penetrate into the mysteries of various rites and ceremonies of differant religions, but what is the use of all these things if they do not lead us into the Presence of God? भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे. (मुण्डक.)

What are the साधनs for this भगवत्प्राकट्य? It is clear from पराञ्चि खानि that इन्द्रियs are of no use; on the contrary they are a hindrance. Giving up the world and concentration–कीटभ्रमरन्याय–has been generally considered the best method. But it too lacks प्रेम. In सन्न्यासनिर्णय श्रीवल्लभाचार्य says भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते; in शिक्षाश्लोकs he says भावस्तत्राप्यस्मदीयः सर्वस्वं चैहिकश्च सः, परलोकश्च. In भक्तिवर्धिनी he mentions प्रेम, आसक्ति

and व्यसन. In सिद्धान्तमुक्तावली he says कृष्णसेवा सदा कार्या. सेवा is defined as चेतस्तत्प्रवणं सेवा. This reminds us of मन्मना भव मद्भक्तः in गीता. In Anu-Bhâshya तृतीयाध्याय तृतीयपाद, *this question* is discussed 'यथा साक्षात्कारो भवति, तथा साधनमुपासनारूपं वक्तव्यम् । उपासनायां च क्रियमाणायां धारणासिद्धौ मानसी मूर्तिरभिव्यक्ता भवति । तत उपासनापरिपाके साक्षात्कारः.' In this connection प्रदानवदधिकरण 3.3.16–17, and लिङ्गभूयस्त्वाधिकरण 3.3.43-47, will be specially useful to understand श्रीवल्लभाचार्य's and श्रीविट्ठलेश्वर's view. When once God does become प्रकट, all the इन्द्रियs also get their highest फल, as is clear from अक्षण्वतां फलमिदम् etc. (वेणुगीतसु.)

That ब्रह्म and कृष्ण are not different is clear from the derivation of the word कृष्णः—'कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः, तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते.' ब्रह्म comes from बृंह् to grow or increase, and the whole जगत् which has grown out of ब्रह्म is nothing but ब्रह्म itself, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म.' It is also called आत्मा from अत् to spread, अहिकुण्डलवत्. ब्रह्म is निःप्रकारकम्, while आत्मा signifies प्रकार. In either sense it is रस, रसो वै सः, and when रस becomes प्रकट, it is फलरूपकृष्ण. All the three words bear the same meaning from different points of view. All the three words ब्रह्म, आत्मा and रस etymologically imply परिणाम and that too in स्वरूप and not of शक्ति or शरीर or माया; therefore it cannot but be अविकृतपरिणाम. परिणाम can only be of something which is साकार, and this आकार is आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि. How this आकार becomes manifest is mentioned in रसनिष्पत्तिप्रकार in वेणुगीत (भागवत १०. १८. ८). That the reader may be able to connect it with the परिशिष्ट of श्रीगोपेश्वरजी, and have a faint vision of his meaning, this is quoted here in full.

चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।
मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥८॥

केवलं रसरूपमाह चूतेति ।

सु०—चूतानामाम्राणां प्रवालाः कर्णयोः, बर्हस्तबकाः बर्हगुच्छानि शिरसि, उत्पलाब्जानां माला कण्ठे, तैरनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैर्विचित्रो वेषो ययोः । एतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये विरेजतुः । रसाभिनयेवतारवदेवावेशस्याप्युपयोगाद् द्विवचनम् ।

गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि । अतो रसस्याभिनये चत्वारोर्था निरूपिताः ॥ १ ॥
रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता । धर्म्याच्छादनबोधाय मायाप्यत्र निरूप्यते ॥ २ ॥
वस्तुनिर्देशमात्रेण श्रोतॄणां काव्यवद् रसः । रसवत्फलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ॥ ३ ॥
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानाद् भावस्य कलिका भवेत् । ततस्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिहोच्यते ॥ ४ ॥
अहोरात्रं वासना स्यात् तत आच्छादनं स्मृतम् । रसोत्पत्त्यर्थमेतावन्निरूपितमितिस्थितिः ॥ ५ ॥
आविर्भावे रसास्वादान् नृत्यं शोभा ततो भवेत् । अतोतिगुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशनार्थम् । त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावे नव रसा भवन्ति । एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्रसपोषकौ समाजे वाद्यगीतविशेषौ निरूपयति

मध्ये विरेजतुरिति। पशुपालानां गोष्ठी नात्यन्तं गूढा। तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितम्। मध्ये गीतवाद्ययोः। त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा। नृत्यस्य तु विशेषः प्रायिक एवेति तदेवोक्तम्। कादाचित्कनिषेधार्थमलमिति। शास्त्रमत्र नियामकं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति। रङ्गः शास्त्राधारभूतं स्थानम्। रङ्गमण्डपे यथा नटौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः। अलौकिकनाट्यार्थं वरपदम्। एवं राजसभावनृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावनृत्यमाह क्व च गायमानाविति। देशविशेषे हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं श्रमरहितं गानं कुरुतः। एतदपि लोकप्रसिद्धम् ॥८॥

टि०–चूतप्रवालेत्यत्र–त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति। स्थायिभावव्यभिचारिभावविगाढभावनामित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र०–चूतप्रवालेत्यत्र–वरपदातिरिक्तं पूर्वार्धमनेन विव्रियत इत्याशयेनाहुश्चूतानामित्यादि। तेन कर्णिकारोपरि पल्लवा अपि स्थापिताः सन्तीति बोध्यम्। वैजयन्ती च कमलानां बोध्या। ननु केवले रसे निरूपणीये 'बर्हापीडं नटवरवपु'रितिश्लोकोक्तवरपदातिरिक्तस्यैकत्वादुभयबोधकद्विवचनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह रसाभिनय इत्यादि। अवतारवदिति। यथावतारे भूभारहरणादिना भगवत्प्रियकर्तृत्वेनोपयोगस्तथा रसाभिनये सहस्थितिप्रशंसादिभिः प्रियकर्तृत्वादुपयोग इति तथेत्यर्थः। पल्लवादिनिरूपणप्रयोजनं कारिकाभिराहुर्गुणा माया चेत्यादि। अत्रैवं ज्ञेयम्। 'नाट्यशब्दो रसे मुख्यो रसाभिव्यक्तिकारणम्। चतुर्धाभिनयोपेतं लक्षणावृत्तितो बुधैः। नर्तनं नाट्यमित्युक्त'मिति सङ्गीतरत्नाकरे नाट्यशब्दार्थकथनात् तन्मूलभूतार्षग्रन्थेष्वप्ययमेवार्थ इति ज्ञायते। अत्र रसे योगोप्यस्ति नटितुमभिनेतुं योग्यं नाट्यमिति। अर्हे कृत्यस्य यतो भवनात्। तेन योगरूढः। एवञ्चा'न्यायश्चानेकशब्दत्व'मिति जैमिनीयसूत्रैकस्यार्थस्यैकशब्दवाच्यत्वनियमावधारणाद् धर्मविशेषपर्यवसानस्यैव ज्यायस्त्वेन नर्तनाभिव्यङ्ग्यरवदृश्यापन्नत्वविशिष्टरसवाचकत्वमिति सिध्यति। नर्तनेपि यदा नटस्य भावः कर्म वा नाट्यमिति योगो विचार्यते तदापि ष्यञो भावे कर्मणि च विधानाद् योगतौल्यं तथापि रससत्तां विना तथा कर्मणः प्रयोक्तुमयुक्तत्वात् तत्प्रयोजको भाव एव मुख्यः। कर्मणि तु सामान्यतः प्रवृत्तः प्रत्ययो योगविशेषवत्तया रसाभिव्यञ्जके तस्मिन् कर्मणि सङ्कोच्यत इति नर्तव्येर्थे नाट्यशब्दो लक्षणागर्भ एव। एवमुभयथापि नाट्यशब्दविचारे रसस्य नृत्याभिव्यङ्ग्यत्वं सिद्धम्। किञ्च 'नटकथितवाक्यार्थपदार्थाभिनयात्मकं नाट्य'माङ्गिकाभिनयैरेव भावानेव व्यनक्ति यत् तन् नृत्यं मार्गशब्देन प्रसिद्धं नृत्यवेदिनां 'गात्रविक्षेपमात्रं तु सर्वाभिनयवर्जितम्। आङ्गिकोक्तप्रकारेण नृत्तं नृत्तविदो विदु'रिति नर्तनस्य भेदत्रयं तत्रोक्तं तथा 'स त्वत्राभिनयो भवे'दित्युपक्रम्य 'काव्यबद्धं विभावादि व्यञ्जन् योर्थो नटे स्थितः। सामाजिकानां जनयन् निर्विघ्नरससंविद'मित्यभिनयं लक्षयित्वा'ङ्गिको वाचिकस्तद्वदाहार्यः सात्त्विकोपरः चतुर्धाभिनयस्तत्राङ्गिकोङ्गैः सम्प्रदर्शितः। वाचा विरचितः काव्यनाटकादिस्तु वाचिकः। आहार्यो हारकेयूरकटकादिविभूषणम्। सात्त्विकः सात्त्विकैर्भावैर्भावुकेन विभावित' इति च तत्रोक्तम्। एवं चतुर्धाभिनयमध्ये य आहार्याभिनयो वेषात्मा तदर्थं गुणा रसरूपसुगन्धा माया परिधानस्था 'कनककपिशता' च हि यतो हेतोरुपयुक्ता भवन्त्यतो हेतो रसस्याहार्येभिनये निरूपणीये चत्वारः पल्लवादयः परिधानान्ताः पदार्था निरूपिताः। यत एवम्प्रयोगे रसस्याभिव्यक्तिः। रसश्च विभावादिभिः प्रकृष्यमाणः स्थायिभावात्मा मूर्तो नालम्बनविभावमन्तरेणाभिव्यक्तुमर्हति। एवं सति तस्मिन् धर्माविर्भावेणैव कैवल्यं त्यजन् नाट्यरूपतां जहातीत्युभयसामञ्जस्याय नटवेषात्मकैराहार्याभिनयैरालम्बनत्वारोपणेनाङ्गिकादिभिस्त्रिभिः सामाजिकानां रससंविज्जननम्। यत्र पुनरालम्बनस्यैव नटत्वं तत्रापि नाट्यदशायां मुख्यानां रसधर्माणामनाविष्कारेण न्यग्भूतैवालम्बनता। तादृशत्वमजानतः प्रत्यारोपिता च। एवं प्रकृते ब्रह्मात्मकस्य रसस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठत्वालम्बनत्वयोरविरोधेपि यथा रसत्वं न्यग्भाव्यालम्बनताया एव क्वचित्प्रकटनं तथात्र तां न्यग्भाव्य तामप्रकटीकृत्य नटत्वं प्रकटीकृत्य "रसो वै स" इतिश्रुत्युक्तं हि स्वस्वरूपात्मकं रसं सङ्गीतशास्त्रोक्तप्रणाड्याभिनयतीति तत्र गुणाद्युपयोगस्तेनैते पल्लवादयोर्था उक्ता इत्यर्थः। तर्हि गुणा एव निरूप्या न गुणिन इत्यत आहू रसेत्यादि धर्म्याच्छादनबोधायेति। धर्मी रसस्तस्य गुप्ततावोधनाय। तथा च पल्लवादिषु तेषां प्रतिष्ठा निश्चितेति ते निरूपिताः। केवलगुणनिरूपणे तेषामागन्तुकता स्यादिति तथा। उक्तार्थबोधनाय मायापि निरूप्यत इत्यर्थः। ननु रसप्रतिष्ठा चूतस्य फले न तु पल्लव इति नास्योपयोगः कथञ्चिदुपयोगे वा हस्तकेन पल्लवादिरप्यभिनेयो न तु वेषेपि स्थाप्य इत्यत आहुर्वस्तुनिर्देशेत्यादि। नाट्ये हि न रासन आस्वादः किन्तु काव्येन शब्दद्वारैवात्र पल्लवादिवस्तूनां हस्तकनिर्देशेन चाक्षुषद्वारा मानस आस्वादो न तु तदभिव्यङ्ग्यस्यार्थस्य बोधनमतस्तेन रसवत्फलबोधार्थं प्रथमं पल्लवो मतो विचारितः। तथा च चूतपल्लवेन रसवत्फलं भावीति त्वग्द्वारा बोध्यत इति तेन मानसिकास्वादसिद्धिरिति रसप्रतिष्ठा तत्रापि न दुर्घटेति पल्लव उचित

एव । तस्य हस्तेनाभिनय उक्तरीत्या मानसमात्रं न तु रसवत्फलपर्यवसायित्वबोधनमपीत्यतस्तत्स्थापनमित्यर्थः । भगवान् हि स्वरूपात्मकमेव हि रसमभिनयादिना यत्र स्थापयति, ततः कदापि न गच्छति, किन्तु वीजत्वात् फलं प्रयच्छतीति वस्तुस्थितिः । तथा च भाववतां नाट्यप्रणाड्या प्राप्तरसानामग्रे फलप्राप्तेरवश्यंभावाय प्रथमं पल्लवस्थापनोक्तिरितिभावः । ननु भवत्वेतदेवं तथापि रसशास्त्र इष्टदर्शनादिभिस्तत्तद्धेतुभिर्जनितः प्रमोदात्मा स स्थायिभावस्तत्तद्रसानुकूलदेशकालकलावेषभोगादिसेवनप्रभृतिभिस्तत्तद्धेतुभिः प्रकृष्यमाणः स रस इत्युच्यते, स च मनोविकार एवान्तरश्चानेकरूपश्चानित्यश्च, भगवांस्तु न तथा, किञ्च पूर्वश्लोके वरत्वमुपपादितमत्र च नटदृष्टान्तेनाभिनेतृत्वं तथैव विव्रियमाणश्लोकेपि । एवं चालम्बनत्वमभिनेतृत्वं च स्फुटति न तु सर्वरसत्वमतः कथं प्रतिज्ञापूर्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः कारिकायां शास्त्रार्थस्येत्यादि । अयमर्थः । 'रसो वै स' इतिश्रुत्या 'असद्वा इदमग्र आसीदि'त्यादिनोपक्रान्तस्य ब्रह्मण एव रसत्वं बोध्यते । रसशब्दश्च रसनाग्राह्ये गुणे द्रवद्रव्ये सारभूतेर्थे आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धः । तेषु प्रकृते कोर्थो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रस ९ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति, को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवानन्दयाती'त्यनेन रसस्यानन्दत्वं प्राणधारणप्रयोजकत्वं हृदयाकाशस्थत्वमानन्दजनकत्वं च तस्यैवोच्यते । तेन हृदयस्थः प्राणिनामानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिध्यति । तत्र यद्यप्यानन्दोत्पत्तिरूपस्य कार्यस्य तत्तदवयवेष्वनुभूयमानत्वेनानन्दस्य सर्वशरीरव्यापित्वं तथाप्युक्तश्रुत्या 'स मानसीन आत्मा जनाना' मितिश्रुत्यन्तरेण च मनस्येव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निश्चीयते । एवं सति रसशास्त्रप्रणाड्या जायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसात्मनो भगवत एव कार्यभूत 'एष ह्येवानन्दयाती'तिसावधारणश्रुतेस्तथा तदंशभूतैश्च 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति'श्रुतेः । अत एव च प्रकृष्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिर्लोकानां तथाप्रयोगश्च ब्रह्मादिषु पुरुषपदप्रयोगवद् भाक्तः । न चैवं सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वात् प्रणाड्यामेव कुतो विशेष इति शङ्क्यम् । रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । न च मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाड्यभिव्यङ्ग्यत्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तेनालौकिकेपि तथानुमातुं शक्यत्वात् । कारणतद्धर्माणामेव कार्येभिव्यक्तेः सन्देहनिरासाच्च । न चानित्यत्वापत्तिः । ब्रह्मत्वादेव तन्निरासात् । अत एव न मनोविकारत्वमपि । नाप्यनेकरूपत्वं दोषाय । तस्य प्रणाडीकृतत्वेन वास्तविकरूपाबाधकत्वा'दनन्तरूप'मितिश्रुत्या वास्तविकत्वाच्च । तेनेदं सिद्धम् । परं ब्रह्मैव रसशास्त्रोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूतं सत् स रस इति । तत्र च चिदंशो न्यग्भूत एव । अत एव 'कृषिर्भूवाचक' इतिश्रुतौ सदानन्दत्वमेवोक्तम् । न च भूशब्दस्य सत्तावाचकत्वात् सत्तानन्द इति भवति न तु सदानन्द इति शङ्क्यम् । तत्सत्ताया आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभावस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात् सत एव सिद्धेः । अतः परब्रह्मणस्तथात्वेन प्रणाड्याविर्भूतेपि तथात्वमेव ।

नन्वस्त्वेवं तथाप्युक्तश्रुतौ ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते न तु रसस्य ब्रह्मत्वं, तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतो रसत्वाभावात् कथं प्रतिज्ञायाः पूर्तिरिति चेदित्थम् । यत्रेदं वर्ण्यते न तत्र भगवान् बहिःप्रकटः किन्तु हृद्येवेत्युपपादितं 'बर्हापीडे'त्यस्य स्वतन्त्रे । यदापि बहिस्तदाप्यासक्तिभ्रमन्यायेन 'मानसीन' एवेति तत्पूर्तेः । नन्वेवं सति वृत्तिविशेषरूपत्वान्न भगवानिति चेन्न । लोके वृत्त्या ग्राह्यस्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन तत्र तदभावेपि विरहादौ संस्कारप्रावल्यादिना वृत्तिनिगमात् ख्यातिः स्वीक्रियते न तथा प्रकृते । देशकालापरिच्छिन्नत्वात् । किन्त्वनन्यभक्तिलभ्यत्वाद् यादृशी सा तथा तत्राविर्भवति । सा च मनोधर्म इति तदभिव्यङ्ग्यत्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसीनत्वेन वृत्तित्वाभावान्मायावादिमते वृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोश्चैतन्ययोरेकत्वाभावे बहिःष्ठस्य वृत्त्यवच्छिन्नत्वेपि वृत्तित्वाभाववत् । नन्वस्त्वेवं तथापि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यं तस्य च परस्परसाकाङ्क्षस्त्रीपुंव्यक्त्यात्मकालम्बनद्वयाधीनस्थितिकत्वादत्रापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यं तच्च भगवतो रसत्वे विरुध्येतैकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेन्न । आलम्बनत्वस्यापि रसत्वात् । 'कामिनां दर्शयन् दैन्य'मित्यस्य टिप्पण्यां 'रसात्मको रसवांश्च भगवा'निति कण्ठरवेणोक्तत्वात् । न च विरोधः । स्वप्रतिष्ठत्वस्य श्रौतत्वेन सर्वसम्मतत्वात् । यथान्येषां कामेन कामवत्त्वं कामस्य तु स्वत एव तथान्येषां रसेन रसवत्त्वं रसस्य तु स्वत इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च तदप्रसङ्गात् । तस्माद् बहिराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमबाधमेव । तथा चैवम्प्रकारस्य शास्त्रार्थस्य श्रुत्यर्थस्य परिज्ञानाद् विचारपूर्वकान्निश्चयाद् भावस्य कलिका स्थायिभावात्मिका विचारयतां भवेत् । बीजाङ्कुरादिकं तु पूर्वमनुग्रहात्मकं सिद्धमेवास्तीतिभावः । ततस्तस्य स्थायिभावस्य वैचित्र्यं भावादि–व्यभिचारिभावादि–कृतं भवेत् । तदिहास्मिन् श्लोके पुष्पस्थानमुच्यते । 'विचित्रवेषा'वित्यनेन कथ्यते । ततोहोरात्रं वासना तत्तद्भावनारूपा स्यात् । तथा सति प्रसिद्ध्या रसत्वाद्धीयेतेत्याच्छादनं विवरणे । अन्यथा प्रयोजनाभावात् परिकरं न स्मरेयुः । इममर्थं संगृह्य साधकशिक्षार्थमाहू रसेत्यादि । एतावदर्धश्लोकोक्तम् । सिद्धदशायां फलानुभवप्रकारमुत्तरार्धेन बोधयन्तीत्याशयेनाहुराविरित्यादि । तथा च तदा मानसीनस्य बहिराविर्भावे स्वधर्मप्राकट्यं करोतीत्यर्थः । सिद्धमाहुरत इत्यादि । तथा चोक्तमणाड्यान्तराविर्भूतो रसो बहिराविर्भू-

तस्तु धर्मसाहित्यात् तदुद्बोधकत्वाच्च साधनमतः स्थानभेदेनोभयमप्यविरुद्धमितिभावः । त्रयाणामित्यादेरर्थंष्टिप्पण्यामाहुः स्थायीत्यादि । तदेवोक्तमिति गोष्ठीमध्ये विराजनमेवोक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

This will also explain the meaning of 'स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति कृष्णपदार्थः क्वचिद्विवृतः'. In order to realise कृष्णरस, स्त्रीभाव is thus essential and hence the remark of मीरा to जीवगोस्वामी that he was to be congratulated (!) in remembering his पुंभाव in वृन्दावन.

It will also help the reader in understanding the significance of the following श्लोक of श्रीविठ्ठलेशः—

भावैरङ्कुरितं महीमृगदृशामाकल्पमासिञ्चितैः
प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।
लौल्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं
लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनीशृङ्गारकल्पद्रुमम् ॥

A person does not become fit to experience these various stages of love emanating from रसो वै सः (उद्बोधकं तु हरिणा), unless the mind is free of all burden and the heart is open to these higher Influences. He thus gets स्वरूपयोग्यता, but even then the pouring in of the Influences depends only on वरण, as is stated in यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । Mental repose is ब्राह्मीस्थिति, described in the second अध्याय of गीता, on attainment of which a man has simply to work as an instrument of परमात्मन्, or a servant of God, and the best servants are those who never forget their Master and His commands for a single moment (मन्मना भव). These गोपीजनs were always गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः, and hence their दास्य was best, and therefore they were परं तनुभृतः । This also answers the question as to who are the best of human beings.

श्रीमद्वेदव्यास puts into the mouth of श्रीउद्धव the following verse as regards व्रजवनिताः ।

एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः ।
वाञ्छन्ति यं भवभियो मुनयो वयं च
किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ भा. १०-४४-५९.

श्रीमद्वल्लभाचार्य's comments on it are as under:—

तनुभृतश्चेदेता एव, नापि ज्ञानिनो नापि लौकिका नापि भक्ताः, तत्र लौकिकास्तु व्यर्थजीवना एव । न रज्वा बद्धः पाशी भवति, स्वाधीनपाश एव तथा । एवं तनुभृतोपि येषां स्वाधीना तनुः । ज्ञानिनां तु ज्ञानप्राप्तिपर्यन्तमेव साधनत्वेन शरीरोपयोगादग्रे व्यर्थ एव देहः, अनपेक्षितं भारवद् गृह्णन्तीति । भक्ता अपि मौढ्याद्देहमेवात्मानं मन्यमानाः तत्रैव पर्यवसितमतयो बहिर्मुखत्वात्तनुरूपा एव न तु तनुभृतः । कालान्तरे परं सत्फलम्, अस्मदादयस्तु भक्ता अपि प्राप्तज्ञाना अपि मन्दभावं प्राप्ता नोत्कर्षेण तनुभृतः । अतः परमुत्कर्षेण एता एव तनुभृतः । नन्वेतादृश्यः सन्ति तनुभृतः लक्ष्मीप्रभृतयः । तत्राह भुवीति । ननु भुव्यप्युत्कटभक्ताः प्रह्लादादयः सन्त्येव तत्राह गोपवध्व

इति। एतादृशीमवस्थां प्राप्य न कोप्येवंविधो जात इत्याश्चर्यम्। **किञ्च**। गोविन्दे स्वकीयत्वेन ज्ञाते वस्तुतः **अखिलात्मनि एवं रूढभावः**, अतो देहस्य स्वाधीनस्यैतदेव फलमिति सर्वात्मत्वेन ज्ञात्वापि निर्दोषपूर्वभावनिष्ठा एव। ननु ज्ञानावस्थोत्तरेति, 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इति, एता भगवता ज्ञाननिष्ठा कृता इति च, वस्तुत एवाग्रे देहस्यानुपयोगात्कथमेषा स्तुतिरिति चेत्तत्राह **वाञ्छन्ति यमिति**, यं भावं **भवाद् भीः** येषां ते मुमुक्षवः **मुनयो** मुक्ताः **वयं** भक्ताः चकारात्सर्व एव धर्ममार्गपरा अपि। अवश्यं हि विदेहकैवल्यपर्यन्तं सर्वेषां बहिःसंवेदनास्त्येव, जीवन्मुक्तानां तथा श्रवणात्। तत्र लौकिक एव भावः सर्वेषां जायत इति कालावच्छेदेन जन्मवैयर्थ्यमेव। अन्येषां तु वैयर्थ्यं सिद्धमेव। नारदादीनामपि कदाचित् प्राकृतवद् व्यवस्था। अन्यथा लौकिकसमानकार्यं न स्यात्, प्रह्लादस्यापि राज्यादिकरणात् तथावसीयते। बहिःसंवेदने तु एषैवावस्था सर्वशास्त्रपर्यवसिता नातोन्या क्वचिदप्यस्तीति अवस्थायां विचार्यमाणायामेता एव तनुभृतः। नन्वेतदपेक्षया ये श्रोत्रिया ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः वसिष्ठादयः ते महान्तो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—**किं ब्रह्मजन्मभिरिति**। ब्रह्मभावापन्नानां जन्मभिः शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः किं, न किञ्चित्। यद्यपि बहिःसंवेदने तेषां वेदार्थानुष्ठातृत्वं दीर्घसत्रित्वादिरूपमन्तर्निष्ठतायां तु ब्रह्मपरत्वमिति, तथापि कर्मापेक्षया भक्तिरधिका, कर्म हि प्रपञ्चे स्वास्थ्यं सम्पादयति न तु भक्तिः, यो हि दुष्टं मन्यते स दुष्ट इति निर्धारः। तत्तत्प्रकरणे तत्तत्प्रशंसा तु प्रकरणानुरोधिनी, अतः अनन्तकथायामरसस्य ब्रह्मजन्मभिः कर्मोपयोगिभिरपि न किञ्चित्। ननु तथाप्युत्कर्षहेतुः लोके तद्भवतीति युक्त्या बाधेऽपि प्रसिद्ध्यैव उत्तमफलत्वं पर्यवसानविधया कल्प्यत इति चेत्तत्राह **अनन्तकथायां** रसयुक्तस्य पूर्वोक्तब्रह्मजन्मभिः न कोपि पुरुषार्थः साधनीयः। ततोप्युत्कृष्टस्यैव साधनदशायां च फलस्य सिद्धत्वात् कर्मापेक्षयापि भक्त्यैव ज्ञाने अधिकोपकारकरणाच्च ॥ ५९ ॥

We praise कालिदास, Shakespeare and other poets, for being able to understand and vividly describe the various fine subtle emotions of the human heart, but so long as these emotions emanate from the senses, they are opposed to the मोक्षमार्ग, because all attachment is to be cut asunder by असङ्गशस्त्र.* But when we learn from उपनिषत्s that God is रस as opposed to लौकिकइन्द्रियजन्यविषय, that रस is अलौकिक and नित्य as opposed to विषय which is अनित्य, सविघ्न, अल्प and घातक, we begin to have a glimpse of "नित्य नौतन नित्यलीला श्रुति न पामें पार" "क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः।" We can then and then only appreciate रासलीला of श्रीमद्भागवत, जयदेव's गीतगोविन्द, नृसिंहमेहेता's बाललीला, सुरत संग्राम, चातुरी षोडशी, दानलीला, राससहस्रपदी, शृङ्गारमाला, and हींडोलापद, श्रीविठ्ठलेश्वर's शृङ्गाररसमण्डन, and poems and कीर्तनs of सूरदास, परमानन्ददास and other अष्टसखाs. Mere imagination and passion-play have no deeper foundation, and hence Plato as well as श्रीमद्वल्लभाचार्य have rightly discarded poetry from their philosophy.

तैत्तिरीय is one of the most important उपनिषत्s as it narrates फल. The reader must carefully study it.† From the four पुरुषs–अन्नमय, प्राणमय, मनोमय and विज्ञानमय, it leads us finally to the आनन्दमयपरमात्मन्, and the enjoyment of सर्वान् कामान् with this विपश्चिद् ब्रह्मन् is the crowning glory of the soul. This रसरूपता is again described in the तामसप्रमेयप्रकरण, viz, 12 to 18 अध्यायs of श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध. This रसरूपता is

---

*Cf. वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलः। &c.

† तैत्तिरीयोपनिषद् with भाष्य by जयगोपालभट्ट is published by Mr. Teliwala. आनन्दमयाधिकरणभाष्य may also be read with advantage.

again clearly described in the verse मल्लानामशनिः (१०. ४०. १७.) where all the ten रस including the भक्तिरस are mentioned. That **कृष्ण** Himself is this रसरूपफल and **परब्रह्म** is clear from the three distinguishing characteristics given in श्रीमद्भागवत viz; जृम्भालीला, मृत्स्नाभक्षणलीला and दामोदरलीला. In the first two, He shows all the ब्रह्माण्डs in His mouth, including the sun, the moon, stars etc., which is shown by no other अवतार, it being peculiar to ब्रह्म only, and in the third, He, in the form of a child, could not be bound by any length of ropes, because they were all within Him, He alone being Immeasurable. Here श्रीवल्लभाचार्य says:—(भागवत १०-९. १३-१९)

न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।
पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः ॥ १३ ॥
तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् ।
गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा ॥ १४ ॥
तद् दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ।
द्व्यङ्गुलोनमभूत् तेन सन्दधेन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥
यदासीत् तदपि न्यूनं तेनान्यदपि सन्दधे ।
तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १६ ॥
एवं स्वगेहदामानि यशोदा सन्दधत्यपि ।
गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताभवत् ॥ १७ ॥
स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः ।
दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत् स्वबन्धने ॥ १८ ॥
एवं प्रदर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यता ।
स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥

शुकोपि तां दूषयन्निव बन्धाभावे परमार्थतो युक्तिं प्रदर्शयति न चान्तरिति, भगवति बन्धाभावो द्वेधापि भवति, **भगवत्स्वरूपविचारेण बन्धनसाधनस्वरूपविचारेण** च, तत्रादौ स्वरूपं विचारयति । बन्धनं हि कार्यद्वयं सम्पादयति बहिर्निरोधमन्तस्तापं च, तत् तस्यैव भवति यस्यान्तर्बहिर्भावो भवति, भगवांस्तु पूर्णः सर्वं व्याप्य तिष्ठतीति न कस्मादपि भगवानन्तर्भवति, निरवयवत्वाच्च न कोपि तस्य परिच्छेदकः, **चकारादन्तः**शब्दव्यवहार्य आकाशोतः स शब्दोपि भगवति न प्रवर्तत इत्युक्तम् । **अन्तर्यामि**ब्राह्मणे सर्वान्तरो भगवानुक्तो न तु भगवतोन्तरं क्वचित् । सर्वान्तरः केनान्तर्भावमापद्येत ? आधारत्वे तु नान्तरभावना, रूपादिषु तथोपलब्धेः । न हि फलस्यान्तःस्वरूपं तिष्ठति बीजवत्, तथा सत्यदृश्यः स्यात्, अतो न केनाप्यंशेन भगवतोन्तरमस्ति, नापि बहिः, व्यापकत्वात्, बहिःस्थित एवाकाशोन्तस्तिष्ठतीति नाकाशाद् बहिरस्ति किञ्चित् । अनेनान्तःकरणे खेदो बहिरावरणं वा नास्तीत्युक्तं । किञ्च बन्धनं हि वेष्टनात्मकं, तद् दिग्विभागे सति भवति, निरवयवस्यानिरूप्यस्य स्वत एव भासमानस्य ज्ञातृज्ञेयभावतिरोधायकस्य केनाप्यंशेन पूर्वभावोपरभावो वा न सम्भवति । अनेनैव दक्षिणोत्तरभावा अपि परिहृताः । सर्वत्र स्थितः पूर्वापरभावमेव न मन्यते, अतः स्वरूपकृता वा दिकृता वान्तरादिधर्मा भगवति न सन्तीति न बन्धसम्भावना । **साधनस्वरूपविचारेणापि** न भवतीत्याह **पूर्वापरमिति** रज्वादीनां पूर्वभागे **परभागे** चायमेव वर्तते, तत्र **यशोदैव** प्रमाणं, भगवति सर्वं दृष्टवती यतः,

सर्वस्यापि भगवान् बहिरपि भवति व्यापकत्वात्, अन्तरपि भवति सर्वान्तरत्वात्, चकारात् स्वरूपमपि। किञ्च जगतो य एतावान्, यतो जायते गच्छति चेति जगत्, यदि भगवानेतावन्न स्यात् कथं जगद् भवेत्? पूर्वभावाभावे न भवेत् परभावाभावे न गच्छेत्, जगतश्चेद् भगवान् बहिर्न भवेद् जगति गच्छति गच्छेद्, यदि सर्वान्तरो न भवेज् जगदिति विशिष्टं सर्वप्रतीतिसिद्धं न भवेत्, अन्तःस्थितभगवद्धर्मैरेव जगतो विवक्षितधर्मवत्त्वात्। किञ्च यो जगत्, न हि स्वात्मना स्वयं बद्धो भवति, तथा सति बन्धकानां वैयर्थ्यापत्तेः। किञ्च जगन्मयोयं सर्वमेव जगद् व्याप्य तिष्ठति, एतदाज्ञयैव जगत् कार्यं करोति, ततः कथमयं स्वबन्धने जगत् प्रेरयेत्? अतो न केनापि प्रकारेण भगवतो बन्धनमस्तीति निश्चिन्ता भक्ताः॥ १३॥ तादृशं योन्यथा विचारयति स निष्फलप्रयासो भवतीति तां दूषयन्निव तस्याप्यज्ञानमाह तमिति, तं पुराणपुरुषोत्तममात्मजं स्वशरीराज्जातं मत्वा दाम्ना बबन्धेतिसम्बन्धः। देहस्तु प्राकृतस्तस्या इति तज्जातः सुतरां प्राकृतो भवति। ननु क्वचिन् महान्तोपि पुत्रा जायन्ते देवादयोपि ततो लोके कारणवैलक्षण्यस्यापि दृष्टत्वात् कथमात्मजत्वे तथा कर्तुं शक्यत इति चेत् तत्राहाव्यक्तमिति, न केनाप्यंशेन व्यक्तं, ये हि महान्तो भवन्ति ते स्वधर्मान् प्रकटीकुर्वन्ति यथा भरतादयः, भगवांस्तु तथा न करोतीति प्राकृतबुद्धिस्तेषां दृढा, मध्यमावस्थानामेव तथा करणं न तु परमकाष्ठां गतस्य। किञ्च यदि गुप्त एव संस्तूष्णीं तिष्ठेत् तथापि सन्देहः स्यादन्यवाक्येन वा माहात्म्यं जानीयुः, प्रत्युत भगवान् विपरीतधर्मान् बोधयत्यतः कथं प्रतीतिरित्याह मर्त्यलिङ्गमिति, मर्त्यस्यात्यन्तप्राकृतस्य लिङ्गानि यस्मिन्निति, तथैव स्वरूपं गुणांश्चेष्टां च प्रदर्शयतीत्यर्थः। ननु तथाप्यत्यन्ताभिज्ञा यथा नटं परिचिन्वन्ति तथा सर्वविलक्षणानन्तगुणवत्त्वादानन्दमयत्वाच्च कथं न ज्ञायत इत्याशङ्क्याहाधोक्षजमिति, अधोक्षजं ज्ञानं यस्मादिति, न हि भगवान् गुणा वा कस्यचिदपि चक्षुर्गोचरा भवन्ति, इच्छा तु नास्तीत्यवगम्यते विरुद्धप्रदर्शनात्। किञ्चेयं च यशोदा गोपिकातिप्राकृतरूपा, अतोनभिज्ञा कथं जानीयात्? उलूखलोपरि पादं दत्त्वा भगवान् क्रीडति, अग्रेश्च नाभिर्भवति, अतो भगवान् गोकुलस्थितमुलूखलं स्वाश्रयत्वेन ज्ञापयितुमत्र बन्धनं कारितवान् गोपिकायास्तु बुद्धिर्यथान्यत्र न गच्छतीति। दाम पशूनां बन्धकं, ननूलूखलदामहस्ताधिष्ठितदेवानां कथं तूष्णीम्भावः? तत्राह प्राकृतं यथेति, तेषामपि बुद्धिर्भगवता तथा सम्पादितेति॥ १४॥ अयं देहाकारेण भासमान एव भगवान् सच्चिदानन्दरूप इति गुणोपसंहारन्यायेन "न चान्तर्न बहिर्यस्ये"त्यादिधर्मा अस्यैवेति ज्ञापयितुं बन्धनेप्युपायं वदन् भगवान् स्वामिबद्धो जात इत्याह तद्दामेति, भगवता स्वस्मिन् दोषद्वयं प्रदर्शितं तत्पुत्रत्वमपराधश्च, तदा रज्जुरन्तर्बहिःस्थितं भगवन्तं तिरोहितं मत्वा वेष्टनं कृतवती स्वयं बहिःस्थितान्तःस्थितस्य भगवतः, तदाह तद्दाम बध्यमानस्येति, अन्यथा बहिरपि रज्जुर्न भवेद् वेष्टकमपि न भवेत्। तथापि परितो वेष्टनरूपा न जाता, पूर्वापरयोर्भगवत एव सत्त्वात्, अतो द्व्यङ्गुलं न्यूना जाता। लोकपरिमाणे प्रथमपरिमाणमङ्गुलिः, तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादल्पवैलक्षण्ये महतो योजनायामाश्चर्यमपि भवतीति द्व्यङ्गुलोनमेवाभूत्! रज्ज्वाद्यन्तयोर्यो भगवान् स एवायं क्रोडीकृतः, न तु ततः केनापि धर्मेण भिन्न इति ज्ञापयितुमेवमाह व्यापकत्वस्य दर्शनार्थमेव तिरोभावाद् रज्जुस्थूलतायामपि नोदरस्थौल्यं, प्रतिबिम्बादौ तथोपलब्धेः, अतो वैलक्षण्याज्ज्ञानात् तेनान्यदपि दाम तावत्प्रमाणकं सन्दधे योजितवती। चकाराद् विसदृशमपि ततोपि स्थूलम्। नन्वङ्गुलद्वये न्यूने किमित्येतावद् योजितवती?

तत्राह गोपिकेति, मौढ्यं तस्या अनुवर्तत इति ॥ १५ ॥ तत किमभूदित्याशङ्कायामाह यदासीदिति, उभयोः सम्बन्धे पुनः सैकैव रज्जुर्जाता, तदाह यदासीदिति, उभयोः सम्बन्धे यदेकमासीदित्यर्थः; तदपि पूर्वोक्तन्यायेनैव न्यूनमासीद् द्व्यङ्गुलं तेनापि विशिष्टेन पुनरन्यत् सन्दधे तत् तृतीयं, तदपि द्व्यङ्गुलमेव न्यूनं, "त्रिवृत्त्या हि देवा" इति, भगवतो जगदाद्यन्तःस्थितिवारत्रयं प्रदर्शिता । मातुषभावं ततोपि बहुवारं कृतवतीत्यनुवदति यद्यदादत्त बन्धनमिति; यद्यदेव योजनार्थं गृहीतवती तत्तदेव द्व्यङ्गुलोनमभूत् ॥ १६ ॥ सर्वा एव गोप्योङ्गणमध्ये तथा करणाद् द्रष्टुमागताः, ता अद्यापि तथा न निरुद्धा इति तदा स्मयन्त्यो जाता गर्विष्ठाः सन्मुखा वा स्वस्यापि भुजबन्धनादिकं भावयिष्यन्त्यः सुस्मयन्त्यो जाताः । गृहस्थसर्वदामन्यथीकरणेपि न बन्धनं निवृत्तमित्याहैवमिति पूर्वोक्तन्यायेन सर्वाण्येव दामानि योजितवती, यतो यशोदा यशो ददाति द्यति वा, सन्दधत्यपि द्व्यङ्गुलन्यूनभावाद् विस्मिताभवदिति सम्बन्धः । यशोदागृह एव भगवता पुत्रत्वमपराधश्च दर्शित इति तद्गेहदामान्येवान्तर्बहिर्भगवत्तिरोभावात् सम्बद्धानि न तु गेहान्तरस्थितानि, अन्यासां तु तदर्थप्रवृत्तिरेव नास्ति, अन्तर्बहिस्तिरोधानाभावात्, रज्जूनामानयनं यशोदाकर्तृकमेव, न हि तादृश्या अन्यः सहायं कर्तुमर्हति । पूर्वं तु वारद्वयत्रययोजनायां रोषे गते स्मयन्ती जाता, ततोपि बहुवारयोजनायां विस्मिता चाभवत्, आश्चर्यं प्राप्तवती, ततो रज्जूनामन्वेषणार्थं निर्बन्धेन यत्नं कृतवती ॥१७॥ ततः सामर्थ्याभावे गोपिकानां समक्षं परमलज्जां प्राप्य भग्नमानससङ्कल्पा मृतप्रायासीत् । तदा भगवान् परमकृपालुस्तादृशदुष्टेष्वपि सद्बुद्ध्यायुक्तमपि कृतवानित्याह स्वमातुरिति, ततो भगवान् कृपया स्वबन्धन आसीदिति सम्बन्धः । तत्र कारणत्रयमाह स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रज इति । मातुर्हि परितोषः कर्तव्यः, "मातृदेवो भव" "एभ्यो माता गरीयसी"ति वाक्यात् । नापि तस्या अपत्यान्तरमस्ति यो ह्युपस्थितं दुःखं निवारयेत् यत इयं स्वस्यैव मातातो मातृत्वं ख्यापयित्वा तस्या दुःखमसहमानेन तथा कृतम् । किञ्च गोकुलवासिनां खेददूरीकरणार्थमागतो भगवान् स कथं स्विन्नगात्रायाः सर्वाङ्गे जातस्वेदाया न परिश्रमं दूरीकुर्यात् ? किञ्च गोकुलवासिनां सर्वसौभाग्यदानार्थमागतः स कथं विस्रस्ताः कबरात् केशपाशात् स्रजो यस्यास्तादृशीं पश्येत् ? अनेन सर्वाभरणानामेव तिरोभावः सूचितः । एवमेतादृश्याः परिश्रमं दृष्ट्वेतस्ततः पर्यटनं खेदः प्रस्वेदो मुखशोषो महती च ग्लानिरित्यादिः परिशब्दार्थः । तत्रापि भगवान् कृष्णः सदानन्दोननुभूतदुःखो दुःखितानामसमक्षः परदुःखमपि न पश्यति तदपूर्वं यशोदादुःखं दृष्ट्वा कृपया व्याप्तो मात्रर्थं स्विन्नगात्रार्थं स्रगभावार्थं च स्वस्यैव स्वयं बन्धकरूपगुणाङ्गुलत्रयभूतो जातः । द्वाभ्यां पूरितमङ्गुलमात्रं च बन्धनं जातं, तदा स्वस्यैव स्वयमेव बन्धने जात आसीत्, प्रकरणाद् गृहीत इत्यवक्तव्यत्वान्नोक्तम् ॥ १८ ॥ ननु किमर्थं भगवानेतावत् कृत्वा बन्धनरूपो जात इति चेत् तत्राहैवमिति, एवमपकारिणि लोके स्वकीयत्वमात्राभिमानेनाप्येतावतीमभूतपूर्वां कृपां करोतीति स्वस्य भक्तवश्यता प्रदर्शिता । प्रदर्शनस्यापि प्रयोजनमाह हरिणेति, स हि सर्वदुःखहर्ता तत्त्वसिद्ध्यर्थमसम्बन्धेन दुःखहन्तृत्वेतिप्रसङ्गात् संसारविलयः स्यादिति सम्बन्धार्थं कृपालुतां प्रदर्शयति, कृपा च सर्वधर्मधर्मिभ्यो बलिष्ठेति वक्तुं भक्तवश्यता शब्देनैवोक्ता । ननु भक्त्या चेद् धर्मधर्मिणामुपमर्दः क्रियते तदा स्वरूपस्य प्रच्युतत्वात् फलाभावात् प्रदर्शनमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह स्ववशेनापीति, स हि स्ववश एव न केनाप्युपमर्द्यः, अनेन फलसाधकत्वमुक्तम् । फलरूपत्वमाह कृष्णेनेति, नन्वेवं कृते

महान् ब्रह्मादिर्न संस्तवे ततो माहात्म्यस्य न्यूनभावान्न तथा फलत्वमित्याशङ्क्याह **यस्येदं सेश्वरं वश** इति, तत्तदधिष्ठातृदेवतासहितं सर्वं जगद् **यस्य वशे**, अतो नान्यथाभावनं केनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ १९ ॥

Thus the aim of श्रीवल्लभाचार्य is to take the soul into the Presence of God, and to bring back the आनन्द which is तिरोभूत in जीव. For this, जीव has to forget the जगत् in which he is placed and remember his source ब्रह्म or कृष्ण—प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्ति. This can be achieved by कृष्णसेवा which must be मानसी, the steps leading to मानसी being तनुजा and वित्तजा सेवा. This he has to do अव्यावृत्त, because his body is supported by कृष्ण, who has promised 'योगक्षेमं वहाम्यहम्'. In order that he may get the true फल of his सेवा, he must be free from उद्वेग, प्रतिबन्ध and लौकिकभोग. It is thus that सेवा becomes आधिदैविकी, and he realises कृष्णसाक्षात्कार. He realises also that मोक्षोपि सर्गः, the whole लीलासृष्टि he gets in directcommunion with, and following in the footsteps of 'एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः' he becomes a part and parcel of the रसरूपपरब्रह्म and eternally enjoys indescribable bliss with Him.

Let us hope these stray notes will guide the reader in understanding to a certain extent पुष्टिमार्ग, in which भगवान् Himself is both साधन and फल, and will lead him to an appreciation of the परिशिष्ट. According to the विस्फुलिंग श्रुति, जीव is the अंश of ब्रह्मन्, and it is clear that यो यदंशः स तं भजेत्. This भजनानन्द begins after उद्धार from ब्रह्मानन्द and is the Eternal Sport of the मुक्त soul with परब्रह्मन्, which is आनन्दमय. These souls also are specially elected for His सेवाः—

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।
भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥
स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।
तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत् क्रियासु वा ॥ १३ ॥
तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि । (पुष्टिप्रवाहमर्यादा).

In this सेवा he gets अलौकिकसामर्थ्य. He becomes भोक्ता, while परब्रह्म becomes गौण—सोऽश्नुते सह ब्रह्मणा, which idea itself is so very enchanting, and in संयोग and विप्रयोग, in one of the ten stages of रसशास्त्र, going through various अनुभावs and संचारिभावs, he is always in रससमुद्र, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता.

Though we have given here very long quotations, we are aware that the are quite inadequate to give a clear idea of पुष्टिमार्ग, but if the reader is able t get a glimpse of what these great religious teachers mean to say, and if he inclined to think and inquire and work on these lines, we have given him an id of almost all the sources, and in course of time, we may except to see a complet treatise published on the subject.

We again express our gratefulness to God for giving us strength t complete this volume, and with feelings of joy, we offer this fruit of our labou of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

ज्येष्ठाभिषेकः
१९८५.

Dhirajlal Vrajdas Sanklia.
Jamnadas Kanji Morparia.
Hiralal Mooljee.
G. P. Merchant.
Purshottam Kanji Morparia.